

Абулқасым Абдуллаһ бин Мұхаммад әл-Кашани

ТАРИХ-Е ОЛЖАЙТУ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРҒЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

Абулқасым Абдулла бин Мұхаммед әл-Кашани

ТАРИХ-Е ОЛДЖАЙТУ

(ОЛЖАЙТУ ТАРИХЫ)

Билеуші Саид Ғияс ад-Дунья уа ад-дин
Сұлтан Мұхаммед Таййбуллаһ
тарихы

ӘОЖ 94(574)
ҚБЖ 63.3(5Қаз.)
А 16

Еңбек BR20280975 «Қазақ мемлекеттілігінің тарихи дәстүрлері және ұлттық бірегейлікті сақтау мәселелері» атты жоба аясында Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен дайындалды.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесі баспаға ұсынған.

Пікір жазғандар:

Сыздықов С.М. – тарих ғылымдарының докторы, профессор
Ошан Ж. – тарих ғылымдарының кандидаты

Абулқасым Абдулла бин Мұхаммед әл-Кашани. ТАРИХ-Е ОЛДЖАЙТУ (ОЛДЖАЙТУ ТАРИХЫ) Билеуші Саид Ғияс ад-Дунья уа ад-Диннің тарихы Сұлтан Мұхаммед Тайбу Алла / Редакциялаған және баспаға даярлаған Ж.Ж. Жеңіс. – Алматы: «Радуга», 2024. – 296 б.

XIV ғ. парсы тарихшысы әл-Кашанидің «Тарих-э Оджайту» еңбегі Иран мен Иракта салтанат құрған Шыңғыс хан империясының бесінші Ұлысы саналатын елхан- хулагулер мемлекетінің билеушілері, атап айтқанда, Олжайту сұлтанның өмірі мен қызметі, елхандардың Жошы Ұлысымен қарым-қатынасы баяндалады.

Кітап гуманитарлық ғылымдар саласындағы мамандарға, жоғарғы оқу орындарының студенттері мен магистранттарына, оқытушылар қауымына, сондай-ақ, қызығушылық танытқан көпшілік қауымға арналған.

ISBN 978-601-82116-0-7

ӘОЖ 94(574)
ҚБЖ 63.3(5Қаз)

1969 жылы «Қазақ хандығының тарихы бойынша материалдар» жинағы жарық көрді. Бұл басылымның алғысөзінде сол кездегі көрнекті шығыстанушы ғалымдардың бірі В.П. Юдин Қазақ хандығының тарихына қатысты тағы 15-ке жуық дереккөздерді аудару қажеттілігі туралы жазды. Дегенмен, кейбір ғылымнан тыс жағдайларға байланысты бұл жоспарлар жүзеге аспай қалып, осы кезге дейін тізімде көрсетілгендерден тек бірнеше дереккөз ғана аударылды.

Енді, тек 54 жылдан кейін біз осы тізімдегі дереккөздердің бірі – «Тарих-е Олджайту» («Олжайту тарихы») аударылып отыр.

Олжайтудың толық мұсылмандық аты-жөні – Гияс ад-Дунья ва-д-Дин Мұхаммед Худабанда Олжайту Сұлтан (1278 ж. наурыз, 1280 ж. наурыз немесе 24 наурыз 1281 – 17 желтоқсан 1316 ж.) – Хулагу әулетінен шыққан Иран илханы (1304-1316), Арғын ханның үшінші ұлы, Ғазан ханның інісі және мұрагері.

Елді басқаруда Олжайту Ғазан ханның реформаларының бағытын ұстанды. Ол өзінен бұрынғы билеушілердің барлық заңдарын растайтын арнайы жарғы шығарды. Олжайту тұсында да Ғазан кезіндегідей Жоғарғы диуанның бас уәзірі Рашид ад-Диннің мемлекет істеріне ықпалы зор болды.

Хулагуидтер мен Жошылар арасындағы қарым-қатынастар кейде бейбіт, кейде дұшпандық сипатта болды. XIII-XIV ғасырлардағы Жошылар мен Хулагуидтер арасындағы соғыстарының басты себебі Моңғол империясының Кавказ жерлерін бақылау үшін жүргізген өзара қақтығыстары болды.

Өзбектің Мысыр сұлтанымен туыстық одақ құруға қатысты ұстанымының өзгеруі, Жошы-Мәмлүк одағын нығайту жолындағы Хулагуидтермен қарым-қатынастың динамикасының нәтижесі болса керек.

Кашанидің айтуынша, Өзбек таққа отырғаннан кейін бірден илхан Олжайтуға құрамында Көк-Темір-гурген, Байбайнал және Байбұқа бар елшілік жіберіп, даулы аймақтарға қатысты өз талаптарын білдіргенмен, ол илхан тарапынан қабылданбады. Бірақ, көп ұзамай 1314 жылы 11 мамырда Өзбектен Иранға келген бейбіт елшілікті ол өте жылы қабылдады. Өзбектің Мысыр сұлтанымен некеге тұру жоспарының кенеттен өзгеруіне илхандықпен қарым-қатынастағы аймаққа қатысты талаптарды жариялаудан бастап достық дипломатиялық қарым-қатынасқа дейінгі дәл осы күрт бұрылыс себеп болды.

1315 жылы қыркүйекте Жошы Ұлысынан Олжайту иелігіне қоныс аударған Баба-оғұл бір жарым мың атты әскерімен Хорезмге жорық жасап, Үргеніштегі өзбектердің билеушісі Құтлұғ-Темірдің он бес мыңдық әскерін талқандады. Аймақты қырып-жойған Баба-оғұл жасағы кері шегініп, шағатайлық Йасурдың шабуылына ұшырады. Баба-оғұл осы соғыста тұтқындарды босатып, Мервке қайтады. Жошылық ханзаданың жорығы Алтын Орда мен

Хулагуидтік Иран арасындағы қарым-қатынасты күрделендіріп жіберді. Өзбек Ақбұқаны Олжайтуға «не Баба-оғұлды бересің, немесе соғысамыз» деген ультиматуммен елшілікке жіберді. Илхан мәселені өзінше шешіп, Баба-оғұлды ұлымен қоса Алтын Орда елшісінің көзінше өлім жазасына кесті.

1316 жылы желтоқсанда Олжайту қайтыс болып, оның он екі жасар ұлы Әбу Саид илхан тағына отырды. Осыдан кейін көп ұзамай 718 һ.ж. (1318 ж. наурыз – 1319 ж. ақпан) Өзбектің басшылығындағы әскер Дербенттен өтіп, Кураға жақындады. Алайда Өзбек әскері Кураның қатты тасқынынан және айналма маневрден және жаудың тылдағы соққысынан қорқып, кері қайтуға мәжбүр болды. Дәл осы жылы Мысырдан Алтын Ордаға елшілік аттанып, ол 1320 жылы Тулунбайдан Каирге қайта оралды.

XIV ғасырдың 20-шы жылдары мен 30-шы жылдардың бірінші жартысындағы тараптар арасындағы қарым-қатынастар жүйесін, хабарламалардың үзінділік сипатын ескере отырып, тек шамамен сипаттауға болады. Әл-Айнидің жазуынша, 1320 жылдың екінші жартысында Каирге жаңа Өзбек елшілігі келіп, елшілік өкілдері Керей, Иулургай және Бутрас сұлтандар илханмен соғысуға шақырған хабарды әкелді. 1321 жылы Сұлтанның елшілері Алтын Ордадан Мысырға оралды. Елші Токсоба әл-Захири Ұлыс ханы Жошы болашақта Хулагуидтерге қарсы соғыста көмек сұрап жатқанын хабарлады.

Осы және басқа да оқиғаларды баяндайтын Кашанидің еңбегі Ғазанның өлімінен басталып, 718 жылғы (Әбу Саид билігінің алғашқы жылдары) оқиғаларға дейінгі осы күнделікті жағдаяттардың жинағы ретінде қарапайым, әдеби оралымдар мен көркем суреттеулері барынша аз, баяндау мен шежіреге көбірек ұқсастырылып жазылған. Бізге жеткен Олжайту сұлтан тарихына арналған бұл шығарманы жазған Кашани, бәлкім, илхан сотындағы хатшылардың бірі болып, Қожа Рашид ад-Диннің бақылауымен «Жәми ат-тауарихтың» бір бөлігінің материалдарын жинақтау, дайындау және өңдеу жұмыстарымен айналысқан болуы мүмкін. Соған сәйкес, Кашанидың кітаптағы бірнеше мәрте кездесетін «Жәми ат-тауарихты» мен жазғанмын» деген авторлық құқыққа таласу осы жерден шыққан.

Бұл кітапта қазіргі қазақтар күнделікті өмірде қолданып жүрген түркі тектес көптеген сөздер қолданылған. Түркі тілі Жошы Ұлысында ғана емес, илхандар мемлекетінде де үстемдік етті. Мұндай жағдайда моңғол тілін ішкі кеңсе жұмыстарында қолдануға рұқсат беру қиын болды. Түркі тілінің кеңінен қолданылу фактісі қазіргі кездегі ресми материалдармен, сондай-ақ, моңғол тіліндегі құжаттардың толық дерлік жоқтығымен расталады. Қолда бар материалдардан Шыңғыс хан Ұлыстарындағы моңғол тілінің қолдану аясы қаншалықты кең болғанын айту қиын. Моңғол империясының басқа ұлыстары үшін моңғол тіліндегі дипломатиялық хат-хабарлар сақталған болса да, бұл тілде илхан мемлекетінде нақты құжаттар жоқ. Моңғол тілі

негізінен моңғол ұлыстарымен және империяның байырғы Орталығымен байланыс орнату үшін ғана қолданылған.

Илхан кеңселеріндегі негізгі жұмысты *бітікішілер* атқарды. Хатшыларға қатысты бұл атаумен қатар *бақши* атауы да қолданылды. «Бітікіші» термині моңғол тіліне түркі тілінен еніп, XIII-XIV ғасырларда жаңа мағынаға ие болды. Бұл атау, тіпті, Иран сияқты бұрыннан іс жүргізу және басқару дәстүрлері бар аймақтарда да кең таралды. Олардың құзыретіне құжаттаманы жүргізу, құжаттарды дайындау, есепке алу және сақтау, жатып, сонымен қатар, олар салық жинап, уәзірдің әр түрлі бұйрығын да орындады.

Шығарманың тарихи кейіпкері Олжайту есімі моңғол тілінде «*Өлзийте*», қазақ тілінде – «*Олжаты*» болып, «*олжалы*» мағынасын береді. Қазіргі қазақ тілінде де «лы», «лі» жалғауының орнына «-ты/-ті» жалғаулары да қатар қолданылатыны белгілі (мысалы, Алматы, Өлеңті, Бұланты, т.б. сияқты атауларда). Бұл дерек те илхандардың түркілік сипатын нақтылай түседі.

Кітап авторы Кашани өзін «кішіпейіл қызметші...Әбу әл-Қасым Абдулла бин Әли бин Мұхаммад әл-Кашани кішіпейіл қызметшісі» деп таныстырады. Бұдан басқа автор туралы толық мәлімет жоқ. Хамдулла Мұстафа (Рашид ад-дин) өзінің атақты тарихында оны «Зубдат әт-Тауарих» кітабының авторы деп атаса, Хаджи Халифа да парсы тіліндегі «Зубдат әт-Тауарих» кітабын оның кітабына жатқызады.

Бұл автордың одан басқа тағы екі кітабы бар: бірі жоғарыда аталған «Зубдат әт-Тауарих», оның түпнұсқасы Берлин кітапханасында сақтаулы. Екіншісі «Арайс әл-Джаухир». Рашид ад-динді илхандар мемлекетінің қызметінен алып тастағаннан кейін, Кашани «Жәми ат-Тауарих» кітабының авторлығына таласа бастап, тіпті қызғаныш сезімін де жасырмай білдіріп: «кішіпейіл қызметші [әл-Кашани] бұл кітапты жазғанмен, Рашид ад-дин билеушіден бұрынғы билеушілер беріп жүрген сыйақыдан да көп сыйлық алды» - деп жазды.

Оның «Жәми ат-Тауарих» еңбегінің авторы деген мәлімдемесіне қатысты көптеген пікірталастар болды. Бұл кітаптан Кашанидің Қожаға қатты өшпенділік танытқаны және ол бұл өшпенділігін бірнеше рет Рашид ад-Дин Фазлуллаға жайсыз сілтемелері арқылы көрінеді. Мысалы. ол былай дейді: «[шәууәл айының] 10-ы, жұма күні Иранның дастүрі [бас уәзірі] Қожа Рашид ад-Дин қарғысқа ұшыраған яһудилер арқылы билеуші [Олжайтуға] «Жәми ат-Тауарих» кітабын сыйға тартты».

«Тарих-и Ғияс ад-Дин Олжайту Сұлтан Мұхаммед» (Тарихи Олжайту) мен «Жәми ат-тауарих» арасындағы стильдегі қарама-қайшылық екі шығарманың да бір автордың қолымен жазылуын екіталай етеді. Әбу Саид билігінің басында Қожа Рашид ад-Дин өлім жазасына кесілгеннен кейін көп ұзамай «Жәми ат-тауарихтың» авторлығына қатысты мұндай мәлімдеме жасау қауіпсіз болып, тіпті, Олжайту тұсында да зор билікке ие болған тұлғаны жазалау бастамасы билеушінің сотында құпталады. Жоғарыда айтып

кеткеніміздей, әл-Кашани шын мәнінде «Жәми ат-Тауарихтың» бір бөлігін дайындаған болуы мүмкін (мүмкін қазіргі заманғы ғалымның рөліне ұқсас рөлде болуы мүмкін) немесе тіпті, кейбір бөлімдерді жазған шығар. Кейін өзінің еңбегі еленбегенін немесе марапатталмағанына наразы болған ол, кітаптың Рашид ад-Динге әкелген даңқына ренжіп, өлген уәзірді тікелей әдеби ұрлық жасады деп айыптады. Бұл қосымша, растайтын ақпарат алынғанша таза болжам мәселесі болып қала беруі керек болса да, уақыт өте келе оның таласына замандастары сенеді деп күтпесе де, әл-Кашанидің осындай батыл мәлімдеме жасауының астарында аздап шындық болуы мүмкін.

«Тарих-и Ғияс ад-Дин Олжайту Сұлтан Мұхаммед» (Тарихи Олжайту) стилі жағынан да, мазмұны жағынан да осы кезеңдегі басқа прозалық дереккөздерден біршама ерекшеленеді. Ала ад-Диннің беделді «Тарих-и Жахангуша» сияқты шығармаларынан да айырмашылығы бар. Еңбектің мазмұны әдеби құндылыққа да ие Ата-Мәлік Джувейнидің еңбегіне, немесе «Тарих-и Васаф» шығармаларына ұқсамайды. Құрылымы қарапайым жасалған, күндер мен атаулардың жазылу емлесі дұрыс емес (бірақ бұл кателердің кейбіреулері көшірушіге қатысты болуы да мүмкін) және кітап жазу мәресіне жеткеннен кейін қайта мұхият тексерілмеген сияқты. «Тарихи Олжайту» сұлтанның күнделігі немесе ақпараттық баяндамаға қатты келіңкірейді. Тіпті, тым асығыс түрде құрастырылған, әл-Кашани қатысып, жауапты болған қандай да бір сот ісі негізінде құрастырылды ма деген сұрақ та туындайды. Дегенмен, автор, бұл әдеби көркемдіктің осалдығының есесін Олжайту патшалығының қарапайым, ай сайынғы есебінде келтіретін нақты мәліметтердің есебінен толық қайтарады.

Моңғол дәуіріндегі көптеген тарихи жазушылардан айырмашылығы, әл-Кашани әміршінің, оның сарайының және тұтастай билеуші таптың іс-әрекеттері туралы ақпарат алуға жақсы жағдайға ие болғанымен, салыстырмалы түрде анонимді тұлға болып қала береді. Оның Қожа Рашид ад-Дин Фазлулланың «Жәми ат-Тауарих» кітабының нағыз авторы екендігі туралы мәлімдемесінің өзі көпшіліктің назарын аударды.

Сонымен, Әбілқасым Абдулла бин Али бин Мұхаммед әл-Кашани жазған «Сұлтан Олжайту тарихы» илхандар дәуірінің осы уақытқа дейін жарияланбай келген ең үлкен дереккөздерінің бірі болып табылады.

Бұл қолжазбаның қазірге дейінге екі нұсқасы белгілі:

А- Ыстамбұлдағы Айя София кітапханасында «Ғияс ад-Дин Олжайту Сұлтан Мұхаммедтің тарихы» деген атаумен белгілі №3019 қолжазба.

В- Париж Ұлттық кітапханасындағы № 1419 қолжазба. Бұл нұсқа А нұсқасымен бірдей транскрипция болып табылады және оны тәуелсіз дереккөз деп санауға болмайды. Екі нұсқаның фотосуреттері Тегеран университетінің орталық кітапханасында сақтаулы.

Алғашқы дананың Ыстамбұлдағы Айя София кітапханасына қалай түскені белгісіз. М.Хамблидің пікірінше, оны 920 жылы Осман-парсы соғысы кезінде

Сұлтан Селим Табризден Ыстамбұлға алып кеткен болуы мүмкін. Бірақ, В данасы XIX ғасырда Чарльз Шафердің бұйрығымен жасалған сол А данасының толық емес және қатерек нұсқасы болып табылады.

Демек, бұл кітаптың бізге жоғарыда аталған екі нұсқасы ғана жеткен және назарларыңызға ұсынылып отырған кітаптың аудармасы А нұсқасы негізінде жасалды. Кашани 738 жылы қайтыс болғандықтан, бұл нұсқаны автордың өз нұсқасының транскрипциясы деп санауға болады, дегенмен қазіргі нұсқадағы жазу түрі кейінірек және IX ғасырдағы жазуға көбірек ұқсайды.

Әл-Кашани өз шығармасында Ирандағы бесінші моңғол ұлысы – илхандар мемлекетін билеген хан Олжайту билігінің соңындағы Иранмен көршілес мемлекеттердің саяси жағдайын сипаттауына байланысты сол кездегі Алтын Орданың дамуын баяндауға да талпыныс жасаған. Кітапта Алтын Орданың Таяу Шығыс елдерімен дипломатиялық қатынасы үзілген 1304 жылдан 1316 жылға дейінгі оқиғаларды баяндайды.

Қорыта келгенде, парсы тілінде тарихи еңбектерде Дешті Қыпшақтың көшпелі тайпалары мен олардың XIV-XV ғасырлар тоғысындағы көрші халықтармен қарым-қатынасы туралы құнды деректер баршылық. Осыған байланысты, Қазақстан тарихына қатысты парсы тіліндегі дереккөздерді толықтай аудару және басып шығару жұмыстарын жүргізу қажеттігі туындай береді.

Әл-Кашанидің «Тарих-е Олжайту» кітабы да Қазақстан тарихы бойынша бірегей дереккөз. Назарларыңызға ұсынылып отырған бұл аударма Техранда (Иран) 1969 жылы Мұхаммед Реза Шах Пехлевидің бұйрығымен «Аударма үйі» баспасынан Махин Хамблидің редакциясымен жарық көрген «Парсы тіліндегі мәтіндер жинағы» сериясымен шыққан кітаптың негізінде жүзеге асырылды.

Бұл кітапта аудармашы кітап мәтіннен тарихи құндылығы жоқ әдеби-көркемдік элементтерін (өлеңдер, киелі кітаптардан үзінділер) алып тастап, тек тарихи оқиғалар мен фактілерді ғана қалдырған. Орта ғасырлардағы парсы әдебиетіне қызығушылық танытқандар үшін кітаптың соңында парсы тіліндегі толық түпнұсқасы қоса берілген.

Еңбекті даярлау барысында қолдау көрсеткен Иран Ислам Республикасы Елшілігінің Алматы қаласындағы Мәдени Орталығына алғысымызды білдіреміз.

Жомарт Жеңіс,

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты бас директорының сыртқы байланыстар жөніндегі орынбасары, тарих ғылымының кандидаты, шығыстанушы-тарихшы

Кіріспе

Аса қамқор және ерекше мейірімді Алланың атымен бастаймын

Құлдарына есепсіз нығмет берген Ұлық Аллаға (тағалла) сансыз шүкірлер мен мадақтар болсын. Құдай патшаларға билік берді, сонда олар Құдайдың жер бетіндегі көлеңкесіндей, құдіреті бар адамдардың істеріне қарап, әлемде тәртіп пен әділеттілікті орнатып, адамдарды Құдайға құлшылық етуге жетелейді. Ұлық адам Мұхаммед Мұстафаға, оның отбасына, достарына, балаларына және үмбетіне сәлем.

Мен бұл кітапты «Жәми ат-Тауарих» кітабын аяқтаған соң жаза бастадым. «Ат-тауарих» кітабы мемлекеттік істер мен саясатқа, сондай-ақ, билеушілер мен хандардың, Шыңғыс хан мен оның асыл әкелерінің және олардың әрқайсысы ұлы хан болып табылатын оның атақты мұрагерлерінің жеңістеріне арналған. Шыңғыс хан ұрпақтары шығыста Хамун тауы мен Хихатамнан, батыста Сирия мен Мысыр аралығын алып жатқан алқаптың көп бөлігін және олардың әрқайсысында сансыз жауынгерлері мен малдары бар кең-байтақ елді билейді. Олардың билігі мәңгілік болсын деп дұға етемін.

Алангоа хатуннан Темучинге және оның ата-бабаларына дейін, Шыңғыс ханнан марқұм Ғазан ханға және ең атақты билеуші болып табылатын, қазіргі уақытта [өз кезегінде] әлемнің Орталығы мен ең жақсысы болып табылатын Иранды басқаратын Олжайту сұлтан Мұхаммед Ходабандеге дейінгі билеушілерінің тарихы. Оның мейірімінен, хикметінен барша халық игілігін көруі үшін сұлтан Мұхаммед Ходабанденің көлеңкесі әрқашан әділ де жеңісті болуын Алладан тілеймін.

Мен бұл кітаптың авторы, Мұхаммед Әл-Кашанидің ұлы, Әлидің ұлы Әбіл Қасым Абдулла, өз талантымды Шыңғыс хан әулетінің мейірім мен ұлылығын өтеуге, сонымен қатар, Шыңғыс хан әулетінің тарихын жазуға жұмсауды ұйғардым. Осы Ұлы да әділетті билеуші кезіндегі оқиғалар, «Жәми ат-Тауарихтың» да қысқаша мазмұны енген кітапты сыйға тарта отырып, оның және ата-бабаларының әділдігі мен ұлылығы осы тарихта баяндаймын. Алладан осы ұлы істі орындалуы жар болуын сұраймын. Мен бұл кітапты үш бөлімге бөліп жаздым: кіріспе, негізгі бөлім және қорытынды.

Сұлтан Мұхаммедтің әйелдері, туыстары және балалары туралы мәліметтер

Олжайту хан – Арғын ханның екінші ұлы. Олжайту ханның шешесі – Керей тайпасынан шыққан Әмір Кабир Иренжиннің қарындасы, Тоғыз хатунның інісі Сармаджидің қызы Арық хатун.

Арғын ханның бірінші әйелі Үкібқашқап әмір Санжак Харсе Ситтің ұлы Шәді Гүрканның қызы. Арғын ханның бірінші әйелінен баласы болмаған.

Арғын ханның екінші әйелі Лекзи Гүркеннің қызы Божған. Оның анасы акушер еді. Ол Дүленді есімді қызды дүниеге әкелді [ол кейінірек Әмір Кабир Шопан-ноянның әйелі болды].

Арғын ханның үшінші әйелі Құтлұқ Темір Гүрканның қызы Өлтермиш, оның анасы Бебсунхес болған, ол Шағатай ұлы Манғудың қызы. Ол үш ұл туды: үлкен ұлдың аты Бастам, екінші ұлының аты Баязид, кенжесі Тейфур, үшеуі де бала кезінде қайтыс болды. Оған қоса Өлтермиш Әмір Шопанға құда болған Сати есімді қызды дүниеге әкелді. Өлтермиш Тоғыз ханның үлкен киіз үйінде тұрады, одан кейін Токты-хатун, одан кейін оны хан сарайынан әкелген Көкші, Токты Кермұн-хатуннан кейін сонда тұрды.

Арғын ханның төртінші әйелі Қажы хатун болды, оның шешесі Тұтқаш Хулагу ханның қызы болды. Захақтың қызы, Тәңір Гүркеннің ұлы, оның Әбу Саид есімді ұлы бар, оған ұзақ ғұмыр мен жастық шақ берсін деп дұға етемін. Қазіргі уақытта Олжайтудың Ақұл Қайды деген нағашысы оны Әмір Сүйініш ұлы Сашы Бахшының киіз үйінде тәрбиелеп отыр.

Арғын ханның бесінші әйелі Сартақ Әмір Орданың қызы – Болған-хатун Бузург. Қожа Лулудың тәрбиесінде болған Сүлеймен шах есімді ұл туды.

Алтыншы әйелі Олжатай Қажы хатунның сіндісі. Әбілқайыр деген ұл туады, бірақ, ол бала кезінде қайтыс болды.

Жетінші әйелі – Болған Хорасани. Ол Арғын ағаның ұлы Әмір Тасвидің қызы Ғазан ханның Хатуны.

Сегізінші әйелінің аты Құтлұғ Шах. Ол үлкен киіз үйде тұратын Тоғыз-хатунның ағасы, найман руынан шыққан Сарижа ұлы Әмір Иренжиннің қызы. Сегізінші әйелі қызды дүниеге әкелгенде, оны Рашид ад-Даул өз үйінде өсірді. Бірақ қыз бала кезінде қайтыс болды.

Оның тоғызыншы әйелі – Сұрғатмыш. Ол Әмір Хусейннің қызы. Ол Олжатай хатуннан туған.

Оныншы әйелінің аты – Құттықия. Ол Темір Гүрканидің қызы, Хорасаннан.

Он бірінші әйелінің аты Дани. Ол сұлтан Наджмуддин Мардиннің қызы, баласы жоқ.

Он екінші әйелі – Тасбане хатун. Ол Византия императорының қызы, оның да балалары жоқ.

Үкімет, сарай әмірлері және сұлтанның серіктері болған Олжайту дәуіріндегі ұлы қолбасшылардың есімдерімен таныстыру

Хан ордасының ақсақалдары мен мүшелерінің барлығы өз заманының әділ, дана, парасатты, ержүрек, құдіретті тұлғалары. Данышпандардың айтуынша, үкімет пен әскер мүшелері адам денесінің әрбір бөлігі іспеттес, олар бірігіп әрекет еткенде ғана береке болады.

Бірінші адам – маңғыт руынан Әмір Құтлық шах ноян.

Екінші адам – сұлдыс тайпасынан шыққан Мәлік Тұзанның баласы ұлы Әмір Шопан-ноян.

Үшінші тұлға – қарақытай руынан шыққан ұлы Әмір Болат Чинсан.

Төртінші адам – жалайыр тайпасынан шыққан Ақбұқа Гүрканның ұлы Әмір Хосейн.

Бесінші адам – ұйғырлардан Сарижа ұлы Сеши Бақшы ұлы Әмір Әдел Сүйініш аға.

Алтыншы адам – Тоғыз хатунның інісі Сарижа ұлы Әмір Кабир Иренжин.

Жетіншісі – басқа әмірлерге қарағанда ақылды, әділ және батыл, ұлы да мейірімді Әмір Мағзадин Есен Құтлұқ – Зәкидің ұлы, Синаның ұлы, Тарамның ұлы, Тоғрул бидің ұлы, Халаждың ұлы, Сұңқардың ұлы, Күншектің ұлы, Тосбау Қабан Алтын ханның ұлы.

Сегізінші адам – Бағдат әмірі Тоған – Кейхатудың бұрынғы әйелі Айша хатунға үйленген, осы Айша ханнан Хорасанның әміршісі Сайын Абажидің тәрбиесінде болған Уала Фаран деген ұл бар.

Тоғызыншы адам – қыпшақ руынан шыққан Тіміштің інісі Байбу Қақушшының ұлы Әмір Әли Құсшы.

Оныншы адам – Сұтай Ахтаци, Евфрат өзені мен Сирия шекарасын қорғауға жауапты Диярбакыр әмірі.

Он бірінші адам – Диярбакыр мен Румды қорғауға жауапты Әмір Көрбұқа.

Он екінші – Хорасан әміршісі Кейтуқан ноянның ұлы Жасамұра сұлтан.

Он үшінші адам – Хорасанда ордасы бар, Нарин жерінің әмірі Бұқа Яргучидің ұлы Алғу.

Он төртінші адам – Диярбакыр төңірегіндегі аумақты күзетуге жауапты Батымыштың ағасы Илия Самыш.

Он бесінші адам – Жейхун өзенінің бойындағы аймақты басқаратын татар тайпасынан шыққан Аладобен Сати ноянның ұлы Бикұт.

Он алтыншы адам – Әмір Тарамтаз және ұйғырлардан екі ағайынды Меңқтаз, Ердана.

Он жетінші адам – Әмірдана Құтлұғ Қия мен оның інісі Болат Қия ұйғыр тайпасынан шыққан ағайынды Арда қияның ұлдары.

Он сегізінші адам – Арда қияның ұлы Нұлдар.

Он тоғызыншы адам Хорасан әмірлерінің бірі саналатын Рамазан Гүркан.

Жиыrmасыншы адам – Әмір Құтлұғ шахтың ұлы Қараншық пен Дияр-Румда тұратын Аладардың ағасы Ыбышқа.

Жиырма бірінші адам – Румда тұратын Қият әулетінен шыққан Норин ағаның ұлы Байду.

Жиырма бірінші адам – сұлтанның өзімен тығыз байланыста болған хатай руынан шыққан Тәкәжәк ұлы Әмір Ынақ Тоқмақ.

Жиырма үшінші – Харзе Мұхаммед Ұлтай Селдүси.

Жиырма төртінші – Сарахан башқұрт, ананди руынан.

Жиырма бесінші – Ташмұр, Божай-ноянның ұлы.

Оқиғалар тарихы, Ұлы мәртебелі шынайы өмірбаяны және мемлекеттің пайда болуынан бастап ыдырауына дейінгі тарихын жан-жақты түсіндіру

Кітаптың бұл бөлігінде 703 жылдан бастап әділ билеуші Ғазан ханның билігі мен өмірінің аяқталуы, содан кейін Сұлтан мен оның патшалығы кезіндегі оқиғалар туралы жазбалар енгізілген. Сұлтан Ғияс ад-дин Мұхаммед Олжайту сұлтан. Биыл қыстау (қишлак) бітіп, көктем келген соң Ғазан хан қатты науқастанып қалады. Ол өзінің жақын арада өлетінін түсінді. Ол өлер алдында Хорасандағы ағасын шақырып, патшалықты оған тапсыруды қаламаған. Өйткені, ол бұл жұмыс жауларды хабардар етіп, олардың тарапынан бейберекетсіздік тудырады деп ойлады. Оның орнына Хорасанға өзі баруды ұйғарды. Ол өзінің келгенін хабарлау үшін ағасына алдынан елшілер жіберді.

Бірақ Сұлтанның жағдайы бірте-бірте нашарлай берді. Рей мен Казвиннің арасындағы жерде Сұлтанның жағдайы нашарлап, жақын арада өлімнің белгілері біліне бастады. Мұндай жағдайда Сұлтан өз сарайының ақсақалдарын, уәзірлерін, әмірлерін және отбасы мүшелерін шақырып, олардың кеңесі бойынша тағы да тақ мұрагері мәселесін көтеріп, өзінің інісі Сұлтан Мұхаммедті мұрагер етіп сайлайды. Сосын былай деп өсиет етті: «Мен, Тәңірге сенім артқан Ғазан, Ирлигидин, Құтлұғшах, Шопан, Байду Сұтай, Сұлтан, Мулая, Құртемір, Тарамтаз, Рамазан, Алғу, Тоха Темір, Әмір Томан, сондай-ақ моңғол, тәжік жауынгерлерін, сұлтандар мен билеушілер, сондай-ақ, салық қызметкерлері, билер, садагтар, шейхтер, старшындар, атақты адамдар, төрелер, бастықтар, жұмысшылар, жалпы халық, бағыныштылар және қалалардың, ауылдардың және шөлейттердің барлық тұрғындары:

Құдайдың көмегімен және Оның қалауымен мен билігімде барлық адамдардың мүдделерін қорғауға және бүкіл әлемде әділеттілікті таратуға тырыстым. Мен ауырып, өлім уақыты жақындаған соң, халық істерінің

тәртібіне қатты қызығушылық танытқандықтан, мен үкіметімнің барлық старшындары мен лауазымды адамдарын тағайындадым: Танкуз хан, Әмір Хасутағай Бұралқы, Құтлұғ Қия, Шиба, Түклук Едучи, Тәшмика, Ярек Сұрғатамеша және қолымдағы билеушілерден Әмір Туладай, Қыпшақ Қия, Сұтай, Жәни Тағай, Сасус, Ибашха, Акбар То, Құшқатан Сауда мен юртшылардан Мазук, удчилерден Бишкард, Керей, Йисубұқа, Байтмеш Болат Қия, Бұралқы, Ахтажи, Ингул, Юсуф Бақа, Пахлаван Малик; және бітікшілерден Санаксун, Әбуқан, Құтлұғ Бұқа, Малек Насеруддин және сүсіншілерден Шейх Муслиа және Бораншах, идашылардан Әмір Әли, Бұқа Темір, Бұралқы, Микаел, Хенду, Булай, Ербұқа, Байтмиша және құсшылардан Бадумаки, Мұхаммед Тайжу, Құртемір, Байбұқа, Шабаужи және алғашқы уәзірлерден Бар Надук, Махмұд Есен, Темур Байқұтлұғ, Арық және басқа да шенеуніктер мен қызметшілер мен ағайын-туыстарымыз, үлкен-кіші, түрік пен тәжік біздің билігіміздің аяқталып, ажалымыздың жақындағанын түсінгенімізді білуі керек. Біздің барлық күш-жігеріміз бен тілегіміз адамдарға, әсіресе әлсіздерге қамқорлық жасап, оларға әділдік орнатуға, әрине, Исламды нығайтуға және оны таратуға бағытталды.

Бірақ тағдыр маған бұдан артық уақыт бермеді, енді бәріне мен өлгеннен кейін бір-біріңмен жауласпаңдар деп кеңес беремін және мұрагерлікке тағайындаған інімді дереу көтеріңдер, және менің нұсқауларымды орындаңыз, Ислам шеңберінен шықпаңыз. Сондай-ақ, мен сияқты жауынгерлер мен басқа азаматтарға қамқорлық жасаңыз, олардың өмірін жақсартуға және олардың арасында әділдік орнатуға тырысыңыз. Мен күшін жойған төлемдерді қалпына келтірмеңіз және оларға берген жеңілдіктен бас тартпаңыз. Сондай-ақ, мен бекіткен садақаларды, қайырымдылықтарды жалғастырыңыз және оларға ешқандай өзгеріс енгізбеңіз. Сонымен бірге, мен түрлі топтарға арнап салған ғимараттар мен құрылыстарды қорғап, оларға мемлекеттік қызметкерлердің араласуы мен бұзылуына жол бермеңіз. Ал егер сіз оларды көбейте алмасаңыз, оларды сақтауға тырысыңыз. Бұзақылармен күресіп, оларды басыңыздар»-деді.

Ақырында өсиет жасап, айналасындағы адамдарға, билікке және оның отбасына ақыл-кеңес айтып, 703 жылы 11 шәууәл, жексенбі күні кешке Дархел Бозор Рай мен Казвиннің арасындағы Бешкел Дара деген жерде қайтыс болды. Содан кейін оның табытын Шам-Табриздің биік күмбезінің астына апарып жерледі.

Дүние билеушісінің ұлының туғанын еске алу

Патша 668 жылы Мерв пен Ферхестің бір жерінде Орақ Хатуннан туған. Туған шағында көктемге екі ай өтсе де, жауын-шашынның аздығынан бүкіл жазық пен шөл дала қуаң болып, адамдар мен мал сусызданды. Бірақ ол дүниеге келе салысымен аспанда кенеттен бұлт пайда болып, қатты жаңбыр жауып, бүкіл өзен суға, шөл дала көкке толып, бұдан адамдардан бастап барлығы игілігін көрді. Үлкендердің бәрі бұл сәтті ханзаданың туылуының жемісі деп есептеді. Оның бала кезінен айрықша белгілері болды. Ол есейе келе асқан дарындылық танытып, сан алуан өнер мен моңғол, парсы тілдерінен бөлек, түрлі қару-жарақтарды жақсы қолдануды, садақ пен жебені жақсы ұстауды да үйренді. Сондықтан оны моңғолдар да, ирандықтар да мақтады. Өйткені, ол қай жерге кірсе де, оның жолынан қиындықтар жойылды. Оған Олжайбұқа деп ат қойыпты. Осыдан кейін олар оның көзіндегі жараны кетіру үшін оны Харбанде деп атады.

Оның билігінің басында ел ісі реттеліп, барша халық риза болғандықтан, әр жерден келген әмірлер мен елшілер бірлесе отырып, оның билігінің басынан жақсылық пен береке қатар келгендіктен оны Олжайту деп атауға шешім қабылдады. Бірақ ол өзінің кішіпейілділігі үшін бұл лақап атын қабыл Дәуітан бас тартты. Бұл өткен уақыттан қалған салт еді. Мысалы, Шыңғыс ханның аты бастапқыда Темужін болған. Содан кейін Алтан хан Хатай оған Джават Хори, яғни, жоғарғы патша дегенді білдіреді. Осыдан кейін ол Құдайдан «патшалардың патшасы» дегенді білдіретін *Шыңғыс хан* атағын алды. Хорасан өлкесі ежелден шекаралас аймақ болып, әрқашан соғысқа, қирауға және аштыққа ұшыраған. Бірақ, ислам патшасы өз үкіметінің орталығын Хорасанға орналастырғандықтан, мүмкіндігі шектеулі және қолындағы әскерге қарамастан, ешбір жау әскері Хорасанға зиян келтіре алмады және дұшпандар Хорасанға бірнеше рет шабуыл жасамақ болды, бірақ Алланың рақымымен олар жеңіліп, сәтсіздікке ұшырады.

Шұбурған жайлауын мекендеген Утару Дәнешманд, Шарб Баһадүр сияқты түркі тайпаларының Қайду және Дува тайпаларының Ұлыс жасақтарының қолбасшылары оларды талқандап, әйелдерін, балаларын, дүние-мүлкін, бала-шағасын, малдарын талан-таражға салды.

Осы сапарлар мен талпыныстар нәтижесінде төрт адам ордаға бір ай демалуға аттанды. Сол жерден Сарбан, Минкан, Күрсебе, Темір, Тамула, Кебек және олардың Орын, Кедер, Ілшықдай, Ұйғыртай ханзадалар тобы жолға шыққаны туралы хабар келді. Айтпақшы, қыс мезгілі болып, қар жауып, күн суытып, мал таусылды. Ал олардың ханзадалары мен әмірлері елу мың атты әскерімен шабуылға шықты. Жауынгері аз, төрт басы арық, ас пен жем-шөбі жоқ Ислам билеушісі жауларына таудай болып тұрды. Құдай

қолдап, қолбасшылары мен сарбаздары қатты үрейленсе де, патша оларға: «Дұшпандар бізге қарсы тұра алмайтынына және Құдайдың көмегімен біз оларды жеңетінімізге сенімдімін», – деді.

Ақырында дұшпандардың күш-қуаты көбірек болғанымен, бір-бірімен келіспеушіліктер мен қақтығыстарға тап болып, жеңіліп, қашып құтылудан басқа амал қалмады.

Жаудың жеңілгені туралы хабарды хабаршылар бұрынғы билеуші Ғазан ханға жеткізеді. Ол кезде хан Сирия мен Мысырда қалың әскермен соғысып жатқан еді. Ағасының жеңісті хабарын естіп, қуанып, өмірінің соңына дейін оның барына қуанды. Үкімет мүшелері мен ханның нөкерлері олардың біреуінің басына қиындық түскенде, билеушімен кездесе салысымен бұл мәселе мен бақытсыздық оның жүрегінен шығып кететінін айтты.

Ғазан хан қайтыс болғаннан кейін әмірлер мен үкімет адамдары, уәзірлер мен бекзадалар, қол астындағылар мен халық болашаққа алаңдады. Күн сайын Хорасаннан елшілер келіп, әмірлерге, уәзірлерге, бекзаттарға әділ де ұлы патшаның келгенін хабарлап, оларды қуанып отырған. Сұлтан да орнынан қозғалып, жолға шықпас бұрын оны сырттай қолдап, оның жұмысына шымшытырық кедергі жасауға тырысқан арам ниетті әмірлер тобымен қалай әрекет ету керектігін ойлады.

Сұлтан олардың барлығын өзінің жоғары ақыл-парасаты мен жолы болғанының арқасында жоя алды. Хорасан әскерін басқарған ол Сұлтанды бала санап, оған мән бермеді. Бірақ ол балалық шағында да ханзадалардың қабілеті жоғары болып, қорқынышты зұлымдық болатынын білмеді.

Ақыл-парасат пен надандық салдарынан Арғудақ ханның бұйрығын елемей, өледі. 703 жылы шәууәл айының 18-іне қараған түні олар Самлаган маңында Әл-Афаранг ханзадасының жұмысын аяқтап, Арғудақтан кейін төрт күннен кейін Мәлік, оның ағалары және тағы бірнеше әмірлер Яса заңы бойынша жазаланды. Соның нәтижесінде көтерілісшілер түгел қырылып, елге тыныштық орнады. Хорасанда бейбітшілік орнағаннан кейін сұлтан бұл ұлан-ғайыр шекаралық аумақты Әл-Донуянның ұлы Бектұт пен Сұлтан Есауыл сияқты ұлы әмірлерге сеніп тапсырып, елінің орталығы Иракқа қарай жылжыды.

Сұлтанмен бірге ұлы әмірлер, тәжік және түркі ханзадалары, қызметшілер мен атақты туыстары сапарға шықты. Екінші жағынан, мемлекет орталығынан сұлтан керуенін басқаруға қарапайым адамдар мен ақсүйектер келді, ақыры халық өз жолын тауып, сұлтан діттеген жеріне жетті. Сұлтан әскерін қарсы алуға барлық әмірлер мен үкімет адамдары, ел тірегі мен әскері дайындалды. Ақыры 703 жылы зуль-хиджа айының екінші дүйсенбісінде сұлтан әскері Хорасан мен Ирактан исламның Ужан қаласының мүбәрәк ордасына кірді.

Сұлтан келген соң үлкен той өтті. 703 жылдың зуль-хиджа айының жартысы, дүйсенбі күні моңғолдың *алтынжы айының* 18-ші күні патша тағына отырды. Ол бейбіт билік жүргізді. Бұл күні үлкен мереке болды. Ислам дініне сенген Сұлтан Алланың бірлігі туралы айтты. Тыйым салынған істерге қызықпағандықтан, әмірлер мен сарай туыстарының рұқсатымен қымыз ішкен. Әмірлер мен үкімет қызметкерлері шарап ішіп, саз тыңдай бастады. Елдің барлық жағдайлары қолайлы болғандықтан, барлығы тойлап, қуанышқа бөленді. Бұл күні Сұлтан барлығына сыйлық таратты. Ол сонымен бірге Ғазан ханның қол астындағыларға қатысты өсиетін орындауды бұйырды. Үкіметтің ақсақалдарына ақыл-кеңесін айтып, барлық саладағы қол астындағыларға қамқорлық жасауды өтінді. Өйткені, бағыныштылардың жағдайын бақылау елдің билігін нығайтып, көркейтуге әкеледі. Сондай-ақ, бұйрыққа сәйкес негізсіз айыппұлдар мен негізсіз талаптар мен артық салық салудан бас тартуды бұйырды. Сондай-ақ, ол қылмыс жасағандардың барлығын кешіріп, рақымшылық жасағанын айтып, қол астындағыларға олардың баспанасы мен мүлкін ешкім тартып алмайтынына сендірді. Сөйтіп, ақсақалдар мен әмірлерден бастап, қарапайым халыққа дейін жеңілдеп, елдің жағдайын, ісін жақсартуға жұмыла кірісті.

Хан өзінің әмірлеріне, нөкерлеріне, туыстарына: «Мен сендерге әділдік пен адалдық танытамын, қиыншылықтар мен қиыншылықтар кезде мен сендермен бірге боламын, ата-бабамның жолын ұстанамын, әркімге көмектесемін. Әміршінің бұл сөздері баршаға үміт пен бақыт ұялатты. Соның нәтижесінде жұрт қатты қуанып, осы әділ ханға Аллаға шүкіршілік етіп, енді елде әділдік пен қауіпсіздік жойылған уақыттан кейін таққа әділ де шыншыл билеуші отырғанын, елдегі жағдайды айтты. Мерекеден кейін хан елдегі маңызды істерге тоқталып, сарбаздарға қатысты мәселелерге назар аударды.

Арғын ханның адамгершілігі мейірім мен кешірімділік араласып кеткен сияқты. Осыдан кейін елшілер бұл қуанышты хабарды бүкіл елге таратты, бүкіл ел тұрғындары қауіпсіздік пен тыныштық туралы қуанышты хабарды естіп, қуана бастады.

Сондай-ақ, патша төңіректегі патшалар мен сұлтандарға және төңіректегі елшілерге бұрынғы уәделердің ордаға уәде беріп, жауынгерлер мен моңғол тайпасын Құтлұғ Шах-ноян мен Шопан-ноянға сеніп тапсырғандарын, алаңдап жүргендерін айтты. Бір істі уәзірлер Рашид ад-Даул мен Саад ад-Дин Саважи тапсырған болды. Әмірлердің арасынан өзінің туыстары, қызметшілері ретінде әдепті, шешен, иманды, намазхан, ораза ұстайтын, күн қағидаларды ұстанатын адамдар топтатты. Олардың ішінде хатай руынан Тәкажак ұлы Қонжак ұлы Әмір Тоқмак, Бәтімш ұлы Әмір Әлі Құсшы, Ұлтай Сұлдыс ибн Әмір Харзе Мұхаммед, Ананд руынан Сұрқан Башқұрд және Божай ноян руынан Таштемір болды.

Ханның таққа отыруының тағы бір ерекшелігі және әкелері мен ата-бабаларынан айырмашылығы, онын таққа отыруында ешқандай дау-дамай, болмай, барлығы тыныш өтті. Оған Иран жерінен басқа жерлер де беріліп, тәртіпке келтірілді, халық өзін қауіпсіз сезініп, онын таққа отыруымен әркімнің, жалпы алғанда, жүрегі тынышталды.

Ал салтанатты рәсімнен кейін Сұлтан іске кірісті. Ол Ғазан ханның барлық өсиеттерін орындайтын, өз үкіметінің барлық әмірлері мен старшындарын жұмыста ұстап, ел басқару тәсілін өзгертпеген өте ақкөңіл адам болды. Ал 703 жылы зуль-хиджа айының 17-сі сәрсенбі күні ол барлық әмірлер мен уәзірлерді қабылдады.

704 жыл (1282) оқиғалары

704-ші мұхаррам айының 6-шы жексенбі күні, Жетінші ай жылан (иылан) жылының 7-не тең. Осы жылы сұлтан Ужандағы жайлауға (яйлақ), Мұған мен Аранға – қыстақтарға (кишлақ) және сұлтан әскері барлық патшалар мен қағандар, Хулагу хан ұрпақтары сағынатын Табриз жеріне көшіп, Саид Абадттағы киіз үйге қоныстанды. Ал дүйсенбі күні ол Табриздегі әсем Жәннатабадқа жетіп, сейсенбі күні сүйікті ағасы Ғазан ханның бейітін зиярат етуді жоспарлап, жылап, дұға етіп, кедейлерге көп садақа таратады.

Ал сұлтан әскері ол жерден Ужан мен Юрағашқа жылжып, Хурнақтағы Мараға қаласына орналасса, сейсенбі күні сұлтан әскері аң аулау ниетімен Намавор мен Бадия Әзизге көшіп, әскерлер үш төбеге орналасты. Хан үш төбеде 8-ші сапарда бейсенбі күні қосынға қосылып, сәрсенбі күні ол жерден шығып, Марағадағы Қызыл көпірге барды, 704 жылдың 17-ші сапар, сенбі күні, түркінің *биринши айының* 19-шы тең күні елшілер - Ханзада Қайдудың ұлы Темір хан мен Чапар келді. Хан елшілерінің аты-жөні: сұлдыстан Тамаджи, жалайыр тайпасынан Турчиан және жафар қожа руынан Мұстафа Қожа. Ал Чапар елшілерінің аты-жөні: жалайыр руынан Есентемір, шын аты Жафар, Хазар хауханайдан Орыс Баһадүр. Ал елшілердің аты-жөні мынадай болды: Сарбан Манәлі Темір – Әбуқан Анандидің баласы, Ақанафидің ұлы. Олардың сөзі бейбітшілік, ымыраға келу, достық және махаббат болды. Өңгіменің ақиқаты – әділ Ғазан дәуіріндегі 702-ші камари ражаб жылының басында Темір ханның жауынгерлерімен соғысып оралып, ауырып қалады да, дәрігер Әмір Хайдар оған іш жүргізетін жиырма сауын береді. Іші ауырып, Қаракорым маңында Фаланбашы бекетінде дизентериядан қайтыс болды. Ол өзінің ортаншы ұлы Орысты дана, кабілетті, ержүрек етіп қорған етіп тағайындайды. Әкесі Барактың ежелден келе жатқан жаулығының салдарынан Дува Қайду әулетіне және Сарамтаби мен Каре патшалығына

жау болды. Өйткені, емшінің кулығы, сатқындығы, алдауы оған еш әсер етпейтініне сенімді еді.

Осы айлакер қасқыр оны бауырларымен жекпе-жекке сүйреп апарғанша, Чапар аңғал болды. Өз мүддесі үшін және «Анда Худай» уәдесі мен антына сәйкес Дува Талас пен Инкадан үлкен ұлын шақырып алып, Қайду тайпасының тағына отырғызып, басқа ағайындар мен ханзадаларға оған бағынуды бұйырды. Қайдудың қызы Құтлұғ Шаға, Қайду балаларының ішіндегі ең ақылдысы болған Темір Охан деген атпен әйгілі, Дуваның айлалары одан жасырын қалып, Дуваға әкесіне қарсы әрекет жасамау туралы хабар жібереді. Өйткені, сіз ешкімге берген уәделеріңіз бен келісімдеріңізді бұза алмайсыз, әсіресе бұл текті патшалардан болса. Жауап ретінде Дува әйелдердің даналығы мен сөздері патшалық пен хандық саласында емес, тек ұршық иіру кезінде ғана керек екендігін хабарлаған. Сіздің патшалық пен үкіметке не қатысыңыз бар? Бұл жауапқа Құтлұғ Шах қатты ренжіп қалды. Ол әулеттің әлсірегенін және Қайду халқының әлсіздігін байқады. Бірақ үндемеуден басқа амалы қалмады. Сөйтіп, әкесінің бейітінің қасына орналасып, әкесінің аспазы болған Итқұл Гүркенға үйленеді.

Және бұл кулық жасап, Қайду халқының арасында текетірес пен дұшпандық тудырған Дува мүмкіндікті пайдаланып, Қайду билігі мен халқын өз қолына алмақ болды. Сол жылы ол Құбылай ханның немересі Манғлай ұлы Ананда ханзадаға жасырын хабар жібереді. Оның ордасы Субия мен Қарақорым шекарасында орналасып, Темір ханға бағынатынын жариялады. Дува өз хабарламасында: «Енді Қайду ханзада кеткен соң, менің Хазірет ханға ешқандай дұшпандығым жоқ», – деп жазды. Ханзада Ананде Темір ханға бұл істің ақ-қарасын білу үшін елшілер жіберіп, Дува оқиғасын сол күйінде айтып берді. Бұл әңгіме Темір ханға ұнап, Дуваға басымдық беріп, ескі келісім – «Анда Худа» бойынша Түркістан патшалығы Шағатай мен оның халқының билігі болғанын, Қайду бұл билікті олардан алдау және күшпен тартып алғанын айтады. Дегенмен Дува қолындағының бәрін сақтай алады. Ханның жарлығы Дуваға жеткенде, ол Жапарға елдегі Хорасан мен Түркістан өлкелері мен жайылымдық жерлер Жадай мен оның халқына тиесілі екенін, ал Қайдудың әкесі бұл жерлерді күшпен иемденіп алғанын хабарлайды. «Мейірімділік пен достық негізінде, әділ иесіне берілуі үшін оны маған береріңді күтемін, егер қолыңнан келсе, атаң Өгедей ханның ескі ордасы Қарақорымды алыңыз» – деді.

Осы өтініштен кейін екі жақтың достығы сейілді. Жапардың бақытсыздығы әкесінің ұлы әмірлерінің пікірлеріне және Құтлұғ Шағидың, сондай-ақ оның ағалары мен туыстарының ақыл-кеңестеріне токмейілсу және немқұрайлылықпен байланысты болды. Ол достары мен туыстарының пікіріне мән бермей, кейбір жауларының, мәселен, Арык-Бұқаның ұлы Мәлік

Темірдің сырттай мейірімді, бірақ іштей өмірлеріне жау болған сөздеріне құлақ түрді. Және әмірлері мен туыстарының пікіріне қайшы, қарапайым әмірлер тобын жоғарылатып, сырын ашты. Соның салдарынан оның мінез-құлқына ренжіп, көңілі қалған ағайындар, ағайын-туыс, төрелердің бәрі оған жау болып, Дувамен жасырын одақтаса отырып, оны өлтіруді ойлап, Қайду әулеті мен халқының күйреуін жоспарлайды.

Дува Жапарды қулықпен ұстауды ұйғарды. Оны [Қаракорымдағы] ұлы Құрылтайға шақырды. Дуваның еркелігіне алаңдаған Жапар оның шақыруын қабылдамады. Дува оған тағы да хабар жіберіп, Құрылтайға келуін өтініп, дос болғанымыз жақсы болады деді. Хан қызметінен ханзадалар, әмірлер, нөкерлер келеді де, шығыс пен батыстан оларға сәлем беруге барамыз және Бешбалықтың шекарасы болып табылатын Қарақожа мен патшалығымыз бен халқымыздың бір бөлігі, және биліктің орталығы және бақыт мекені Қаракорым мемлекетімен кездесіп, ұйымдастырып, осы жаулықты жоямыз деді. Ол туыстарына Түркістан, Ферғана және Мауереннахр бойынша үлкен мереке өткізуге қажетті шарап, ет және керек-жарақтарды әкелуді тапсырды.

Жапар Дувадан қорқып, оның өтінішін қабылдамады. Осы шекараны қорғау үшін Дува мен оның ағасы Рас үлкен әскермен Субия мен Қаракорым шекарасында Темір хан әскеріне қатар және оның алдында орналасты. Жапар былай деп жауап берді: «Егер сен ханзада әрі билеуші болсаң, мен де моңғол текті хан болсам, біз Шыңғыс ханнан қалған және мұра болып қалған жолмен – қой еті, қымыз, айранмен тойлаймыз және ешкім зардап шекпейді». Осы себептерге байланысты биыл Құрылтай өтпей, Дуваның тілегі орындалмай, салтанатқа жұмсалған түкке тұрғысыз шығынның кесірінен, Құрылтайға шақырылған елшілер қапа болып, көңілсіз қайтты. Нәтижесінде оның жүрегінде Қайду халқымен араздық күшейді. Оларды басу үшін дайындалып, қулықпен ағайындарын арандатып, олардың әрқайсысын көптеген уәделермен алдамақ болды. Және ол: «Егер Жапарды алып тастаса, оның орнын саған беремін» деп уәде берді. Мәлік Темір мен Гүйік ханның ұлы Туқай арасында араздық туындап, бейберекеттік пен толқулар пайда болды.

Мәуереннахрда Баба ұлы Еріктемірдің баласы Күрсебе ағалары Тұғлұқ кожамен, ал Ферғана өңірінде – ұлы әмір болған Жымбай және Бабаның баласы, ордасы Самарқанд маңында орналасқан Қыпшақтың ағасы Күшүктемір Самарқан мен Бұхараны тонап, Жейхун өзенінен өтуді ұйғарды. Ал Темірдің інісі Әбу ханның баласы Баба-оғұл сонда барып, Күрсебенің адасуына жол бермей өлтірілді. Күрсебе: «Дува мені қабылдады. Мен Дуваның жақтасымын, Жапарға бағынғым келмейді» деді. Баба оны қасына шақырып алып, мың нөкерімен бірге қапасқа қамады. Оның қиын жағдайға тап болғаны туралы хабар Бұқа Темірдің ұлы Еріктемір ұлы Йасурға жетіп, ол Бабаға хабар жіберіп, Күрсебе қолдағандықтан Дуваны (тек) орнынан

түсірмеу керек деп хабарлайды. Баба оны бірден бес жүз атты жігітімен Жапарға жіберді. Бұл хабарды естіген Йасур ашуланды. Ол өзінің жауынгерлерімен және Ходжент пен Ферғана маңында тұрған ағасы Жанақшы мен ұлы Үлкен Йасурдың көмегімен Бабаға шабуыл жасады. Қиын шайқастан кейін Баба жеңіліс тапты. Шаһ Ағұлдан бұрын Інекке барып, жетпіс мың (жеті түмен) батырымен Бабаға көмекке келіп, Йасур, Жанақшымен соғысады. Майданда Жанақшының қолына жебе тиді. Жебе Йасурдың тісіне де тиді, бірақ ол шайқасуды жалғастыра берді. Қайду жағында Бағлан мен Қайду ұлы Сарбанға жақын болған Балх пен Құтлұғ қожа әскерінің қолбасшысы Тарғай әмір Сарбанға шабуыл жасап, оны жеңіп, Хорасанға қашады.

Барлық ақсүйектер, ханзадалар мен қызметшілер Дуваның қулығына алаңдады. Бұл хабар Жапараға жеткенде ол Дуваға хабар жіберіп: «Әмірлерің, адамдарың мен әскерлеріңнің әрекеттері сенің қолыңда ма, әлде өз шешімімен істеп жатыр ма?» – деп хабар жібереді.

Дува былай деп жауап берді: «Олар балалар, мен олардың істері туралы білмеймін. Енді оларды жазалап, арандатушылыққа жол бермеу үшін оларға өз сарбаздарымыз бен елшілерімізді жіберіп жатырмын». Жапар Гүркен сарбаздарын осы маңызды тапсырманы орындауға – түмендер мен жүзбасылардың қолбасшыларын қазыққа отырғызып, бүлік шығаруға тыйым салды. Егер бұдан былай олар княздар мен әмірлердің бұйрығынан басқа ешнәрсе істемесе. Бірақ Дува оларға сырттай тыйым салғанмен, өз халқын жасырын айдап салып, күтпеген жерден Йасур, Жанақшы және Күрсебенің немере ағасы, дүниені әбігерге салған Жәмиай үлкен әскермен Ағұл шах пен Бабаға аттанады. Бұл ретте Жапар әскері Шах Ағұлдың бұйрығымен атқа қонбаған.

Ақырында Йасур мен Жанақшы оларды жеңіп, қосын тонап, Талас пен Личені қиратып, Баба Ағұл Хорезмге жетеді. Дуваның сарбаздары оны ұстап алып, Дуваға жіберді. Дува оған жақсылық көрсетіп, Самарқандтағы негізгі ордасына жіберді, ал Арба мен Сабамайя жылына дейін Орыстағы (Орыс) Жапара әскерінің, Хишанқтағы Темірқан әскерінің күзетінде болды. Орыс екеуінің арасындағы жақындық пен достық негізінде Хишанкты мерекеге шақырғысы келді, Дува бұл жиын туралы біліп, Орыстың оларды қабылдау ниеті ақша бопсалау үшін жасалған айла екенін туыстарына хабарлап жіберді. Орыстың ниетіне сенімді болмаған бір туысы оның алдынан шығып, көп әскерін өлтіріп, біразын тұтқынға алады. Ал Орыс он атты жігітімен қашып кетті. Ал Арық-бұқаның ұлы, христиан дінін ұстанатын Мәлік Темір, Қайдудың қас жауы, екіжүзді түрде Жапармен дос болды.

Ал Жапар одан сырын жасырмады. Дуваға: «Жапар саған шабуыл жасау үшін әскер дайындады, сақ бол» деп хабар жібереді. Дуваға әскер

дайындығын ескертіп, өзі Жапарға барып: «Дува сені қызғанып әскер дайындады», – дейді. Дува хан әскерінің келгені туралы жалған хабар таратты. Қарапайым Жапар Дуваның ниетінен хабардар болып, екі жүз мың жауынгермен (жиырма түменмен) атқа мініп, жорықтарды өзінің жасырын жауы болған Мәлік Темір Жабер Хашемге тапсырып, он күннен кейін атқа мінуді бұйырады.

Мәлік Темір ордаға баруға рұқсат алып қайтты. Осы кезде әйелі Темір ханның әйелі, әпкесі Болған Намның үйінен көптеген сыйлықтармен оралды. Көп уәде беріп, Мәлік Темірді жанына шақырды. Жапар қосында үш күн тойлап, оның қосын тонаған Мәлік Темір барлық әскерлерімен және киіз үйлерімен Темір ханға қарай жылжиды. Жолда алдымен үлкен ағасы Бигұрға жетіп, одан он күннен кейін хан мемлекетінің шекарасындағы Анандының ордасына жетіп, Анандыға ханды көргісі келетінін айтады.

Осы кезде ханнан елшілер келіп, Болған Хатун Анандыдан тезірек келіп, тақты сақтап қалуын өтінеді. Мәлік Темір Анандымен бірге Ханбалыққа аттанды, олар жылан жылының бірінші айында Ханбалыққа жетті. Қатты науқас Темір хан жылан жылының арам айында қайтыс болды. Аза тұтқаннан кейін оның табыты Құрна Такафахирге жеткізіліп, әкесі мен ата-бабаларының жанына жерленді. Жапар Мәлік Темірдің айла-амалынан хабардар болған соң, Шах Ағұл, Тодай, Бұркуруктолон, Чагава Букен Гүркен сынды барлық жігіттеріне және оның барлық әмірлері мен нөкерлеріне сарбаздарымен көшуге хабар жібереді.

Әскерлерінің қозғалысы туралы хабар Дуваға жеткенде, ол шашыраңқы әскерлерін жинап, Іле өзенінің жағасына жақындап, ханға елшілерін жіберіп: «Мен сізге қосылып, сізге бағынған соң, Жапар маған қарсы шықты» деп хабарлап, одан құтылу үшін ханнан көмек сұрады. Хан Жубай мен Майфакр баһадүрдің ұлы Тұғажы Чинсанк Валмголиге жүз мың (он томан) қаһарлы әскермен шөлді кешіп, Дуваға қосылуды бұйырды. Өкінішке орай, Жапардың жасақтары киіз үйлерін қай жерге тіксе, Дува әскерлері де сол жерге баратын. Дува барлық қолбасшыларына Жапар әскерлерінің қозғалуына жол бермеу туралы хабар жіберді. Сөйтіп, екі жақ арасында жанжал туындады. Мәлік Темірдің кеткені, қосынның тоналғаны, әскердің тасталғаны туралы хабар аңғал да аңқау Жапарға жеткеннен кейін ол әлі де сенбей: «Алтын тостағанға берік ант беріп, ант берді. менімен берік келісім. Ол қалайша намыссыздық танытып, уәдесін бұзған?!» – деді. Әскерлері руларының бөлініп кеткенін естіп, руларының соңынан еріп, Жапарды қасында жүз аттылымен қалдырып, тарады.

Бейшара Жапар не соғыса, не қашып құтыла алмады. Өкініп, көңілі түсіп, өзін жайсыз сезініп, қасына ерген екі жүз атты әскерімен соғыса алмай, ұяттан өртеніп Дуваға аттанды. Дува оған тағы да өтірік айтып: «Мен сен

туралы ештеңе білмеймін. Әмірлерің мен бауырларың сендермен дұшпандық жасады». Сосын Жапарға қосының жанынан киіз үй тігіп, күн сайын төрт қойдан тамақ беретін. Сосын Марғзар Қанасқа апарып, ай сайынғы еңбекақы тағайындады. Баба Ағұл қашып, Хорезмге кетті. Қажмас Баһадүр оны, ал, Орыс болса Ағұлды да алып, әкелді. Алағ Исардың інісі Абажының ұлы Әмір Арысбұқа тұтқындап әкелді, Тодқорағұлды Ханхко ұлы Шире Ағұл, Әли Ағұлдың ұлы Абақжарды тұтқындап әкелді, Тұқмай Ағұл ұлы Тұқмай Гюханды ұстап алып, әкелді. Дува Тарсакенттегі әкесінің зиратына зиярат етіп жатқан Құтлұқ Шағуды тұзаққа түсіріп алу үшін оған хабар жіберіп, Жапардың орнын саған беремін деп оны өтірікпен, қулықпен алдады. Тарсакенттен Самарқандқа дейін бір айлық жол жүріп, оның лық толы ортасына барды.

Кенет бір түнде мал-мүлікке қол жеткізіп, байып шыға келген Дуваның немере інісі Ашық Темірдің інісі Олжа Темір оған мың атты әскерімен шабуыл жасап, Итқұлды екі ұлымен суға батырды. Олар оны алып, Хажду отбасын жойды. Мың ержүрек жаяу әскерімен Инка мен Таластың төңірегінде қалған Шах Ағұлдан басқа Қайду әскерінің бір бөлігі Дуваға қосылып, олардың бір тобы қашып, үлкен орманды паналап, дер кезінде қашу жолдарын қарастырды. Бірақ Жапар әскерінің көп бөлігі Дарга Канға қарай бет алып, жүз адамнан тұратын топтарға бөлініп, Дува қалағанына қол жеткізген кезде Қайлудың барлық балаларын, ханзадалары мен әскерлерін талқандады. Ол Жапарды Дуваға бекінген ағалары Мұсахеб Қонжақ, оның ұлы Зұлқарнайын Ағұл, ұлы Тоғу, ағасы Балтаку, ұлы Мәлік Темірмен бірге екі мың атты әскерімен хан қақпасына жіберуді сұрайды.

Келесі күні ол жерден Темір ханның өлімі туралы хабармен елшілер келді. Дуваның жорығы тоқтап, үлкен құрылтай өткізіп, тойлады, құрылтай жиналысында үш жүз алпыс ханзада болды. Құрылтайда Дува Жапардан келекелеп сұрады: «Осы уақыт ішінде сенің басыңнан көп жайсыз өтті, бұл ақылға қонымды ойлау мен жоспарлауға негізделген бе, жоқ па? Қайду аға қырық жыл бойы біріктірген бір елдің халқын осы қысқа мерзімде қалай құртып, мазасын алдыңыз? Бұл сенің ханзада мен билеуші болуға лайық емес екенінді білдіреді». Сосын ол өзінің көзінше кемшіліктері мен мәселелерін айтып, оны патшалықтан шығарып, өзінің қамқоршысы Ябақжарды Қайду тайпасының патшалығына тағайындайды, ал Жапар анасы Көкей хатунның киіз үйінде қалады. Біраз уақыт хан соғысып жатқанда, Ябақжар Дува мен Букманы да өлтірді, ал өзі бір жылға жетпей қайтыс болды. Бірақ ол Жапарды жеңгісі келіп, Жапарға оның ниеті хабарланған соң, інісі Ябақжар, әмірлері мен туыстары және ханның 1200 сақшысын ертіп Хазірет Қанға қарай аттанады. Ханбалыққа жеткенде Ябақжарды уланған шәрбатпен өлтіреді.

Олар Ханбалыққа жеткенде, Ябақжар уланған шәрбатпен өлтіріліп, Жапарға ханның алдында қалуды бұйырды, ол қазір жоғары лауазымда.

Біз осымен енді әңгіменің төркініне келдік. Сұлтан Қағанның елшілеріне жақсылық көрсетіп, олардың қайтып келуіне рұқсат берді.

Сапар айының 25-і, жексенбі күні сұлтан әскерінің сарбаздары үшінші рет Хурна Марагеге барып, келесі күні демалуға аттанды. Барлық әйелдер мен әмірлер Сұлтанмен бірге кетіп, Қожа Асилуддин қонақтарға қонақасы беріп, келесі күні әмірлер мен нөкерлермен бірге кетті. Ал жексенбі, раби әл-әууәл айының 10-ы күні олар Табриз маңындағы Фирдоусабад қаласына жетіп, таңертең Сұлтан марқұм інісі Ғазан ханның бейітін зиярат етуге барып, сол жердегі кедейлерге көп садақа таратады. Ал сейсенбіде, раби әл-әууәл айының 12-сі күні сұлтан әскері Мұған мен Аран бағытында қыстауға шығып, Такинабадқа бет алды. Ал раби әл-Ахир айының 8-і күні Пул-Шағанның үстіндегі киіз үйге қоныстанды, ал жұмаға қараған раби әл-Ахир айының 7-не қараған түні Табриз қаласына қатты найзағай түсіп, жер сілкінісі болып, көп зиян келді. Сәрсенбі, раби әл-ахир айының 19-ы күні ханзада Жаһан Баязид атқа қонып, қуанып, сұлтан бұл күндері қыстауға кетті. Ал марқұм Әмір Мұсаф Шеқан 704 жылы раби әл-ахир айында Мараға қаласында қайтыс болды.

Ал жұмади-л-әууәл айының 10-ы, сәрсенбі күні, *биринджи ай йылан жыл* [бірінші ай, жылан жылы], Қыпшақ-башы Ұлыс патшасы Жошы Тоқтаға барған елшілер қайтып оралды. Олардың ең үлкені Әмір Нохдай болды. Олар бейбітшілік пен достық үшін барды. Сұлтан әскері жұмади-л-әууәл айының 13-і күні Гаубари қыстағына жетіп, жексенбі, жұмади-л-әууәл айының 14-і күні Әзірбайжаннан шыққан марқұм Саид Сайд Махди Бозур Садат Пул Шағанда қаза тауып, Табриз қаласында жерленді. Ал бейсенбі күні, жұмади әл-Ахр айында, Бистам ханзадалары, Ғазан қызы Олжақы мен Баязидтің әйелі, Илжетай Құсшы қызы, Тодай хатунның немересі Олжақы үшін құдалық жіберді. Ол келісіп, ұсынысты қабылдады. Ал, сәрсенбі, жұмади әл-ахир айының 9-ы күні Сұлтан Жаһан Сирия мен Мысырға бейбітшілік пен достық орнату үшін елшілер жіберіп, олардың басшысы Муча Битекчінің қызметшісі Зирек деген кісі болды. Ал Ғазан хан кезінде Қази Насыр ад-Дин Табризи мен Қази Камал ад-Дин Мосули айтқан Сайд Ифтихар ад-Дин Бухари, Қази Шараф ад-Дин және Әмір Хосам ад-Дин келіп, Табризде тұзаққа түсті. Ал, сәрсенбі, шағбан айының 6-сы күні әскерлер Абкурдан өтіп, кері қайту үшін оңтүстікке қарай жылжыды. Ал, бейсенбі күні шағбан әл-мазам айының 7-ші жұлдызында Саад ад-Дин уәзір Сауаджи Әмір Тарманастың қызын ұлы Қажыға тартып, үлкен мереке ұйымдастырды.

Ал, бейсенбі күні, шағбан айының 21-і күні Әмір Иренжиннің қызы Құтлұғшах Хатунның Жаһан Олжайту сұлтанмен тойы өтіп, Кермун хатунның

үлкен әскері оған берілді. Болат Чинсан – сұлтанның досы, ал Қожа Рашид Табиб – хатунның досы болып, некені Қазі Бурхануддин Марви қиды. Ал сенбі күні наурыздың таңында әмірлер ақылдасып, ханға Олжайту сұлтан атағын береді. Ал жексенбі күні Тәңгірдің ұлы Гүркеннің қызы Олжатай хатунның Олжайту сұлтанмен тойы өтті. Сұлтанның одан Әбілқайыр лақап атты ұлы болады, ол бала кезінде қайтыс болды, ал Әмір Құтлұқ Қия оның денесін Табризге апарып, Ғазанның үлкен кесенесіне жерледі.

Ал, сәрсенбі, шабан айының 8-і күні ханның ордасы Далан Наверге көшіп, рамазан айының екінші дүйсенбісінде ол көштен бөлініп, Бозорғ-Хатунға үйленсе, бейсенбі, шабан айының 21-і күні Дуланды сұлтанның қызына құда түсіп, некені Қазі Бурхан ад-Дин Марави қиды. Қалыңдықтың қалыңмалына қоса анасы сияқты Аргун ағаның ұлы Лакизи Гүркеннің қызы Бочтан берілді.

Ал рамазан айының 20-сы, сенбі күні Әзірбайжанда күшті жер сілкінісі болды. Сондай-ақ, оның әкесі Керман сұлтанның балаларының арасында Шах Жахан деген ұлы болған еді. Ғазан хан оған мейірімі түсіп, оның әкесінің иелігіндегі Керман жерін беріп, бала кезінен ақымақтықтан әке-шешесі мен ата-бабасының жолынан тайып, Ғазан ханмен болған оқиғада көтеріліс жасап, әкімдерден диуанның мүлкін тартып алып, барлығын түрмеге жапты. Сол кезде оны ұстап алып, ордаға әкеліп, сотқа беріп, оның күнәсін дәлелдеді. Бірақ ол әлі жас болғандықтан, өлім жазасына кесілмесе де, одан Керман жерін тартып алды. Ал 704 жылы рамазан айының 25-і, сәрсенбі күні Керман сұлтан Шахаб ад-Дин Ғоридің балаларының бірі болған Мәлік Насер ад-Дин Ғориге тапсырылды. Осылайша, мемлекеттің тірегі болған сұлтан Құтб ад-Диннің ұрпақтары жоғалып, билігі Керманда жойылды. Билеуші Насер ад-Дин Керманды басып алып, Барақ Хаджибтің отбасы, оның балалары мен тірі қалғандары толығымен жойылды. Ал олардың ордасы сол жерден Пилсавар аймағына көшті.

Шәууәл айының екінші сейсенбісінде Әмір Иренжин өз ұлына есімі [түпнұсқада бос] болған Әмір Есен Құтлұқ қызын ұзатуға ұсыныс жасайды... және сол кезде Қожа Рашид ад-Дулдың аяқтары ауруға ұшырады. Патша оған қонаққа барды да, зул-қад айының сегізінші айы дүйсенбі күні сағат бесте Ужанның киіз үйінде Қажы хатуннан Алам Сұлтанға сұлу ұл туылды. Ханзаданың аты мен лақап аты Әбу Саид еді, біз оның жастық шағы, өмірі мен байлығы болады деп үміттенеміз. Ал, бейсенбі, шәууәл айының 18-і күні, сұлтан әскерінің сарбаздары Пилешвардан Гүлстанға көшіп, сәрсенбі күні Харванның алдына келіп қонып, зуль-қад айының 3-ші жұлдызында Ужанның киіз үйіне, ал Сұлтан Әмір Иренжинді Табриз қаласына алдын ала қарауыл ретінде жіберді.

Ал сейсенбі, 20-сы күні Сұлтанның ордасының салт аттылары Ужаннан шығып, Табриздегі Фирдоусабадқа жетті. Ал жұма күні Сұлтан жұма намазына қатысып, көп садақа берді, ал 25-ші түнде Сұлтан әскері әділ билеуші Ғазан ханның биік кесенесі мен құрметті қабірін зиярат етуге аттанды. Онда барлығының көзінен жас ағып, жексенбі, 26-сы күні Әмір Иренжиннің қызы Құтулутшах Хатунның басына гүл шоқтарын қойып, оны Докуз хатунның үлкен ордасына орналастырды. Ал сәрсенбі күні зұль-қад айының 8-і, яғни, икінджи айдың басында сұлтанның үйлену тойы мен Билген хатун Хорасанидің тоғыз жүз мың динар қалыңмалымен неке қиюы өтті.

Ал осы уақытта, бұл жердегі Румдағы істер біркелкі болмаған кезде, зұль-хижжа айында үшінші билеуші Румға билік етіп, осы шекара мен жерді қорғау үшін Әмір Иренжинді таңдады. Ал жексенбі, зұль-хижжа айының 17-сі күні ол жерден Раба Рашиди ғимаратына барды. Ал келесі күні Марғзар-Ужанға көшіп, зұль-хижжа айының 21-і бейсенбі күні Сұлдутай Гүркенның ұлы Темірбұқа қайтыс болды. Биылғы жылдың жалпы оқиғалары туралы жаздық.

705 жыл (1283) оқиғалары

705 жылдың мухаррам айында түркіше *йетинджи ай йунд йыл* [ұлу жылының жетінші айы] жайлау Сұлтания және Қоңғұр Өлен (Қоңыр Өлең) қалаларында, қыстаулары Мұған Варанда болды. 705 жылдың мухаррам айының басында сұлтан көші Қоңғұр Өлендегі құрылыс жұмыстарына қатысуға сол тарапқа бет алды, өйткені оның құрылысы мен көркейтуіне қатысу аса маңызды болды.

Бүгінде оның қалдырған игі істерінің бірі – әлемнің түкпір-түкпірінен келген саяхатшылардың мекеніне айналған Сұлтания астанасын салу болды. Бұл дана билеуші дүниеде жақсы есімнен басқа ештеңе қалмайтынын білген. Сұлтан жаңа қала өте кең, кең, өте әдемі және жайлы болуы үшін тәжірибелі суретшілермен, тәжірибелі инженерлермен және шебер сәулетшілермен кеңесіп, Табриз сияқты қала салды. Ал қаланың қиыр орталығында төртбұрышты пішінді тамаша және өте берік қамал салды.

Барлық үйлер әдемі шатырлармен жабылған, мұнда әдемі мектептер, ханакалар, ауруханалар мен Құран хафиздері тұрған үйлер, т.б. салынды. Он тоғыз ғимарат сыланып, сырланып, күміс және ақ мәрмәрмен қапталған, қоймалар мен ғимараттардың төбелері сыланған, едендері мәрмәрмен қапталған. Бақшалардағы ағаштар, оның ішінде шырша мен арша өте жасыл және жайқалған. Бұл қалада отызға жуық таза бұлақ болып, түрлі ұсақ бұлақтар ағатын. Барлық шөлейттер мен егістік жерлер өзен суымен суарылды. Әр бұлақтың бойына жеміс ағаштары, шырша, шафран, жүзім, арша егілген.

Бұл қалада түрлі-түсті қытай және басқа да маталарға толы он мыңнан астам дүкен бар. Ыдыс-аяқтар дүкендері де бар. Сондай-ақ, Сұлтан әмірлерге, уәзірлерге, билеушілерге, сұлтандарға және әртүрлі кәсіпорын иелеріне қала ішіндегі бос жерге мүмкіндігінше көп ғимараттар мен бау-бақшалар салуды бұйырды және қалаға Сұлтания деп ат қойды.

Ал бұл қаланың және атақты сарайдың сәулетшісі Қожа Тәж Даул ва-д-дин Алиша Табризи болып табылады, ол осындай әдемі және мінсіз сарайдан кейін осы қаланың табысынан жүз томан кәдімгі алтынды ешбір зиян келтірместен жұмсаған.

Ол жерде бірнеше зәулім үйлер тұрғызды, олар бәріне өте қызықты және таң қалдырды. Мысалы, ол қамалдың кіреберісіне төбесі толығымен күміспен, ал есік пен қабырғасы алтынмен безендірілген аспанмен таласқан сарай салды, ал ауланың беті тастан жасалған. Есік асыл тастармен безендіріліп, жарқырап тұрды. Сондай-ақ уд, тик, алтын және піл сүйегінен төсек жасады. Оны да әдемі суреттермен безендірді. Сондай-ақ киелі мешітке төрт есікті, өте әдемі суреттермен безендірілген үлкен күмбез салды. Бұл жұлдыздарға толы және әдемі қала. Түріктер мен тәжіктер қоныстанған бұл жер тыныштық, жайлылық пен іскерлік мекені, сондай-ақ, үлкен мен кішінің пікір алмасу орны болып табылады. Әділ билеуші өз қол астындағылардың қолдаушысы болумен қатар, даму мен құрылыстың да жақтаушысы болуы керек. Әйтпесе оған үкім шығаруға тыйым салынады. Зороастризм дінінде құрылыс пен егіншілікке қолдау көрсету діннің шарттарының бірі болып табылады. Ауыл шаруашылығы мен ұлық істер де аса бағалы үлкен заттардың бағасы жоғары. Кезінде Дәуіттің өз халқына Иран патшаларын қарғамауға уахи етуінің себебі, олар қираған әлемді қалпына келтірушілер еді.

Енді мен кітап жазудың әдеттегі үрдісіне қайта ораламын.

Сейсенбі, мұхаррам айының 8-і күні Сирия мен Мысырдан Сайд Ифтихаруддиннің елшілері мен оның нөкерлері келіп, сүйінші хабар, достық пен бейбітшіліктің ниетін жеткізді, ал сенбі, сапардың 26-сы күні Әлем Ханы көшпелілер қосынына келді. Коранг-Марагеде аман-есен болып, ол жерден Мұған мен Арандағы қыстау үшін Нахчыванға қарай жылжыды және сенбі күні төртінші рабиул-Аввал, Бабыр деген атпен белгілі ханзада Чинек Болат Нурды Ашное маңында Халил Атабек өлтірді.

Ал жұмади-л-әууәл айының ортасында Ғалам Сұлтанның жары Итермеш хатун сұлу ұл туып, атын Мұхаммед Тефур деп қояды. Сұлтанның Баезид пен үлкен ақсақалдарға деген сүйіспеншілігі мен достығының құрметіне осы үш ұлының атын Бастам, Баезид, Тефур деп қояды. Өйткені, ол таза адамның жүрегінің әлдебір қалың әскерден, жебеден, не болмаса балтадан жасалмайтынына сенімді еді.

Ал дүйсенбі күні, яғни, режеп айының орта шенінде шығыстан Яғмыс пен арабтар келіп, Темір ханға сүйінші хабар жеткізсе, бейсенбі, шабан айының 17-сі күні ұйғыр тайпасынан Баданның ұлы Сунжак Агабитчидің ағасы болған Бәйтмеш келді. Ал шағбан айының 18-і күні патша әскері балық аулау және аң аулау үшін Гестасби еліне аттанды да, сейсенбіде, 22-де теңіз жағасына оралды, ал сәрсенбіде, шағбан айының 23-інде жолға шықты. Киіз үйден мал алып, Джой Нуға жетті, тағы да Темірқан мен Сұнқардан келген елшілер жеміс-жидек әкелді. 705 жылы рамазан айының басында Нәжіб әд-Даул мен бір топ Бәни Исраил дәрігерлері ислам дінін қабылдап, дінінің дұрыстығы үшін біздің тағамды етпен жеді. Тағы бір мәселе, Сайд Таджуддин Арғұдақтың бүлікшілдігі мен әрекеттері, сондай-ақ ту көтеру және сахабин уәзірлері Саад ад-дин мен Рашид ад-диннің өнер көрсетуі болды. Оларды сотқа беру бұйырылып, бір топ жемқорлар қолдауға шықты. Бірақ соттан кейін олар кінәлі екенін түсінді.

705 жылдың сәрсенбі, 19 шәууәл күні, шейіт Сайд Таджуддинге өлім туралы бұйрық шығарылды. Сонымен қатар, Ясаның үкімімен Шарафуддин Абдажи, Камал Тифлиси және басқа да лайықсыз адамдар дарға асылды.

Ал дүйсенбі күні, зул-қада айының 9-ы күні көшпенділер Пилсевардан көшіп, соңғы жүз жылда өзінен артық ешкім болмаған Мәлік Шарафуддин Семнанидің ұлы Сұлтан Шейх Ала Даул мен марқұм Саид Саадуддин Хабаши сейсенбі күні, зуль-хиджа айының 17-сі күні Пилсеварда қайтыс болды, олардың табыттары Табризге жеткізілді. Өйткені, бұл әділ Ғазан ханның талабы еді, нөкерлері Яса жарлығымен жазалағанда, уәзірлер де оны жазаламақ болды. Бірақ Ғазан хан: «Жоқ, оның менің мейірімімді көруге құқығы бар, ол ешқашан ұмытылмайтын: мен Наурыз тойында жеңіліс тапқанымда, бір түнде қатты жаңбыр жауды, бізде шатыр да, саятшылық та, шатыр да болмады. Саад ад-Дин Хабаши мен Әмір Сұтай жаңбырдан қорғау үшін менің басыма шатыр ұстады» деді.

Осы айларда Ардебилге жақын Гүлстан-Кушта қатты найзағай соғып, одан бірнеше қабір қазушы мен сарай қызметшілері өртеніп кетті. 705 жылы зуль-хиджа айының 16-сы күні ханның көшпелілер қосыны Марғзар-Ужанда болды.

706 жылы мұхаррам айы келгенде, *алтынжы ай құс жылы* [тауық жылының алтыншы айы] Ұлық билеушісі Ужан шалғынында арулармен бірге екі айға жуық болды. Бұл күндері Румнан әмір Иренжин көптеген сыйлықтармен келді. Ал сейсенбі, мұхаррам айының 24-і күні Тудай хатун қайтыс болды. Оның денесі Хамаданға жеткізіліп, Мамшаро деп аталатын Алванд тауының етегіне жерленді. Ал сол айда өзінің жақсы жазуымен, таза сөзімен аты шыққан Алауддин Атамәлік Жувейнидің қызы Асмауддин Мараға қаласында қайтыс болды.

Сафар айының жиырма бірінші күні Сұлтанның ордасы Табризге келді. Ал келесі күні олар Табриз кесенелерін аралап, лайықты адамдарға садака таратады. Ал дүйсенбі, сапар айының 24-і, *йетинжи айдың* [жетінші айының] 25-іне тең, сұлтан әскері Алтағқа қарай жылжыды. Ал, бейсенбі, раби әл-әууәл айының 19-ы күні Ойрат Беки түсте Ужан аймағында, ал бейсенбі күні үшінші раби әл-Ахирда Джуши ұлы Әмір Жаукур Аван маңында қайтыс болып, Сұлтания қаласында жерленді және бейсенбі, раби әл-Ахир айының 10-ы күні Ғазан кесенесі құрылысы аяқталды. Дәл осы күні елу мұсылман, армян және грузин жалдамалылары өлтірілді. Аңшылық кезінде сұлтан әскері Нахчыван арқылы Аранға қыстауға өтті.

Сейсенбі, түркінің *онунжи айының* [оныншы ай] 20-сына тең жұмади-л-әууәл айының 21-і күні мал жайылымы орналасқан Марғзарға, ал жұмади-л-ахира айының 18-і, жексенбі күні, түркінің *құс йылының бірінжі айының* 19-ында [тауық жылының бірінші айы] Хорасандық Арғын ағаның ұлы Уызнай Ғазан келіп, мойынсұнатынын айтып, сүйіспеншілікпен қарсы алынды. Ол Дуваның қайтыс болғаны туралы хабарды жеткізді. 706 жылы бірінші айда басы айналып, дифтериядан қайтыс болыпты. Ол осылайша, әрекеті үшін Құдайдың жазасын алды. Ал ол қайтыс болғаннан кейін әмірлері мен оның үкімет мүшелері оның ұлы Қонжақты Барскөлден алып, Алмалық өңірінің үстіндегі Секул маңындағы шағатай руының тағына отырғызды, ол да бір жарым жыл билік жүргізгеннен кейін қайтыс болды. Сол жылы төрдинджи (төртінші) айда Сарай Юлдуз қыстауында Кахестанның қамалдарын күшпен басып алған Насыр ад-Дин Систанидің ұлы Шах Әлиді Мола бегі өлтіріп, Кахестанды Хорасан диуаны басып алды.

Ал жұма, ражаб әл-Асаб айының 7-і, *шағшабат* [جقشاباط آی] айының 9-ына тең күні Темір-оғұл мен Қайду ұлы Сарбан келіп, бағыныштылықтарын білдіріп, сұлтанның ықыласына бөленді. Бұл былай болды, ақкөңіл ханзада ордасы әскерімен Жейхун өзенінің жағасында тұрып, ылғи да сәтін күтіп, олжаны иеленуге дайын тұратын. Бір күні ол Хорасанды басып алу үшін жауынгерлерімен бірге аттанды. Хорасан әскері оның қозғалысын біліп,

көтерілісшілерге жолды жауып, жаулардың дүние-мүлкі мен қазынасын тонап, сұлтанға жеткізуге бұйырды. Бұл сұмдық хабар Сарбанға жеткенде дүниенің ісі кері кеткендей күлімсіреп, сөйледі.

Ал сейсенбіде, ۲⁹-ражабта, *орам айының* [آرام آیی] басында, Құркур-ноянның ұрпақтары Ғазан ұйғырлары бағыныштылықтарын білдіру үшін Хорасаннан келді. Өйткені, Қайду елінің ісі кері кетіп, күйзеліс пен бейберекеттік етек алып, балалары мен әмірлері бір-бірінен айырылған еді. Ал жексенбіде, шәууәл айының 5-і, түркінің учунчи айының 6-сына тең күні, Ордақия Хорасаннан келсе, 10-шы, жұма күні Иранның уәзірі, яһудиердің жебеушісі Қожа Рашид ад-Дин кітапты сыйға тартты. Оның жазған «Жәмиъ ат-Тауарихтың» сыйақысы елу тұман (иран ақшасы) болатын. Бұдан өзге оған қарасты ауылдар мен егіншілік жерлері болған және жыл сайын жиналған егіннен жиырма тұман қолма-қол алатын. Ол өзінің уәдесі бойынша, бұл ақшаның бір дирхамын осы кітапты жазуға көп күш салған авторға, яғни маған бермек болды.

Сейсенбі, зуль-қада айының 13-і күні Сұлтанның ордасы Бише-Гилянды жаулап алу үшін Инджкуден шықты. Өйткені, гилактар [Гилян тұрғындары] ежелден [заңды үкіметке] жау болып, тауларымен, ормандарымен және өтпейтін жолдарымен қанағаттанған.

Сұлтанның бұл соғысты бастауға бел байлауының себебі, Ойратай Ғазанның Дува мен әмірлерге Иранның ханы Ғияс ад-дин Мұхаммед сұлтанды мазақ етіп жатқанын, оның батылдығы мен тапқырлығы туралы хабардың бүкіл әлемге жеткенін айтуы еді. Гилян орманының жалпы ұзындығы мен ені отыз мильді құрайды және оның елінің ортасында орналасқан. Алдымен сұлтан Гилянға елшілерін жіберіп, уәде және қоқан-лоққымен гилактармен келісуге тырысты. Бірақ гилактар оның өтініштерін елемеді, сұлтан оларға жақсы сөз айтуға тырысқанымен, олар нашар жауап берді. Нәтижесінде сұлтан Гилянға көп және күшті әскермен аттанбақ болып шешті.

Баяндауымның осы жерінде Гилянның орналасқан орыны мен көлеміне назар аударған жөн. Осы орайда марқұм Сайд Әсил ад-Дин Мұхаммед Зозни: «Гилян патшалары Хулаку ханның Иранда болуымен бір уақытта өмір сүрді. Гилян жерінің бастауы Лиахжаннан (Лахижан) алыс емес Рудбар аймағындағы Хошам өзенінің бойындағы қамал, ал оның билеушісі Сасан Фалак ад-Диннің ұлы Салуктың баласы Филвакуштың ұлы еді. Одан кейін Лиахжанның билеушісі оның ағасы Әмір Жамал ад-Дин Салук болды, ал Гилянның соңы Гиляннан Гасқарға дейінгі Долаб ауданынан Бандар Рудсарға дейін жетті. Оның әкімі Мұхаммедтің ұлы, Йоркидің ұлы Жамал ад-Дин Салук болды және Хошамнан Долабқа дейінгі Гилян желісінің ұзындығы шамамен отыз миль жерді құрайды. Сефидруд Занганрудпен араласып, Гилян тауларынан ағып, Гилян арқылы өтеді. Солтүстік жағында теңіз Лахижан сызығының шығысы

мен батысы мен оның шекараларының арасында орналасқан. Ондағы адамдар баһри дінін ұстанады, ал Насер әл-Хусейн бин Әлидің (ғ.с.) ұрпақтарының бірі және батыс Гилян тұрғындарының бәрі ханбали дінін және ұстаз Әбу Жафардың дінін ұстанады. Батыс пен оңтүстікке қарай Сефидрудтың жанындағы таудың жалғасы Фоманға дейін бір миль. Одан батыс пен солтүстікке қарай теңіз бен құрлыққа параллель тау сілемі өтеді. Гилянның ұшы Мұған мен Ғастасбиге жетеді. Ширван мен Мұған тау мен теңіз арасындағы кеңістікте орналасқан және Гилян аймақтарынан Тулим, Фоман, Вакскар, Долаб Тенсар (دولاب تنسر) және Шафт пен Рапшт Гилян деп аталады, ал Лиакхан, Котум қалалары. Кохсбан (Кучсефхан) мен Хаммам - Гилянның алдында және Мұған мен Гилянның соңы болып табылатын Рудсар портының арасында Салимруд деген жер бар. Оған дейінгі қашықтық жарты күндік жол. Рудсардан қолбасшының ордасы орналасқан Шенданға дейін екі күндік жол. Бұл жағында Гилянмен байланысты Мұған және Сепакбадан елі мен аймағы Сиах Гилян деп аталады. Салт бойынша Гилян тұрғындары Арбасмахидың (ارباسماحي) арғы бетін және Аран Даред, Түрік-Мұғанның солтүстік жағын Мұған деп атайды.

Оның үстіне, Гилян халқының әдет-ғұрпы бойынша қолбасшылары мен әскерлері басқарылатын негізін қалаушы патша Ста және Салар деп аталады және бұл екі атау екі тайпаның патшаларына қатысты. Оның бірі – Сасан Халу, бұл – Мардавидж Ванд және Тулим билеушісі, екіншісі – Ростам Рама тайпасы, бұл Исхак Ванд және Фоман аймағының билеушілері. Исхак пен Мардавиж ағайынды еді, ал әдет-ғұрып бойынша, екі асыл патшаның арасында жаулық туындаса, Гилянның басқа тұрғындары бір жаққа көмектесіп, кейбіреулері оның жауына қосылуы керек еді. Кейкавус патша әулетінен шыққан Котум мен Аборадунда билеушілері ескі патшалықтың негізін салушылар болып табылады. Ол Гилян билеушілері мен Кейкавустың әпкесі, әрі мұсылман емес Жалаледдин Хасанның әйелі және Аладдиннің анасы болып табылады және Хулагу ханға сәлем беруге барып, оның ризашылығына ие болды. Гилянның басқа билеушілері заңды билікпен келісімге келіп, өздерінің меншіктері мен тәуелсіздіктерін сақтап қалды.

Ертеде осы екі текті руға бәрі бағынып, балта ұстаған әрбір көсемді Ханба (حنبه) деп атаған. Сондай-ақ, уәлаяттардың әміршілері де, дәрежесі бар ақсақалдар да осы атаумен аталған. Джекне мен патшаның көмекшілерінен төмен болды: олар Доде деп аталады, жаяу әскерлердің есімдері Ралом (الوم) және Сезобин (سزوبين), саудагерлер Шахри, ал фермерлер Кил (کیل) деп аталады. Әрбір он үйді дикхи [он] деп атайды, ал он дихиді сад [жүз] деп атайды, әр он садды хани [мың] деп атайды. Айтқанда, белгілі бір ауданда бірнеше үй бар дейді. Сефидруд өзенінің батыс жағалауында Котам провинциясы, Сефидруд өзенінің жанында, ал оңтүстік жағында тау, ал шығысында Сефидруд өзені орналасқан.

Котам ауданның аты, ал Котам қаласы қаланың базары деп аталады, ал ондағы билеуші Салар ұлы, Кейкавус ұлы Салук. Қотамдарияның солтүстігінде Кохсбан (Кохсафхан) провинциясы орналасқан және оның билеушісі Хаммамның ұлы Сасан болды. «Сануке» [аймақ] Салукқа қарады. Ағасы Сасан оған қамқоршы болып, қазір сонда билік жүргізеді. Рапш Котамның солтүстік-батысында орналасқан. Рапш – ұстаз Әбу Джафардың жерленген жері, Гилян тұрғындарының көпшілігі оның басшылығының ықпалымен ислам дінін қабылдаған және оған зират пен теңіз жағасындағы үлкен алаңның жанында мешіт салынған. Бұл провинцияда көптеген биік таулы егіншілік жерлер бар және билеушісі Вашамгир ұлы Сасан ұлы Мұхаммед. Рапштың батысы – Калишам провинциясы, оның губернаторы Сайф ад-Дин Сасан және оның ұлдары Шамс ад-Дин мен Шамгир, Жамал ад-Дин Салук және Хайло болды. Сөйтіп, Сасанның ұлы Мұхаммед Вашмирдің баласы, Сасанның ұлының иелігі Рапштың батысы мен оңтүстігінде тауға жалғасатын оқпан бар, таудан Таремге жетеді.

Вал – өлкенің аты, ол жердегі патша бұрын фedayлар өлтіріп, ұрпақтары патшалықты күшпен басып алған Әмір Мәлік болған, ал қазір билеушісі Шахи Мәліктің ұлы Әмір Мәлік, Лангардың ұлы. Тауда темір кені бар. Батыста - Калашм, Оңтүстік Вал және Шығыс Бахри, Фоман Тулим провинциясы бар. Фоман ауданында үш қала бар: осы қалалардың бірінде Фоманда патшаның сарайы орналасқан. Екіншіден, «Гол даст» деп аталатын Рапш ауданы және жұма күні қаладағы жұма мешітінде олар бүкіл базарға дауыстап айқайлайды. Кашта Касбада ескі заманда Исхақ Уандид патшасы Дар әл-Мүлк болған, ал қазір оның билеушісі ұлы және батыл мұсылман билеушісі Филшахтың ұлы Әмір Дебaj болып табылады және Фоманның айналасында он темір кен пеші бар.

Солтүстік жағындағы Фоманның арғы жағында, батыста таудан теңізге дейінгі Бахирам деген аймақ бар. Провинцияның орталығында үлкенірек Пилманшахр деген қала және порт болып табылатын тағы бір қала – Бутем Сар бар. Сондай-ақ, Фоманның батысында оңтүстікке қарай сәл еңісті және тау етегінде және аңғардың ортасында орналасқан аймақ бар және оның барлық тұрғындары гескар және долаб деп аталатын талыштар.

Бахирамнан өткеннен кейін, Фоманның батысынан теңіз жағалауы болып табылатын Тулимнің батысына дейінгі бұл провинция үлкен, бірақ, қазір олар қирап, жойылды. Ақырында, Гилянның ішкі жағы Мұғанмен жалғасып, Пилманшахрға жақын жерде патшалардың сарайы болып табылатын Гаскар қаласына дейін және солтүстікте Гаскардан Ұлы мешіт орналасқан Хорфкам қаласы бар. Ол қалың орманның ортасында орналасқан. Гаскардың патшасы Шараф ад-Даул Әмір Кабир Дабадждың жиені. Одан солтүстіктегі үш фарсанға дейін теңіз жағасында орналасқан егіншілік және биік таулы

аймақ болып табылатын Долаб. Рудсардан кейін ертеде Халхал аймағының құрамында болған және онымен байланысқан Асәлім өзені ағып жатыр, оның тұрғындарының барлығы талыштар.

Ең алдымен он екі мың халқы бар Гилян, одан кейін Кучян, одан кейін қазір Хайдар Қия ұлы алып жатқан Калаж таулары. Олар [оның отбасы] С'ефидруд өзенінің шығыс жағалауын талап етеді және имам Насердің орнына Хасан Атрош Алавиді орнатқысы келеді.

Осыдан кейін Лижахжан (Лахиджан) Насер ұрпағы Нупадшахқа тиесілі С'ефидрудтың шығыс жағында орналасқан. Сұлтан Махмұдтың інісі С'әбуктегін енді ұлына бағынады. Осыдан кейін Сефидрудтың шығыс жағындағы Кучсбан (Кучсифхан) имам Насердің орнына билік құрған Хайдер Кияның ұлы Сайид Мұхаммед Кияға өтіп, бүгінде оның арғы тегі Сасанилерге тарайды деп мәлімдейді. Одан әрі Сефидрудтың батысында өзен жағасында, Котам тау етегінде, Хаммам (Хамам) жағалауында, Тисау Дафья мен Кучсбан ортасындағы Тисау Хамам. Олар да әмір Мұхаммедке бағынатын Салар ұлы Сасанның иелігінде.

Одан әрі Сефидруд өзенінің батысында орналасқан және Каспий теңізімен жалғасатын Тулим аймағы. Осыдан кейін Сефидруд өзенінің шығысында Тамижан, оның билеушісі жаңа патша Салук ұлы, одан кейін Сиах-Киле өзені мен Толе Сар орналасқан. Осыдан кейін Сефидрудтың шығысында қыбылаға қарай орналасқан Котам және оның билеушісі Салар ұлы, Кикаустың ұлы және Әмір Мұхаммедтің інісі Салук. Осыдан кейін Сефидрудтың батысындағы Тибисия (?) Салук Дэванге тиесілі болды, енді оның інісі Сасан иелік етеді. Осыдан кейін Сефидрудтың батысында теңіз жағасында, ортасындағы тау мен жазықтың жағында, жері, адамы, малы көп Сәнукә аймағы. Оның билеушісі Халувтің ағасы Шараф ад-Даул.

Осы Қашымнан кейін ол Канфа-кух тауымен жалғасады және оның билеушісі Қабзан еді, қазір Әмір Риах болды. Осыдан кейін Сефидрудтың батысындағы Макскар (?). Одан кейін билеушісі Халу болып табылатын Хорфкам, Долаб және Рудсар және билеушісі Халудың ағасы Шараф ад-Давла болып табылатын Лангрод Дженсар. Одан кейін билеушісі Әмір Риах болып табылатын батыстағы Гол және Фуман қалалары, одан кейін тауға жақын орналасқан Кашт. Осыдан кейін Гилян жеріне Гилкан Асбавар деп аталатын Исфахадст елі мен Дилам деп аталатын жазық, оған Асбавар Боған мен Аран елі кіреді.

Біз кітапқа қайта ораламыз. Сейсенбіде, Шәууәл айының 13-і күні сұлтан Гилянды бағындыру үшін Інжақсыдан шығып, Әмір Шопан-ноян Гилянға теңіз арқылы келу үшін сонда қалды. Халхал патша зұль-қада айының 8-і күні бейсенбіге дейін жылдам қозғалып, Қоңыр Өлеңнің киіз үйлеріне жетіп, әскерге қару-жарақ пен құрал-жабдық бергеннен кейін сейсенбі, зұль-қада

айының 13-іне тең, қой жылының төртінші айының 14-і күні сұлтан әскері Гилянға қарай жылжиды. Зуль-қада айының 18-і, жексенбі күні сұлтан Коран-Даштан көшіп, Шахруд маңындағы Дие-Кушанға қоныстанды, ал дүйсенбі, зуль-қада айының 26-сы күні сұлтан әскері талыштарға шабуыл жасап, оларды талқандады. Сұлтан әскері зуль-қада айының 28-і, сәрсенбі күні Дилман уэлаятының шекарасына жетіп, соңғы күні өзен жағасына көшті.

Сейсенбі, зуль-хиджа айының 24-і, *бесинджи айдың* [бесінші айының] 6-сына тең күні Гилян төбелеріне жетіп, 5-ші, сәрсенбі күні Биша Бакихжанда болды және бейсенбі, 6-шы, зуль-хиджа айының 1-ші жұлдызында Казвинге баратын жол бойындағы ауыл арқылы патшаның жаңа провинциясындағы Лиахиджанға және жолдың тарлығына байланысты Ақабаға барды. қалған жүктер, техника және әскерлер бейсенбі күні келді. Ең үлкен шабуылды Ширу есімді адам жасады. Ол өз адамдарымен бірге Бару Банеге және сұлтан әскеріне шабуыл жасап, оның бір бөлігін тонады. Артынан грузин және армян әскерлері топ-топ болып алға шықты.

Талыштар өз үйлері мен баспаналарынан шығып, олармен қақтығысты, нәтижесінде екі жақ та көптеген құрбандар мен жарақаттар алды. Сұлтан әскері патшаның жаңа уэлаятына жетіп, ол жерге кіргеннен кейін тыныштық сұрайды, бірақ олар назар аудармады. Өйткені, олар биік тауларымен, тар жолымен, қалың ормандарымен, камалдарымен мақтанатын.

Әмір Есен Құтлұқ пен Сұтай жаңа патшаның үкімет орны болған Чартақты, Лиахжанды тонап, барлығын өлтіріп, тұтқынға алды. Өйткені, көп әскерге шабуыл жасап, олардың баспанасын өртеп, аймақты ойрандап, ол ағынды сулардан тазартуға бұйрық берілген. Сұлтанның сарбаздары да бар жауыздықпен шабуыл жасап, көпті өлтіріп, тұтқынға алып, үйлерін өртеп жіберді. Сонда сұлтан әскерінің бұл жауыз шабуылын көрген көтеріліс басшысы өкініп, ойға шомды.

Оның уәзірі Шамсуддин Мұхаммед Шах: «Аймақтың тұрғылықты жері бір, ал бұл үлкен қақтығысты кім тудырғаны белгісіз?» – деді. Неліктен өлім басқаларды жазалау құралы ретінде пайдаланылуы керек? Патшаға өкініп, кешірім сұраумен барған жөн, өйткені, жақсы мінез-құлық пен кешірім сұрау әрқашан тиімді. Егер ол сені кешірсе, Гиляндағы бүлікшілердің бәрі сенің соңынан ереді, ал егер Құдай сені кешіруге рұқсат етпесе, Гилянның қалған тұрғындары сенен құтылады.

Жаңа патшаға уәзірінің бұл жоспары ұнап, көтерілісті тоқтатып, мойынсұнатынын жариялады. Таңертең оның мойнына кепен салып, қолына жалаңаш қылыш алып, достары мен туыстарымен бірге Әмір Моаззам Айсен Құтлұқтың басшылығымен және уәзір Саад ад-Дин Савжи арқылы сұлтанға келді. Асыл әмірші оларды көргенде кім екендерін сұрайды. Әмір Есен Құтлұқ өзінің халыққа қызмет ету үшін келген жаңа патша екенін, Құдайдың

жазасын тартуға дайын екенін айтты: «Ханның қосын көргенде, мен Құдай қолдаған билеушімен соғысу дұрыс емес және пайдасыз екенін өзіме айттым. (Осы себепті мен өзімді мойынсұнатынымды жарияладым және патшаның бұйрығын орындадым, ол маған әділетті болсын деп» – деді. Сұлтанның жүзінен кешірім мен мейірім байқалып, оның барлық күнәларын кешіріп, ол кейін сарайдың адал қызметшілерінің біріне айналды.

Зуль-хиджа айының 11-і күні сол жерден Сұлтан әскері қозғалып, Сефидруд өзенінен өтті. Қосбан мен Салук еліне жақын жерде тоқтап, осы елді тонады. Сәрсенбі, зуль-хиджа айының 12-ші күні Салук патшадан үлгі алып, әмір Хосейн Гүркеннің араағайындығы арқылы мойынсұнғанын білдірді және кешірілді. Зуль-хиджа айының 19-ы, сәрсенбі күні олар Сефидруд шыңынан көшті. Жексенбі, зуль-хиджа айының 11-і күні Рашт маңында қақтығыс болды. Моңғол ақсақалдары Бекташ, Исхак Сокурджи, Сандавар Бахадур және Мантуах-тажи, сондай-ақ шейх Бахлул мың атты әскері бар күрдтердің, лурилердің, грузиндердің және хорасттардың қолбасшысы болды - [олардың барлығы Гиляндықтармен бірге соғысты].

Сейсенбі, зуль-хиджа айының 17-сі, *бешинжи айының* [бесінші айының] 20-сына тең, Әмір Хосейн Гүркен, Сүйінж, Иренжин және Ұйғыртай Гилянды тонап, талқандауға аттанды да, олар атқа мініп, Котумға дейін жазықты тонады. Бейсенбі, зуль-хиджа айының 20-сы күні, әмірлер Сүйінж және Хуладждың ұлы Аджантеймур, Әмір Томан, сондай-ақ, Анбар мен Қия Рашт пен Мұса Абад аймағында гилактардың бір тобына тап болды. Ұрыс түстен келесі күнге дейін, яғни, жұмаға дейін созылды. Гилканның қолбасшылары Ракабзан мен Шараф ад-Даул, сондай-ақ, оның інісі Дебадж және Мұхаммед Салар болды. Моңғолдардың ішінде Хулажаның ағасы көптеген сарбаздармен бірге өлтірілді, жұма күні ұлы әмірлер Әмір Хосейн Гүркен мен Иренжин үлкен әскермен келді. Манжилаға жақын Шах өзенінің жағасында гилактар жеңіліп, шегінді, моңғол жауынгерлері де шегінді. Әмір Сүйінж табандылық пен батылдық танытып, тік тұрып, кейбір сарбаздары жараланғанымен, билеуші жауларын жеңді. Зуль-хиджа айының 21-ші, жұма күні ол Котам, Сефидруд өзені және Мұса Абад арқылы қайтар жолға шықты.

Бірақ, Әмір Құтлұғшах Ноян Фоман мен Дабаж провинциясына бірінші болып келіп, оларды тонап кетті. Оның жақын қызметшілері болған Болат Қия мен Бартас атты әскердің көпшілігін жойып, жаралады. көптеген әйелдер мен балалар Дебайды басып алып, оның провинциясына үлкен зиян келтірді. Дебай кедейлікке ұшырап, қашып кетті.

Сейсенбі, зуль-хиджа айының 11-і күні Құтлұғшах-ноян Рекабзан уәлаятына жетті. Зұлым гилактар тоғайдың айналасында күтіп, барлық жолдар мен шөлдерді су басқан. Тәкаппарлығы мен бейқамдығынан сол күні ол гилканнан жеңіліп қалды. Сол күні кешке Әмір Құтлұғшахтың ұлы

Шабуджи да жеңілді. Шу мен дүрбелеңнен Құтлұғшахтың түмені де жеңіледі. Барлығы қашып, Құтлұғшах-ноян, Махнай Ахтажи және тағы сегіз атты әскерді басқаруға тұрды. Кенет оған жау келіп, кескілескен ұрыс басталды. Құтлұғшах оларға арыстандай шабуыл жасап, оңды-солды тұтқындайды. Гилқан лайға батып, соңында аты тайып кетті. Ол аттан түсті де, қолына ұлы қылышын алды. Махнай Ахтажи барлық қызметшілерімен бірге өлтірілді. Солардың бірі Шәдидің ұлы, Сунжак ағаның ұлы Араб Гүркен, әмір Түрікмен мен Жебраил да, басқа әмірлер болса, тәжіктердің бірі әмірге қорқып қосылған уәзірлерден ақын Камал ад-Дин Зангари болды. Алланың қалауымен Әмір Құтлұғшахқа жебе тиіп, оның өліміне себеп болды. Оның әскері толық талқандалып, әмірлер Қожектің ұлы Унрағшы шайқаста талыштарға тұтқынға түсіп, Дабәж уәлаятының қапынан әкелген олжасының көп бөлігі Ракабзан әскерлерінің қолына түседі.

Әмір Құтлұғшахтың жараланып, тұтқынға түскені туралы аңыз бар. Жылқышы оның денсаулығына және жарасының жазылуына көз жеткізіп, оны құрметпен патшаға қызмет етуге жіберуді ұйғарды. Бір күні ұйықтап жатқанда бір түс көреді. Таңертең тұрып, Құтлұғшахқа хабар жібереді: «Ұлы Құдай сені менің қолыма берді, өйткені, Иранда жазықсыз Наурыз үшін сенен кек алғысы келетін ешкім болмады, менен артық ешкім жоқ. мұның орнын толтыру үшін - жазықсыз қан үшін кек! Айтшы, Наурыз саған не істеді, ол екіге бөлінуге лайық болды ма? Бауырларыңды, адамдарыңды өлтірді ме? Олар Наурыздың өшін алуға бұйрық беріп, оны [Құтлұғшахты] өлтірді» деді. Хабаршының өзі бір жылға жетер-жетпес өмір сүріп, ауыр науқастан қайтыс болды.

Оның [Құтлұғшахтың] ағасы әмірші болып, ұлы Әмір Шопан-ноян Мұған арқылы Халаның иелігіне өтіп, кенет Гилянға шабуыл жасап, оларды талқандады. Халу жараланып, орманның бір бұрышында жалғыз құлады, ал оның провинциясы тоналып, жойылды. Бірақ Шопан-Ноянның үш жауынгері ғана өлтіріліп, [бір мезгілде] көптеген надан гилактар өлтіріліп, Тоғудың ұлы Тоған, Әмір Томан және Әмір Момын Бауыршы грузиндердің иелігіне кетті. Онда бұрын патша болған Сайд Мұхаммед Киа оларға сәлем беруге келмей, жасырынып қалады. Бұл өлкенің тұрғындары бағынып, жоғарыда аталған әмірлер бұл провинцияда үстемдік етті. Және осы жаулап алғаннан кейін Әмір Тоғанның көмегімен және ынтымақтастығымен олар Калаж қамалын алды. Бірақ, соңында олар айыпталып, күнәлары үшін сотталып, бәрі өлтірілді, шығарылған жарлық бойынша Сұтай мен Әмір Әли Құсшы, Тоқа Темір сияқты барлық әмірлер, әйелдері мен балалары Мазандаран уәлаятына жіберілді. Әмірдің ұлы Горхан Идачи мен Тарманас, Сатылмыштың немере ағасы Тағай және қалғандары Гиляннан кету үшін әскермен Тимджан уәлаятына келді. Сұтай мен Тарманас әскерден озып шықты. Олар

қылмыскердің ізін таппай, аман-есен қайтып келді. Әмір Әли Қайқамуд көтерілісшілер тобына тап болып, олардың барлығын өлтіріп, Килишмді және талыштардың бір бөлігін және Гилян маңындағы аймақтарды билеген Сайд Қасым Кияны айналып өтіп, халықты дін мен сүннетке шақырды.

Олар Әмір Токтемір Идачидің түменіне шабуыл жасады. Ұлы Салұқ Тимжан мен түмен Токтемірдың көмегімен жаудың басымдылығын көргенде жеңіліске ұшырап, Тодай хатун Әмір Хазар әскерінің қолбасшысы Мәмешпи алыстан бақылап тұрса да, көмектеспеді. Токтемір мен Мұса Гурқанның немере інісі, Мұса Макнидің ұлы Мәлек Тоғұл (?) мен Токтемірдың ағасының ұлы Хиндучиннің ұлы Тоғлұқ шахқа қарсы шығып, Тодай-хатун Мажардан елу батырмен бірге бәрі өлтірілгенге дейін шайқасты.

Ораза айт күні шейх Барақ Клишамнан Қожа Рашид ад-Даулдың алдынан сұлтан қосынына қарай шығып, өзімен бірге бір талышты ертіп алып, қалың ормандар мен Гилянның бұралған жолдарымен жолға шықты. Ол Лижахжанға жақындай бергенде, гилактардың бір тобы оны өлтіру үшін оған шабуыл жасады. Ол: «Ей, ақымақтар, мен шейх Барақпын, мен қажылықтан келдім, маған шабуыл жасаудан ұялмайсыңдар ма?» – деді. Олар: «Аяғыңмен кош келдің, шейх татар! Біз Алладан жарылқау үшін сені өлтіруін сұрадық!» деді. Олар қасқыр мен қабандай шабуылдап, оны өлтірді. Шәкірттері Сұлтанияға оның орнына басқа дененің сүйектерін әкеліп, сұлтанның бұйрығымен бейітінің үстіне үлкен күмбез салып, шәкірттеріне күнделікті елу динар жалақы белгілейді.

Ақырында, сұлтанның соққысынан кейін барлық гилактар көтерілістеріне өкініп, үлкендері өкінішпен сұлтанның қызметіне келіп, алым-салық төлеуді қабылдап, мойынсұнатындықтарын жариялады. Гилянның ауа-райы қолайсыз болып, толассыз жауған жаңбыр көп қиындық әкелгендіктен, сұлтан қайтып оралғысы келіп, 706-шы жыл зуль-хиджа айының 27-ші, бейсенбі күні сол жерден көшті. Ұзақ жол жүріп Сұлтанияға жетті. Гилянның билеушілері мен төрелері сұлтан әскеріне қосылып, Сұлтанияда тұтқынға алынған әйелдер мен көп бала моңғолдардан өз еліне оралуы үшін алым төленді.

Ал 707 жылы мұхаррам айы, [түркіше - *таушқан йыл* *طاشقن ییل* - қоян жылы] жайлауы Сұлтания маңында, ал, қыстаулары Аран мен Гаубариде болатын. Ал сұлтанның жасақтары, әйелдері мен балалары Ираннан келіп, Сұлтанияға қоныстанды да, біраз уақыт жеке адамдардың дұрыс-бұрыстығын, қызметі мен сатқындығын анықтау үшін сот ісімен айналысты.

Манто Бутдай Ахтажидің ағасының ағасы Мулай заң бұзды деп айыпталып, кінәсін дәлелдегеннен кейін Яса заңы бойынша оның басы кесілді. Сондай-ақ, әмір Құтлұғшахтың үш қызметшісі Бамдекин, Құлтай және Суламиш өлтірілді. Шепауджаның Әбу Қажұқ, Туған, Шибұқа, Жүкджай деген ұлдары жүз жиырма шыбықпен жазаланды. Шепауджаның өзі жүз соққы алып, әскерлердің қолбаспылығынан босатылды.

Ал Құтлұғшах жаңа билеушіні шапан, ордендер мен теңгелермен марапаттап, оған моңғолдың сұлу қызын беріп, рабиул-әууәл айында Гиляндағы Лидахжанды (Лахижанды) жаулап алуы үшін қайтаруға рұқсат берді. Сұлтанның бұйрығымен бүкіл Гилян провинциясы мен Ділман провинциясы және оның иелігіндегі мүліктер оған берілді және ол Гилян орманын толығымен жаулап алуға міндетті болды. Сондай-ақ, ол Сәлұқ пен басқаларға да осылайша жақсылық жасап, барлығын өз үйіне жіберді.

Балад пен Гилян ормандарының тұрғындары ештеңе түсінбейтін ессіз иттер сияқты болды және ақырында сұлтан әскері шабуыл жасап, соққы бергенде олар ақылға келіп, мойынсұнушылық білдірді. Ал сейсенбі, сапардың 15-і күні Сұлтан Хамаданға барып, көрікті жерлерді аралап, демалу үшін Қожа Асилуддинмен кездесіп, бір апта демалып, 24-і күні Сафар Хамаданнан Сұлтанияға, ал 8-і күні Раби әл-авал, сексинджи айдың [сегізінші ай] 10-шы күні Сұлтан әскері аңға шықты. Хамадан мен Керман тауларына барды. Ал раби әл-әууәл айының 13-і күні ол аңшылықтан қайтқанда, Қожа Рашид ад-Даул ауыра бастайды. Ал 19-ы дүйсенбі күні Сауаджаның уәзірі Қожа Саад ад-Дин билеушіге үлкен дастархан жайып, оған үлкен сыйлықтар тарту етті, ал раби әл-Ахир айының бірінші күні Әмір Шопан-ноян мен Дүленді ханшайымның үйлену тойы болды.

Ал сейсенбі, кешке, раби әл-ахира айының 11-і күні кешке Алтажо ағаның ұлы Қарабұқаның ұлы Әмір Яваш, Мараға қаласында, күн батқанда қаза тауып, дүйсенбі, раби әл-ахира айының 24-і күні Ұлы Хатун Табриз қаласына аттанып, күйеуі Ғазан ханның бейітін зиярат етіп, кедей-кепшіктерге көп садақа таратады. Ал жексенбі, Рашид ад-Даул әділ Ғазан ханның бейітін зиярат ету үшін Табриз қаласына келді. Ал жұма, жұмади әл-әууәл айының бесі күні екеуі де Иранға аттанып, сұлтан әскері мен малымен Гаубари аймағына қоныстанды.

Осы уақытта бүкіл Иран кедейлік пен аштықтан зардап шекті, ал байлар кедейлердің үстінен билікке ие болды. Бейсенбі, жұмад әл-Әууәл айының 16-сы күні Сұлтанның туыстарының бірі шейх Бахлул көтерілісшілермен күресу және қоймаларда жасырылған астықты құтқару үшін Табризге жіберілді. Біраз құрғақшылықтан кейін Алланың рақымымен аспанда бұлт пайда болып, жаңбыр жауып, халық аштықтан аман қалды. Ал сейсенбіде, 25 Ражаб әл-Асаб айында, *чақшабат айының* [آب اسفند] 26-сына тең күні Сахиб Саид Шахид Шамс ад-Дин Мұхаммад Жувайнидің орынбасары Сахиб Саид Тәж ад-Дин Момнан Казвини қайтыс болды. Шейх Жамал ад-Дин Катал оны Йесіне тапсырып тұрып: «Ол жанында болса, ешбір қауіптен қорықпа, ол қасында болса, қорық», – деді. Және солай болды. Ал, ұстаз дүниеден өткен соң, бұл мәселеден құтылған соң ұстаздың соңынан еріп, тақуалыққа ден қойып, дүние істерін тастап, үнемі өлімді күтеді. Ақыры ол дүниеден өтіп, мәңгілік тыныштық тапты.

Ал 707 жылы шағбан айының 20-сы, сәрсенбі, *орам айының* 22-не тең [آرام آی] күні Рэй және Рамин провинцияларының билеушісі марқұм Мәлік Фахруддин Хасан Сұлтания қаласында қайтыс болды. Ол ұлы, білікті, әділ, білімді адам болды. Ол жауынгер және батыл болды, алты тілді және үш жазуды: моңғол, парсы және куфи әліппесін білетін. Ол мемлекетке қызмет ету үшін туылғандай адам болатын. Оның қызметі мәңгілік болады деп ойлайтын бейшара Бас Уәзір Саад ад-Дин оның қайтыс болғанына қатты қуанды. Бірақ, керісінше, бұл ол үшін бақытсыздық әкелді.

Сондай-ақ, Қожа Асилуддиннің екі ұлы Жафар мен Хайдар жас кезінде қайтыс болды. Әкесі олардың өліміне қайғырып, осы қайғының кесірінен тұйықталып, дүниеден оқшауланып қалады. Осыдан кейін патша оған шапан жіберіп, оңашадан шығуын өтінді. Және сол жылы білімі грек және ислам ғылымдарынан ешбір қалыспайтын, барлық техниканы меңгерген, көптеген кітаптар жазған Мәулана Шамсуддин Әбеди Табризи дүниеден озды.

Ал сейсенбі, рамазан айының 8-і күні Маулана Низамуддин Абд әл-Мәлік Қожа Рашид ад-Даулдың өтініші бойынша жаулармен соғысып, тойтарыс беруге аттанды. Ал Қожа Рашид ад-Даул оны өз пайдасы үшін билеушіге таныстыруға апарады. Патша оған мейірімі түсіп, Иранға әкім етіп тағайындайды.

Ал биылғы тағы бір оқиға – Күрдістан тауынан шыққан Мұса деген кісінің бас көтеруі. Ол өзін хазірет Махди деп атады және оның талаптарын білмей қабылдап, алданған күрдтердің арасынан отыз мыңға дейін адам жиналды. Сөйтіп, 707 жылы ол өзінің үндеуін жария етіп, бұл хабар түріктер мен тәжіктердің бәріне жетті. Оның резиденциясының жанында тұрған бір топ моңғол ханзадалары оған және оның жолдастарына шабуыл жасап, олардың көпшілігін өлтірді. Мұсаның өзі шайқаста қаза тауып, басы сұлтанның қосына жіберіліп, оның көтерілісі аяқталды.

Сонымен қатар, Бұларғи-ғазы 707 жылы шейіт болды. Себебі, 707 жылы Сұлтан Рум елінің әскері мен бұл ел халқының үкіметін басқаруды адал Әмір Иренжинге тапсырып, ол өз кезегінде тәжірибелі және жауына мейірімсіз әскермен Тағажар-ноянның жақын досы әрі құпия кеңесшісі болған Бұларғиды жіберген еді. Ал қыстау үшін Сирия мен Мысыр шекарасында орналасқан Тәкфур, Сис және Ияс провинцияларын таңдады. Ал ондағы кейбір ғимараттарды әл-Аббастың халифалары тұрғызып, қаланың қорғандарының қабырғаларына, мәселен, Аден және Масис қалалары, Ясин және Әл-Фатиха сүрелерін жазған. Ал Бұларғи Тәкфур басқаратын уәлаятта біраз уақыт болған соң, бұл өлкенің жағдайын мұсылман болған нөкерлері мен жолдастарынан білді. Оның нөкерлері мен серіктері Бұларғиге бұл жердің бұрын ислам мен иман мекені болғанын, бірақ кейін бұл жерді армяндардың мұсылмандардан алғанын айтты. Бұларғи нағыз мұсылман болды, батылдығы мен білімі жағынан арабтардан асып түсті.

Бір күні салт аттыларымен аң аулап жүріп Аден қаласына жетеді. Жолда ол биік күмбезді көреді, оның астында халифа Мамунның қызы Айшаның қабірі жатқан. Ол күмбезді тексеруге барып, мешіт қабырғаларына шошқа нәжісінің жағылғанын көреді. Бұл жағдайдың себебін сұрады. Оның естіген жауабы: қала шошқалары түнде осында ұйықтайды екен. Бұл хабарды естіген оның Исламға деген құлшынысы қайнады. Ол Сис пен Ияс патшасы Тәкфурды тақтан тайдыруға шешім қабылдады. Бірақ бұл жағдайда бұл нұсқа жарамсыз болды, өйткені, ол жау әскерлерінің саны жағынан оның күштерінен артық екенін білді. Ол осы аймақтан өтіп, Ияс теңізінің жағасына жеткенде екі шебер құрылысшыға [және] тәжірибелі инженерлер мен суретшілерге биік және берік мешіт салуды бұйырды, ал ол аяқталғаннан кейін оны түрлі-түсті және римдік кілемдермен безендірді. Перделер тұтып, шамдар жағып, алтын-күміс шамдалдар іліп, мінезі мен мінезі мінсіз жақсы имам мен ашық дауысты азаншыны тағайындады. Соның нәтижесінде 360 қала, бекініс, уәлаяттан тұратын бұл өлкеде көп жылдардан кейін азан шақырылып, көп адам жиналып, намазға тұрды.

Ал Бұларғи өз сарбаздары мен айналасындағыларға қол астындағылар мен армяндарды қорлауға тыйым салды. Бұл толқудың себебі болды [мұсылмандар тыйымға қарамастан, армяндардан кек алғысы келді]. Мұсылмандардың армяндарға деген құрметсіздігі туралы хабарды көріп, естіген Тәкфур қатты ашуланды. Бұларғи көктем басталмай тұрып, қыстауларға бару үшін сол жерден шығып, Әмір Иренжинмен кездесуге барады. Онда Тәкфур патшаға, мешіт құрылысы және аймақтағы исламның қайта жандануы туралы әңгімелеп берді. Билеуші оған риза болып, Румға қуанышпен оралды. Тәкфур оны құлатуды жасырын жоспарлап, әмірлер мен оның туыстарының ықыласына бөленуге тырысты, бірақ олардың ықыласына

не бола алмады. Бұларғи өзінің берік сенімі мен биік парасаттылығының аркасында адам жүрегінің сырын білген. Сондықтан бес жүз мұсылман құлдары мен ізбасарларымен және моңғол әскерлерімен бірге Тәкфур билігіне барып: «Біздің жиырма мұсылман қызметшіміз осы аймақтағы ең маңызды бекіністерінің бірі Арзане қамалының күзетшілеріне барып көмектесулері керек» деді. Тәкфур шарасыздықтан Бұларғидың өтінішін орындап, жиырма қызметшісіне Арзане қамалына барып, тұрғындарымен бірге тұруға рұқсат берді. Бұларғидың мақсаты Тәкфур өлтірілгеннен кейін уәлаяттың барлық қамалдары мен жерлерін өз бақылауына алып, оның орнына Сис әміршісін қою болды. Бірақ жыл сайын Тәкфур Мысыр сұлтаны Насерге ақшалай пара жіберіп отырды. [Тәкфур] Мысыр сұлтанына жасырын хат жолдап: «Бұларғи бұл елдің барлық мүлкін тартып алды, ол маған Мысырға жыл сайын салық жіберуге рұқсат бермейді. Сіздің әскеріңіз оның атты әскері келгенше шабуыл жасап, бұл провинцияны моңғолдардың езгісінен азат еткені абзал» деп хабарлады.

Мысыр сұлтаны Насер Тәкфур сөзінің растығын білу үшін Бұларғиге елші жібереді. Сөз болып отырған елші Бұларғиге Тәкфурдың барлық зұлым жоспарларын түсіндірді. Бұларғи бұған қатты ашуланып, оны тоқтатуды ұйғарды, жақын маңдағы қызметшілермен бірігіп, қаруланып, оның келуін күтуді өтінді: «Тәкфур маған келгенде, оны сотқа жалғыз әкел, мен оның жұмысын бітірейін, ал сен оның жолдастарының жұмысын бітір». Түнде Тәкфур немересі Тәкфур Кох және 30 қызметшісімен келіп, аулаға кіреді. Бұларғи арыстандай тұтқиылдан шығып, тәкбір айтып, қылышын суырып алды да, бір соққымен басын шауып алды. Оның қызметшілері тәкбірді естіп, серіктерінің жұмысын аяқтап, Тәкфур Кох та өлтірілді, армяндардың бірі Арзане қамалына қашып, Тәкфур, оның немересі мен қызметшілерінің өлтірілгені туралы хабарды жеткізді. Бұл қамалдың армян қорғаушылары Тәкфурдың кегін алу үшін Бұларғидің жиырма қызметшісін өлтіріп, Арзане қамалының күзетшілері мен басқа да қамалдардың тұрғындары да хабарлансын деп алау жағыды.

Таң атқанда әр өңірден әскерлер ағылып келе бастады. Бұларғи Ғази олардың алдын алу үшін Арзане қамалына қарай аттанды. Ол қамал қорғандарына жақындағанда, оған жоғарыдан тас пен кірпіш лақтырылды. Бұларғи өз қызметшілерінің қиналғанын, армяндардың қамал тұрғындарына үнемі көмекке келетінін, моңғол сарбаздарының олардан алыста екенін түсінді. Ол Ағарықтың әскердің алдына жіберілгенін көріп, өзі артта ақырын алға қарай жылжыды. Осы кезде армян мен рум әскерлері бірінен соң бірі келіп, бірден соғыс басталып кетті. Бұларғи он бес адамды өлтірді. Армян мен Рум князьдері соғыстың екі тарапы да бір патшаның билігінде болғандықтан, соғысты тоқтату керек деп мәлімдеді. Бұларғи Румға барды, ал Тәкфурдың

ағасы дұшпандарды жауапқа тарту және дұшпандықтарының себебін сұрау үшін хазірет әл-Алаға ілеседі.

Бұларғи Кайсерия қаласына жеткенде елшісін жіберіп, Тәкфурдың ағасын Рум шекарасындағы Сивас қаласына қамады. Осы кезде Әмір Иренжин әскерден оралып, Рум жеріне жетеді. Ол Бұларғиге жақсылық жасап, ағасы Тағфурды түрмеден босатып, Жоғары мәртебелі қызметтің жаулары туралы шынайы хабар берді. Олар шейх Харксонды жауларды хабардар ету үшін Румге жіберді. Бұларғи Сивасқа келгенде, ол жеткен әрбір қала мен ауылда адамдар оған мадақ пен алғыс айтты. Жауларды билеушіге әкелді, Бұларғи оларды тыңдап, кешірім берді. Міне, осыдан кейін жауыз бір адамдар оны өлтіруді ұйғарып, Алла жолында ел мүддесіне қызмет еткен, Яса заңынан таймаған осы бір қайсар жауынгер жігіттің басын шауып тастайды. Оның рухы Алла жолындағы шәһидтер мен жауынгерлердің рухымен қосылып, Табриздегі әдемі Черандаб бағында жерленді.

Осыдан кейін олар Гавбаридан шығып, Гүлстанға жеткенде, жексенбі, 708 жылы зуль-қада айының 20-сы күні Чахартак-Юртта тойлау кезінде қатты найзағай түсіп, Кезиктанның бірнеше тұрғыны өртеніп кетті.

708 жыл (1286) оқиғалары

Ал 708-ші қамар жылының мұхаррам айы келгенде, түркілердің *доқиқ жылымен* [тауық жылы] тең жайлауы Сұлтанияда, қыстауы Аран-Юртте болды. Жексенбі күні, 708 жылдың сафар айының басында Бастам ханзада мен ханзада Олжекей Құтлұхтың құда түсу рәсімі болып, төрт жүз томан алтын сыйға тартылды. Ал биылғы сапар айының 6-шы жұлдызы жұма күні ұлы Әмір Сүйінж аға Хорасан жерін қорғау үшін қаһарлы әрі жауынгер сарбаздарымен Иракқа аттанды. Ал, бейсенбі күні сафар айының бесінде Әмір Тасудың қызы Болған Хатун Хорасани түске жетпей қайтыс болды. Ол [Сүйінж аға] Бағдадқа жақын жерде қала салып, оны Хорасан деп атады. Олар сол жерге ханақа салып, оны Қожа Рашидке аманат етіп, 13-ші сапар күні Әмір Шопанның әскері Грузияға қарай жылжып келе жатқан шетелдік әскерді көргендіктен Грузияны қорғауға грузин сарбаздарын көшіру мақсатымен сонда көшті.

Ал, сапар айының 25-і, бейсенбі күні Түркістаннан Арықбұқа ұрпақтары Митек ханның бекзадалары келіп, бағыныштылық пен адалдық танытып, сұлтанға бас иді. Рабиул-әууәл айының 8-і, дүйсенбі күні Құтлұғ Темір қателесіп Құтлұғшахқа жебе лақтырып жіберіп, оған тиіп, жараланып, бес күннен кейін қайтыс болды. Бейсенбі, раби әл-әууәл айының 22-сі күні сұлтан әскері Юрағашқа қарай жылжыды, Рашид оның соңынан ерді. Ал

сенбі, жиырма жетінші күні олар Марагеге жетіп, Корангке қоныстанды, ал келесі күні Сұлтан тойлап, Хасатоға баруды жоспарлап, сәрсенбі, раби әл-Ахир айының 14-і күні ұлы билеушісі – әділ Есен Құтлұқ пен Хамаридің үйлену тойын тойлады.

Ал келесі күні Сұлтан әскері Табриздегі кесенеге барып, оның құрметті иісі Ғазан ханның бейітін зиярат етті, ал келесі күні Табриздегі Фердоус Абдқа Әмір Хосейн Гүркеннің үйіне, оның қарындасы Ұлжатайға барды. Күндіз-түні үлкен мереке мен қуаныш болды. Ал үшінші күні Саад ад-Дин Тастур Савжидің үйіне барып, оның мерекесіне қатысты. Ал дүйсенбі күні Раби әл-ахир айының 20-сы сарайға барып, келесі күні түнде қайтады. Ал 708 жылы раби әл-ахир айының 22-сі, бейсенбі күні түс ауа Ілтермеш хатун кенеттен қайтыс болып, табыт Сұлтанияға жеткізіліп, биік кесенеге жерленді. Ал сұлтанның әскері Табризден шығып, сәрсенбі күні жұмади-л-әууал айының он төртінде Гаубари ордасына қыстауға бет алды. Ал жұмади-л-әууал айының 22-сі, бейсенбі күні ұлы әмір Шопан-ноян келді. Ал сәрсенбі күні олар аңшылықтан қуанып оралды. Және сол айда уәзір Саад ад-Дин Савжи Қожа Әсил ад-Диннің отбасын құлатып, оның садақаларын күшпен тартып алуды ұйғарды. Шахабуддин Мүбәрәкшахтың ұйытқы болуымен Савжи Бағдат пен Араб Иракты өз қол астына алып, өмірі мен ескі мүлкін сақтап қалу ниетімен көшіп келіп, оны Бағдадқа жіберді: «Ол жерде сен хат жазбайсың және төрт айда бір рет сәлемдеме жібереді. Ол әлі де жолда еді, бұл сен үшін өте көп»-деді.

Ал дүйсенбі, жұмади әл-ахира айының 17-сі күні елші Бағдадқа келіп, шейх Шахаб ад-Дин Сухравардиді Жамал ад-Дин Моғоли және басқалары сияқты кейбір қызметшілерімен бірге мысырлықтармен ынтымақтастық жасады деген айыппен ордаға алып келді. Зуль-қада айының екінші дүйсенбісінде олар соттан кейін кешірілді. Зуль-қада айының 8-і, жексенбі күні Баезид ханзада Гаубариде ауырып, осы бір аяулы да әдемі және сүйікті ханзада бала кезінде қайтыс болды.

Ал сол жылы 708 шағбан айының 10-ы, бейсенбі күні Қазі Хауф Гаубариде қайтыс болды. Ол іскер, дүние байлығына сараң болған адам еді.

Сондай-ақ, Сайид Рази ад-Дин Мұхаммед Абхари 708 шағбан айының ортасында түнде, түсінде бір топ пайғамбарды көреді, олардың арасында жүзі нұрлы бір қарт бар еді және Сұлтан оның қасында отыр екен. Қарт Сұлтанның саусағына жарқыраған сызығы бар жақсы сақина салды. Сұлтан оны Саидқа көрсетіп, онда не жазылғанын сұрайды. Сайд оқыды да, оған мына аят жазылды: «Бұл біздің кешіріміміз, оны қабылда»

709 жыл (1287) оқиғалары

709 жылы мұхаррамда олар жайлауға Сұлтанияға, қыстауға Бағдат қаласына көшті. Бейсенбі күнінің соңында, 709 жылы раби әл-Ахир айының 21-і, Араб Ирагындағы Бағдаттың шихнесі (губернаторы) Азин Әмір қайтыс болып, Ніл өзенінің жағасына жерленді. Екі айдан кейін оның ұлы Сұлтаншах та қайтыс болып, одан басқа ұлы қалмағандықтан, бұл әулеттің аты мүлде жойылды. 709 жылы жұмади-л-Ахир айының 10-шы жұлдызында, Саргун мен Чимчал маңында ханзада Джахан Бастамның қорқынышты және ауыр өлімі болды. Оның басынан өткен қайғылы оқиғаға барлығы қайғырды.

Ал дүйсенбі, жұма ад-Ахир айының жиырма жетінші күні хан әскері Бағдатты айналып өтіп, Мадайн қаласына орналасты. Патша бекіністің патша аркасына барды да, оны көріп ойға шомды. Хулагу хан да билігі кезінде бекіністің патша аркасына барған. Ол бекініс аркасының алдында үш рет тізе бүгіп, Қожа Насыр ад-Дин Тусиге: «Мың жыл бойы ұлы адамдар осы арканы көруге келген, мен оларға тағзым етіп, тізерлеп отырдым. Ражаб айының 8-і күні хан белгіленген жерге барды. Қожа Асилуддин деген кісі бір жыл бұрын Бағдатты билеген. Саад ад-Дин Сажиді онымен қарым-қатынасы нашар болды. Бұл патшаның аумағында тұратын халықтар үшін әлі де қолжетімді болатын қайырымдылық пен ақшаны алу арқылы жасалды. Саджиді оны осы садақа мен ақшаға жауапты етіп, одан алу үшін ақшаны монғолдарға берді. Кейін монғолдар Қожа Асилуддинді азаптады. Олар оның мүлкін күшпен тартып алды. Олардың сұрағанының бәрін еш қарсылықсыз берді. Оның отбасы да қуылды.

Екі аптадан кейін хан әскері хазірет Әли шейіт болған Халла мен Куфа қалаларына көшті. Жұма, шағбан айының 7-і күні Әмір Сұтай Бағдатқа жетіп, хан әскері рамазан айының бірінші күні, дүйсенбі оралды. Ал дүйсенбіде, шәууәл айының 20-сы күні ол Мәшхедке (шиит имамы Резаның қайтыс болған жері) баруды ұйғарды. Шәууәл айының 27-сі, дүйсенбі күні олар солтүстік-шығыс бағытта, яғни Хорасан жолымен жүріп, Болған хатун сарайына қоныстанды. Келесі күні хан әскері Бағдат сарайынан шығып, орда құру мақсатымен Хамаданға қарай жылжиды. Зүль-қад айының 25-і жексенбі күні Якур Сокурджидің Йолфилук есімді жолдастарының бірі қайтыс болды. Хан әскері зүль-хиджа айының 14-ші күні жұмада Хамаданға жетіп, Сұлтан сарайына қоныстанғанша қозғалыста болды. Біраз уақыттан кейін олар Хамаданнан шығып, шәууәл айының 19-ы, сәрсенбі күні Сұлтанияға қоныстанды. Ал жексенбі, зүль-хиджа айының 20-сы күні Әмір Шопан-ноян қыстауынан оралып, Сұлтанияға жетіп, ханға тағзым ету құрметіне ие болды.

Сенбі, зұль-хиджа айының 29-ы күні сарайға Жошы тайпасының патшасы Токтаның елшілері келіп, патшаға құрмет көрсетіп, оның ілтипатына ие болды. Раби әл-әууәл айының жетінші күні, сейсенбіде патша аңға шықты. Сәрсенбі, раби әл-Әууәл айының 8-і күні анасы Әділ шах болған патшаның сүйікті ұлы Сүлеймен шах қайтыс болды. Раби әл-әууәл айының 11-і, сенбі күні хан әскері аңшылықтан оралды. Сейсенбі, раби әл-әууәл айының 28-і күні әділ Ғазанның әйелі Өшіл қайтыс болып, оның табытын Табризге апарып, Ғазанның биік күмбезінің астына жерледі. Сол күні түнде Ұйғыртайдың ағасы Ғазан қайтыс болды. Бейсенбі, рабиул-ахира айының 1-і күні Әмір Әли Құшшаның қызы қайтыс болды. Рабиул-ахира айының 18-і, жексенбі күні Әмір Шопан Мұған мен Аран қыстауына бару үшін Алатаққа аттанды. Хан әскерінің салт аттылары қыстау үшін Бағдатқа қарай жылжиды.

709 жылы шағбан айының екінші бейсенбісінде Болған хатун Бағдат сарайында қайтыс болды. Оның денесі Табриз қаласына жеткізіліп, Ғазан хан кешірген Әділ патшаның жанына биік күмбезге жерленді. Ол өте әділ де мейірімді әйел, дін басыларының жақтаушысы болған. Ғазан хан: «Мен Болған Хатунды басқа әйелдерден де қатты жақсы көремін. Өйткені, оның жүзінің сұлулығымен қатар жан дүниесі де сұлу еді» деді. Олжакей деген қызы анасын жоқтап көп жылады. Сұлтан Олжайту оның жылағанын естіп: «Неге жылайсың?» деп сұрайды. Қыз: «Мен бақытсыз болғандықтан жылап отырмын. Бала күнімде әкем Ғазан хан қайтыс болды, оның артынан күйеуім Бастам қайтыс болды, енді мен анамнан айырылып, дүниеде жалғыз қалдым» - деп жауап берді. Ол нағыз ақкөңіл әйел болатын және барлық адамдарды, әсіресе мұсылмандарды жақсы көретін.

Ал хан әскері дүйсенбі, зұль-қада айының 7-і күні Әл-Мауафтан Макрам ауылына келді. Аңшылар ол жерден Шәтт пен Евфрат өзендерінің арасында жүріп, Әлидің шәһид болған жеріне жетті, сонда патша хұтпа мен теңгені ауыстыруды бұйырды. 702 жылы жұма күні бір алавит Бағдаттағы Ұлы мешітте намаз кезінде өлтіріліп, денесін өртеп жіберген. Себебі, ол осы жамағаттың имамының артында жұма намазын оқудан бас тартқан. Туыстары мен достары оның денесін Әділ Ғазан ханға апарып, әділдік орнатуды сұрайды. Бұл оқиғаны естіген Ғазан хан таңғалып: «Мұсылмандар қанша намаз оқысаң, соғұрлым сауап аласың демей ме? Ендеше, бұл кісіні көп намаз оқығаны үшін өлтірді ме? Әсіресе, Ислам пайғамбарымен отбасылық қарым-қатынаста болған адамды? Шыңғыс хан, ислам жері, ислам діні мен жамағаты әлемдегі ең жақсы жер мен дін болғанымен, мұсылмандар ең жаман үммет және ең төменгі халық деген еді. Бүгінге дейін Шыңғыс ханның бұл сөзін қабылдамай жүр едім, оның сөзінің дұрыс екенін енді түсіндім. Өйткені, ешбір елдің халқы және ешбір дінді ұстанушылар Пайғамбар әулетінің мүшелерін қосымша рәсімдер үшін қудаламайды және өлтірмейді» – деді.

Жолда ол дін ғалымдарынан мұсылмандар [сунниттер мен шииттер] арасындағы теориялық айырмашылықтар туралы сұрап, бар ағымдармен танысуға тырысты. Бар келіспеушіліктерді білгеннен кейін ол осы ойды үнемі ойда ұстағанын айтты: мұсылмандардың әрбір тобы үшін арнайы орын салынғанымен, неге сейидтер үшін арнайы орын қарастырылмады? Ханның қабылдауында болған ақсақалдардың бірі пайғамбар дүние салғанда оның ұлы болмағанын, жалғыз баласының күйеу баласы Әли екенін айтады. Әли Пайғамбардың немере інісі, әрі күйеу баласы болды және оған ұл сияқты болды. Фатима Хасан және Хусейн есімді екі ұлды дүниеге әкелді. Пайғамбар әулетінің кейбір мүшелері Әли мен оның жанұясы Пайғамбардың орнына келген ең жақсы адамдар деп хабарлаған. Бірақ Пайғамбардың сахабаларының көпшілігі оның орнына ескі сахабаларының бірін қоюды жөн көрді. Осылайша Пайғамбардың мұрагерлігі оның үш сахабасына жетті. Үшінші тұлғадан кейін мұрагерлік Әли пайғамбар әулетінің мүшелеріне өтті. Ол өз билігі кезінде Құран мен Пайғамбардың нұсқауымен толықтай билік етуге тырысты. Пайғамбардың өздерінің қаржылық мүдделерін көздеген кейбір сахабалары, әсіресе Әбу Суфиянның ұлы Муавия мен Асаның ұлы Омар, Әлиді қызғанып, халықтың Әли туралы көзқарасын әртүрлі жолмен өзгертті. Сондай-ақ, олар Әлиге сөзбен қарсы тұра алмағандықтан, қолдарына қару алып, Әли мен оның отбасы мүшелерін өлтірді. Муавия билікке Әли қайтыс болғаннан кейін келді. Ол барлық мешіттерде Әлиге және Ислам пайғамбарының әулетіне және барлық Хашимиттерге тіл тигізуді бұйырды. Омейядтар билігі мың айға созылды және сол уақытта жағдай осылай болды.

Осыдан кейін аббасидтер көтеріліс жасап, омейядтарды жеңіп, билікке келді. Олар кейбір мұсылмандардың Пайғамбар әулетіне деген қызығушылықтарын да байқады. Осы себепті және өз билігін қорғау үшін олар Пайғамбар әулетінің жақтастарын қудалауға бұйрық беріп, оларды әртүрлі айыптармен тұтқындады немесе өлтірді. Аббасилер ғалымдар мен абыздарға кітаптарында Әлидің шәкірттерін жамандауды бұйырды.

Бұл оқиғадан хабардар болған Ғазан хан Әділ бұдан былай пайғамбар әулетіне қолдау көрсетіп, олардың дұшпандарына дұшпан екенін жариялады.

Ханның жарлығы бірден бүкіл Иранға шықты. Бұл жарлыққа сәйкес Табриз, Рум, Бағдат, Керман және Шираз сияқты барлық жолдар мен қалаларда сейіттерге арналған үйлер салынуы тиіс болатын. Сонымен қатар, ол осы үйлердің әрқайсысына вакфтық мүліктерді, ауылдарды және ауылшаруашылық жерлерін бөліп берді. Бұл садақалардың нәтижесінде 10 000 динарға дейін вакфқа аударылады. Содан бастап Ғазан пайғамбар әулетінің қолдаушысы болып, олардың дұшпандарынан аулақ болды. Патша Шамнан Бархабаға дейінгі бүкіл жол бойы бір нәрсені ойлады.

Ханның серіктерінің бірі сұлтанның ықыласына ие болған Әмір Тарамтаз болды. Бұл жағдайларда ол Сұлтанмен келіскен. Сондай-ақ, сол оқиғаларға тоқталып, мұсылмандардың Пайғамбар әулетіне жасаған зұлымдықтарын баяндады. Сұлтан: «Мен бұл дәуірдің әміршісі болғандықтан және әркімге бұйрық беретіндіктен, шындықты қорғауым керек және оны өтіріктен жоғары қоюым керек», - деді.

Біраз зерттеулерден кейін ол имамдар мен теологтардан қазіргі таңда имамдардың минбардан оқып жатқан уағызының Құран мен Пайғамбар сүннетіне негізделгенін сұрады. Олар оған жауап ретінде Пайғамбардың дәстүрі бойынша мінберде билік құрған әділ билеушінің, сондай-ақ алғашқы төрт халифаның (мұрагерлердің) және аббасидтер әулетінің атынан Құдай және Пайғамбарға хұтба оқу екенін айтты. Ғазан хан Әділ азғын, зұлымдық жасаған Аббасидтерге ерудің қажеті жоқ деді. Содан кейін ол дұғада сәлем беру шынымен Алланың нұсқауы мен Пайғамбардың мінез-құлқына негізделе ме? Әлде олар да өзгертті ме?» – деп сұрады. Олар: «Әр түрлі діндер бұған ешнәрсе қосқан да, кеміткен де жоқ», – деп жауап берді. Хан уағызда Пайғамбардың алғашқы үш мұрагерінің есімдерін атағанын өтірік деп мәлімдеді. Олардың есімдерінің орнына Пайғамбар әулетінің атын беру керек. Өйткені, Әли Пайғамбардың қалған үш мұрагерінен де лайықтырақ еді. Иранда мен олардың есімдерін хұтпаға қосамын және барлық исламдық қозғалыстар қарсы болса да, мұны тоқтатпаймын деді.

Қожа Рашид ад-Даул бұл шешімге қарсы шығып, ирандықтардың көпшілігі жеті жүз жыл бойы осы сенім мен салт-дәстүрді ұстанатынын және олардың сенімдеріне қайшы әрекеттер бүкіл елді Сұлтанға қарсы қоюы мүмкін екенін мәлімдеді. Ғазан хан Әбу Муслимнің де өз заманындағы адамдардың көпшілігінің сеніміне қайшы әрекет жасаған тұлға екенін айтты. Пайғамбар әулетінен қарғысты алып тастай алды. Ол кезде оны ешкім бағаламаса да, мың жылдан кейін ол жасаған ісі үшін мақталады. Қожа Рашид ад-Даул әрі қарай шешім ханның өз қолында екенін және нөкерлердің оған сруден басқа амалы жоқ екенін айтты. Бірақ, біз бұл шешімді жарияламас бұрын Сирия мен Мысырті басып алуға рұқсат беріп, содан кейін бұл шешімді жүзеге асыруды сол жерден бастағанымыз абзал деді. Ғазан ханға бұл пікір ұнады. Бірақ, моңғол жауынгерлері Сирияда жеңіліс тапты. Олар Шамға тағы да шабуыл жасады, бірақ илаһи үкім оның пікіріне қарсы болды. Жолда Ғазан хан ауырып, Хоумаға жеткенде одан бетер ауырып, ақыры Рей мен Казвин арасында қайтыс болады.

Ол қайтыс болғаннан кейін таққа оның тақ мұрагері сұлтан Ғияс ад-Дин Мұхаммед Олжайту отырды. Балалық және жастық шағында ол пұтқа табынушы, әкесінің ізбасары болды. Бірақ Алланың рақымымен кәмелет жасында исламды артық көріп, хақ Аллаға құлшылық етіп, ханафи мәзһабына

бет бұрды. Дінбасылары мен ұлы имам Әбу-л-Нұғманның серіктері әрқашан Сұлтанның қасында болды. Олар да басқа дін өкілдері сияқты діндегі өз жолын баса көрсетіп, басқа ағымдарды жойды. Олар Сұлтанды ағасы Ғазан ханның пікіріне қайшы, пайғамбардың мұрагерлерінің атынан теңге соғуға мәжбүрледі. Қожа Рашид Шафиғи дінінің ұлы имамы туралы бірдеңе жариялағанда, олар оны елемей, ашуландырды. Олар минбардың ар жағындағы яһудилерді қарғады. Бұл ретте олар Қожа Рашидтің қарғысын меңзеген. Ол ханды Маулана Низам ад-Дин Абд әл-Мүлкпен таныстырды, ол өте білімді адам, Қожа Асил ад-Диннің күйеу баласы және Шафиғи мәзһабының көрнекті ізбасары болды. Патша оған бүкіл Иран еліне сот жүргізуді тапсырды. Ол ханның рақатын көріп, көптеген марапаттарға ие болды. Маулана Низам ад-Дин Абд әл-Мүлк жауларымен талай рет таласқа түсіп, әр жолы оларды жеңді. Ақыры хан өзінің барлық ханафи дінбасыларынан жоғары екеніне көз жеткізеді. Соның нәтижесінде хан өзінің қабілеті мен батылдығының ықпалына түсіп, дінін ханафи мәзһабынан шафиғи мәзһабына ауыстырады. Кейін ол Низам ад-Динді ханафи имамдарының үстіне қойып, оны Евфраттан Амударияға дейінгі бүкіл Иранға қазы етіп тағайындады.

707 жылдың соңғы айларында Бұхар билеушісінің ұлы хан қосына келеді. Оған ханафи дінбасылары келіп, Низамуддиннің билікке келуіне шағымданып, ханның көз алдында ханафи мәзһабын кемсітетінін айтып: «Нәтижесінде бәрі бізге менсінбей қарайды»-деп шағымданды. Жауап ретінде ол оларға: «Уайымдамаңыздар, келесі жұмада мен Сұлтанның қатысуымен Низамуддинмен бірдеңе жасаймын, оны бәрі мәңгі есте сақтайды». Жұма күні ол имам Низамуддинді мазақ ету үшін сұрақ қойды. Бірақ имамның оған оған берген жауабы бүкіл адамдарды ұялытып, оның пікірінің дұрыс екеніне көздерін жеткізді. Бұл хабар ханға да, әміршілерге де жетеді. Бұл хабарды естіген хан намаз оқитын жерінен тұрып, ашуланып бөлмесіне оралды.

Хан орнынан тұрып, ашуланып бөлмесіне барып, қасындағыларға: «Біз Шыңғыс ханның Ясасынан бас тартып, қателесіп, жетпістен астам ағымды ұстанатын арабтардың ескі дінін қабылдадық. Бұл маскара қылық туралы хабар әртүрлі әскерлердің әмірлеріне, хандарына, старшындарына жеткенде, олардың бәрі бұл оқиғаға қынжылып, жиіркеніштерін білдірді. Дәл осы күндері Сұлтан Аран қыстауынан Сұлтанияға қайтып келе жатқанда, ауа райы жылынып бара жатты. Ол Гилянның шетіне жеткенде, ол бір топ қызметшілермен және оның туыстарымен бірге Ғазан ханның сарайында сән-салтанат жасады. Бір түнде күн күркіреп, найзағай соқты. Кездейсоқ жауынгерлердің шатырына найзағай түсіп, бірнеше адам өртеніп кеткен. Бұл оқиғаны көрген патша қорқып, орнынан кетіп қалады. Оған сарай әмірлері мен төрелері Шыңғыстың ескі заңдары мен Ясасы бойынша апат пен бақытсыздықты жою үшін ханның оттан өтуі керектігін айтты. Бұған

кінәлілерді ханның алдына алып келді. Олар: «Бұл найзағай мен өрт ислам мен мұсылмандардың надандығынан болды» деді.

Және осы уақытта патша мұсылмандықтан бас тартудан күмәнданып, пәкерлеріне: «Мен осы уақытқа дейін ислам діні үшін көп еңбек еттім және енді исламнан бас тарта алмаймын. Бірақ, мен одан оңай қайта алмайтын нәрселерді көрдім». Осы кезде Әмір Тарманас патша осы күмәнмен оған: «Әй, дүние патшасы, сөзсіз, сенің ағаң Ғазан хан барлық патшалар мен ойшылдардан да дана болған. Барлық исламдық ағымдарды зерттеп, кемшілігі жоқ шииттік дінді таңдады». Хан: «Шиит діні дегеніміз не?» деп сұрады. Бұл олар күпірлік деп санайтын дін деген жауап естіді. Патша: «Ей, хабаршы, сен мені бидғатшылар қатарына қосқың келе ме?», – деді. Тарманас былай деді: «Уа, патша, ислам дінінде бидғатшылар арасында өз халқын Шыңғыс ханнан кейінгі ұлы Моңғол әулетіндегі лауазымды сақтаушы санайтын және олардың дәстүрі оны [Әлиді] әмірлікке лайықты деп санайтын біреу бар».

Осы пікірталастан кейін хан шиит дініне бет бұрды. Нәтижесінде ол бұл туралы көбірек сұрауға тырысты. Осы кезде бір топ шиит имамдарымен бірге ханның алдына Сайд Таджуддин Авджи келді. Олар сондай-ақ, ханды шиизмді қабылдауға шақырды. Маулана Низамуддин Абдул Малик өте қу адам болатын. Пікірталаста ол шииттерді теріске шығарып, сұрақ қойды. Сонымен бірге әміршінің Әлиге және Пайғамбар әулетіне деген қызығушылығы арта түсті. Бірақ, Маулана Низамуддин үнемі патшаны пікірінен қайтаруға тырысып, шииттердің қарсылығын тудырды. Бірақ сол кыста ол Әзірбайжанға қайырымдылықпен айналысу үшін сонда барып, бұл кездесуге қатыспады.

709 жылы хан әскері Бағдадқа қарай қыстау үшін жылжып, белгіленген аймаққа бекініп, Әлидің шейіт болған жеріне барады. Сол түні ол жақсы және үміт күттіретін түс көрді. Келесі күні таңертең шииттік дінді қабылдаған әмірлеріне, қызметшілеріне және туыстарына көрген түсін айтып, былай деді: «Ей, достарым мен құлдарым, егер менің пікірімді қабылдасандар, жақсырақ болар еді, бірақ біліңдер, мәжбүрлеу жоқ және егер сіз менімен келіспесеңіз де сіз үшін ешқандай мәселе болмайды және сіз өз міндеттеріңізді орындауды жалғастыра аласыз». Біреулер ханның соңынан еріп, шииттік дінді тандаса, енді біреулері бұрынғы сенімдерінде қалды. Содан кейін хан жарлығы әр жерде таралып, уағыздар өзгертіліп, пайғамбардың ұлы халифалары мен сахабаларының есімдері Әли, Хасан, Хусейн есімдерімен ауыстырылды. Сондай-ақ, 709 жылы шағбан айында сүнниттердің пікіріне және шииттердің қуанышына қарамастан, Пайғамбардың ізбасарларының есімдері жазылған тиындар он екі имамның аты-жөні жазылған тиындармен ауыстырылды. Сонымен қатар, бүкіл Иран мен шииттерде азанға «Хай Али Хайр әл-Алам» қосылды.

Содан кейін Иранның түкпір-түкпірінен шиит имамдарына патша сарайына келуге бұйрық берілді. Солардың бірі ғұлама заңгер Жамал ад-Дин Мотахар еді. Ол және оның ұлы Фахр ад-Дин, Жамал ад-Дин Варамини және Синджар қаласынан Синджар және тағы басқалары сотқа келді. Хан Мотахардың ұлы Жамал ад-Динді ұнатып, оны өзіне қызметші етіп сайлайды да, қалғандарын еліне қайтарады. Осы кезден бастап хан Мотахардың ұлы Жамал ад-Динмен ислам құқығының қағидалары жөнінде үнемі айтысатын болды. Әли мен оның әулетінен басқа ешкімнің пайғамбардың балалары, ал қалған сахабалар мен ханзадалардың бөтен екеніне хан сенімді болуы үшін. Хан: «Пайғамбардың әмірлері мен оның жанұясына зұлымдық жасаған сахабалары жаман адамдар болса керек», – деді.

Тағы бір жолы Сұлтан Мұхаммед Мотахардың ұлы Име мен Жамал ад-Диннен «өздерін дұрыс, басқа мазхабтарды бұрыс деп есептейтін осы төрт атақты сүннит мазхабының сөздері рас па? Ал төрт сүннит имамы Пайғамбардың маңызды сахабалары болды ма және олар Пайғамбардан тікелей сабақ алды ма? Әлде оларды біреулер осы қызметке қойды ма, әлде өздері имам болды ма?» – деп сұрады.

Олар оған былай деп жауап берді: «Бұл төрт адам Пайғамбарды жақыннан көрмегенімен қатар, оның сахабалары оны тек хижраның 100 жылы және омейядтар құлап, аббасидтер күшейгеннен кейін ғана көрмеді. Бәни Аббас [аббасидтер] билікке келгеннен кейін, мұсылмандар қарсы болмас үшін діни мәселелерден хабардар болғысы келді және дін тұрғысынан дұрыс пен бұрыс әрекеттерді ажыратқысы келді. Олар имамдардан бұл жұмысты орындауға рұқсат сұрады [діни түрде оны заңдастыру]. Кейбір діндарлар олардың кейбір әрекеттеріне қарсы шығып, ислам құқығы пайғамбардың сүннеті мен оның ұлы сахабаларының мінез-құлқымен бірдей екенін айтты. Осы уақытта төрт адам өздерінің қатысуын білдіріп, Аббас халифтерінің назарын аудару үшін исламға сәйкес кейбір заңсыз әрекеттерді кейбір өзгертулермен заңдастырды. Оның бірі: қайнатылған шарапты пайдалануды заңдастыру, екіншісі: музыка тыңдау және құмар ойын ойнау, үшіншісі: қыз-жігіттің үкімі, төртіншісі: кәнизак алуға рұқсат және басқа біреудің мұрасын тартып алуға рұқсат беру.

Аббасидтер төрт имамның рұқсатын пайдалана отырып, шарифат заңының барлық шектеулерін айналып өте алды. Соның нәтижесінде олар осы төрт адамды имам етіп қабылдап, қалған үлкендерді бір шетке қалдырып, қарапайым халықтың назарын аудару үшін олардың қасиетін айтып, иманы жоқ қарапайым халық жақсы мен жаманды айыра білу, осы төрт адамды қабылдап, өздерін солардың ізбасарлары деп атады. Олар шарапты заңсыз деп санайды, өйткені ол адамдық ақыл-ойды бұзады, бірақ олар адамның ақыл-ойына ешқандай қатысы жоқ әрекеттерді жасайды. Омейядтар әулеті кезінде Бураб және басқа да Хашемиттер қарғысқа ұшырады, ал кейбіреулер

оларды надандықтан оңшылдар деп санайды. Аббасидтер дәуірінде олар да Әли мен қарматтықтарды Әли мен Пайғамбар әулетінің ғашықтары деп аласып, билікке жету үшін олар [аббаситтер] ақыры жазаланғанға дейін басып, әлсіретіп тастады.

Осыдан кейін сұлтан Низам ад-Дин Абд әл-Мүлктен ислам дінінің негіздері мен тармақтары, сондай-ақ әртүрлі мектептер мен әдістер туралы сұрады. Оның естіген жауабы: ислам дінінде де басқа діндердегі сияқты көптеген айырмашылықтар жасалған. Кейбіреулер жалпы, кейбіреулері ерекше. Олардың дін негіздеріндегі айырмашылықтары төрт мәселеде: біріншісі – Алланың сипаттарында және таухидте, екіншісі – тағдырға қатысты мәселелерде, үшіншісі – уәдеде, төртіншісі – пайғамбарлық пен имамаат мәселесінде. Ал қағидалардың үлкендері алты: Муғтазилиттер мен Сафатийлер бір-біріне қарсы, әл-Ғабрихаға қарсы, қарсылық пен Пайғамбарға, шииттердің харижиттерге қарсылығы және басқа да кішігірім ағымдар жетпіс үшке жетті.

Муғтазилиттер Алланың жалпы қабылданған сипаттарын жоққа шығарады. Христиандардан айырмашылығы олардың кейбіреулері Құдайды бәрін білуші және оны ашуға да болады дейді. Олардың кейбіреулері Алланы білуші және бұл Оның мәні (зат) екенін айтты. Бірінші сөз – Алланың сипаттарын теріске шығару, екіншісі – сипаттар (сифат) мен мәнге (зат) дәлел. Олар әдетте Ұлы Алланың сөзі жаратылған деп айтады. Сипаттарды теріске шығаруды олар жалғыз Алла деп есептейтін данышпандардан қабылдады. Муғтазилиттер Әбу Осман Омар мен Ибн Бахр әл-Жәһиздің айтуы бойынша олар: «Мәсіх, оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын, қазіргі уақытта көрінген ежелгі Құдайдың сөзі» дейді. Бұл сенім христиандық сенімге ұқсас. Иса әл-Малакаб есімді тағы бір муғтазили: «Құран – Алланың жаратылысы, өйткені арабтар мұндай құнды кітапты өз беттерімен жасай алмайды», - дейді. Бұл екі дерек Алланың ғылымының, құдіретінің және өмірінің мәңгілік сипаттарын дәлелдейді. Кейбіреулер Алланы естуге, көруге, сөйлесуге және тіпті Оны көруге болады дейді, Ханбали [мектебінің] жақтастары, тек Аби әл-Хасан әл-Ашари мен оның ізбасарларынан басқа, ұқсатуға тыйым салған [Жаратушының жаратылыстарға] және бұл дін Әһли сунна уәл жамағат болды.

Бірақ қадарияның кейбір жақтастары Муғтазиланың жақтастары. Олардың есімі тағдырдың дәлелі (такдир) болғандықтан емес, оны жоққа шығарғандықтан. Өйткені олар адам не қаласа, соны істей алады және Құдайдың адам тағдырына еш қатысы жоқ деп есептейді. Демек, адам жақсылық жасаса сауап алады, ал жамандық жасаса жазаланады. Бұл топ Әдлия деп аталады және олар Жабрия мен Қадарияға қарсы. Жабариттер құлдың күші жоқ деп есептейді, бірақ оның бойында күш пен бір нәрсені

істеу қабілетін жаратқан Құдай. Ал кейбіреулері Алла Тағала құлға қалаған амалын салады деп сенеді. Соның салдарынан адамдар өз әрекеттері үшін жауап бермейді. Осыны негізге ала отырып, Алла Тағала жер бетіндегі барлық адамдарды жәннатқа апарса, аяушылық болмайды, ал егер барлығын тозаққа жіберсе, әділетсіздік болмайды. Өйткені, Құдай әділ. Екінші жағынан, әркім өз мүлкімен қалағанын жасай алады және бұл әділеттіліктің мәні. Демек, дүние Алланың меншігі болғандықтан, ол өз малына қатысты барлық нәрсені әділетті түрде жасай алады. Бірақ кім иман келтірген болса, ол қандай күнә жасаса да күнә емес екенін айтады. Иманды болған кезде күнә болмайды. Имансыздықпен біріктірілмейтін мойынсұнушылық сияқты. Дереккөздерге сүйенсек, олар үлкен күнә жасағандардың иманынан шығарылатынына уәде беріп, бұл адамдардың илаһи азап отында мәңгілік күйетініне сенеді. Олардың пікірінше, мұндай адам мүмін болса, көпірлерге қарағанда жеңіл жазаға ұшырайды.

Ал шииттердің ізбасарлары Ислам пайғамбарынан кейінгі Әли бин Әби Талибтің (ғ.с.) имамдығына сенеді. Олар Әлидің балалары жалғыз шынайы имам болған деп есептейді. Шииттер имамдардың қателіксіздігін мойындайды. Ал Әлидің балаларынан басқа билік басына келгендердің бәрі сатқын және қателескен болып саналады. Олар имамды діннің маңызды тіректерінің бірі деп санайды. Насрия, Сабая, Молхаде сияқты шииттік алавиттердің бір тобы бар. Олар Құдайдың Әли болып жаратылғанына және адамдармен оның тілінде сөйлескеніне сенеді. Шииттердің бұл тобы Әлиді Алланың орнына қояды. Шииттік харижиттер бар: «Әлиге бағыну парыз емес. Кез келген адам, мейлі имам болсын, мейлі азат болсын, мейлі құл болсын, әділ болса қоғамды билей алады. Әйтпесе, оны өлтіру міндетті болады».

Бірақ төрт атақты сүннит мазһабына мыналар жатады: Малик ибн Аланның мазһабы, Әбу Ханифа ибн Сәбиттің мазһабы, Мұхаммед ибн Идрис аш-Шафиғи әл-Қурашидің мазһабы және Мұхаммед ибн Ахмад ибн Ханбалдың мазһабы.

Ижтихадтың төрт тірегі бар: Құран, Сүннет, Ижма және Қияс. Ненің рұқсат етілгені не тыйым салынғаны туралы шариғат мәселесі туындағанда, ең алдымен Құранға жүгіну керек. Сосын Пайғамбардың сүннетіне мән береді. Осыдан кейін – Пайғамбардың сахабаларының бірауызды пікіріне және егер олар әлі де сұраққа жауап таба алмаса, оны ұқсас жағдайлармен салыстырыңыз. Оқиғалар шексіз және қайнар көздері шекті болғандықтан, қияс (қияс) міндетті болып табылады. Ал имамдар арасында Дәуіт Есфхани қиясты дұрыс деп санамайды. Бірақ имам Әбу Ханифа ұқсастықты хадистерге қарағанда өте сенімді және маңыздырақ деп санайды. Ал Малик, Имам Шафиғи және Ахмад ибн Ханбал хадисті қиялдан жоғары қойған.

Бірақ, шарифат діннің тазалығын ластанудан сақтайды. Одан кейін дұға оқылады, оның мақсаты – адамның Құдай алдындағы мойынсұнуы мен кішіпейілділігі. Одан кейін халықты [бай мен кедей] біріктіретін және өзара көмекті қамтамасыз ететін зекет келеді. Одан әрі аскетизм мен адамның нәпсісін басуға арналған ораза. Одан кейін бұл дүниені тастап, о дүниемен байланысуға мүмкіндік беретін қажылық пен оның рәсімдері келеді. Бұдан кейін адамдар арасында жанашырлық тудырып, келісімдері мен одақтарын жаңарту үшін жұма және мереке күндерін тойлау басталады. Әрі қарай, сіз мәйіттерді жеуден және қанмен байланыста болудан аулақ болуыңыз керек, бұл сіздің жаныңыз бен дененіздің денсаулығын жақсартуы керек.

Маулана Низамуддин Абдулмаликтің сөздерін тыңдап, осы әдемі сөздерді естіген Хан қуанып, оны құттықтайды. Ханның ғылымға деген ынта-ықыласы болғандықтан, оның сарайына әртүрлі діндердің ғалымдары мен заңгерлері үнемі келіп тұратын. Хулагу хан сияқты ол да ғылымды жақсы көретін, астрономия мен геометрияға қызығушылық танытқан, нәтижесінде оның сарайында Шығыс пен Батыстың ғалымдары болған. Оның заманының адамдары да жаратылыстану, геометрия, математикаға қатты қызығушылық танытқан. Абақ хан Әділ кезінде егіншілік пен құрылысқа ден қойғандықтан, өз заманындағы адамдар да оның соңынан ерген. Ал Арғын хан дәуірінде эликсир өндіру және алхимик мамандығы халық арасында кең тараған. Кейхату заманында ырыс-береке, ассу, нәпсі де болса, Ғазан хан Әділ тұсында саясат, әділет, мойынсұнушылық, рақымшылық, ақтау өркендеді. Ал осы асыл патшаның тұсында діни ғылымдар туралы жорамалдар мен нақты білім іздеу жұмыстары өркендеп, дін мен әділет жүйесі өте тиімді болды. Сондықтан, бағыныштылар нақты білім алуға, діни ғылымдарды үйренуге ұмтылды, бұл ханның ауласынан барабан, керней, кобыз дыбысының орнына дау-дамай дыбыстары көбірек естілді.

Ол кез келген жағдайда, сапардан бастап, сотқа қатысуға дейін дін ғұламалары мен фикһшылардың қасында отырып, олармен пікірталасқа қатысқан. Әрқашан имамдар мен ғалымдарға жайлылық пен жақсылық жасауға тырысты. Нәтижесінде ол өз әскерінде кенеп мектебін салуды және осы мектепте алты сыныпты және Маулана Низамуддин Абдул Малик, Маулана Моаззам Нуруддин Абдулрахман Хаким Тетари және Сайд Бурхануддин Ибри сияқты 60-қа дейін жаратылыстану ғылымдарын зерттеушілерді ұйымдастыруды бұйырды. Ислам және грек ғылымының әдістерімен таныс, сондай-ақ Жамал ад-Дин Мотахар Хали, оның ұлы Фахр ад-Дин және Маулана Аздал ад-Дин Иғи пікірталастарға қатысты. Бұл мектеп «Жұлдызды мектеп» деп аталып, оған хан көп көмек берді. Сондай-ақ Сұлтанияда кедей-кепшіктердің ас ішуі үшін күніне екі рет қоғамдық дастархандар жайылып, оларға түрлі тағамдар ұсынылады, бұл дастарханда

үш мыңға дейін адамға қызмет көрсетуге болады. Бұл сыйлықтар мен қайырымдылық шаралардың барлығы Қожа Таджуддин Әли Шах сияқты бірегей уәзірдің жақсы тәрбиесі мен басшылығының жемісі еді.

Сұлтанның әділдігінің бір белгісі – ол билік құрған кезде тиынға айналдырылған алтын мен күмістің құны бұрынғы басқа патшалардың тиындарынан жоғары болуы және беделінің жоғары болуына байланысты халық арасында оңай иеленуі. Алла тағала әділ патшамызды өз көлеңкесінде ұстап, табысқа жететініне сенемін.

710 жыл (1288) оқиғалары

710 жылдың басында түркі және моңғолша *доғуз жыл* [доңыз жылы] бойынша хан жайлауға Сұлтанияға, қыстауға Бағдатқа барады. 710 жылы мұхаррам айының 19-ы, сейсенбі күні мысырлық, қытайлық және хатайлық тоқыма бұйымдары мен тауарларын алып-сату орны болған Бағдатта өрт шығып, тоқыма сатушылар мен саудагерлердің жүз томан тұратын дүние-мүлкі өртенді. Бағдат ханы Хашабия шығынды өз байлығы арқылы өтеп берді. Ал әдина, қасиетті ражаб әл-Асаб айының жиырма бірінші күні Сұлтан Бағдатқа келіп, қыстауға киіз үйге аттанады. Бейсенбі, шабан айының 25-і күні ол аңға шығып, Ғазани өзені мен Мешхед Джабриге барса, Арандық Әмір Болаткаба Бағдат қаласына келді. Бейсенбі, рамазан айының 24-і күні марқұм Құтлұтшах-ноянның қызы Сүйінж Құтлұттың Әмір Сүйінжімен тойы болып, төрт мың *абтал* (?) жібек сыйға берілді. 710 жылы шәууәл айының бірінші бейсенбісінде патша Қожа Таджуддин Әли шахқа қатты риза болып, оны уәзірі етіп тағайындап, оны өзінің сенімді адамына айналдырады. Өйткені ол оны ұлы адам ретінде көрді.

Осы жылы Ирбил бекінісі алынды. Бұл қамал өте биік болды және оны бағындыру өте қиын болды: ертеде Ирбил қаласы шағын ауыл болған және оған айналаны қорғау және зерттеу үшін биік дуал салынған. Ирбил бекінісі орналасқан төбенің жотасында Забал деген монах күзетіп тұрды. Ол кезде Хату шалғынында және Ноғаты жайлауында бірнеше түрікмен тұратын, олардың үлкені түрікмен текті Нұр ад-Дин Көшек деген кісі, қыстаулары Ирбилде болатын. Ол жердегі ыңғайлылық пен қауіпсіздікті байқаған соң, бұл қамал салуға қолайлы биіктік екенін түсінді. Сондықтан ол Бағдат халифасына хабар жіберіп, одан бұл ауылды қанырап бос тұрған жерден алып шығып, оның орнына төбенің етегінде қамал тұрғызуға рұқсат сұрайды. Халифа келісті. Содан кейін ол христиандар тобына арық қаздырып, осы жерден қамал салуды бұйырды.

Осы кезде Сұлтан Мұхаммед шах, Сұлтан Махмұдтың ұлы, Мұхаммедтің ұлы, Селжүктердің Мәлік шахының ұлы, Имам Муктафиден алу үшін Бағдад бекінісіне әскермен көшті. Сұлтан Әли Көшектен көмек сұрайды. Оларға әскери техника, қару-жарақ, азық-түлік, сусын қайықпен жеткізді. Халифа Муктафи бұл хабарды естігенде: «Уа, Аллаһ, Махмұд Селжүкідің ұлы Мұхаммед жас шағында Әли Көшектен көмек алды, қазір сенің қызметшің әрі құлыңның ұлы, Ахмад Аббасидің ұлы Мұхаммед сенен көмек алып отыр» деді. Сол түні қатты жел соғып, аспаннан найзағай ойнап, көпірлер кесіліп, Әли Көшек Мосулдан дайындап жіберген азық-түліктің бәрі суға батып кеткені туралы әңгімелер айтылады. Әли Көшек көңілі қалып, сынды, ол Ирбилге барып, Еуропа халықтарымен соғыста асқан ерлік көрсетті.

Нұр ад-Дин қамал салу кезінде қайтыс болды, ал оның үлкен ұлы Зейн ад-Дин Юсуф Ирбил қамалының билеушісі болды. Патша ан-Насер Салахуддин Юсуф Ұлы Ирбил мен оның айналасындағы тауларға өз атынан бұйрық берді. Ол да сол жылы қайтыс болды. 586 жылы оның інісі Мұзаффар ад-Дин Көкбури, Саидтың әкесі Сұлтан Салах ад-Дин әскерлерінің қатарында болды. Одан Ирбил қаласын сұрады, Салах ад-Дин келісіп, өз атынан жарлық шығарады. Осы уақытқа дейін Мұзаффар ад-Дин Харран мен Рахада болды. Ол жерден кетіп, Ирбилге барып, Аделян Самның қызына үйленеді, ал оның әкесі қызына бес жүз еуропалық тұтқынды қалыңмал ретінде берді. Бұл еуропалықтар христиандармен бірге арықты түгел қазды. Нәтижесінде Ирбил толық мұнарасы мен қорғаны бар үлкен және маңызды қалаға айналды. Қамалда Гессен ханақасы салынып, іргетасы қаланып, ислам әскері сол жерге жиналып, қоныстанды. Бадр ад-Дин Лулу Мосул мен Диярбақырдың билеушісі болды және Бағдат халифтеріне мойынсұнды. Ол басқа ұлы билеушілермен тең.

628 жылы халифа Мостансирге бару үшін Бағдадқа барды. Халифа үкімет мүшелеріне оны қарсы алып, үлкен құрметпен қалаға кіруді бұйырды. Оған Дарбанд Қарабиліге дейінгі жердегі Зор қаласы билік етуіне берілді. Ақыры 41 жыл билік құрғаннан кейін 630 жылы рамазан айында Ирбил қаласында қайтыс болды. Оның денесі Меккеге жеткізіліп, сонда жерленді. Сол жылы бірде-бір керуен қажылыққа бармады. Сондықтан ол Әли шәһид болған жерге жерленді. Оның өлімі туралы хабар Бағдадқа жетіп, ол халифаға ергендіктен Ирбил халифаттың иелігінде қалды. Әмір Шамс ад-Дин Әбу Шужа Байтекин Насериді Ирбилге жіберді. Басрада 20 жыл билеуші болды және сол жерде атақты аурухана салды. Сондай-ақ жұма мешітін, керуен сарайларды, мектеп пен Басра қорғандарын қалпына келтірді. Сондай-ақ оған дейін Басрада уақф болмағанын ескере отырып, Талха мен Зубайрдың шәһид болған жерін жақсартты. Мостансер Ирбилге жіберген әскерге еріп барды. Әскерді Жамал

ад-Дин Кесмур мен Шараф ад-Дин Икбал Шараби басқарды. Әскердің қолбасшылары Насери мен Алауддин Илдениз Насери болды. Олар шәууәл айының 13 сенбісінде қаланы қоршауға алды. Қала тұрғындары бұған қарсы болып, соғыс басталды. Ақыры олар қаланы алып, Шамс ад-дин Байтекинге берді.

Ал көктемде раби ас-сани айында моңғолдар Ирбилге жетіп, сол жерден Мосулға жакындап, оны қиратты. Келесі жылы шәууәл айында татарлар Ирбилді қоршап алып, катапульттар орнатып, қабырғаны бұзып өтіп, қалаға кірді. Қиын шайқастан кейін адамдар қамалды паналады. Көп адам шөлдеп өлді, сондықтан оларды көмуге болмайды және денелері отқа күйіп кетті. Моңғолдар үлкен шығын келтіріп, қаланы өртеп жіберді. Мостансер Аслан Байтекинді үш мың атты әскерімен қала тұрғындарына көмекке аттандырды. Моңғолдар зуль-хиджа айының бесінші жұмасында жолға шығып, сапар айының үшінші күні моңғолдар қайтадан Ирбилге келді. Адамдар абдырап қалды. Әмір Байтекин әскермен қаладан шығып, соғысқа дайын болды. Моңғолдар Дукок пен Бағдад қаласына қарай жылжуға бел байлады. Байтекин Ирбилден шығып, Бағдатқа кетті. Хижраның 640 жылы қайтыс болып, Шунизияда жерленген.

Сол жылдың сафар айында Салаи ‘Алауидің ұлы Тәж ад-Дин Мұхаммедті Салам (?) әл-Афтас әл-Хусейнидің ұлы Наср ұлы Әбіл Маәли Мұхаммед елден жіберді. Құрлур әмірі Насеридің көмегімен қала мен қамалдың қирандыларын қалпына келтіру үшін Бағдад халифатының орталығында, Құрлур мен Таджуддин қамалдың күзетшісі болып тағайындалды. Осыдан кейін халифа Әмір Итмор 838 (638) жылға дейін Диярбакыр мен Мосулды басқаруға Ашқар Насериді жіберді, ал Тәж ад-Дин Ирбил бекінісін және бүкіл Диярбакырды алғанға дейін Ирбилді дербес биледі. Таджуддин Хулагумен бірге Алатаққа келді. Ол мен Бадр ад-Дин Лулу Мосул арасында қатты дұшпандық болды. Нәтижесінде билеуші сексен жаста болған оны 656 жылы рамазан айында әл-Тахада шейіт етуді бұйырды.

Ал билік кезегі Ағахан Әділге келді. Бір күні қияқ руының бір топ адамы Абағанның алдында ептілік танытып, биік тауларға шығып ойнап жүргенде, хан оларды байқап қалады. Хан: «Не қалайсың?» деп сұрады. Олар: «Біз Ирбил қамалының салынуын талап етеміз!» деді. Осы кезде Құтуәлі патша қамалды қиях тайпасына беріп, олар күрд әскерімен осы бағытта тонауға кіріседі. Әмір Мулай әскерімен Евфрат өзенінің жағасына өткенше, мұсылмандар қамалды тартып алмақ болды. Екі жақтың арасында кескілескен шайқас болды. Бірақ олардың ешқайсысы екіншісін жеңе алмады. Нәтижесінде олар бітімге келіп, қамал Сұлтан Мұхаммед Олжайту билік еткенге дейін, Ирбил қамалының бекінісін әмір Насер Далкандиге тапсырғанға дейін қияқ тайпасының иелігінде қалды. Ол қала халқына

Сұлтан жарлығын көрсетіп, қамалға кіріп, қамал тұрғындарына өз бұйрықтарын жариялады. Бұрынғы уақыттан бері қаланы басқарған мұсылмандар мен қамалда тұратын христиандар арасында үнемі дұшпандық пен соғыс болды. Әмір әдеттегідей мұсылмандарды қолдады. Бір күні христиандардың бірі өлтірілді. Қамалдың 10 мың тұрғыны отбасыларымен және балаларымен Әмір Насерге қарсы шықты. Әмір Насер қамал мұнарасына жақындап, хорасандық ержүрек елу досымен үш күн бойы христиандарға қарсы соғысты. Христиандар жеңе алмады. Олар мұнараның астына от жағып жіберді. Ыстықтың көтерілгені сонша, әуіттің ішіндегі су кайнап, мұнараның іші кенеттен өртеніп, бүкіл үй мен мұнараны қыздырды. Жалын мұнараға көтеріліп, оны шарпыды. Насер мен оның достары алаңдап, қала тұрғындарынан көмек сұрайды. Ирбил тұрғындары оларды құтқаруға шығып, қаптарды сабанға толтырып, мұнараның етегіне апарды. Амал жоқ Насер мен оның жолдастары мұнарадан сабан қаптарға секірді, өртте қалған біреуінен басқа барлығы аман қалды.

Осыдан кейін олар бір жыл бойы қамалды қоршауда болды. Қамалда тамақ болмағандықтан, христиандар қараңғы түнде Ирбил уәлаятынан тамақ пен сусын әкеліп, қамалға апаратын. Мұсылмандар жолдарды күзетіп, христиандарды тұтқындап, өлтірді.

Оғаш оқиғалардың бірі - үйретілген иттің оқиғасы. Қамалда қоршалған христиандар хат жазып, оларды иттің мойнына байлап, ал ол хатты қамалдан шығарып, қалған христиандарға жеткізді. Бұл оқиғаны мұсылмандардың ешқайсысы білмеді. Бір күні мұсылмандар итті хатпен ұстап алып, христиандардың көзінше қамал қабырғасының астында өлтіреді. Екі жақ арасында ит өлтіру үшін кескілескен ұрыс басталды.

Тағы бір оқиғада әр түнде бір сөмке азық-түлікті шұңқырға лақтырып жіберген және оны сарай тұрғындары алып кеткен христиан әйел туралы айтылады. Бір күні олар бұл әйелді ұстап алып, не істеп жүргені туралы сұрады. Ол: «Мен христианның қызметшісі болдым, мен күн сайын азық-түлік әкеліп, оларды шұңқырға тастадым», – деп мойындады. Олар оны да өлтірді. Қамалға баратын барлық азық-түлік жолдары жабылғаннан кейін, мұсылмандар қамалға көп тамақ пен сусын әкеліп, аш христиандардың көзінше тамақтанды. Кейбір қамал тұрғындары аштықтан қамалдан шығып, мұсылмандармен бірге тамақтанды. Содан кейін мұсылмандар оларды қаладан алып кетіп, айдалада өлтірді. Бұрын қамал алу тәжірибесі бар мұсылмандардың бірі оған кірудің жолын табуға тырысады. Ақырында бұл сәтті болды және мұсылмандар қамалға кіріп, қамалдың күші мен ордың көлеміне сенімді христиандарды таң қалдырды. Олардың кейбірін өлтіріп, кейбірін тұтқынға алды, ал кейбіреулері кешірім сұрап, қамалдан шығып кетті. Мұсылмандар қаладан оларға шабуыл жасап, тапқандардың барлығын,

тауға, жазықтарға қашқандарды тауып өлтірді. Қамал Әмір Насердің иелігіне өтіп, ол Мубарак Қадм Масуд Талат патшаның билігіне дейін Бани бекінісіне хорасандық екі жүз адамды тағайындады. Оның ұлы Мұбараз Көл бір топ күрд жауынгерлерімен қамалға шабуыл жасап, оны хорасандықтардың қолынан тартып алмақ болды. 710 жылы мұхаррам айында күрес, шайқас және кашудан кейін екі жүз хорасандық жасырын бекіністен шығып, күрдтерге шабуыл жасап, олардың көп бөлігін өлтіріп, бекініске қайтып келді және осы бекіністі әлі де иелігінде ұстайды.

Ал мұхаррам айының оныншы күні өзендегі су осы уақытқа дейін кеуіп кеткендіктен, қазушылар бірнеше жыл және үлкен күш жұмсап, сол жерден тау етегіне дейін терең ор қазды. Сорхаб тауының жартастарды, үлкен тастарды жарып, тауға он шақырымдай жердегі арналары арқылы осы жерден су шығып, тау етегіндегі жерді бойлай ағып жатты. Таудың басынан жазыққа қарай екі диірмендей су ағады. Бұл су халық үшін аса қажет. Бұл Табриз қаласының айналасындағы жылжымайтын мүлік, ауыл шаруашылығы және өнім көлемін екі есеге арттырады деп үміттенемін. Қожа Рашид Табризде көп қайырымдылық пен құрылыс жасағанымен, бұл жұмыстардың ешқайсысы мұнымен салыстыруға келмейді. Табриздегі Таб Ала бөгеті, қалаға әкелген жиырма шақты бұлақ сияқты. Әр жердің бұлағы бар, ал Сұлтания қаласындағы Руба Рашиди деп аталатын тау етегінде шын мәнінде керемет ғимарат болып табылатын бекініс бар.

Сонымен қатар, ол қаланың барлық ағынды сулары мен лас суларын Бағ-Фатхабад, Рашид Абад және сол сияқты жерлерге тасымалдау үшін Йездтен Табризге 300-дей ірі өгізді бірнеше бақташысымен бірге әкелді. Бұрын Фатхабад құрғақ таулар болса, қазір олардың әрқайсысы басқа аймақтарға әкелген бұлақтары, ағаштары, тамаша жемістері және басқа да шексіз пайдасы бар әдемі жұмаққа айналған. Бұл қысқаша сипаттама оның барлық жетістіктерін көрсете алмайды. Сондықтан бұл жеткілікті.

Биылғы жылғы тағы бір оқиға, маңызды тұлға әрі бай адам болған марқұм шейх Жамалуддин Ибрахим Севамлидің сейсенбі, 710 жылы жұмадул-ахир айының 12-сі күні Фарс облысының Шираз қаласында қайтыс болуы болды. Ол байлыққа қызығатыны сонша, ол барлық ләззаттарды өзінен аулақ ұстады және демалмай, өмірден ләззат алмастан, одан да үлкен байлық пен гүлденуді үнемі ойлады.

Мұсылмандардан күшпен ақша алып, кәпірлерге пара бергенімен ол қарапайым және аскеттік өмір сүрді, намазымен, оразасымен және қайырымдылықпен танымал болды. Ол туралы мынадай әңгіме бар: бір түнде оның әдемі де жүйрік араб жылқыларының біріне мал дәрігерлерінің бәрі емдей алмайтын ауру диагнозы қойылды. Жамал ад-Дин шалбарынан бірденені алып, мойнына салып: «Ей, бәрін білуші Алла, егер мен өмірімде

үлкен күнә жасамаған болсам, мына жылқыны емдей гөр» деп жоқтаумен ұлы Тәңірге бұрылды. Жылқы бірден орнынан тұрып, сауығып, шауып кеіпті.

Сонымен қатар, жақындары мұқтаж жан одан қарыз немесе садақа сұраса, Жамал ад-Дин одан шариғат құжатын алып, өтінішін орындайтынын айтты. Яғни, егер бұл кісі салих, тақуа болса, күнкөріс үшін кәсіппен айналысады, ал азғын болса, жәрдем алғаннан кейін қашып, бізбен қарым-қатынасын үзеді. Тағдырдың жазуымен екі сұрақтан да құтылдым.

Биылғы тағы бір оқиға 710 жылы рамазан айының 17-сі, жексенбі күні Табриз қаласында өз заманының ең білімді және өнегелі адамдарының бірі болған Мәулана Құтбуддин Ширази плеврит ауруынан қайтыс болды. Ол Қожа Насеруддиннің соңғы шәкірті еді. Ол үлкен ғалым, жақсы адам болған еді. Ол барлық ислам және грек білімдерін пайдаланды және логика, даналық, геометрия, алгебра, математика, қағидалар, сөйлеу, мағына мен өрнек туралы ғылымда өте қабілетті болды. Мәулана бақытты да тәрбиелі адам еді, онымен аз уақыт болса да сөйлескен адам өзінің қайғысын ұмытатын. Ғалымдардың қайтыс болуы – ұлы аспан оқиғасы. Оның өлімімен ғылым басынан тәжі құлады.

711 жыл (1289) оқиғалары

Мұхаррам айының 711 жылындағы оқиғалар туралы есеп, түркі және моңғолдың кулкуна жылы [тышқан жылы]мен тең. Осы бір берекелі жылдың жайлауы Сұлтанияда, қыстаулары Бағдадтың Дар-эс-Салам қаласында болды. Биылғы жылдың маңызды оқиғаларының бірі Сахиб Саад ад-Дин Саужидің өлімі болса, екіншісі Сайд Тадж ад-Дин Ауджидің қайтыс болуы болды. Табриз билеушісі Қожа Тәж ад-Дин Али Шах ертеде хазірет Жаһанмен тығыз қарым-қатынаста болған, Сұлтан Мұхаммед кезінде Әмір Хосейн Гүркенның жақын туыстарының бірі болған. Саад ад-Дин Вазир өзінің болашағына алаңдап, оны ордадан алып кетпек болды. Оның күш-қуаты мен танымалдығынан корқып, оны Бағдадтағы Фердоустың шеберханасына жауапты етіп қойды, ол жерде ол үлкен еңбек көрсетті, осылайша өзі жасаған кемеге қатысты бір-екі шығармасының атағы Сұлтанның құлағына жетеді.

Ал билеуші Әл-Мауатқа қоныстанған кезде Саад ад-Дин Вазир өзінің мұрагері Зия-ул-Мүлкті Тәж ад-Дин Алишаның мәселелерін білу үшін Фердоус шеберханасына жібереді. Ақылды Қожа Таджуддин оның айлсын біліп, оған бұрын ешкім көрмеген өте әдемі киімдерді көрсетеді. Зия-ул-Мүлк пен Саад-ад-Дин оның шынайылығы мен қолының тазалығына ұялып, патшаға оның қызметі туралы оң есеп берді. Хан бұл хабарды естіп қуанып

қалады. Ғалымдардың айтуы бойынша, Ұлы Тәңір біреудің табыс пен ұлылыққа жетуін қаласа, оған ешбір дұшпан кедергі жасай алмайды. Нәтижесінде Қожа Таджуддин күннен-күнге үлкен жетістікке жетіп, Саад ад-Дин күн сайын жеңіліске жақындады. Ал Таджуддин Алишаның істегенінің бәрі сұлтанның алдында жақсы болды. Мысалы, Сұлтания қаласында ол арзан бағада тас пен кірпіш сататын және жоғары табыс әкелетін базар салды. Қожа Саад ад-Дин мен оның туыстары салған балшық пен мәрмәрден соғылған құны төмен құрлыстар еді. Ал Тәж ад-Дин Алиша салған әрбір ғимарат Бағдат, Табриз, Рим және Шам ғимараттарымен салыстырғанда әдемі және биік, сонымен қатар берік болды.

Ханның оған деген мақтауы мен құрметі артып, жақсы қызметі мен қажырлы еңбегі арқылы жақын серіктеріне айналды. Бірақ Саад ад-Дин билеушінің пікіріне қарамастан, оны құрметтемеді және оған қатыгездікпен қарады. Оған орнынан қозғалмай: «Таджуддин Алиша мен үшін ұлымдай, мен ол сияқты садақтай біреудің алдында иіле алмаймын» деп сылтау айтты. Сонымен бірге Қожа Рашид ад-Даул (Рашид ад-дин) билеушінің ризалығына жету үшін ханды бұрынғыдан да қатты құрметтейтін.

Осының салдарынан Саад ад-Дин мен Рашид ад-Диннің қарым-қатынасы нашарлап, Саад ад-Дин ханның көзінше өшпенділігін жариялап, ашу-ызасына байланысты оған жаман сөздер айтады. Соның кесірінен адалдық өтірікке, достық қастыққа айналды. Ал зиялы әрі көреген Рашид бұл нәрселерге мән бермей: «Уа, Саад ад-Дин! Бүгінге дейін елеусіз құл едің, ал қазір Аллаға шүкір осы құлыңды азат еттің». Осы сөздерден кейін Таджуддин Алишаның сұлтанға деген бағасы артып, өзінің қабілетін, жақсы адамгершілік қасиетін көрсетті. Бейшара Қожа Саад ад-Дин парасаттылықты тастап, менмендік пен тәкаппарлық жолына түсті. Осылайша ол үйден шыққан сайын оның айналасында көптеген кедей-кепшік пен мұқтаж адамдар есігінің алдына жиналатын, кейбірі жалмауыз адамдай таяқпен ұратын. Тіпті азғантай адамдар оған жақындаса сәлем бергенде, ол өзінің менмендігі мен тәкаппарлығынан оларға жауап бермейтін еді.

Ғалымдар: «Патшаның алдында өзін қой сияқты ұстау керек», – деген. Бұл дегеніміз, егер сіз қойлардың ішіндегі семізі болсаңыз, олар сізді алдымен бауыздамас үшін өзіңізді арық етіп көрсетуіңіз керек деген сөз. Әйтсе де, күн сайын ұлылығын арттырып, оны көргісі келсе, айналасындағы 35 адамды, туған-туыстарын, қызметшілерін оған беруің керек! Аксақалдар мен шенеуніктердің бәрі пара көлемінің көбейіп кетуіне аландаған. Мәселен, егер олар ордада тәжік атты бір топ сарбаздарды көрсе, онда бәрі олардан қорқатын. Себебі бұнысы менмендікпен және тәкаппарлықпен келген деп өз-өзіне айтар еді. Мақтаныш, байлық ол адамдарды алдайды.

Қожа Тәж ад-Дин Алиша ханға: «Егер билеуші Сахиб Саад ад-Дин мен оның төңірегіндегілердің сарай қазынасынан күніне қанша ақша қымқырып жатқанын білгісі келсе, оларға үш күннің кірісі мен шығысын дереу есептеп, оны ханға көрсетіңіз», – деді. Хан мұны істеуді бұйырды да, үш күннен кейін Қожа Тәж ад-Дин билеушіге жиырма томан ақ дирхем сыйға тартты. Ол бүкіл ақшаны үлкен далаға жаюды бұйырды. Хан мұндай ақшаны көріп таң қалып, қызметкерлерім үш күн сайын менің ақшамды ұрлап жатыр екен деді.

Саад ад-Дин бұл мәселеге мән бермей, кешірім сұрап: «Иран Сұлтаны барлық жерлерді басып алушылардан қайта қайтарып алып, маған тапсыруы керек». Иренжинге тиесілі Дияр-и Рум сияқты кейбір аймақтар ұлы хандардың, кейбірі ұлы әмірлердің қарамағында болатын. Бұған қоса Рашид әд-Даулдің қолында уақф, т.б. сияқты шашыраңқы мүліктер бар еді. Бұл жағдайда мен жыл сайын ханның қазынасына бес жүзден астам соманы тапсырамын». Біраз уақыттан кейін Сұлтан одан осы соманы сұрайды. Ол: «Мен бұл соманы Иранның барлық жері менің қол астыма қарағанда төлеймін», – деп жауап берді. Оның жауабына билеуші ренжіп, Әмір Токмақ, Тәж ад-Дин Алиша және Харза Мұхаммед Саад ад-Диннің бұл соманы төлеуге уәде еткенін куәландырады. Сұлтан одан бес жүз томан талап етті, бірақ ол бұл соманы төлей алмады. Соның салдарынан өзін дәрменсіз сезінді. Ол біраз уақыт тұрды. Оқымыстылардың пікірінше, жаумен қарым-қатынаста немқұрайлылықпен қарау – ақылға сыймайтын нәрсе десті.

Осы кезде бір күні оның екі көмекшісі Мүбәрәк Шах Сауи мен Зейн ад-Дин Мистри арасында дау туады. Мүбәрәк шах: «Мен саған қазынадан бес жүз томан алып жатырмын», – деді. Зейн ад-Дин Мистри былай деп жауап берді: «Мен саған екі жүз томан аламын, өйткені сен маған зиян келтірдің. Бұл Даулр Саад ад-Диннің құлағына жеткенде ол қорқып, ой-санасы мен ар-ожданын екіге бөледі. Оның айтуынша, олардың арасына Ямина мен Ясардың адамдары қатысып, араларында пікірталас күшейе түскен, жағдай өте қиын болған.

Сондықтан оларды татуластырып, болашақта бір-бірімен жақындастырып және ханның мүлкін ұрлағандарды айтпауға уәде беру үшін бас көмекшісі Сайд Таджуддин Авджиді жіберді. Сондай-ақ, барлық көмекшілеріне бір-бірімен дос болуды, жауласпауды бұйырды. Бұл кездесуге Эмад ад-дин Мостофи Бозордың ұлы Ала ад-дин мен Сайд Хамза қатысқан жоқ. Ал Саад ад-Дин атты мініп қосынға қарай жылжыды. Жолда оларды көріп, Сайд Таджуддиннің үйіне баруды бұйырды: «Ол саған мейлі не деседі бәрін мен айтқандай істе» деп олар кетіп қалды, Сайд те оларға ант беруге мәжбүр болды. Сосын екеуі үйлеріне қайтты. Эмад ад-дин ұлынан: «Неге кешіктің?» деп сұрады. Ала ад-дин бұл оқиғаны әкесіне айтып берді. Эмад ад-дин: «Балам, барып Қожа Рашид ад-Даулға осыны айт», – деді. Екеуі барып, оған барлық оқиғаны айтып берді. Ол бұл хабарды дереу ханға жеткізді.

Хан әскері аман-есен Бағдат қаласына жетіп, белгіленген жерге қоныстанды. Сейсенбі күні хан Сахиб ад-Динді, оның көмекшілері мен туыстарын тұтқынға алуды бұйырды. Сәрсенбі күні әмірлер жиналып, әдепсіз сөздер айтты деген айыппен қамауға алынғандарды соттап, олардың жағдайын білді. Сотта оларға қатысты ештеңе табылмай ақталды. Бірақ Саад ад-Дин ханның немқұрайлылығы мен ашуын сезді. Саад ад-Дин бұл жағдайдан құтылудың жолын іздеді. Ақырында ол Қожа Рашид ад-Даулдан көмек сұраудан басқа амал таппайды. Жүрегіне үрей толып, біраз уақыт қиналды, жағымпазданып ұйықтай алмады. Оқымыстылар: «Егер дұшпан аяғыңа жығылып, сенен қорған сұраса, оған қорған бол», – деген. Саад ад-Диннің әрекеті бұл жерде тиімді болғаны анық.

Ол өзінің жағдайын хабарлау үшін ағасы Саад әл-Мүлкке елші жіберіп, одан бір жамандық болмай тұрып, Иранға барып, Әмір Шопаннан пана сұрауын өтінді. Оқымыстылар: «Дұшпандарың сен жоқта саған жала жауды, ханның сен туралы пікірін өзгертпегендігі үшін ханның алдына бір сәтке де шықпа. Әміршінің алдынан кету керек болса, ханның көңіл-күйінен хабар беру үшін жақындарың мен достарыңның кейбірін сарайға қалдыр». – деді.

Бірақ тағдыры солай болып, хан Саад ад-Дин Вазирге қатысты нақты шешімін қабылдады. 711 жылы 10 шәууәл, сейсенбі күні кешке билеуші Саад ад-Динді тұтқынға алуға бұйрық беріп, оны қылышпен өлтірді. Одан кейін олар оның бес көмекшісі мен туыстарын өлтірді. Солардың ішінде Мүбарак Шах Сауиді, Зейн ад-Дин Мاستриді, Жалал ад-Дин Таридің ұлы Насер ад-Дин Яхьяны, Дәуітшах Нико Ахлақ пен Кәрім ад-Динді бар еді. Осыдан кейін ешкім олардың хабарын білмеді.

Аладдин Мұхаммед, Сайд Имад-Дин Имад әл-Мулук және Сайд Хамза бидің жұмысын атқарды және олардың жұмысы аяқталғаннан кейін олар бүкіл мемлекетке және бүкіл Иранға елшілерін жіберді, Саад ад-Дин мен оның мүлкін тәркіледі, олардың көмекшілері, туыстары және айналасындағы адамдар тұтқындалып, азапқа салынды. Зайнуддин Мастридің үйінен ешнәрсе таппады. Өлтірілген уәзірдің әйелі мен баласын асырау үшін хан біраз ақша мен біраз мүлік алып, Хорасандағы туған жеріне жібереді. Әрине, Саад ад-Диннің қиындықтарының көпшілігі оның адам кейпіндегі шайтан болған әйелінен келді дейді. Оның жаман сөздері әрекеттері жақсы адам болған Саад ад-Диннің өліміне әкелді деп есептейді.

Алайда, Қожа Асилуддиннің отбасымен өзіне ешқандай пайда әкелмеді. Өйткені, ескі әулет оны өзінен алшақтатып, қалған елу томанды және Бағдатта болған дүние-мүлкін одан зорлықпен тартып алып, оның барлық дүние-мүлкін жойып жіберді.

Насеридің отбасымен сөйлесу ешкімге жақсылық әкелмеді. Шах Исмаилидің өзі де, онымен кездескеннен кейін Сахәб Шамс ад-Дин де, Ала

ад-Дин де, одан кейін Бұқа Жисанк те биліктен тез қуаланды. Сонымен қатар, Саад ад-Дин Мүбәрәк шахтың ұйытқы болуымен Әсил ад-Динмен күресуге бел буып, ақырында бір жылға жетпей құртты. Осы әлсіздік пен бейберекетсіздіктің ортасында Рашидтің жағдайын білетін бір топ оның көзін құртқысы келді, сондықтан ол Наджиб ад-Даулмен кеңеседі, ал екеуі бірігіп біреуге шабуыл жасағанда, үшінші адам шейх Нәжди болды. Төртінші

айлакер шайтан немесе Амр мен Муавия. Ал Нәжіб бір бейтаныс, ашкөз еврейді арандатып, жалған уәде берді: «Қожа Рашид сені үкіметке жұмысқа алып, үлкендер арасында жоғары дәрежеге көтереді. Бірақ саған жұмыс кезінде айтуға бұйырса, бізбен қарым-қатынасың туралы қорықпай айт, өйткені, әтек (евнух) сізге көмек жасап, сізді қорғайды». Осылайша, ханды өлтіргісі келген марқұм Саад ад-Дин көзі тірісінде жазған хат дегізіп әлгі бишараға хат жаздырып алады. Бұл жалған құжат Қожа Лулуға жеткізіліп, ол ханға көрсетеді. Бұрын Әмір Мұхаммед Дават Дар Саадуддин мен Голам Даватдар Рашид Құтлуғбұқа арасында достық болған еді. Сөйтіп, оны үйіне апарып, алдап және жалған уәделер арқылы еврей қағазды иесінің бұйрығымен оған жаздырып, ханды өлтірді деп куәгер етуге мәжбүрледі.

Рашид Хадим әлгі еврейді шақырып алды. Ол бұл хатты жазуды Саад ад-Диннің бұйырғанын мойындады және Әмір Мұхаммед Дауатдар оның сөзін растады. Олар масқара болған яһудиді дереу тұтқынға алды, ал Наджиб ад-Даул бұдан былай олардың қулығы мен аяласын қайталамайтындай етіп оған шектеу қояды бұйырды.

Ал Саад ад-Дин оқиғасынан кейін 711 жылы зуль-хиджа айының бірінші айы, дүйсенбі күні Сейед Тәж ад-Дин Ауджидің екі ұлы Шараф ад-Дин мен Шамс ад-Динмен бірге жазаланды. Яса бойынша. Ал Авджаның қылмысы

ханның бұйрығымен барлық зираттардың оған берілгендігі және ол еврейлердің қарсылығына қарамастан зұл-Кәфел ән-Нәбидің (ғ.с.) шәһид болған орнына михраб, минбар және мұнара салған. Бұған Рашид ад-Даул қатты ашуланып, Садат Мешхедті өзіне қарсы қойды. Оны да құртып, жала жауып, сұлтанға оның кінәлі екенін, өлтіру керектігін айтты. Хан өзінің сейіттердің (Пайғамбардың ұрпақтары) бірі екенін айтып, оны қалай және кімнің рұқсатымен өлтіруім керек? – деді. Рашид: «Мен оның Алеви (шиит, Әлидің ұрпағы) емес екенін дәлелдеймін», – деді. Сондықтан пікірталас кезінде ол Авджиге: «Сенің Алеви екеніңді кім растайды?» – деді. Ол одан [Рашид Авджадан алды] шежірені түнде үйде оқу үшін алды. Үйде ол қағаздан атын өшіріп, сол жерге қарындашпен атын жазды. Келесі күні таңертең ханға шежірені көрсетіп: «Бұл оның шежіресі», - дейді. [Ханды] көндіру үшін ол басқа біреудің атын алып тастап, орнына өзінің атын жазды. Сұлтан қатты таң қалып, өзінің алевисін өтірікші деп атап, оны өлімге бұйырды. Сонымен қатар, Әмір Мұхаммед Заргар Нико Сира сотталды. Әмір Мұхаммед Заргарға

айтылған жала негізсіз болды. Зейн ад-Дин Али Кимиачи екінші күні дарыға асылды. Олар Эмад әл-Молкты өртеп, айлакерлігі үшін Шараф-Кимиачидың қолын кесіп тастады.

Ал сейсенбі күні [айдың] 25-і күні хан әскері Бағдаттың шығысындағы Әл-Мауат және Халул аймағынан Хорасанға қарай жылжыды, ал келесі күні Чимчалға қарай жылжып, бет алды. Сұлтания жазғы лагерде. Сол күні Сайд Авджи мен оның ұлдары Яса заңы бойынша Бағдат өзенінің жағасында жазаланды. Оның жазалануына наразылық білдіру үшін Бағдаттың адасқан ханбалилері атқа мініп оларға қарай беттеді. Бұл дәрекілік ханның қатты ашуын келтірді. Қазы ханбалилерді дарға асуды бұйырды. Бірақ сарай ақсақалдары оның кешірімін сұрап, хан жазасын жокқа шығарады. Бірақ оны жалаңаштап соқыр есекке мінгізіп жібертті, ақыры Бағдаттың көшелері арқылы жүрді. Хан сондай-ақ ханбалилердің қазыларға құқығы болмай, имам Шафигиді ұстануды бұйырды.

Бейсенбі күні, зуль-хижжа айының төртінші күні Рашид ад-Даул ханның соңынан жолға шықты, сенбі күні уәзір Қожа Тәж ад-Дин Алиша хан әскерінің соңынан көшіп, құрылысқа қызығатын хан Шымшал мен керемет Бистун тауынан алыс емес Сұлтан-Майданға қала салып, оны Сұлтан-Абад деп атады. Ол Хамаданнан зуль-хижжа айының 16-сы, бейсенбі күні шығып, сейсенбі, зуль-хижжа айының 22-сі күні Сұлтанияға келді. Саад ад-Дин Вазир қайтыс болғаннан кейін халықты жақсы білетін сұлтан Тәж ад-Дин Алишаны уәзір етіп сайлайды. Ол сұлтанның барлық істеріне көмектесе алатын өте қабілетті, әділ адам болған.

712 жыл (1290) оқиғалары

Түркі және моңғолдың *уд жылымен* [сиыр жылы] тең 712 жылдың мұхаррам айындағы оқиғалар туралы есеп. Биыл жайлау Сұлтанияда, қыстау Рахба апш-Шам мен Бағдатта өтті. 712 жылдың сафар айының 9-ы, жұма күні Сұлтания қаласындағы базардың бір бөлігі өртеніп, ондағы көптеген тауарлар мен мүліктер өртеніп кетті. Бірақ, уәзір Беназир Қожа Таджуддиннің күш-жігерінің арқасында бір аптаның ішінде залал қалпына келтірілді. 712 жылы мұхаррам айының 27-сі, жексенбі күні қыстаудан, Мұған мен Араннан Әмір Шопан келсе, жексенбі, раби әл-әууәл айының 3-ші жұлдызында белгілі тұлға Қожа Изад-дин Кухаки уәзір орынбасары, әрі қазы болып тағайындалды.

Сол күні елшілер келді. Қажы Саргуне басқа Мехна, Қарасұңқар, Афрам әмірлерден бұрын жетіп, олардың сұлтанға бағынып, мойынсұнғаны туралы сүйінші хабарды жеткізді. Раби әл-Әууәл айының екінші сенбісінде

Алеппоның аға әмірі болған Шамс ад-Дин Қарасұңқар бастаған Сирия әмірлері Жамал ад-Дин Ағош, Дамаск губернаторы Афрам, Әмір Изад-Дин Зардкаш, Белбан Димашки, Ала ад-Дин және қалғандары сұлтанға қызметке өтті. Олар Сұлтания қаласына жақындаған кезде Қожа Тәж ад-Дин Вазир мен Әмір Құтлұғбұқа, сондай-ақ Адуджи мен Қазі Қада Низам ад-Дин Абд әл-Мүлк басқа ақсақалдармен бірге алдынан тосып алуға аттанды. Бірінші күні олардың қатысуын атап өту үшін мереке ұйымдастырылды, ал келесі түнде бұл ұлы әмірлер Сұлтанға бағынатындықтарын жариялады. Сұлтан оларға бағалы киімдер беріп, жігерлендіріп, екі мың динар айлық жалақы тағайындады.

Бұл әмірлер мен Мысыр сұлтаны Насердің қарым-қатынасының тарихы былай еді. 708 жылы реджаб айында моңғол билеушісі Ойрати мен Чашнигирдің төрт әмірі әл-Афидің ұлы Насердің орынсыз саясатына шаршап, ашуланып, онымен күресті. Олардың ниеті мен айла-амалын білген Насер қажылық деген сылтаумен қашып, Сирияға кетіп, мың арнайы құлымен Кенирк қамалына орналасып, тоғыз ай сонда болды. Мысыр әмірлері хабар берді. Насер: «Менде нақты билік болмағандықтан, мен өзімді тақтан түсірдім», – деп жауап берді. Мысырдың патша тағына, қолында қылыш пен найза ұстаған он мың түрк құлы болған Салардың күйеу баласы, Насердің немере інісі Әмір Мұсамен алмастырды. Басқа әмірлер, атап айтқанда Бөрғұлы және тағы төртеуі бұл таңдауға қанағаттанбады - олар Чашнигирді қалайтындарын мәлімдеді. Зәрхаридтің төрт мың түркі құлы болған черкес құлы Чашнигир сұлтан болып сайланды. Осы кезде Утакфа әскерінің қолбасшысы Мысырдан бір топ қолбасшылармен қашып, Шамда сұлтан Насерді паналады. Чашнигир әскер жібергісі келіп, олардың артынан қуып барады, бірақ ол басқа әмірлердің келіспеушілігі мен опасыздығына алаңда, одан бас тартты.

Насер Кирк қамалынан Сирия және Дамаск әмірі Афрамға Дамаск қаласына кетіп бара жатқаны туралы хабарлама жіберді: «Сіз біздің алдымыздан күтіп алуға дайын болуыңыз керек». Афрам: «Пана Алладан болсын! Өзіңді тақтан түсірдің, ал біз, Чашнигирге қосылған әмірлер, келісімді қалай бұзамыз?» деп жауап берді. Олардың арасына бірнеше елші барды, Афрам оны қабылдамады және оларға да ашулы жауаптар берді. Бірақ, Сирияның қалған әмірлері Насерге бүйректері бұрып, сырттай қарсы болып көрінгенмен, іштей қолдады. Дамасктың Қажы Баһадүр мен Құтлұғбек деген екі әмірі: «Мысыр жағынан оған әскер көмекке келмеуі үшін жолдарды реттейміз» деген сылтаумен қашып, Насерге қосылды. Насер әскері күшейгеннен кейін Дамаскті жаулап алу үшін Кирк бекінісінен шықты. Афрам одан қашып, Антаб тауларына жасырынып, Бекаа әл-Азизге барды. Насер оған қайын атасы Зәрдекәшті жіберіп, кешірім белгісі ретінде

сакинасын берді. Насердің өзі Дамаскіге еш қарсылық көрмей кіреді, сонда оған аймақтың барлық әмірлері Шам Қыпшақ пен Есен-Темір, Хама әмірі мен Алеппо әмірі Қарасұнкар қосылды. Жиырма күннен кейін Афрама Насерге қызметке өтіп, соңында олар бірге Мысырға жеткен.

Олар Газа қаласына жеткенде әскер басы болған Темір хабар жібереді: «Бөрғұлы отыз мың (үш томан) атты әскерімен Мысырдан шығып бізді күтіп алды. Сирия әмірлері бұл хабардан шошып, Насерге: «Біз Мысыр әскеріне қарсы тұра алмаймыз, өйткені біз олардан әлсізбіз», – деді. Сұлтан күлімсіреп, Қобтұрғайдан бір жапырақ қағаз алып: «Мына хабарды қара. Онда Мысыр әскерінің қолбасшысы мен басқада қолбасшыларының көпшілігі маған қосылып, достық пен келісімге хабар жібергені айтылған» деді. Бөрғұлының қызметшісі Агус Руми деген адам болған, оның құлдары оны өлтіріп, басын сыйлық ретінде Насерге әкелген. Бөрғұлы бұл оқиғаны көргенде қорқып кетті, өйткені, ол әскерлердің Насермен одақтас болғанын біліп, оған қосылығысы келеді. Сондықтан, қажеттіліктен ол бізге мойынсұнамын деп хабар жіберіп, сұлтанға қосылып, Мысыр әскерінің алдыңғы шебіне шықты.

Бейбарыс бұл оқиғаларды білгенде қатты таңғалып, қатты қобалжыды. Өйткені, ол Бөрғұлыға қатты сенетін. Өйткені, ол оның өкіл ағасы болатын. Сондықтан, ол қолбасшысымен ақылдасып: «Қандай шешім қабылдау керек?» - деп сұрады. Қолбасшы: «Сіз бен біз үшін ең жақсы шешім - дер кезінде қашу», – деді. Қолбасшы оны қулықпен Каир бекінісінен алып шығып, қамал есігін мықтап жабуды ұсынды. Содан кейін Ніл өзенінен ешкімді өткізбеуді бұйырды. Ол үш жүз құлымен және бар мүлкімен сыртқа кетті. Ол қамалдан шыққан кезде оған күзетшілер шабуыл жасады. Адамдар жерден жинап алу үшін көп мөлшерде тиындарды ауаға шашуды бұйырды. Нәтижесінде ол қашып құтылып, Саид әл-Әлиді паналады.

Насер Мысырдан төрт шақырым жерге жеткенде қолбасшы оны азық-түлік пен жем-шөппен алдынан қарсы алуға шықты да, онымен тағы да келісім жасады. Сұлтан Баммад 708 жылы сенбі күні Мысырға кіріп, таққа отырды. Келесі күні Фаранда Лашкар қолын мықтап байлап, Сұлтанға барып: «Мен көп күнә жасадым, мені алыс жерге апарып тастап, жалғыз қалдырыңыз» - деді. Насер: «Уайымдама!» - деді. Қолбасшы тағы да: «Сұлтанның маған аздаған ақша беріп, алыс жерде жалғыз тұруға рұқсат беруін қалаймын» - деді. Насер оны алыс қалаға жіберді. Содан кейін ол Бөрғұлыны Чашнигирді күшпен қайтару үшін артынан қууға жіберді. Чашнигирдің құлдары оған шабуыл жасап, оны жеңіп, олжасын тонайды. Бөрғұлы жеңіліп, жараланып, Насерге жақындады. Чашнигирдің әйелі Насердің күтушісі еді, оны арашалап, жоқтапты. Насер күтуші үшін оның қанын кешіріп, оны енді ешқашан көрмеу талабымен қамалға барып, сонда қалуға бұйырған. Араға он күн

салып, Насер тағы да ойланып, өкініп қалды. Оны әкелуге Қарасұңқарды жіберді. Сол түні тағы жетпіс әмірді тұтқындап, түрмеге қамады да, олардың орнына құлдарын әмірге әкеліп, тағы да саларды (қолбасшыны) қасына шақырып, бір топ атты әскермен жіберді. Олар оны түрмеге алып келіп қамады. Әмірлердің біразын қылышпен, кейбірін сыра бөшкесіне салып өлтірді. Содан кейін ол қолбасшыны Бурдж-Сабада түрмеге қамап, оған тамақ пен шарап беруге рұқсат бермеді. Қатты аштықтан аяқ киімі мен астындағы төсенішін жеп, ақырында құсадан өлді.

Нәтижесінде, Мысыр пен Сирияның барлық патшалықтары Насерге өтті. Ол Қарасұңқарды Алеппоны билеуге, одан кейін Қара Әлжак пен Арғын Дуват Дарды Сирияға жіберді. Олар Хомс пен Хаманың маңына қоныстанды және Насердің билігі Мысырда қайта орнап, оның патшалығы нығая түскенде, Темірмен кеңесті. Оның кеңесі мынадай болды: «Бұрынғы билеушілердің барлығын кетіру сіздің патшалығыңыздың мүддесіне сай келеді». Насер оны Баалбек пен Триполиге губернатор етіп тағайындады, содан кейін оны ұстап, түрмеге жабу үшін артынан біреуді жіберді. Темір Насерге хабар жібереді: «Тұтқынға алудың, түрмеге түсірудің осы әдістерін мен саған үйретіп едім. Енді міне, сен мені бірінші ұстадың. Негізі, мен өзім қазған орыма өзім түстім». Насер былай деп жауап берді: «Егер сен маған ескі әмірлерді өлтір десең, мен сені бірінші өлтірер едім!».

Ал Сирия әмірі Қарасұңқар, Алеппо әмірі және Дамаскіге қоныстанған Сирия әмірі Жамал ад-Дин Гуш Афрам және Дамаскіден Изад-Дин, Зардкаш, Балбан әмірі, Ала ад-Дин, Сұлтан Насердің ниеті мен ойынан хабардар болып, өзара ақылдасып, Сириядан кетуге шешім қабылдады. Олар Евфрат өзенінен өтуді ұйғарып, Сұлтан Олжайтуға бет алды. Ал раби әл-әууәл айының екінші дүйсенбісінде Сұлтанияға жетіп, үш күннен кейін сұлтанмен кездесу құрметіне ие болды. Олардың барлығы жетпіске жуық әмірдің өлтірілгенін, олардың кейбірінің сыра бөшкесіне қалай тасталғанын қайғыра отырып айтып берді. Олардың әңгімесін естіген хан, оларды кешіріп, Қарасұңқар атын Ақсұңқар деп өзгертіп, күнкөрістерін қамтамасыз ету үшін оларға Хамадан мен Мараге қалаларын жер беріп, оларға әмірлер мен қызметшілер билеушісі Насердің әрекеттеріне тойтарыс беру үшін сарбаздарды дайындады.

Бұл оқиғаны және Сұлтанның оған тойтарыс беру ниетін Насер білді. Сондықтан, ол да өз әскерін жасақтауға кірісті. Осы кезде ол Каир бекінісінен Каир қаласын тұрғызған Мысырдың алавит халифтеріне тиесілі қару-жаракқа толы қойманы тауып алады. Сауыт пен дулыға киген, сойыл мен найза ұстаған мыңға жуық жауынгер сақадай сай болды. Сондай-ақ, Хора қаласынан олар исламға дейін Сирияны билеген Рим императорларына тиесілі отыз мың қызыл динар тұратын қазына тапты. Екінші жағынан,

сұлтан моңғол жауынгерлеріне Ат-Так маңына жиналуды бұйырды. Ал Әмір Шопан алдыңғы қатарға жіберіліп, 712 жылдың жұмади әл-Ахир айының соңында Сұлтаниядан ержүрек жауынгерлерімен бірге Кешаф пен Дияр әш-Шамға қарай бүлікшіні басу үшін қозғалды. Ал Әмір Кабир (бас уәзір) Исен Құтлұқ олардың соңынан ерді. Әмір Болат Чинсанкке Дарбанд пен Аран шекарасын және Кур өзенін күзетуді тапсырды.

Ал сейсенбі, жұмади-л-Ахир айының басында, сол дәуірдің ең үлкен факиһы (заңгері) болған Мәулана Джалалуддин Абдул Ғаффари Қазвинде қайтыс болып, сұлтан әскері жұма, жұмади-л айының тоғызыншы күні Мысырға жетті. Бұл Бағдат делегациясының серігі болған арабтардың әмірі Сүлеймен бин Мехнамен кездесіп, қарым-қатынас жасайтын жері еді. Қожа Мұхаммед ханға келіп, оған мейірімділік танытты. Ертеңінде Сұлтан әскері аңға шығып, демалуға барып, көңілдерін көтеріп қайтты. Ал шағбан айының 27-сі, сәрсенбі күні Хабурдан Сур-Фарғисаға жолға шықты. Әмір Шопан-ноян сұлтанға қызмет етуге келді, Әмір Сұтай сарбаздарды қарсы алуға аттанды, келесі күні Құлбұқара Мосул қаласына отын, құрал-сайман, садақтарын дайындап, Хабур мен Куч арқылы Фарқисаға барады. Әмірші Евфрат өзенінің жағасына барып, бүкіл әскері өте алатындай етіп Евфрат өзеніне көпір салды. Осы кезде Сұлтанның әскері де көпірден өтті.

Ал, бейсенбі, қасиетті рамазан айының бесінші күні Сұлтан әскері Рехба мен Хирка (?) қамалына келіп, жауынгерлер көп отын жинап, қамалды басып алды. Ал Өрікші деген атпен белгілі Бадр ад-Дин Мұса Курди Асл Рехба қамалының күзетшісі болған. Моңғол жауынгерлерінің күш-жігерін көрген қамал тұрғындары кешірім сұрап, бағыныштылығын білдіру үшін бастарын сауғалап өздері шықты. Бірақ келесі күні шайқас басталды. Моңғолдар катапульттарды орнатып, Рехба қамалын тас соққыларымен шаңырағын ортасына түсірді. 712 жылдың 12 шәууәлі, сенбі күні қамал тұрғындары тағы да кешірім сұрады. Қамалдағы адамдарды тыныштандыру үшін оларға бұйрық жіберілді. Патша Мешхедке барды. Шәууәл айының 15-ші, жексенбі күні адамдар тағы да кешірім мен бейбіт өмір сұрады. Нәтижесінде олар қамалдан аман-есен шықты. Олардың ең үлкені Қази Наджм ад-Дин Салех болатын. Сұлтанның қызметіне патша сұңқары, жүйрік аттары сияқты бағалы сыйлықтармен келген. Сұлтанға оның сыйлықтары ұнады. Осылайша қамалдағы халықтан қорқыныш пен үрей сейіліп орталарында тыныштық орнады.

Ал 712 жылы шәууәл айының 27-сі, бейсенбі күні күн жылып, арпа мен азық-түлік таусылып қалады, хан Бағдадқа қайтуды шешім қабылдайды. Шәууәл айының сәрсенбісінде Бағдадқа келіп, белгіленген тағы бір жерге қоныстанды. 21 шәууәл, жексенбі күні Мосул мен Диярбакырға әйелдер мен сарбаздар жетеді. Хан қаланы сырттай көріп қайтады, келесі күні қажетті

адамдармен ақылдасып, көңілінде бір қатар өзгерістер туады. Ал дүйсенбі, зул-қад айының 22-сі күні барлық адамды босатып, келесі күні арнайы орындарға барып, сәрсенбі, зул-қад айының 29-ы күні Бағдатпен қоштасты.

Ал, бейсенбі күні кешке қой терісін жамылған арамза адамдар пайда болды. Бағдад қаласында олар бірнеше адамды пышақпен жаралады, олардың қолбасшысы Саад ад-Дин Әли Якбин (?) жараланып, қаза тапты.

Зуль-хиджа айының 10-ы, жексенбі күні Жошы ұлысы мен Қыпшақбашы елінің билеушісі Өзбек ханзададан және Тоқта билеушісінен екі елшілер тобы келді. Олардың ең беделділері Көктемі Гүркен, Бания және Байбұқа болды. Орал Құрбан айт күні Сұлтанға келіп, құрмет көрсетті. Өзбектің тарихы мынадай: Тоқта дәуірінің соңында оның [Өзбектің] екі ұлы қалды – үлкені Баян, кенжесі Мамақ-қия. Баян әкесінің орнын басып, халықты, сарбаздарды басқарды, ал Мамақ-қия оған қарсы көтеріліс жасап, оны жеңіп, оны мемлекет істерінен шеттетеді. Тоқта қаһарлы, қанішер әскерімен оған көмекке аттанды. Мамақ-қия қашып, әкесінің орнына Баянға келеді. Тоқта жаздың қызған шағында оралды, ал ағасының ұлы Өзбек Тағырбектің баласын інісі Афшемен бірге әскер басына қойып, өзі ордасына кетті. Жолда жолдың қиындығынан денсаулығы сыр беріп, сырқаттанып қалады.

712 жылы раби әл-ахир айының 4-і, сәрсенбі күні ол Еділден өтіп бара жатқан жолында Сарай маңында қайтыс болды. Ол тәрбиелі, кең пейіл, кешірімшіл, жұмсақ, әрі сабырлы билеуші болды. Осыдан кейін ақсүйектер жиналып, ұрпақтарының бірі, Сарай Құтлұғтемір билеушісі: «Біз оның баласы Тоқтаны хан сайлаймыз, өйткені, оның әкесінің бізге қандайда болсын билігі болған. Бірақ бұл туралы Өзбекке бірінші болып хабарлап, оны арадан алыстату керек, өйткені, ол мемлекеттің жауы. Сосын Тоқтаның баласын хан сайлаймыз» деді. Барлығы келісті. Тоқтамен болған оқиғаны білген Өзбек әскерін тастап, асығыс сонда барады. Біреу оған әмірлердің қулығын айтыпты. Оның себебі, әмірлерден ислам мен олардың сенімі туралы сұрақ қоюы еді.

Үлкендер: «Уа, патша, сен, бізден мұсылман болуды сұрама, керісінше, саған бағынуымызды және еруімізді сұра. Бізді ескі араб заңына шақыру үшін Яса Шыңғыс ханнан қандай қарсылық көрдіңіз?» – деп сұрады. Өзбек оларды өлтірді. Қалған ханзадалар мен нөкерлер ханның жаман қылығынан қорқып, мұңайып, оны өлтіру үшін өзара ақылдасады. Олар оны бір жерге шақырып, ниеттерін сонда орындауды ұйғарды. Шақырылған тойда Өзбек болып, екі-үш тостаған шарап ішіп, орнынан тұрғанда әмірлердің көз қиығымен белгі бергенін байқап қалады. Өзбек қатерді түсініп, бірденені сылтауратып орнынан тұрып кетіп қалды. Әмір оның соңынан еріп, әмірлердің айналасы мен жоспарын айтты. Өзбек дереу жүйрік атқа мініп, қашып құтылды. Одан кейін айналасына бірнеше мың адам жинап, оларға күшпен шабуыл жасап, Тоқтаның жүзге жуық ханзадалары мен ұлдарымен

бірге барлық әмірлерді тұтқынға алып өлтіреді. Әмірдің жақсылығы оны рухтандырып, оны өзіне жақын дос етеді. Одан кейін Жошы хан Ұлысы тағына отырып, елшілерін жіберіп, таққа отырғаны туралы хабарды жеткізеді.

Міне, осы кезде Дуваның ұлы Есенбұқа ханға қарсы шығып, Өзбектің өзіне дос болуын, басқа біреудің артынан шабуыл жасамауы үшін онымен келісуді қалады. Ол Тоқтаның: «Өзбек патша болуға да, хан болуға да лайық емес» дегенін Өзбекке хабарлап жібереді. Бұл ащы сөздерді естіген Өзбек ашуланып, ханға қарсы шығады. Оған жақын бір әмір Өзбекке: «Менің пікірімді білгілерің келсе, ханға қарсы шықпандар, өйткені, ол Құдайдың көлеңкесі, оған еру арқылы барлық ұлтқа үстемдік жүргізіп, барлық жаулардан аулақ боласың. Дос болып, оның соңынан ерген жақсы». Оның пікірі Өзбекке ұнап, Есенбұқамен одактасудан бас тартып, ақыры олардың одағы жойылды. Қаһарлы қыста ханға елші жіберіп, адалдығын жариялайды. Содан кейін Олжайту сұлтанға қызмет ету үшін елшілер жіберіп, оған адалдығы мен бағынатынын жариялады. 712 жылы жұмади-л-ахир айының 10-ы күні ол Грузия провинциясынан Қыпшақ Дарбанды арқылы елу гвардиямен Сұлтанияға келді. Хабардың мазмұны былай болды: «Сен менің қожайынымсың, арамызда достық пен татулық бар, егер саған жауынгер керек болса, қанша қажет болса, сонша жібереміз. Иран жерінен қайтарып, Мөңке хан жарлығы бойынша халқымызға құқығымызды бер, жабылған сауда жолдары ашылсын, жол жабылғандықтан жеткізу кешігіп, материалдар мен маталар жол бойы шіріп жатыр. Жолдың ашылуы екі жаққа да керек, бір-бірімізге адамдар жіберейік, саудагерлер қайтадан араға жол сала алады». Сұлтан елшілерді жіберіп, елшілерді қайтаруға рұқсат берді.

Ал жұма, зуль-хиджа айының 15-і, он екінші күні исмаилшы феодалары (жан кештілері) Мысыр билеушісі Насердің бұйрығымен Итфұлыге пышақ сұғып алады да, ол табан астында жан тапсырады. Ал осы жылы Мысырдан келген Насер әскермен Алеппо мен Евфратқа қарай жылжыса, Әмір Сұтай Интаһаз мүмкіндік тауып, бар әскерін шабуылға шығарып, жауды тонап алуға оңтайланды. Ал жексенбі күні зуль-хиджа айының 17-сі күні Сұлтан әскерінің салт аттылары Сұлтания аймағына қарай жайлауға шығуға ниет етіп, Қожа Тәжуддин Алиша да әскерлердің соңынан ілесіп, ізін суытқан. Зуль-хиджаның 28-і, сәрсенбі күні Сұлтан әскері Хамадандағы Сұлтанабадқа жетіп, осы күні Болат Чинсанк Аран шалғынындағы қыстауда қайтыс болды.

Ал Есенбұқаның Шағатай әулетіндегі билігінің тарихы мынадай. Қонжақпен болған еріксіз оқиғадан кейін оның орнына Шағатайдың ұлы Қадағайдың ұлы, шешесі Түркен сұлтан Рукн ад-Дин Керманның қызы және Хас-Дава иесі болған Зулқарнайынның үлкен ағасы Әли Ағұл болған Налиху

тағайындалады. Екеуі де Налихудың немере ағалары болды, ал Дува отбасы оның орнына таласы бар еді. Шағатайдың баласы Бөринің ұлы Ахнафи-оғұлдың ұлы Орақ оған қарсы шығып: «Дуваның ұлдарының орнына олардың орнына басқа бір адамның билеушісі болғаны қалай?» – деді. Оның орнына Орақ-оғұл тағайындалды. Налиху мұны біліп, салт аттылармен барып, Орақты ұстап алып, дереу өлтірді. Дұшпандарын жеңгеннен кейін ол Дува әулетіне алаңдап, қызметшілермен және мемлекеттік қызметкерлермен ақылдаса отырып: «Еліміз бен халқымыз үшін ең жақсы жақсылық – Дува әулетін толығымен құлатып, олардың ұрпақтарын жою», – деді. Бақшардың ұлы Ынақ деген ханзада кеңесшілерінің бірі Дуваның кішкентай ұлы Кебекке Дуваның барлық балаларын құлатуға әзір тұрған Налихуды қадағалайтынын дереу хабарлайды. Кебек аң-таң болып, қорыққанынан жылап жібере жаздап Ұзын баһадүрдің үйіне барып, одан көмек сұрайды.

Ұзын баһадүрдің ашудан қаны қарайып, жаулары жойылғанша Кебекке қасында болып, көмектесуге ант етті. Кебек пен оның інісі Әбуқан екі жүз атты әскерімен жауға шабуыл жасайп, онымен бірге соғысқа қатысуға келісті. Ұзын баһадүр былай деді: «Қорықпаңдар, күні ертең сендер біздің айналаны отқа қалай орағанымызды күтіндер, сендер Налиху ордасының төрт жағын от жағуларың керек. Жаулар отпен әбігер болғанда, біз үш жүз нөкермен жауға шабуыл жасап, олардың қамалын бұзып жібереміз» – деді. Олар осылай істеп, төсекте мас болып жатқан Налихуды қолға түсірді. Олар оны барлық қызметшілері мен ұлдарымен бірге өлтірді. Содан кейін олар Налихудың таққа шығуына көмектескен Нөкре деген уәзірін өлтірді. Осылайша, әмірлер мен әскерлер Кебекке бет бұрып, ол қалың әскерімен Шағатай халқын жеңіп алды.

Үш күннен кейін Кебекті өлтіруге Токмай, Күйіктің баласы мен Чапар хан үш жүз мың әскерімен келе жатыр деген хабар жан-жақ таралып кетті. Кебек әскерімен Қанас өңірінен көшіп, Түйірмайға қоныстанды. Осы тұста Токмай мен Чапар әскер жинап, Кебекке шабуыл жасап, бір қиан кескі шайқас болады. Кебек жеңіліп, жасақтары тоз-тозы шығып тарап кетті. Зұлқарнайнның інісі Әли Ағұл үлкен әскермен Өзкендте болған, олар Арық Әмір Хазаремен бірге әскерлерімен Кебекке көмекке аттанған, Мүбәрәкшахтың ұлы Шайх Темір де оның әскерлерімен бірге көмектесіп, Токмайды қуды. Екі жақ Қанас деген жерде кездесіп, арада шайқас басталып, Токмай жеңіліп, Қалауызбен Түркістанға барып, Тоқтаға қосылады. Кебек Токмайға 1000 атты әскер жіберді. Олар қыста Токмайды басып озып, тұтқындап өлтіріп, көктемде қайтып келеді де, осы кезде биліктің кезегі Хишанк ханзадаға келіп, ол Құмқаниге қоныстанып, Чапарға хабар жіберіп, оған әкесінің құрметіне, ағаларының үлкені ретінде құрмет көрсетті.

Чапар інісі Бабақжармен бірге жеті мың ат, бір мың бес жүз бас жылқымен ханның астанасына көшті. Хан өз қыздарын әмірге беріп, хатундардың киіз үйлеріне қайтуына рұқсат берді. Ал, Кебек Болатты Гүркен хан ордасына елші ретінде жіберді. Ол: «Налиху әкеміздің орнын басып алды. Ұлы Тәңірдің, үкіметтің жәрдемімен оның кегін алып, Токмараны да бүлікші болғаны үшін алып тастадым. Одан кейін мен және менің халқым ханға қосыламыз», – дейді. Хан оның хабарын оң көріп, оны жақсы көрді.

Кебек Шағатай Ұлысының билеушісі болған соң өмір бойы өзін қолдаған, оның көмегімен Хотан мен бүкіл Түркістан жері оның қарамағында болған Әли Ағұлды өлтіреді. Кебек билікке келгеннен кейін Әли Ағұлды өлтіруді бұйырды. Өйткені, ол Әли Ағұлды болашақта өзіне қиындық тудыратын батыл, тапқыр адам деп есептеді.

Ал Кебек билігін орнатқан соң, Такудар мен Үндістан шекарасының билеушісі әрі қолбасшысы болған үлкен ағасы Есенбұқаға: «Елді қиыншылықтан тазарттым, барлық жауларды жойып, тақты иемдендім. Сіз дереу астанамызға көшіп, ел ісінің ұзаққа созылғанын сарбаздар мен халыққа жеткізіңіз», – деді. Бұл хабарды естіген Есенбұқа қатты қуанды. Итғұл өзінің орнына інісі Текодариды билеуші етіп тағайындап, Үндістаннан Жейхун өзеніне және Шағатай мен Қанас астанасына қарай дереу көшіп кетеді. Бас орданың [Мөңке ханның ордасы] шекарасына жеткенде, Кебек мемлекет тіректерін алып қарсы алуға барады. Ал олар келгенде Шыңғыс хан халқының әдет-ғұрпы бойынша барлығы қалпақтарын шешіп, тағзым етіп, ханзада Исенбұқаны таққа отырғызады, ал ол өзінің ағасы Кебекті Ферғана облысы мен одан әрі қарайғы Каша өзені мен Нахшаб шекараларындағы уәлаяттарды күзетуге жібереді. Сондай-ақ, сол жылы әмір Тарманас Қоңыртайдың ұлы Күрмішті төрт үлкен ұлымен бірге Яса заңымен жазалау үшін Рум уәлаятына жібереді. Өйткені, оның әрекеті парасаттылық пен әділеттілік шеңберінен шықты. Оның ордасы Румнан алыс емес Замин-Муш аймағында орналасқан. Әмір Тарманас 712 жылы жұмади әл-әууәл айында қайтып оралды.

713 жыл (1291) оқиғалары

713 жылдың мұхаррам айы, түркі-моңғол күнтізбесі бойынша *барыс йыл* [барыс жылы] жайлау Сұлтанияда, ал қыстау Мазандаранның Ним-Мардан қаласында болды. Дүйсенбі күні Сұлтан әскері Шымшалдың жайлауынан Бейбіт ханзада [Олжайту] билігінің басы мен Әбу Саидтың билігінің соңы болған сапар айында көшті. Олар сейсенбі, 16 сафар, 713 жылы Сұлтания қаласына және қыстақтарға жеткенше аң аулап, рахаттанып жүрді.

Сонымен қатар, 713 жылдың 16 шәууәлі, жексенбіде Кашанда шейх Изад-дин Әли Джамал Каши қайтыс болды. Ол Жаһан сұлтанның, сол кездегі әмірлері мен уәзірлердің ішіндегі сүйіктісі болған еді. Ол жас кезінде Бахауддин Мұхаммед Жувайнидің қол астында қызмет етіп, өз еркімен бұл дүниені тастап, ақырет пен қияметтің қамын ойлап, бар байлығын, дүние-мүлкін садақаға жұмсаған, хан қанша көмектеспек болса да ол барлығынан бас тартқан еді.

Ал, бейсенбі, раби әл-әууәл айының үшінші күні, ханзада Олжатай мен Ширин Иқажы қыстаудан Аранға жетіп, раби әл-ахир айының он екінші күні үлкен де зәулім сарай салуға кірісті. Ал, жұмади-л-әууәл айының 6-шы жұлдызында, бейсенбі күні қамалда үлкен мереке өтіп, Есенбұқа ханзадаға құрмет көрсетіліп, сұлтанның қызметіне келіп, сұлтан оларға сый-сияпаттар мен сый-сияпат жасады. Және олардың тарихы мен мәселесі шешілді. Құтлұғ Қожаның ұлы Дәуіт Қожаның жайлауы Ғазнингке жақын Гармсир деген жерде, Синд өзенінің жағасында орналасқан. Ал, Ахси әдетте Шұбырғанға жайлау мен қыстауға баратын. Дуваның күйеу баласы Абажидің ұлы Темір Гүркен және тірі қалғандардың бірі Текударидің ағасы Лакмирмен бірге сол жерге жайлауға баратын. Ол билеушіге қарсы шығып, Дәуіт Қожа әскерінің қолынан опатқа ұшырағандардың бірі еді. Сұлтан сарайына хабар жібереді: «Егер Хорасанда орналасқан әскерлер маған көмектессе, Дәуіт қожаны бұл жерлерден қуып, елден арасын аулақтап, Жейхун өзенінен өткіземін. Содан кейін мен әскерімді жасақтайтын да жиырма мың айбатты және жауынгер атты әскермен бірге аттанамын». Оның өтініші қабылданып, жақын маңдағы әскерлерден Темір Гүркенге барынша көмек көрсету туралы бұйрық шығарылып, 712 жылдың он екінші айының басында ханзада Миттахан Хорасан әскерімен Темір Гүркеннің көмегімен Дәуіт Қожаға шабуыл жасайды. Ол қарсы тұра алмады. Олардан қашып, Жейхун өзенінен өтті. Бірақ олардың үш мыңға жуығы суға батып кетті, ал Темір мен Миттахан олардың үйлері мен дүние-мүлкін тонады. Темір бағынатынын айтып, олжадан алған заттарын сұлтанға жібереді.

Ал 713 жылы Есауылға жетіп, жеңіліске ұшыраған Дәуіт Қожа өзінің туысы Есенбұқадан пана тауып, жаулармен күресте одан көмек сұрайды. Есенбұқа туыстық қарым-қатынасына бола оны аяп, жауларын жеңіп, Жейхуннан өтіп, Дәуіт Қожамен бірге Туқа Темір ұлы Йасур, аға Йасур ұлы Жанкешті, інісі Кебекті жібереді. Оларды қайта кері қуады. Олар 713 жылы рамазан айының соңында Жейхунды кесіп өтті. Ал Хорасан әмірі Сұлтан Есауыл сол кезде қыста Мазандаранда болатын, ал Әд-Дунуяның ұлы Бактоб ордасы Марағтың арғы жағында орналасқан әмір Рамадан Битекджимен әскерден озып шықты. Бұл хабарды естіген олар жасақтарын жинап, жаулармен шайқасуға дайын болу үшін Есауыл сұлтанға және басқа әмірлерге Яғаның келгенін хабарлау үшін елшілер жібереді.

Мазандараннан әмір Есауыл көтерілісшілермен күресу үшін әмірлері мен қызметшілерімен бірге көшті. Бірақ, көтерілісшілер Хорасан әмірлеріне жаңа ғана шабуыл жасап, Бектуб пен Рамазанды талқандап, олардың әскерін тонап, бүкіл аймақты басып алып, таққа отырды. Қылмыскерде төрт айлық жем болған еді. Олардың көп олжа мен байлық алғаны сонша, өздерінің күш-қуаты мен дұшпанның әлсіздігін ескере отырып, бүкіл Иранды жаулап алу ниетіне түсті.

Алам сұлтан дұшпандардың батылдығынан хабардар болып, сейсенбі, жұмади-л-әууәл айының 15-і күні Сұлтания астанасынан қыстауға Мазандаран мен Хорасанға қарай жылжып, Ним Мардан мен Мазандаранның өте әдемі жайлауына жетіп, сонда қоныстанды. Сейсенбі, рамазан айының 13-і күні Дубан сұлтанға қарай жылжыды. Ал рамазан айының 15-і, бейсенбі күні Сұлтан Есауылдың қызы Шах Малеки мен Болат Чинсанктың ұлы Пир Хамедтің үйлену тойы болып, жібектен тоқылған алты мың мана кілем түрінде қанжығасы байланды. Ал рамазан айының 29-ы, бейсенбі күні Абақ ханның қызы Олжатай әмір Шамсуддин Аксұңқарға кәдімгі алтыннан отыз түмен сыйға тартылып, дүйсенбіде, яғни, шәууәл айының 17-сінде қарақшылар туралы хабар тарады. Хан, Аяджи, Бұқаул сақшылары мен Хорасан әскерлерінің салт аттыларына Жейхун өзенінен өтіп, Иранда тәртіп орнатуды бұйырды. Үлкен Ордадан бір топ адам тағайындалды.

Ал сейсенбіде, шәууәл айының 25-і күні, Керман аймағы мен Сахил Бара бойында тәртіп пен билік орнату үшін уәзір болған үндістандық Қожа Аладдин сайланды. Және олар Фарс провинциясына Қожа Изад-дин Кухакиді тағайындады және Иракты басқаруға Рашид ад-Даулдың ұлы Жалалуддинді сайлады және Қожа Таджуддин Алишаның атымен Әзірбайжан мен Аран провинцияларына Фахруддин Ахмад Табризиді әмір етіп тағайындады.

Осы кезде Фарстың әміршісі, әрі Шираздың билеушісі болған Жамал ад-Дин Ибрахим Суахилидің ұлы Мәлік Изз ад-Дин Абд әл-Азиз көтеріліске шықты. Сұлтан Ашту ордасынан оны Фарсқа қуып жіберді де, ол оңтүстік жағалауға қашады. Себептердің бірі – шейх Жамал ад-Дин Ибрахимнің күйеу баласы, Абд ас-Саламның ұлы, Наимның ұлы Жамал ад-Дин, оған билеуші Фарстың бір бөлігін беріп, өзі басқара бастады. Мәлік Изз ад-Дин өз әйелі болған туған әпкесінің көмегімен Жамаледдинді улап өлтірді.

Ол әу бастан-ақ әңгімесі Фарс билеушісі Изз ад-дин Абд әл-Азиздің Сұлтанияға келіп, әмірлер мен уәзірлердің көңілін көтеремін деп көп шығынға ұшырап, қыруар қаржы жұмсап, мол қарызға батады. Ол қатты қобалжыды, одан шығудың жолын іздеді. Қайтып оралған ол өзінің үш жүз томандық қарызы туралы егжей-тегжейлі түсіндірме жазып, бұл соманың отыз бесі патша қазынасына түскенін, ал қалғаны әмірлерге және уәзірлерге берілген сыйлықтар екенін жариялады және бұл хатпен жеткізілді. Қол

астындағылардың қатыгездігі мен бұзақылығын білу үшін ол нөкерлердің бірін билеушіге жіберді, ал Мәлік Изз ад-дин сұлтанның рұқсат алғаннан кейін Фарсқа оралды. Ол Мехяр және Комишемен Фарс шекарасына жеткенде, Сұлтаниядағы шығынының орнын толтыру үшін қол астындағылардың мал-мүлкін тәркілей бастады және күшпен халықтан қолынан келгеннің бәрін алып, малдарын тартып алып, Ширазға жақындағанда, ол бағыныштыларды аяусыз басып, адамдарды тұтқынға айналдырды. Оның хабары Фарстың Ашти қаласына жеткенде, ол Мәлік Изз ад-Диннің көтерілісі туралы хабарды жариялады. Бұл хабардың растығын білу үшін олар Язи (?) деген елші жіберіп, Изз ад-динді өзімен бірге Сұлтанияға қайтуын сұрайды.

Мәлік Изз ад-Дин негізсіз сылтау айтып: «Сұлтанның ордасында бір жыл болған соң, Сұлтанияда мені күтіп тұрған сонша қарыздар мен көптеген несие берушілер бар болса, мен ол жерге қалай ораламын?» – деді. Көңілі қалған елшілер қайтып оралды, ал билеуші Изз ад-Дин қашуға бел буады. Олар Ашти губернаторын астанадан елші етіп жіберіп, оның биліктен кететінін жариялады. Ашти Шираз маңындағы Қарақа ауылына жеткенде, оның келгені туралы хабар Мәлікке жетіп, Аштының қалаға таңертең азан шақырылып жатқанда кіргенін түсінеді. Нәтижесінде ол сол түні күзетшілеріне адамдардың кіруіне және шығуына тыйым салуды және ешкімнің қозғалуына жол бермеуді бұйырды. Дүние-мүлкін, киім-кешектерін, тауарлары мен қызметшілерін жағаға жіберіп, таңертең қақпаның кілтін алып жолға шықты. Таң атпай қалаға Ашти билеушісі келді. Жабық қақпаны көріп, қарсыласуға тура келетінін түсінді. Қала қорғанының қабырғасын ойып, ішке кірді. Ол Изз ад-Диннің ізін де таба алмай қалды. Ол оның соңынан қуу ойынан қайтып, ордаға оралды. Бұл жағдайды білген билеуші Изз ад-Дин Кохвакиді Фарсты басқаруға жібереді.

**Атабек Музаффар ад-Дин Әбу Бәкірдің билігіне өтуіне
байланысты Изад-дин мен оның әкесі шейх Жамал ад-диннің
Ормуз аралы мен теңіз жағалауының билеушілерімен кезіндегі
кейбір оқиғаларды атап өту және сипаттау**

Ормуз билеушісі Махмұд Калхати қолданыстағы келісімдер бойынша Керман сұлтандарына салық төлейтін. Оның ғұмыры ұзақ болып, қайсарлығы мен ұлылығы айқын көрінсе де, оның бойындағы арам пиғылын арал тұрғындарының бәрі білетін еді. Жергілікті билеуші оның бұл ниетінен хабардар болған соң, Қияс аралының билеушілерінің іс-әрекетін үнемі қадағалап, өзінің туыстарының бірін сол жерге билеуші етіп тағайындап, әскерін дайындап, астық сақтауды, қару-жарақ пен керек-жарақ дайын

Дәуіті халыққа тапсырады. Қайықтарға қойылатын талаптарды анықтап, Қиястың құжаттарын өзі тексеріп, бақылап отырды.

Осы қағидаларға сүйене отырып, Махмұд Калхати орталық билікке зиянын тигізе алмайтыны белгілі еді. Бірақ, Селжұқ шах өлгеннен кейін мүмкіндікті пайдаланып, ол бір жүріспен Ормузды басып алды. Ол кезде Фарста орналасқан Сунжақ, қауіп-қатерді тойтару үшін әскерімен қозғалып, әскерін Наз Хафезге орналастырды. Ал Махмұд сол уақытта қайтыс болды. Әкесінің орнын ұлы Нусрат алды. Осылайша, ол бірнеше жыл бойы шабуыл мен қорғаныспен айналысты. Ағасы Рукн ад-Дин Масуд оны қызғанатын. Нусрат ауруға шалдыққанша, өзіне зәһидтігімен, пәктігімен аты шыққан Бану есімді әйелімен бірге шабуыл жасап, өлтіріп, Ормузды күшпен тартып алды. Нусраттың Баха ад-Дин Аяз деген нөкерлерінің бірі қарулы әскерімен Рукн ад-Дин Масудқа шабуыл жасап, оны жеңіп, ұлын сарайдың төбесінен лақтырып жіберді, әйелін тұтқынға алып, Ормузды қайтарады.

Нәтижесінде екі жақта да жанжал туындады. 692 жылы Рукн ад-Дин Масуд сұлтан Жалал ад-Дин Керманның атынан әскерін басқарып, Баха ад-Дин Аязды жеңіп, оның мүлкін талан-таражға салды. Ол бірнеше қайықпен аралға барып, патша Жамал ад-Дин Ибраһимнен игілігін сұрады, нәтижесінде бейбітшілік пен достық орнады. Оны Қиястағы әскермен бірге орналастырып, әскерінің құнын байлықтан жыл сайын он екі мың қызыл динар анықтады. Қияста әскер жоқ екенін білгенде, жағдайды пайдаланып, сонда көшіп, оны тонады, олар алтынды, жібекті, басқа да маталарды, дүние-мүлікті талан-таражға салды, көпестердің жоғалтқан мал-мүлкінің құны екі жүз томан болды. Тағы да көктемгі жел теңізді шарпып өткенде, оның кәсібі берекелі бола түсті. Бірақ, сәтсіздік әлі де Масудты тастап кетпеді. [Аяз] Ормуздан келіп, хұтба мен теңгені Мәлік Фахр ад-Дин Ахмад бин Ибраһим ат-Тайбидің атына ауыстырып, билікке тыйым сала бастады.

Бес жыл бойы билеуші қажетті заттарды жеткізу үшін аралдан құрылыққа келді. Ал оның Аязбен одақтастығы қызғаныш туғызды. Аяз оны құлатуға тырысуы мүмкін деп болжағандықтан, оған хат жолдап, хатта былай деп жазды: «Мен өзімді сенің адал қызметшілеріңнің бірімін деп есептеймін, бірақ, егер менің ойыма қарама-қайшы болып, маған қарсы шабуыл жасау ниетің бар екенін білсем, өзімді қорғау үшін бар күшімді жұмсаудан басқа амалым қалмайды. Фахруддин патшаның да, Джашу әскерінің қолдауымен бізбен соғысуға мүдделі емес, өйткені, Джашу менің рұқсатымсыз қол жұмсауы мүмкін емес» деді.

Бірақ, бұл кеңестер оған еш әсер етпеді. Күн ортасында кенеттен тараптар қақтығысып, екі жақтан бірнеше адам қаза тапты. Осылайша соғыс басталды. Джашудың бүкіл әскері Аяздың елтаңбасын алыстан көргенде Мәліктің әскеріне шабуыл жасап, көбін өлтіріп, қалғандары қашып кетеді. Ал бұл оқиға

рамазан айының алтыншы күні болған. Бахауддин Аяз өзінің күш-қуатына қарамастан, әдеті бойынша Мәлікке қосылып, әскерлерінің ашуын басуға тырысып, құрметі мен ықыласын сақтап қалды, ал соғыс тоқтаған жылдың басында Мәліктің қайтып келуіне рұқсат етіледі.

Фарстың құрлық пен теңіздегі жоғарғы билеушінің жарлығымен билік Жамал ад-Динге берілгеннен кейін моңғол және мұсылман жауынгерлерімен бірге Ормузға барып, тәуелсіздікке қол жеткізген Аязды тұтқынға алу туралы бұйрық берілді. Бұл хабарды естіген Рукн ад-Дин Масуд қуанып, жақсы хабармен Мәлікке қосылып, әскер басшысы болуға келісімін береді. Аяз ескі дұшпанның келісімін біліп, мынаны жібереді: «Сақ болындар, Масудтың сөзіне сенбеңдер, енді ол өз аяғымен қамалғандықтан, оның ақшасын тонап алу мүмкіндігін жіберіп алма. Мен қызмет етуге дайын бола аламын».

Бірақ ол оның достық пен жақындықтан айтылған бұл сөздері қулық саналды. Содан жиырма томан алтын моңғол жауынгерлері мен түрікмен жасақтарын қамтамасыз ету үшін жұмсалып, оларды Ормузға соғысуға жіберді, ал, өзі онымен соғысу үшін Қиясқа барады. Бахауддин Аяз соғысқа сақтықпен дайындалып, көптеген қайықтар дайындап, қайықтарды Аллаға сенім артып суға түсіріп, ереже бойынша рақымды хабармен елшілерін жіберіп, бейбітшілік тіледі. Өтініштері орындалмаған соң соғысқа дайындалуға мәжбүр болды.

Аяз теңіздің ортасында Мәліктің әскерінің қайықтарының алдында тұрды. Ол зәкірді тастап, тоқтады, өйткені, әскерінің азық-түліктері азайып бара жатты. Кенет, Қиястан екі қайық керек-жарақ келді. Аяз екеуін де қолға түсіріп, қайықтың бірнеше қолбасшылары мен қарауылдарын өлтіріп, мұны өзінің жеңісінің белгісі деп санайды. Алайда, жағдай қамтамасыз ету жағынан біршама жақсарғанымен, Мәліктің әскері қажетті заттардан тапшылық көріп, қиыншылыққа тап болғандықтан, кейбіреулері қашып, еліне оралды. Мәлік шайқастың басталуына белгі берді. Қайықтар суда қозғала бергенде Аяз Джашумен бірге кетіп қалды. Өзінің бұғазында Мәліктің қайықтарын байқамай қалды. Жүйрік қайықтар олардың соңынан ерді. Олардың қалуға мүмкіндігі де, қайтуға да мүмкіндігі болмады. Аяз қайықтардың бәрін басып алып, бұл әскердің көбін өлтірді. Ол дереу Қиясқа жорық жасап, оны сонда алып, үш күн, түн бойы тонап, сарайды қоршап, жеңген адам есепсіз байлық пен олжамен Ормузға қайтты, ал Қияс халқы екі ай бойы туған жері мен үйін тастап кетті және жағалауды паналап, олар толығымен жеңілді. Аралға түрлі кемелер келе бастады. Мәлікті кемелердің толассыз келуі қатты мазалады. Аязға елші жіберіп, екі жақтың арасында татулық пен достық орнап, соғыс пен қақтығыс тоқтады. Аяз бірнеше кемелерін қайтарып жіберді де, аз санмен Қиясқа барып, Мәлік Фахруддинге ант беріп, ордаға қайтады.

Бірнеше жылдан кейін Жамал ад-Дин Ибрагим мен оның ұлы Изз ад-Дин бағынудан бас тартып, көтеріліске шықты. Бұл кезде Аяз енді тірі емес еді және оның орнына Масудтың ұлы Қорданшах отырған. Өйткені, оның әкесі Масуд та бұл дүниеден кеткен еді. 617 жылы үлкенді-кішілі інжу-маржандардың көп мөлшері Изз ад-Диннің қолына түсіп, осы мөлшердегі інжу-маржанды сатудан Шул мен Түрікменнен жиырма мың жауынгер жинап, қайықтарға мен түрлі кемелерді жасп, Ормузды жаулап алуға аттанып, жауынгерлер мен қару-жараққа толы екі жүз кемемен Герон аралының айналасына қоныстанды. Және ол Ормуз билеушісі Қорданшахтың ұлы, Масудтың ұлы, Махмұдтың ұлымен талай рет қақтығысып, екі жақтан көп адам қаза тауып, жараланды. Ақыры екеуі де өз жерінде қалып, бір-бірін көріп, хат, хабар арқылы байланысып тұру шартымен бітімге келісті.

Осы айлaсымен Изза ад-Дин билеуші жауды тұзаққа түсірмек болды. Ол қылыштарды кемеңің арқандарына байлап, су астына жіберуді бұйырды. Кемелер бір-біріне жеткенде екі жақ екі кемеңі де іздеді. Малек Изз ад-Диннің адамдары Қорданшахты кемеге отырғызып, түрмеге қамап, жеңіс барабанын соқты. Ормуз тұрғындары қолдарына қару алып, кемелерге оқ жаудырып: «Бізден керек адамдарыңды алып кетіндер, біз тірі тұрғанда арабтардың бұйрығын тыңдамаймыз!» деп айғайлады. Сосын олар Макраннан Қорданшахқа жақын болған Мәлік Динарды әкеліп, Ормуз бен Геронның орынбасары етіп тағайындады да, барлығы Изз ад-динге қарсы соғысып, жауыз арабтардың билігі мен басшылығынан аулақ болды. Саудагерлер мен қол астындағылар Иран үкіметін мойындап, Құдайдан Из ад-Диннің билігін тоқтатуын сұрауға мәжбүр болды.

Ал билеуші Изз ад-Дин өз кемелерімен әлі де теңізде болып, Ормузды азат етуді ойлап жүрді. Бақытымызға орай, Қорданшахты тұтқынға алғаннан үш айдан кейін бір түнде қатты жел соғып, билеуші Изз ад-диннің барлық кемелерін шашыратып жіберді. Қорғаушылары мен серіктері болған жүз адамы бар Қорданшах кемесі Геронға жетіп, оны сарайға оңай әрі қауіпсіз жеткізді. Бұл Мәлік Динарды жігерлендіріп, оны Макрандағы иеліктеріне жіберді, ал Ормуз әкімшілігі қайтадан Қорданшахқа берілді.

Ол [Қорданшах] соғысқа дайындалып, күш пен қару-жарақ жеткізіп, жан-жақтан өзіне көмекке келген кемелерді ұстап қалды, ал билеуші Изз ад-Дин қайғырып, көңілі түсіп, үрейленіп, Қиясқа барып, қайтадан соғысқа дайындалды.

Қорданшах 617 жылы Герон аралында қайтыс болып, артында төрт ұлы қалды. Олардың ең үлкені Бахрам шах екі жылға әкесінің орнына билеуші болып тағайындалды. Осыдан кейін 618 жылы Қорданшахтың күйеу баласы Әмір Жүсіп Бахрам шахтың әйелі мен оның екі ұлын өлтіріп, оның орнын басып, Ормуз жағалауын өз қолына алды. Билеуші Из ад-Дин сарайда болмаған

сәтте Әмір Токмақ пен Қожа Тәж ад-Дин Алишаның арасында дұшпандық туындағанда, олар Фарс, Дарул жерлерінде және Ширазда бай саудагер болған Зейн ад-Дин Али Абдул Саламды жіберді. Бұл хабар оған [Изз ад-Динге] жеткенде, ол өз халқына қуаныш барабанын соғуды бұйырды, өйткені бұл Токмақтың қорлығын білдіреді.

Бұл оқиғаны білген Әмір Токмақ билеушіге Зейн ад-Дин Әлидің билеушінің атынан жалған сөйлегенін айтады. Әмірші қатты ренжіп, оны патша алдына апаруды бұйырады. Ақсақалдар әміршіден кешірім сұрайды, бірақ әмірші бұған мән бермеді. Бірақ Зейн ад-Дин Әли әмірлер мен уәзірлердің көңілінен шығу үшін қыруар қаржы жұмсап, осы қорқыныштан ауруға шалдығып, Йезд қаласында қайтыс болып, Джариданға жерленеді (?).

Енді кітаптың баянына қайта ораламын. Сәрсенбі, 713 жылы шәууәл айының жиырма алтыншы күні көтерілісшілердің келгенін білу үшін Хорасаннан елшілер келді. Әмір Шопан-ноянның атты әсері көтерілісшілерге тойтарыс беру үшін Хорасанға қарай жылжиды. Зұль-қада айының екінші дүйсенбісінде сұлтан әскері Хорасан жауынгерлерімен соғысу үшін Сұлтаниядан шығып, зұль-қада айының жетінші айының сейсенбісінде Исмаил баһадүр келді. Ал, оның төрт айға ғана жететін жылқысы мен азығы болса да, Жейхун өзеніне бес айға келген болатын. Оның жылқыларға беретін арпасы таусылып, енді Есенбұқа оларға Моргзар, Моргаб арқылы өтуді бұйырды. Нәтижесінде олар қайтып оралып, Керей баһадүрді Есенбұқа-оғұлға жаулардың жағдайын білу үшін жібереді.

Ал шәууәл айының ортасында Есенбұқа-оғұлдың ұлы Йасуреркү ханзада бес түмен жаужүрек әскерімен Жейхун өзенінен өткені туралы хабар тағы келді. Ал, зұль-қада айының жұма күні Есауыл сұлтанның елшісі көтерілісшілерден тартып алған отыз түрік жігітімен келді. Олардың ең үлкені Жанқашы әскерінен Қонжашы Жайқшы болатын және ол Жанқашының бес түмендік жауынгерлерімен бірге енді Қызыл Рабат, Марғабқа жетіп, Есенбұқа-оғұлға хабар жіберіп, оны қайтуға немесе шегінуге бұйрық беруді жоспарлаған.

Ал зұль-қада айының 12-сі, бейсенбі күні патша Джаванбахт пен Пір Рая сұлтан үшін үлкен мереке өтті. Зұль-қада айының 14-і, сенбі күні Әмір Әлидің елшілері көтерілісшілердің Жувейннен шегінгені туралы сүйінші хабарды жеткізіп, сұлтан әскері аңға шығып, сол жерден жайлау үшін Сұлтанияға көшіп, ал аңшылар ордаға қарай қуана қозғалды.

714 жыл (1292) оқиғалары

714 жылдың, яғни, түркі-моңғолдың *таушкан йылына* [қоян жылы] тең жылдың мұхаррам айының оқиғалары.

Биылғы жылы жайлау Сұлтания қаласында болды. Биыл көптеген апаттар болды. 714 жылдың 25 мұхаррамы, сенбі күні Ұлыс Қыпшақбашы патшасы Өзбек Оғұлдың елшілері келді. Солардың үлкені Кейқұда деген кісі еді. Ол ұйғыр еді, ол туралы төрт ұлы әмір сөз сөйлеп, бейбітшілік пен сүйіспеншілік жасау үшін жүз елу сақшымен келді. Ал жұма, сафар айының 22-сі күні, Хорасан хатунның өлімі Табриз қаласында болды. Хан аңға шықты. Жексенбі, 24-ші сафар күні Сұлтания қаласына жетіп, сол күні Табриздік ақын Мәулана Хаммам ад-Дин масқара түрде қайтыс болды. Ол моншаға кіріп, жылы хауызда терлеу үшін отырып, ал бір сағаттан кейін айналасындағылар оның суға батып кеткенін білді.

Ал сейсенбі, сафар айының жиырма алтыншы күні үлкен мереке болып, әмірлер мен нөкерлер жиналып, Өзбектің елшілері сұлтанға келді. 6-шы раби әл-әууәл, бейсенбі әмірлер Абдаллах Кабартаны қастандықпен өлтірді. Дүйсенбі, раби әл-әууәл айының 17-сінде Шамдық бір фeday Әмір Шамс ад-Дин Ақсұңқарды пышақпен жаралағанмен, оны құтқарып қалды. Ал келесі күні қарамандар мен түрікмендердің кетуі, Сирия мен Румның биіктері туралы, сондай-ақ Кония қаласының алынуы және оған қоныстануы туралы білу үшін Румнан Бадмесирдің елшісі келді. Хан түрікмен көтерілісіне қарсы күресу үшін Әмір Шопан-ноянды таңдап, 714 жылы рабиул-Ахир айының жетінші айы, жексенбі күні Мұған мен Аран қыстақтарынан Әмір Хосейн Гүркен мен ханшайым Олжатай хатун келді. Сәрсенбі, раби әл-ахира айының 17-сі күні Әмір Моаззам Иренжин Румнан оралды. Дүйсенбіде, жұмади әл-әууәл айының 6-сы күні, сұлтанның әскері аң аулау үшін Абхарға аттанды. Жұма күні, Жұмади әл-Ахир айының жиырма төртінде Әмір Изз ад-Дин Әбу Бәкір Абхари Сұлтанияда қайтыс болып, табыты Абхар қаласына жеткізіліп, сонда жерленді. Ол асыл адам еді. Жұмади-л-ахирдің үшінші жексенбісінде әмір Сүйінж-аталық ханзада [тәрбиелеген] Әбу Саидты әкесіне тапсыруына байланысты үлкен жиын мен мереке болды.

Жұмади әл-ахира айының 28-і, сейсенбі күні Темірқанның елшілері келіп, сүйінші хабар жеткізді. Келесі күні олар сұлтанның алдына жетіп, оның мейіріміне бөленді. Жұмади-л-ахыр айының 25-і, бейсенбі күні сұлтан әскері аң аулау үшін Шаған-Навурға аттанды. Дүйсенбі, зуль-хижжа айының 8-і күні Саид Шамс ад-Дин Хосейн Дамғани Бағдад қаласында қайтыс болды. Сол жылы Шамс ад-Дин Дебаж да қайтыс болды.

Ал Әмір Шопанның Румға сапары туралы әңгіме: 714 жылы рабиул-әууәл айында Иранның барлық елдерінен жаулар бас көтеріп, соғысқа дайындалады.

Рум атынан селжұқ түрікмендерінің үлкен тайпасы қарамандар көтеріліске шықты. Олар Кония қаласы мен оның төңірегін басып алып, бүкіл Румда хаос орнады. Олар Әмір Иренжиннің жауыздығына шыдамаған еді. Олжайту сұлтан Мұхаммед қараман түрікмендерінің көтерілісін естіген соң, әскердің тылы мен қақпасы болған Әмір Шопанды үш түмен жаужүрек жауынгерлерімен бірге қарамандарды басу үшін Румға жібереді. Ал Шопан қалың әскермен Румға қарай аттанды. Ол Рум жеріне жеткенде көтерілісші әмірлердің көпшілігі оған келіп, өздерінің бағынатындықтарын және мойынсұнатындықтарын жариялады.

Әмір Шопан көп әскермен Конияға жетіп, қарамандар қорыққанынан қамалдарды паналап, ешқайсысы райынан қайтпады. Әмір тез арада жайлаудағы ордасына оралды. Осы уақытта шегірткелер Румға таралып қаптап, егінді жеу арқылы ашаршылық тудырды. 714 жылы рамазан айының басында елшілер кеткеннен кейін қарамандар Әмір Шопанмен кездесе алмайтындарын түсінді. Сондықтан, олар бірнеше күн сұрады. Көрсетілген күндер өткеннен кейін қарамандар түн ортасында аттарына мініп, Ларендке қашады. Шопан-ноян олардың соңынан атты жігіттерді жіберді, олар оларды ұстап, әмірге қайтарады. Әмір Шопан-ноян олардың өмірін сақтап қалды. Сөйтіп, Кония қаласы азат етіліп, сол жерге әкім тағайындап, бұл хабарды жариялау үшін өзінің ерекше өкілі Әмір Әбу Бәкір, Әмір Әмір Хазарды ханға қызмет ету үшін Сұлтанияға жібереді. Патша Әмір Әбу Бәкірді жақсы көріп, оған шапан беріп, оған мүбәрәк Әмір Кадм Фируз Джангпен бірге болуды бұйырды, сонда олар кез келген мәселені бір-бірімен ақылдасып шеше алады.

714 жылдың сафар айында Әбу Бәкір деген дәруіш Малатия қаласынан қажылық парызын өтеу үшін Сирияға аттанады. Осы сапарында ол Алепполық Малик әл-Амрмен кездесіп, Әбу Бәкірге Улақджи тақтан түсірілуден қорқатынын айтып, Әбу Бәкірден қазынаға жіберу үшін Малатия қаласында жиналған жүз мың динарды қарызға беруін өтінді. Әбу Бәкір Улақджиге ақшаны жинап алу үшін өзімен бірге сенімді адамды жіберуді бұйырды.

Осылайша, Малатия қаласы олардың зұлымдығынан аман қалды. Улақджи келісілген соманы алып, келісім жасау үшін шейх Әбу Бәкірге сенімхат жібереді. Шейх Малатияға келгенде бұл жағдайды қала әмірі Шахаб ад-Дин Мзамираға түсіндіріп, уәде етілген ақшаны төлеуден бас тартып, өзі шабарман алып, Шопан әміріне жібереді. Әмір оның жағдайын, келу себебін айтып беруін өтінді. Ол: «Мен, Мысыр сұлтаны Насердің елшісімін, кепілге қойылған мүлікті жинауға келдім» - деді. Әмір оған мейірімділік танытып, Насерге қайта оралуына рұқсат берді. Елші Каирге келгенде Насер Малатияға баруға шешім қабылдағанын айтты. Алдымен ол өзінің туыстарымен және достары - Дуватдармен, Хайлизмен және Микаэльмен кеңеседі. Алғашында оның арнайы орынбасары болған Арғын: «Армяндар мен еврейлерге

қолайлылық жасап, олардың мүдделерін қорғау үшін мұсылмандар неліктен зардап шегуі керек?» деп қарсылық білдірді. Осыдан кейін ол Микаилмен кеңесіп: «Осы жаман ойдан аулақ болыңдар және мұсылмандардың өмірі мен мал-мүлкіне қауіп төндірмеңдер» - деді.

Сосын Хаджлизбен кеңеседі. Сұлтан әмірлеріне: «Осы үш адамның достығы үшін мені неге айыптайсыңдар? Олардың әрқайсысының жақсы қасиеті бар деп ойлаймын! Осы уақытқа дейін мен Арғынмен ақылдасып жүргенімде, ол да маған басқа адамдардың пікірлерін айтып отырды. Микаэль мен үшін әрқашан құпия сақтады. Хаджлиз де менің бұйрықтарымды еш ойланбастан орындайды». Насер Малатия қаласына шабуыл жасау үшін алты әмірді таңдады. Санжар Хамдар, Кули, Хейдар, Бабакри, Хаджлиз және Салар ұлы Мұзафар алты мың атты әскерімен.

Олар 715 жылы зуль-хиджа айының басында Газа қаласына жетіп, мұсылмандарды кәпірлермен соғысуға шақырды. Кондури есімді Газа әмірі оларға мың адаммен еріп жүрді. Олар Дамаск қаласына жеткенде, Дамаскінің ең үлкен әмірі Тинкс оларға көмекке он мың адаммен бірге аттанды. Тинкс батылдарға оқ атудан шеберліктерін шыңдап, жаттығуды бұйырды. Мың адам оқ жаудырды, бірақ олардың ешқайсысы нысанаға тиген жоқ. Тинкс: «Осындай атқыштармен Әмір Шопан мен моңғол әскерімен бетпе-бет келгіміз келе ме?» деді. Түрік былай деп жауап берді: «Біз, сенің қызметшілерің бірдейміз. Егер сен әмір болсаң, бізден де жақсы атуға тиіссің» - деді. Әскер Алеппо шекарасына жеткенде, сол жердің әмірі он мың атты әскерімен оларға қосылып, олар бірге сол жаққа жорық жасап, Рум шекарасына жетті.

Қала ар-Рум, Кахте, Каркар, Хас және Самсур Мархиж тауының төңірегінде орналасқандықтан, олар осында кездесіп, бірге Румға қарай жылжиды. Сол жерден Хама патшасы үш мың адамымен Малатия қаласына шабуыл жасады.

Жұма, сафар айының 10-ы күні Малатия берілді. Сенбі күні алты мың ержүрек, мейірімсіз атты әскер қаланың қақпасына жақындап: «Ей, мұсылмандар, біз мұнда соғысу үшін келген жоқпыз, бірақ сұлтан Насердің бұйрығы бойынша, мұсылман болған әрбір адам бұл жерден Сирияға көшуі тиіс»-деді. Дамаскіден Тинкс келіп, бұл пікірмен келіспеді. Шамның әскерлері Малатияны қоршап алып, қаланы алып, тонау мен қырғынға кіріседі. Бес мыңға жуық мұсылмандар мен армяндар өлтірілді, мешіттер, храмдар, құрбандық орындары мен мінберлер өртенді. Адамдар бұл апаттан аман қалу үшін мешіттерге қашып, дұға жасап, намаз оқыды. Сириялықтар оларға қасқыр мен қабан табынға шабуыл жасағандай шабуыл жасап, тіпті, намаз оқып жатқандарды да өлтіріп, тірі қалған адамды жүз мың әйел мен бала-шағаны тұтқынға алынып, Сириядағы Такфорсис пен Иясқа жіберілді. Олар бұл әрекетті Алла жолындағы соғыс деп есептеп, мың драм соманы

күшпен тартып алып, кері қайтты. Олар Газадан Мысыр шөлінің шекарасына жеткенде Сұлтан Насердің бірнеше салт аттылары әмірдің тобын тұтқынға алып, Мысырдың Фустат қаласына тұтқынға алып кетті. Сириялық әскерилер мұсылман тұтқындарын христиан дінін қабылдауға мәжбүрлеу үшін таяқпен ұрып азаптады. Содан кейін олар [христиандылықты қабылдамағаны үшін] құлдыққа сатылды.

715 жыл (1293) оқиғалары

Түркі-моңғол *улу йылмен* [ұлу жылы] тең 715 жылғы мұхаррамдағы оқиғалар туралы әңгіме.

Биылғы жылы жайлау Сұлтанияда, қыстау Мұған мен Аранда, Арак суының маңында болды. Биылғы оқиғалардың бірі – Жошы ұлысынан шыққан Баба-оғұл және ханзада Қайдудың туысы, 715 жылы жұмади-л-әууәл айында өзінің бір жауынгерімен жауды жеңу үшін әрекетке кіріскен оқиғасы болды. Олжайту сұлтан 1500 атты әскерімен Хорезм иелігіне қарай жылжыды. Хорезм билеушісі болған Құтлұғ Темір Әмір Сара оны тойтару үшін он бес мың атты әскерімен жылжыды. Соғыс басталып, Құтлұғ Темір тез жеңіліп, әскері Бабаға қосылды. Баба Хорезм аймағына қоныс аударып, Мақшар, Горматин, Хазар-Сеф, Хиуа, Кат, Казрон, Сауқан және басқа да бірнеше ірі қалаларда жеңіске жетті. Ол Хорезмнің барлық аймақтарын тонап, өртеп, қиратып, халықты түрлі азаппен азаптап, бұзақылық жасады. Мысалы, срінің алдында әдепті әйелдермен, ата-анасы мен ағаларының алдында салих қыздармен жату сияқты арам әрекеттер жасады. Ал қаланың жеті жүзге жуық имамдары мен байлары қашып, мұнараға тығылады.

Олар Баба Оғұлдың бұйрығымен мұнараны өртеп жіберді. Ал оттан қорыққан халық сүйікті балаларын мұнарадан лақтырып жіберді. Ол бүлік, кісі өлтіру және бейберекеттіктен кейін елу мың тұтқынмен, олжамен оралды.

Хорезм жерінің жойылғаны туралы хабар Орақ Темірдің ұлы, Шағатай ұлы Бөрінің ұлы Тоқ Темірдің ұлы Йасур ханзадаға жеткенде, ол жиырма мың атты әскерімен тез арада жолға шығып, бір айлық жолды алты күнде жүріп өтті. Түнде Ходженттен Хорезм провинциясына қарай шаба жөнелді де, таңертең Баба мен оның әскеріне шабуыл жасады. Екі жақтан көп адам қаза тапқан ауыр шайқастан кейін Баба-оғұл тұтқындарды босатып, барлық туыстарымен бірге Мерв қаласына қашады.

Осыдан кейін, 715 жылдың жұмади-л-ахыр айында моңғол күнтізбесі бойынша *улу йыл* [ұлу жылы] Баба сұлтан Олжайтуға кетті. Ол өзімен бірге Қайдуга бағынышты және туыстарының арасынан тағы бірнеше

ханзадаларды ертіп, қорқыныш пен үмітсіздіктен құтылып, тыныштық пен қауіпсіздікке қол жеткізе аламын деп ойлады. Бабамен болған оқиғаларға байланысты Жошы Ұлысынан шыққан Өзбек Оғұл мен Олжайту сұлтан арасында үлкен талас туып, екі жақтың арасына бірнеше елші барады. Есенбұқа-оғұл бұл мәселеден хабардар болған соң, екі жақтың арасында түсініспеушілік туғызып, келіспеушіліктерді күшейту мүмкіндігін көрді. Өзбекті өзіне қосуды өтінді. Ол Өзбекке Темір ханның Жошы хан Ұлысының патшасы болуға лайық емес екенін айтып: «Қыпшақбашы билігін Маңғыдуға [ودقنم] беремін» деп хабар жібереді.

Өзбек Темір ханға қарсы көтеріліске шыққанға дейін, 715 жылы жұмадил-ахырдың ортасында Өзбек Оғұл (?) атынан Табризге Құбаттың ұрпағы Ақбұқа деген елші келеді. Және сол кезде болған оқиға бойынша, Ақбұқаның ұлы Әмір Хосейн Гүркен Арандағы қыстаудан оралып, Табриз қаласына да жетеді. Ол оған кеш ұйымдастырып, онымен бірге шарап ішуді өтінді. Ақбұқа ренжіп, моңғолдардай айғайлап: «Сен - құлсың, мен сенімен қалай шарап ішемін? Ясаның нұсқауларын мүлде ұмыттың! Гүркендардың салты - сен сияқты құлдың ұрпағы қызметші болып тұруы керек!» – деді. Әмір Хусейн: «Әмір, енді ол елші ретінде келді, сотталу үшін емес», – деп жауап берді. Бұл жауапқа елшінің жүрегі үнсіз қалды да, Сұлтанияға жеткенде ханға хабар жібереді: «Егер Баба-оғұл озбырлық жасап, Хорезм уәлаятын талқандаса, оны бізге осында жібер. Ал егер ол мұны сіздің ақыл-кеңесіңізбен және рұқсатыңызбен істесе, біліңіз, бұдан былай ешқайсысыңыз Иранға қыстауға келе алмайсыздар өйткені, бізде шексіз әскер бар және біз Мұған мен Аран қыстауына және сол жерден келе жатырмыз, егер кездесу керек болса, жоспарымызды жариялаймыз» – деді. Сұлтан: «Мен бұл оқиғадан бейхабармын, Баба менің рұқсатымсыз мұндай арсыздық жасады», – деп жауап берді. Сосын Баба мен оның баласы Ақбұқаның бастарын кесуді бұйырады. Сонымен қатар, Диярбакырда Әмір Сұтайдың нөкерлері ретінде болған Сарианның ұлы Бүкірхан мен оның екі ағасы Аға мен Ини өлтірілді.

Темірханның інісі Хорғудақ та өлтіріліп, Бүкірханның екі қарындасынан үлкен әмірді сұлтанның көмекшілерінің бірі Насер Далкандиге, кішісін Болған хатун Хорасанидің қолбасшысы Бектемірдің ұлына берді. Сөйтіп, Ақбұқыны кешіріп, еліне қайтуға рұқсат беріп, «Баба мұны өз шешімімен, бізбен ақылдаспай жасады, лайықтысын алды» деп хабар да жібереді.

Ал сол жылы билеушіге ұлы тұлға әрі жазушы Мәулана Зейн ад-Дин Құдси Болати келді. Себебі, хан Баба-оғұлға шапан жібергенде, Қожа Рашид ад-Даул өзінің достығы мен жақындығын, көлеңке іспетті, ең жоғарғы ханзадалардың үнемі серігі, қызметшісі болып табылатын Қайду мен Тоқта ханзадаларға жеткізеді. Хан оларға шапан да жіберді. Келесі қыста Баба-оғұл Маулана Зайн ад-Динмен бірге сұлтан әскеріне келіп, Әмір Моаззам Исен

Құтлук пен Иршад Рашид ад-Даулдан тәлім алып, ханға қызмет ету батасын алады. Және төрт ода жазды: бірі моңғол тілінде, екіншісі араб тілінде, үшіншісі түркі тілінде, төртіншісі парсы тілінде. Хан оған разы болып, ордаға қоныстануға бұйырды. Және ол сұлтанның қол астында жүріп, келесі жылы 715 жылы киіз үйімен, әйелімен және балаларымен сұлтанның қосына оралды. Хан оны Абаб әл-Бар Сұлтанияде сабақ беруге тағайындап, оқу ақысын екі мың динар етіп белгіледі.

Ережеп айының басында сұлтан әскері Аран қыстағына қарай жылжып, Табризге қарай бет алды. Ал уәзір Қожа Таджуддин Алиша бұл қызметте тағы бір мерзімге қалдырылды. Ол қызмет кезінде зығыр шапанын шешіп, әділеттілікті қалпына келтірумен үнемі айналысқан, ішімдік ішпеген, дінінен таймаған. Хан оған сарай байлығынан елу мың динар бөлді және ол осы соманы түгелдей мұқтаж адамдарға таратып берді.

Бір күні Қажактың ұлы Әмір Токмақ екеуінің арасында дау туады. Әмір Токмақ сұлтанның одақтасы және жақын кеңесшілерінің бірі болды. Бірде Тәж ад-Дин Алиша өзінің діндарлығы мен сенімділігі туралы айтты. Әмір Токмақ: «Сенің қолың таза болып, патшаның мүлкін ұрламасаң да, айналадағылардың бәрінің ұрлықпен айналысқаны сонша, Саад ад-Дин Вазир Сауджи қызмет кезінде соншама көп ұрлықты ешкім жасамаған шығар», – дейді. Бұл дауға Саад Джоухари де араласып, Токмақтың сұрақтарына жауап беруге дайын болғанда, олардың арасында жанжал туындайды.

Тәж ад-Дин, Джоухаридің жауапкершілігімен қомақты қаржы сұратып, ақшаны алғаннан кейін екі жақтың арасында дау-дамай туындайды. Тәж ад-Дин Алиша Вазир Сұлтания сарайының қақпасының алдына «жұмақ сарайын» тұрғызады. Есіктері мен қабырғалары алтынмен қапталған және әртүрлі зергерлік бұйымдармен безендірілген бұл сарайды олар «жұмақ» деп атады. Ол жерде әмірлер мен уәзірлердің қатысуымен үлкен мереке ұйымдастыруды ұйғарды. Ол тойға ханды шақырамын деп Әмір Токмаққа хабар жібереді.

Токмақ оның аузынан «жұмақ» деген сөзді естігенде, оған күліп: «Тіліңді кесіп тастайды, басыңды кеседі! Ханымыз мың жылдан кейін жәннатқа барады!». Бұл сөздерді естіген хан қобалжып, тойға қатыспады. Сөйтіп, Қожа Тәж ад-диннің бұл мерекеге арнап жұмсаған ақшасының бір томанына дейін ысырап болды.

715 жылы ражаб айының бесінде сұлтан әскері Сұлтанияден Аранға Сиах Кух және Сефидруд жолы арқылы қыстауға көшті. 24 реджаб, бейсенбі күні Табризге келді. Биылғы маусымда болған жағдайға қарағанда, ауа райына байланысты бас айналу, дизентерия (?) және дифтерия аурулары көп болды. Әмір Токмақ уәзір Тәж ад-дин Алишахтың қарсылығына қарамастан, Табриз

қаласында қазір ауру көп екенін, қалаға кірмегені дұрыс екенін билеушіге хабардар етеді. Хан екі күн бойы Рабби Рашидидің сарайында мерекелік іс-шараға және мерекелік кешке қатысып, сол жерден қаланың жанынан өтіп, Ғазани мазарының жанында орналасқан әкесі Арғын мазарына барды да, сонда екі күн болып, кедейлер мен мұқтаждарға көп зекет таратты.

Дүйсенбі, 27 ражаб күні Мұған мен Аранға қарай жылжыды. Барлығы аң аулап жүрді. Осы кезде Румнан Әмір Шопан-ноян келді, оның әйелі Дүленді ханшайым қайтыс болды. Жаназадан кейін Арс өзенінің бойындағы Махмұд Абад ауылына көшіп келіп қоныстанды. Ал биылғы жылдың басында ғаламның әміршісі Әбу Саид үлкен әскермен оба ошағы саналатын Хорасан мен Мазандаранды қорғауға жіберілді. Әмірлер мен уәзірлердің әрқайсысы ханзадамен бірге өзінің сүйікті баласын немесе жақындарының бірін жіберді.

Сол қыста олар қыстауға Мазандеранға барды. Биылғы 715 жылдың шәууәл айындағы Сия провинциясындағы оқиғалардан. Хамадан мен Жарфадған уәлаятының маңында жеті күн, түн қатарынан жаңбыр жауды. Сегізінші күні қатты күн күркіреп, қатты жер сілкінісі болды. Жиырмаға жуық ірі, гүлденген ауылдар жойылды. Бағыныштылар мен диқандардың көпшілігі, олардың көп мүлкі де жер астында қалды. Сондай-ақ, сол жылы Дели сұлтаны Алауддиннің ұлы, Үндістанның Дародад деген билеушісі қайтыс болды. Оның тарихын білу үшін Үндістанмен таныстыру және танысу керек.

Ислам дәуірінен бастап Үндістанның тарихы және осы аймақтағы ислам билеушілері мен Дели сұлтандарымен танысу туралы аздап мәлімет бере кетейін.

Көпшіліктің пікірінше, Үндістан әлемдегі ең таза, климаты ең қоңыржай аймақ. Үндістан жасыл өлке, жауын-шашыны көп, терең өзендер мен кең ормандары бар, осы жерден Құдайдың барлық нығметтерін көруге болады. Үндістанда көптеген өсімдіктер кездеседі - гиацинт, қалампыр, ағар ағашы, сандал ағашы және камфора. Үндістанда әртүрлі асыл тастарды табуға болады. Үндістанда әдемі құстар мен жануарлар да бар.

Әйгілі қалалардың ұзындығы, ені және саны Әбу Райхан кітабында және саяхатшылардың жазбаларында келтірілген: Малибардан Лахор шекарасына дейін Құлама тізбегіне дейін үш жүз фарсанг. Дивале Кенбиаттың басынан Малибарға дейін төрт жүз фарсангтан асады, Сувалак бір жүз жиырма бес мың қала мен ауылды құрайды. Киенбиат деп те аталатын Гуджаратта жетпіс мың қала мен ауыл бар болса, Малава аймағында бір мың сегіз жүз тоқсан үш мың елді мекен, қалалары, ауылдары және ауылшаруашылық жерлері бар.

Ал бұл кітапты жазуға дейін Малава патшасының патшалық туды тастап, қайтыс болғанына, ұлы мен уәзірінің арасында жанжал болып, жанжалдан

кейін олардың әрқайсысы бір жаққа шығып кеткеніне отыз жыл өтті. Көршілес Үнді патшалықтарынан индустар жыл сайын шабуыл жасап, көп мөлшерде дүние-мүлкін тонайды. Алайда бұл елдегі жағдайда айтарлықтай өзгерістер жоқ. Бүкіл Үндістан елі өркендеп, адамдары береке мен бақытта өмір сүруде. Жылдың төрт мезгілінде бұл елде әдемі гүлдер мен түрлі өсімдіктердің жетпіс түрі өседі.

Үндістанға баратын жол Кулама жері мен Нилавар алқабының арасындағы, шамамен үш жүз миль жағалауды қамтитын асу арқылы өтеді. Ол жердегі патшаны «девар» дейді, ол үлкен патшалық. Қытай, Үндістан, Синд елдерінің тауарлары ол жерге үлкен кемелермен, яғни әскери кемелермен келеді. Бұл теңіз саудасы, атап айтқанда, Парсы теңізінің аралдары арқылы басқа елдерге – Ирак, Хорасан, Рум, Еуропаның халқына тауар әкеледі. Асу ретінде Кулама - Үндістанның кілті. Осы бірнеше жыл ішінде девар Сундер Банди (?) болған және ол үш ағайынды. Әрқайсысының қол астындағы иелігі бар және Үндістанның марзбаны (шекарашысы), ұлы билеушісі Таки ад-Дин, Мұхаммедтің ұлы болды. әт-Тайби оның мұрагері, уәзірі және шебер стратегі болды, ол өз елін қатты жақсы көрді және ойшыл болды.

Оның атына хұтба оқылды. Хұтба кезінде біз [ильханидтер] деварға үш жылда бір рет билеуші Жамал ад-Динге тиесілі 400 жылқыдан тұруды, ал көпестерді Қияс аралына орналастырып, оларды да өткелге апаруға үкім шығарды. Басқа Фарс, Қатиф, Лахса, Бахрейн, Ормуз және Калхат аралдарына келетін болсақ, қалған он мың жылқының құнын ақшамен есептеп, жылқының әр басын екі жүз жиырма динар таза алтынға бағалауға міндеттенеді. Егер олар теңізге барар жолда бүлінсе немесе жоғалса, патшалық қазына оларға келтірілген зиянның орнын толтырады.

Бірқатар сенімді адамдар он мың жылқының бағасы екі мың екі жүз мың динарды құрайтын ақша ғибадатханаларға жататын қоралар мен жылқылардың кірісінен төленетінін және оның мемлекеттік меншігіне қатысы жоқ екенін жеткізді.

Девар 692 жылы қайтыс болды. Шейх Жамал ад-Диннің айтуынша, жеті мың сиырға тең зергерлік бұйымдары мен алтыны қазір мұрагері болып отырған ағасына жеткен. Басқа бір иелік - Дели. Делидің Үндістандағы орны адам ағзасындағы жүректің орны сияқты. Мұндағы климат қалыпты. Онда тұратындардың барлығы дерлік мұсылмандар, бұл қалада ауру сирек кездеседі, оның сонымен қатар үш жүз мың сарбаздық қуатты әскері бар, көптеген атакты адамдар тұрады. Хорасан мен Үндістанның арасы ұзақ. Пенджаб («Бес өзен»), яғни Инд өзені, Джилам өзені, Лавоор өзені, Сеткоб өзені (?) және Бая өзенінен өткеннен кейін Дели елі көрінеді. Таудың етегінде Куче Телампур, Сузаре, Лохавор, Джаландер, Хадко, Кер Хадхот, Мултан, Ачех, Ханси, Сараста, Киттель, Санам, Табрид, Самане, Джахнир, Кехран

және Говер орналасқан. Дели жағынан, Үндістан ішінде саяхаттағанда, ол келесідей: Авадх, Бедун Кох, Манакпур, Бахар, Сетрак-Салхат, Лахнот.

Бұл иеліктердің әрқайсысы бірнеше күшті аймақтар мен ауылдарды қамтиды және мығым да қауіпсіз камалдары бар. Оқтай ханнан кейін Шамс-ад-Дин ұзақ уақыт Дели сұлтаны болып, сұлтанның жұмысын жақсы атқарды. Ол қайтыс болғанда артында екі ұл, бір қызы қалды: үлкен ұлының аты Жалал ад-дин, кішісі Насеруддин, қызы Разия. Оның Алағ хан, Қалух хан, Сұңқар хан, Айбек-хатай, Йүзбек және Мирдад Шамс Аджами атты нөкерлері қожайындарына опасыздық жасап, Жалал ад-динге қарсы шығып, өздерінің тәуелсіздіктерін жариялады.

Жалал ад-Дин 615 жылы қашып, Мөңке ханның ордасына барады. Құтлұғ хан мен Сұңқар хан да Ұлық ханға жау болып, Жалал ад-динді қуды. Ұлық хан Дели тағына әдепті сұлтан Жалал ад-диннің қарындасы Разияны отырғызып, мемлекет істерін басқаруды өз қолына алды. Екінші жағынан, Мөңке Хақан Жалал ад-динді қатты жақсы көріп, Сали Баһадүрге осы аймақтарда тұратын әскердің көмегімен елін қайтаруға көмектесуді бұйырды. Жалал ад-дин қайтып оралды, Сали Баһадүр онымен бірге бүкіл әскермен бірге болды. Бірақ, олар Делимен шекаралас Джанир провинциясынан әрі қарай бара алмай, кері қайтуға мәжбүр болды.

Осылайша Жалал ад-дин моңғолдарға тиесілі Лахавар, Коджи және Сузаре шекараларын басып алып, өз меншігінің бір бөлігін алуды қанағат тұтты. Біраз уақыттан кейін Ұлық хан Сұлтан Разияны тақтан тайдырып, оны өлтіріп, орнын оның күйеу баласы Насыр ад-Динге береді. Екі-үш жылдан кейін сұлтандық тек сөз жүзінде, ал істерді басқарудағы басты рөл Ұлық ханға тиесілі болғанымен, ол тағы да ойланып, күйеу баласын өлтіреді.

Ол өзінің барлық қарсыластарын жойып, таққа отырды және сұлтан Ғияс ад-Дин деп аталды. Бірақ біраз уақыттан кейін ол қайтыс болды, ал ұлы оның мұрагері болды. Оқиғадан хабардар болған Хулагу хан Синд билеушісі болған Вафа Мәліктің ұлы Насыр ад-Диннің патшалығына бұйрық береді. Екеуі бақталасқа түскенде Мәлік Шамс ад-Дин Құрат пен Алла Заде Бұрғандиді тым асығыс деп айыптап, оны қатаң жазалады, бір топ ақсақалдар мен оның айналасындағылармен бірге Ясаның ережесі бойынша жазалайды. Осы кезде Насер ад-Диннің атынан Балх әмірлігіне иелік еткен Мәлік Фируз Делиге кетіп, сұлтан Ғияс ад-Диннің ұлын туыстарының қатарына қосады. Ол сонымен бірге Моғол әскерінің араласуына қарсы тұру үшін оған шекаралық Мултан аймағын қорғауды тапсырды. Ол бұл жауапкершілікті күншілдер оны қызғанып, моңғолдармен дос болған деген қауесет таратқанша біраз уақыт өз мойнына алды. Нәтижесінде оны Делиге шақырды. Малик Фироз Делиге оралды. Алайда Сұлтанның алдына шығуға қорықты. Сұлтан оның кешігіп, келісімді бұзғанына ашуланды. Оны күштеп сотқа әкелу үшін

бірнеше адамды жіберді. Жолда уәзір одан ащы сұрақ қойды. Ашуланған Мәлік Фироз оған ауыр жауаптар беріп, оны өлтіріп, тез арада Асба сұлтанның сарайына қарай беттеді.

Бұл кезде сарай қызметшілерінің көпшілігі әр жаққа тарап, сұлтанның өмі ауырып қалды. Фируз батыл әрекет жасап, мүмкіндікті пайдаланып, оны соққымен өлтірді. Сұлтанның кішкентай ұлы болды. Ол әскердің разылығын білу үшін оны бірнеше күн жалған түрде Сұлтан деп атады. Біраз уақыттан кейін ол баланы да өлтірді.

Нәтижесінде, Фироз таққа отырды және істерді бақылауға алды. Ол әдемі қызға үйленіп, Авад пен Бадонның әкімшілігін немере ағасы Ала ад-Динге қалдырады. Біраз уақыттан кейін ол жерде тәуелсіздік алып, үлкен әскер жинайды. Кейбіреулер оған Үндістандағы Райдың қазынасында көп қазына бар екенін айтты. Ала ад-дин ашкөздікпен осы асыл тастар мен патшалығын алуды қалады. Сондықтан ол Рай еліне әскерін басқа жаулар басып алғанға дейін хабардар болу үшін барлаушыларды жіберді. Ала ад-Дин дер кезінде әрекет етті. Ол бұл елді бағындыра алды. Фироз жеңіліске ұшырап, Ала ад-Динге қызын беріп, оған барлық зергерлік бұйымдары мен қазынасын сеніп тапсырды. Осы олжаларды алған Ала ад-Дин Аллаға шүкіршілік етіп, еліне оралды.

Бұл хабар әкім Фирозға жеткенде, мұндай күтпеген жеңіске қуанышын білдіріп, мол байлыққа қол жеткізгенімен құттықтап, алдына шақырту үшін елші жібереді. Екі жақ арасында бірнеше елші алмасылды, бірақ Ала ад-дин Мәлік Фирузға бармады. Мәлік Фируз бүлікші болды деп ойлады. Сөйтіп, бүкіл әскерімен оған қарай аттанды. Екі әскер өзен жағасында бір-біріне қарсы тұрды. Ал оларды өзеннің суы бөліп тұрды. Малик Фироз қателесіп, бес адаммен суды кешіп өтті. Ала ад-дин ағасының алдынан шығып, оған құрметін білдіріп, бас иіп, қателіктері үшін кешірім сұрайды. Сәлден соң Мәлік Фируз мен Ала ад-дин бір-біріне мейірімді болып, әңгімеге кірісті. Осы кезде Ала ад-дин қасындағылардың біріне белгі берді, ол бірден Малик Фируздың басын соққымен шауып тастады.

Шах Фируз әскері бұл оқиғаны өзеннің арғы бетінен біліп, күн күркірегендей айқайлап, өзеннен өтіп, оларға шабуыл жасауды жоспарлайды. Бірақ Ала ад-дин әскердің қолбасшылары мен әскери басшыларына көп алтын жіберіп, оларды тыныштандырды. Іс біткендіктен және қалай болғанда да Ала ад-Дин патшалыққа лайықты және батыл адам болғандықтан, олар оған қосылып, оның патшалығын қабылдады.

Ол жерден Ала ад-дин Делиге қарай жылжыды. Қамал күзетшілері берілмеді, есікті ашпады. Ол алтын мен күмісті қамалға жіберуді бұйырды. Мұны көрген қамал тұрғындары оған бағынды. Мултандағы Мәлік Фируздың ұлдарын Делиге апарып, екі көзін де соқыр етті.

Аладдин таққа аман-есен отырып, елін көркейтті. Әрі жыл сайын Үндістанның кәпірлеріне шапқыншылық жасап, оларды талқандап, көп алтын, әшекейлермен оралды. Бірнеше жылдан кейін ол туралы хабар барлық жерге тараған кезде, Дуваның үлкен ұлы Құтлұқ қожа Делиді басып алып, тонау үшін әскер дайындады. Сұлтан Ала ад-дин соғысқа дайындалып, жауларға шабуыл жасап, олардың көп бөлігін өлтірді, ал қалғандары жараланып, жеңіліспен оралды. Олар бекіністің суын жауынгерлердің көзінше босатып жіберді де, бәрі балшық пен суға батып, батып кетті, сондықтан оның әскерінің ешқайсысы қалмады. Жеңімпаз сұлтан Ала ад-дин Делиге оралды. Содан кейін, Гуджарат провинциясына шабуыл жасап, оны басып алып, көп олжа алып Делиге оралды.

711 жылдың айының басында ұлына келіндікке Үндістан билеушісінің қызына құда түседі. Түнде түсінде оған илаһи аян беріледі: «Ей, құл! Бұл қалада мыңдаған жігіттер неке жасына жетіп, жоқшылықтың кесірінен үйлене алмай жатқанда, сенің ұлық қалайша үйленіп, той жасамақшысың?!»

Сондықтан, ол барлық бойдақ адамдарға санақ жүргізуді бұйырды. Жүз мыңға дейін кедей ұлдар мен қыздар анықталды. Елу мың қызды елу мың кедей жігітке күйеуге беруді бұйырды, әр күйеу жігітке жүз динар берді.

712 жылы сұлтан Ала ад-дин аңға шығады. Оның әйелі астрологияны жақсы білетін Рәйдің қызы Дивал болды. Хатун сұлтан Ала ад-Динге: «Бүгін атқа мінбе, өйткені жұлдыз жорамалдарыңнан жас қан көріп тұрмын» – деді. Сұлтан Ала ад-Дин: «Әй, әйелдер ханшайымы, бұл бос сөз!» – деп жауап берді. Оның сөзіне мән бермей, әрі қарай жүре берді. Аң аулайтын жерге жеткенде, бір топ әмірлер мен оның туыстары оны өлтірмекші болады. Ал оның мұрагері болып Нусрат Шах есімді туыстарының бірі тағайындалды. Ала ад-дин аз адамдарымен алыс жаққа кеткенде, оларға кенет әлдекімдер шабуыл жасайды. Қылыш оның тамағына тиіп, қансырап қашып кетеді. Шабуылшылар оны осы соққыдан аман қалмас, өлген болар деп ойлаған. Сөйтіп, олар қалаға қуана оралып, Нусрат шахты дереу Дели тағына отырғызып, үкіметті өз қолдарына алды. Алайда оларды Ала ад-Диннің жағдайы алаңдатты.

Оның өлтірілгенін білу үшін сарай қызметкерлерінің бірі жіберілді. Ала ад-Динге жақындағанда қасында жылап тұрған үнді жауынгерін көрді. Ол одан бұл адамның кім екенін сұрады. Ол былай деп жауап берді: «Бұл менің әміршім өліп жатыр. Мен оны зиратқа апарып, жерлемекпін». Сұлтанды жерден көтерді. Әлі өлмеген Сұлтан адамдардың даусын естігенде көзін ашып, есін жиды. Екеуі оны жерден көтеріп алды. Осы кезде бір топ жауынгерлер де келді. Олар Сұлтанды атқа мінгізіп, биік төбенің басына шығарды да, сарбаздар жан-жақтан жинала бастайды. Сұлтан жауынгерлерге оны жауынгерлер тұрған жерге апаруын саусағымен ишара етіп нұсқады. Олар Сұлтанды серіктеріне әкеліп, қайта ант берді. Елші сөмкесіне

дөңгелек тас салып, жаңа сұлтан Нусрат шахқа апарады. Дели патшасы мен сұлтандары арасындағы әдет бойынша Нусрат шахтың алдында екі жақтан сап түзеді. Ол сөмкесін қолтығына қысып алып, Нусрат-шахтың тағына жеткенше осы қатарлардың арасында жылжыды, кенет ол тағының басына шығып, сөмкесін жерге тастап, пышағын суырып алып, Нусрат шахтың басын кесіп тастады. Айналасындағылардың бәрі қашып тығылды. Әлгі адам. «Сұлтан Ала ад-дин тірі!» деп айғайлады. Осы кезде барабан мен кернейдің үні естілді. Ала ад-Диннің қасындағылар келіп, жаңа сұлтанға ант берген топты өлтіріп, сұлтанды билікке қайтарып, екі аптаның ішінде жарасын емдейді. Ал астролог әйел: «Уа, патша, мен саған бүгін барып, кететін уақыт емес деп айтпадым ба?» - деп сұрайды. Ала ад-дин: «Уа, ұлы әйел, илаһи тағдырдың алдын алу мүмкін емес», - деп жауап берді.

Біраз уақыттан кейін Дуваның үлкен ұлы Құтлұқ қожа тағы да қалың әскермен Делиді жаулап алуға шықты. Ол Мултан шекарасына жеткенде Сұлтан Ала ад-дин Делиден үлкен әскермен оған шабуыл жасады. Ол Делиден жиырма миль қашықтықта шатырын тікті. Моңғол жауынгерлері келгенде соғысқа дайындалды. Ала ад-дин үлкен тобымен Алып ханды оң жағына, Зафар ханды әскерінің сол жағына орналастырды. Екі жақ бір-біріне шабуыл жасап, шайқас үш күнге созылды. Зафар шах пен оның серіктері жауларға шабуыл жасап, көп адамды өлтіріп, қалғандарын талқандағанда көп адам қаза тапты. Бір топ моңғол оған шабуыл жасап өлтірді, екі жақ бір-біріне шабуыл жасайды. Құтлұқ қожа жараланып, жеңіліспен оралып, Газни мен Бини Каваның шетіне шегінуге аттанды. Бірақ индустар олардың жолдарын суға толтырды, сондықтан моңғолдардың көпшілігі лай мен суға батып, өлді. Осы жарадан Құтлұқ қожа қайтыс болды. Ал сұлтан Ала ад-дин де Делиге жеңіспен оралып, біраз уақыттан кейін Гуджарат провинциясын жаулап алу үшін көп әскермен көшіп, бір шабуылмен сол жердің бәрін алып, Дели етегіне жеңіспен оралды. 715 жылы мұхаррам айының басында уланып өлтірілді.

Оның өліміне Алып ханның Үндістандағы Гуджаратты басқаруға жауапты сұлтанның күйеу баласы болғандықтан, сұлтан оның көзін соқыр етеді. Сұлтанның әйелі әрі үлкен ұлы Хизр ханның анасы болған оның әпкесі балаға: «Менің ойымша, патшалық саған өтуі үшін әкеңе халал уынан уланған шәрбат бергенің дұрыс деп ойлаймын. Әйтпесе патшалықты екіншісіне бере аласың»-дейді. Хизр хан әкесін улады, Ала ад-диннің денсаулығы сыр берді. Құзырлы дәрігерлер оны тексергеннен кейін оның уланғанын түсінді. Бұл туралы Ала ад-дин ұлынан сұрайды. Алғашында ұлы бұл оқиға туралы білмегенін айтты, бірақ олар оны азаптай бастағанда, ол: «Мұны маған анам үйретті», - деді. Патша ұлын анасы мен ағасымен бірге өлтіруді бұйырады. Содан кейін тағын екінші ұлы Ілиясқа тапсырды. Содан ол солдаттарға үш жылдық жалақысын төлеп, сол күні кешке қайтыс болды. Өзі нағашы жұртына қалай қараса, баласы да оған солай істеді.

Дәл осы уақытта әскерге қаражат алу үшін Хорасаннан Ғалам әміршісі Әбу Саидтың қызметінде болған көптеген елшілер келеді. Әмірші уәзірлерден бұл қаржы туралы сұрайды. Қожа Рашид ад-Даул: «Ханның барлық иелігінде менің атыма да, туыстарымның атына да ешбір мүлік болмайтынына көз жеткізіңіз», – деді. Ал Қожа Тәж ад-Дин: «Менде уәзір ретінде киім-кешек пен қарызға алған аттан басқа ештеңем жоқ. Бірақ біз бір-бірімізге қатысты істерді шешіп, жеңілдіктер мен атақтарды бөлісетіндіктен, мәселелер туындаған кезде серіктес болуымыз керек» – деді. Рашид: «Міне, дәл сіздің есептеулеріңіз бойынша адамдар көп ақша алады» - деді.

Уәзірлердің әңгімесі ханның құлағына жеткенде, ол Рашидке: «Сіз сарай есебінен бірдеңе істеуіңіз керек», - дейді. Сонда Рашид: «Мүлкінен, жерінен айырылған адамға қалай серік боламын? Әлде қабілетсіздік пен әлсіздік мәселесі бар ма, әлде кедейлік жауапкершіліктен қашу ма? Бұрын туыстарыңыз ақша ала алмаса да, бүгінде олардың әрқайсысы өте бай» –деп жауап береді. Қожа Алиша: «Егер жеген өнімнен көп, ал шығын табыстан артық болса, менің қылмысым не?», – дейді. Билеуші патшалықтарды уәзірлер арасында бөлуді бұйырды: Ирак, Аджам, Фарс, Керман және Шабанкар шекарасынан, сондай-ақ шағын және үлкен Вулу Хорасан шекарасына дейін, Рашид ад-Даулға, Қожа Тәж ад- дин Алишаға Табриз, Диярбакыр, Рабия, Мұған, Аран, Бағдат, Басра, Меғади, Халту және Куфа берілді. Осыдан кейін екеуі де ант беріп, Рашидтің орынбасары болып Имад ад-Дин Мұстафи Хорасанидің ұлы Ала ад-Дин Мұхаммед, ал Қожа Тәж ад-Диннің орынбасары болып Азал ад-Дин Кохваки тағайындалды.

Қожа Рашид ад-Дин Арандағы Бадр қыстағында төрт ай бойы аяғы ауырып, ханға қызмет етуге бара алмады. Осы кезде Сұлтаннан бірнеше елші келіп, сарбаздардың мал-мүлкін сұрайды. Сұлтан аңға шығып, қаражат пен үш жылдық табысының есебін Әмір Шопан Ноянға тапсырады, ол навабтан есеп сұрап, олардың үш жүз томанды мақсатсыз пайдаланғанын хабарлайды. Навабтар қатты қорқып, Қожа Алишамен ақылдасып: «Егер бұл мәселе шешілмесе, біз үлкен қиындыққа тап боламыз» - деді.

Қожа Алиша түнде сұлтанға жалғыз барып: «Олар менің навабымнан сұраған мына ақша менде», - деп жылап жібереді. Әмірші оған жақсылық көрсетіп, егер ақша оларда болса, онда навабтардан талап етілмейтінін айтты. Келесі күні таңертең Әмір Иренжин навабтан ақша талап етпекші болғанда, хан: «Байғұс Алиша санауды да, жазуды да білмейді, ақша беруді ұмытып кетіпті, енді есіне түсті!» – дейді. Әмір Иренжин бұл оқиғаны Әмір Шопанға айтып берді. Ол: «Ой, Хулагу хан мен Абагидің жүзін аяңдар!» – деп жауап берді. Олардың заманында біреу билеушісімен сөйлескісі келсе, барлық әмірлермен ақылдаспай-ақ шеше алатын. Қазір жағдай осы арабтың әмірдің рұқсатынсыз ортада ханмен ақылдасу мүмкін емес еді. Қожа Әмірдің аузын жабуды өтінді.

Таң атқанда Әмір Ала ад-дин Мұхаммед Мұстафаға: «Егер наваб Тәж ад-дин Алишаның үш жылдық есебі осындай болса, жиырма бес жылдағы есебің қандай болады?» – деп сұрайды. Және бұл мәселе бойынша есеп айырысу аяқталды. Осыдан кейін Қожа Алиша былай деді: «Рашид үйінде, Саад ад-Динмен болғандай, мені қызметшілерімен алдап, өз айласына түсіргісі келеді. Әмірші бұйырса, мен де бірнеше жыл бойы оның және оның ұлдарының қаржы-қаражат мәселесін шешемін», – деді.

Қожа Тәж ад-дин Рашидтің үлкен ұлы Жалал ад-динге Тестер қаласынан үш жүз томан беру керектігін, оған Ғазан ханның қызы Олжекей сұлтан жауапты екенін бірінші болып айтты. Жалал ад-Дин: «Осы сомадан үлес алсам, мен кінәлі боламын» деп қолхат дайындады. Әдептілігі үшін евнух ақшасынан бас тартты. Ал олар Махмұдабад ауылынан Гаубариге көшкен кезде Қожа Алиша нөкерлерімен жеңіліп, жаулары жеңіске жетеді. Ал олар бір шақырым жерде болған кезде, әмірші Рашидтің дүниеден жиналған ақшаның төрттен бір бөлігін алып жатқанын білгенде жағдай өзгерді. Ол бұл ақшаны өзі үшін бірнеше жолмен алады: Біріншіден, қолма-қол ақша түрінде. Екіншісі – Ғазани дәуіріндегі байлықтан, үшіншісі – Йезд қаласының байлығының бір бөлігінен және Хатун байлығының бір бөлігінен, сондай-ақ «Жәми ат-Тауарихты» жазғаны үшін патша сыйлығынан. Бағдат пен Табризден түскен табыстан жыл сайын сегіз томан, бұл менің үлесім, ондағы табыс пен өнімнің үштен бірі Рашидке беріледі. Бұл оның қол астындағылар мен клиенттерден алатын шексіз паралары мен сыйлықтарын есептемегенде. Осылайша, оның белгісіз, біліктілігі жоқ бір навабы түйе қасапшысынан уәзір дәрежесіне дейін көтерілді, ал әкесі мен атасы ешқашан қара құл сатып ала алмаған оның қазір екі жүз түрік пен моңғол құлы бар. Олардың әрқайсысының [Рашид ад-Диннің серіктерінің] байлығы, жылжымайтын мүлкі және сол сияқтылары бар, ал оның құлы болған Бектемірдің өзінде жүз түркі құлы бар. Әміршіден ұрлағаны осы!

Қожа Тәж ад-Динге Рашидті Яса заңы бойынша жазалау туралы бұйрық берілді. Қожа Тәж ад-Дин оны адамгершілігі мен тектілігі үшін кешіріп, Сұлтанға өзінің [Рашид ад-Диннің] қартайғанын және Арғын заманынан бері осы отбасына қызмет етіп келе жатқанын айтып, қомақты соманы қазынаға қайтаруға уәде берді. Билеуші уәзірлер бір-бірімен достасып, келісімге келу керек деген.

Биылғы жылдың басқа да оқиғаларының қатарында осыдан отыз екі жыл бұрын Табриз алаңында шейіт болған Сахиб Саид Яхьяның ұлымын деген азаматтың көтерілісі де бар. Ол өзін Хор Узир деп атады, ол жүз жылдан кейін өмірге қайта оралды және: «Олар түрмеден қашып, менің орныма белгісіз біреуді өлтірді, ал мен қашып, Мазандаранда он бес жыл болдым», – дейді. Туғаннан естімейтін, емделіп, он бес жыл арабтардың арасында

өмір сүрген. Ол жас кезінен араб тілін жақсы біліп, жақсы сөйлегенімен, Күрдістанға барған бойда күрд тілі мен диалектісін үйреніп, араб тілін ұмытқан. Сонымен қатар, ол өте жақсы қолжазбамен өлең жазды. Бірақ енді ол осы өнердің бәрінен айырылды! Оған ерген кейбір адамдар енді ғана кәмелетке толған еді, әйелдер де оның сөздеріне сенді. Оның жастық, балалық шағында көргендерін өтірік айтқанын түсінді, өйткені, олардың куәсі бойынша оның мойны ұзын болатын, ал мына кісінің мойны қысқа. Бірақ, Табризде адамдар ешқандай себепсіз немесе құжатсыз кез келген оғаш мәлімдеме жасаған кез келген адамға сенгіш.

Биылғы жылдың тағы бір оқиғасы Қожа Насыр ад-Диннің шәкірттерінің бірі, ғалым болған Сайд Рукн ад-Дин Астрабадидің 715 жылы 14-ші сафарда өзінің қоныс аударған Мосул қаласында қайтыс болуы болды. Сондай-ақ, жаз маусымының басында Сұлтанияда Юнус Мосулидің ұлы Камалуддин қайтыс болды. Сондай-ақ, Бағдадтың Дар ас-Салам қаласынан Қожа Насеруддин Мұхаммед Ат-Тусидің ұлы Қожа Асилуддин 716 жылы зуль-хиджа айының 17-сі, сәрсенбі күні қайтыс болды. Ол ғалым болған, әртүрлі ғылымдар, әсіресе, математика бойынша грек ғалымдарынан асып түскен, өнегелі адам болған. Сондай-ақ, сол жылдың зуль-қада айының басында Ноббанганның билеушісі болған Нәжіб ад-Дәула сонда қайтыс болды. Оның табыты Табризге әкелінді, олар мұсылмандық әдет-ғұрып бойынша дұға оқып, Кахеил зиратына жерледі. Биылғы оқиғаларды нақтылай отырып, олардың кейбірін атап өттік.

716 жыл (1294) оқиғалары

716 жылы, түркі-моңғол *йылан йыл* (жылан жылы) оқиғаларын еске түсіру. Дүниенің әміршісі биыл Сұлтанияға жазғы ордаға барып, Жаһанда қыстаған. Сұлтан әскері Гаубариден жолға шығып, Ардебил қаласына жеткенше үй-үйді аралады. Уәзірлер олардан бұрын Сұлтанияға ел істерімен айналысу үшін кеткен. Ал сұлтан әскері дүйсенбі, раби әл-әууәл айының 15-і күні Сұлтания қаласына орналасты, ал жұма, 716 жылдың 15-ші ражабында, көктемде сұлтан әскері аң аулау үшін Шаған-Науаурға қарай жылжыды. Уәзірлер Қожа Тәж ад-дин мен Рашид ад-Даул дүйсенбі, яғни, 22-ражаб күні Иса ибн Махнамен бірге ел астанасы Сұлтанияға оралды. Сирия мен Мысыр пана болған Махнаның ұлы Иса өзінің қызметін көрсетуге келіп, Дамаск пен Мысырды жаулап алуды тапсырғанда, оны қарсы алып, жақсы көріп, дұшпандық пен қақтығыстардан арылтады.

Сол күні және сол жылы Мекке билеушісінің ұлы Хамиза Мысыр сұлтаны Насерден білім алып жатқан ағасын өлтіріп, Аджамға барып сұлтан Мұхаммед Олжайтуға қызмет етіп, көмек сұрап, ағасының орнына келеді.

Сұлтан өзінің туыстарының бірі қажы Далкандиді 1000 атты әскерімен жауларын жеңіп, Меккедегі патшалық тағына отырғызуға жіберді. Сонымен қатар, Басраның мүлкін алып, қажылық парызын өтеу үшін оған Басраны берді. Және мол байлықпен және көп түйелермен Басрадан жолға шықты. Осы шекарада тұратын Әмір Хазаре және бір топ бәдәуи арабтары оған шабуыл жасап, одан жүз томанға жуық дүние-мүлкін алып, Насерге жіберіп, Хажы Хамизаны Мекке тағына отырғызады. Биыл Әмір Ақсұңқар Бағдад пен Араб Ирак аймағына қыстауға барды. Мұны естіген Насер Мысырда қалмағанын, оның орынбасары Сирия мен Мысырдың билеушісі Ақсұңқардың ұлы екенін, сондықтан, ол кетуге дайын екенін барлығына жеткізді. Осы жалған хабар мен қоғамдық тәртіпсіздікке байланысты Ақсұңқар баласымен бірге Евфрат өзенінен өтіп, Шамға баруды ұйғарады. Оған сол жерде тұратын Таған Әмір Хазаре кедергі болды. Екі жақтың арасында соғыс басталып, екі жақтан адамдар өліп, жараланып, Ақсұңқарды жібермеді.

Есенбұқа мен Арық Шағатайдың Әділ хан сұлтанмен [Олжайту] келіспеушілік, араздық, қақтығыс себептерін түсіндіру

Осыдан кейін сырттан әскерлер келіп, елге де, үкіметке де келеңсіз жағдайлар пайда болды. Есенбұқа, Арық Шағатай, Байтуқан, Мұхаммед сұлтан арасындағы достықтан кейінгі келіспеушілік, араздық, қақтығыстың үш себебі болды. Және осы бірнеше жыл ішінде бұл келіспеушіліктер туралы хабар естілмеді, әсіресе Хорасан тұрғындары үшін:

Алдымен Үндістанға бара жатқан жолда Сиыр [Үндістан] халқын билеп, жайылымға ие болған Дуваның ұлы Құтлұғ қожаның ұлы Дәуіт қожа қайтыс болды. Одан кейін оның ұлы Дәуіт Қожа әкесінің мұрагері болып қоныстанды және оның жауынгерлерімен бірге Пенджаб пен Әмудария арасындағы Баст-Макнабад маңында қосын құрады. Қараунас Никудари ұрпақтарынан Абажи Гүркеннің ұлдары Ұлкамир мен Темір сұлтан Мұхаммедке хабар жібереді: «Егер Хорасанда орналасқан әскерлер бізге көмектессе, Дәуіт Қожаны Жейхун өзенінің маңынан қуып жібереміз. Өз мекеніне, өзеннің арғы бетіне қашады. Сонда жиырма мың атты әскермен саған қызмет етуге келеміз» – деді.

Хорасанның, әсіресе көрші аймақтардың сарбаздарына көмек көрсету туралы бұйрық берілді. Ханзада Миткафан мен Сангсун бір топ хорасандық жауынгерлермен бірге сұлтанның бұйрығымен 712 жылы Дәуіт Қожаға шабуыл жасайды. Дәуіт Қожа оларға қарсы тұра алмай, қашып, Жейхун өзенінен өтеді. Екі-үш мың жылқышы өліп, жараланып, суға батып кеткен соң Темір мен Ұлкамир үйлерін тонап, малдарын тартып алады. 713 жылы

осы жеңісінен кейін Темір бағынатынын айтып, Дәуіт Қожаның жағасы мен барабанын сұлтанға жібереді. Содан кейін ол сұлтанның рақатын көрді.

Дәуіт Қожа ағасы Есенбұқадан пана тауып, одан кек алуға көмектесуін өтінді. Ағасы оған ренжіп, Сұлтанға жау болады.

Екінші себеп, хан әскерінің Есенбұқа әскері орналасқан жерге жақын болуы еді. Біріншіден, Укук хой аймағында орналасқан Дуваның ұлы Есенбұқа мен Әбуқанның ордасында Бук Винш ұлы Хан Тоғажы Чинсанктың жауынгерлерінен жазғы ордаға иелік ететін он екі түмені бар. Истин Мурун және Футак маңындағы қыстақ. Жүткүр Данақ – Тұтғақ баһадүрдің ұлы Баян Чинсанктың қызметшісі болған қыпшақ.

Оның қасына Қоңғырту Уәләйтақтың ордасында бес түмен Мири мен Бекташ, ал оның қасында Жежекті ұлы Шир-оғұл мен оның жауынгерлерімен оның құты Кутуку Баһадүр бар. Олардың астында Камелге дейінгі сикхтердің ордасында және Игуристан провинциясында он екі түмені бар Шопанның Ламгули мен Бинташ деген ұлдары, Қаянның ұлы Қонжак бар.

Олардың алдында екі түмен күші бар Дува ұлы Есенбұқаның інісі Еміл Қожа тұр. Бұл хан әскерінің батыс және оңтүстік жағындағы алғы қарауыл. Шығыс пен солтүстік жағында және Хатай мен Бекташ маңында бір қолдың саусақтарындай қатар орналасқан. Мысалы, Барскөл деген жерде Күкші Метіктің ұлының ордасы бар. Оның қасында Құтуку, ал Камалада қалың әскермен Қаянның ұлы, оның алдында Сиған Зирак пен Ахмад Әмір Тұман, ал Тубут елінде Моғолтайдың ұлы Жантай, ал алдында Әмір Хазар мен Жәбекжөк-бақшы бар.

Дува ханзада руы мен әулетін жеңе алған соң, оның әулетін толығымен құлатып, хан нөкерлеріне тәкаппарлықпен қарайды. Балалары да, айналасындағылар да осылай жүрді. Осы кезде Есенбұқа Құтлұғ Темір, әмір Ала ад-Дин Бітікджи және Балтемір бастаған елшілерін өзіне қарсы тұрған Бұқавиншидің ұлы Тоғажы Жинсанкке жібереді. Оның мақсаты қыстау, жайлау жерлерін атауды сұрау еді. Елшілер көптеген сыйлықтар әкелді. Бұған жауап ретінде Тоғажы ханның жауынгерлері Джамкананың кең шалғынында орналасқанын, оның алдында батыстан Есенбұқа корпусы тұрғанын айтады. Әңгіме барысында елшілер бұл Есенбұқаның жарлығы екенін айтты.

Тоғажы айқайлап: «Тыныш! Бұйрықтар мен жарлықтар хандікі!» деді. Балтемір: «Есенбұқа Арықтан шыққандықтан, біз үшін ханның орнын басады», – деп жауап берді. Бұл дау екі жақтың да келіспеушілігі мен үлкен ыңғайсыздығына әкелді. Елшілер бұл хабарды Есенбұқа-оғұлға жеткізгенде, ол арыстандай ашуланды. Бұл мәселе де екі жақтың араздығын арттырды. Ал осы оқиғаның алдында Әбішке баласы елшіліктен ханға оралып, дүние сұлтанына жақындайды. Мас күйінде Хил Ұрық пен Шағатайдың ордасына жеткенде аузынан өте пірік, арам сөз шығып: «Есенбұқамен сырым бар.

Иренжин Есенбұқаға жеткенде осы құпияларды ашу үшін оған бір топ ұлы әмірлермен бірге Урук әмірін жібереді. Әбішке білмей «Ақсақал тайшы» «ақ сақал» дегенді білдіреді! Мұрат Өтікүрмиші осылай деді, яғни хан «сен батыстан, ал біз шығыстан келіңдер деп бұйырды, бұл жауларды жойып, олардан Тұран елдерінің барлығын тазартыңдар», – дейді.

713 жылы Тоғажының айтыстары мен зиянды сөздерінен ол [Есенбұқа] елшілердің сөзін жұмсартып, келіседі, бірақ әлі де шаршағанын сезеді. Бұл аландаушылық елес пен жала тудырды. Бірақ аузынан шыққан сөзді қайтару мүмкін емес. Есенбұқа-оғұл қатты ашуланып, дұшпандығы арта түсті. Өйткені, ол ханның әкесі Дуваға қарыз екеніне сенген. Дуваның күш салуымен Қайду руы толығымен жойылды. Ол шешім қабылдау үшін бұл туралы ойлады. Ол бұл оқиғаның үлкен оқиғаның кішкене бөлігі екенін түсінді. Күшті жауларының одақтастығы оны үрейлендірді. «Дұшпандарымның одақтарының нығаюын күткенше, олармен дұшпандығымды тез анықтағаным абзал» деп ойлады ол. Және ол дереу Түркістанды аралап жүрген хан елшілерін тұтқындап, мал-мүлкін талан-таражға салуды бұйырды.

Алдымен, хан арқылы сұлтанға хатын жіберген Тоқтымур Чинсанк 1500 құлымен Ферғана өлкесінде тұтқынға түсіп, Андақан қаласындағы зынданға қамалды. Сондай-ақ, ол Балтемир мен Ала ад-динге Хатайдың әр түкпірінен келген және сұлтан Олжайту Мұхаммедке сыйлықтар әкелген басқа елшілерді алып, қолындағы бар сый-сияпаттарын тонап, азаптауды бұйырды. Елшілер оған: «Хан саған жамандық жасаған жоқ, неге бізді жазалайсың?» – депті. Барлық елшілерін Қашқарға жіберіп, барлығын сол жерде тұтқындап, түрмеге қамап, мал-мүлкін талан-таражға салды. Елшілерге жауап ретінде ол: «Ештеңе жасамай, жауларым бір-бірімен жасырын бірігіп, мені өлтіруді шешті!» – деді. Сондықтан, жауларым әрекет етпес бұрын, мен әрекет етуім керек. Ал жауынгер кенеттен шабуыл жасау үшін бес түменмен дереу Тоғажыға қарай жылжиды.

Оның тосын шешімін естіген Түркістанның соңғы қаласы Болат қаласының әкімі Құлжұқ қашып кетіп, Тоғажыға барып, шабуылды айтып береді. Тоғажы тез қимылдап, ордасы мен мүлкімен Ардаш өзенінен өтіп, алдында күркіреген бұлақ, су толы құдық бар, биік таудың етегінде орналасқан Холиату деген шағын ауылға келді. Ал үйренген, тәжірибелі жауынгерлерден құралған бір түмен олар қылмыскердің [Есенбұқаның] келуін күтті. Қыс мезгілі болғандықтан, ауа райы қатты суық болып, Есенбұқа әскерінің жылқыларының көпшілігі өліп, жауынгерлері де ажал аузында қалды. Ақыры екі әскер бетпе-бет келді. Шайқас басталғаннан кейін Есенбұқа әскері жеңіліп, елге оралды. Есенбұқа өзінің жақын серіктерінің біразын ханға жіберіп, былай дейді: «Тоғажы Шынсанақ мені қорлап, достық пен жақындықты бұрын ұмытқан, мен ешқашан дұшпандықты тұспалдаған

емеспін және өзімді әрқашан ханның құлымын деп санайтынмын және қазір де ханның бұйрығын орындап, оған мойынсұнамын. Тоғажы маған өзі жакындады, мен шошып, таң қалдым, сөйлесуге мүмкіндік болмады. Енді ол ең жаксы нәрсені істеуі керек».

Ал көктемнің тамаша мезгілінде Тұншақ ұлы Чунгур Есенбұқаға: «Егер Тоғажы батылы барып сенің ашуыңды тудыратын жағымсыз бір сөз айтса, бұл жағдайға қақтығыс пен қастыққа әкеліп соқтырмас үшін алдымен бізге хабарлауың керек еді. Дегенмен, достық пен жақындық неғұрлым терең болса, соғұрлым ашу-ыза мен қобалжу күшейетіні сөзсіз. Дегенмен, қазір өткенді ұмытып, достық пен жақындыққа оралған дұрыс. Ал егер Тоғажы саған жамандық жасап, балағаттап жатса, мен оны жазалаймын» – деді. Есенбұқа сондай-ақ оның шынайылығын сынау үшін елші Жолшыны жауап алу үшін Жукурға жіберді. Елші Жолшы жиырма күн мен түннен кейін қайтып келіп: «Олардың сөздері рас, олар бізді қызықтырады, соғысуға ниеті жоқ» – деді. Бірақ, оның ашуы қатты болғаны сонша, достары мен кеңесшілерінің кеңесі оған әсер етпеді. Ағалары Әбуқан мен Кебектің түмендерін қаһарлы жауынгерлерімен Көлхүйге қарай аттандырды. Бұл мыңдаған жауынгерлер әскердің сақшылары мен авангардтары болды. Тоғажы жаудың шабуылынан хабардар болды. Ол бастаманы өз қолына алып, оларға кенет шабуыл жасап, соққы бергені сонша, мың адамнан жетеуі ғана аман қалды. Бұл жеті адам қашып, Шах-оғұл, Әбуқан-оғұл және Жанқашы Гүркенға: «Біздің жетеуімізден басқа сақшыларымыз аман қалмады» – деп хабарлайды. Ал бұл қаралы хабар Есенбұқаға жеткенде оның ашуы күшейіп, сол кезде ханның шығыстан келген елшілері Олжайту сұлтанның оралды. Олардың үлкені осы қорлық үшін кек алу үшін Болат Хичанкты сексен нөкерімен бірге тұтқындап өлтірді. Сонымен қатар, ол өзімен бірге әкелген жануарларды (соның ішінде арыстандарды, сілеусіндерді) және қан өтеу ретінде әкелген үлкен сыйлықтарды таңдады. Ашуланған Есенбұқа тағы да Тоғажы мен Жунқорға қарай жылжиды. Екі жақтың шайқасы таңнан кешке дейін жалғасты. Екі жақтан да көп адам қаза тауып, жараланды. Ақырында екі жақ та шайқасты тоқтатуды ұйғарып, кері қайтты. Өйткені, хан жауларды киіз үйлерінен қашып, үйлерін басып алуға мәжбүрлейді. Тоғажының жауынгерлері үш ай бойы жауларын қуып, аумақты басып алды. Шопан ұлдарының әскері Камалға қырық күндік жол жүріп, көтерілісшілерді өз жерлерінен қуып шықты. Есенбұқа хан әскерінің ұлылығынан қорқып, іштей: «Егер жаулар осылай қуа берсе, жеріміз түгел айырылып, бізге жайылым қалмайды. Мағриб пен Хорасанға барып, сол жердегі жерлерді басып алу, қажет болған жағдайда сол жаққа бару, сондай-ақ Дәуіт Қожадан кек алу – біздің мүддеміз» - деді.

Сондықтан екі ағайынды Кебек пен Торку Дәуіт Қожамен және Жанқашының інісі Бұқамен және Өктемірдің ұлы Йасурмен, БұхаТемірдың баласы Юри-оғұлдың ұлы, Шағатайдың ұлы Юри-оғұлдың ұлы және басқа да княздар Шира-оғұлмен бірге, Хеджекту-оғұл мен Қайдудың ұлы Шах-оғұл он түмен, тәжірибелі жауынгерлері бар ұлы әмірлер Жанкаши Гүркенмен бірге Хорасанды алуды ұйғарды. Олар су тасқыны сияқты қозғалып, жойқын қозғалыс жасады. Пенджаб арқылы өтіп, Шибирган мен Маргзаре Маргаваға жетті.

Онда хорасандық жасақтардың алдында тұрған хазар әмірі Ара Темір кенеттен оларға тап болып, қарсы тұрды. Содан кейін ол қолға түсіп, кейбір қызметшілерімен бірге тұтқындалды. Кебек пен әмірлер оларды өлтірмек болды. Жақсы мінезді Йасур оны тоқтатып, аман алып қалды. Көтерілісшілердің жеңісінен хабардар болған Ад-Дунуянның ұлы Бектұт үрейленіп, Марғабтан оралып, Марвал рудтан өтіп, Хорасан әміріне қосылады.

Кездейсоқ, Хорасан жауынгерлерінің ұлы әмірі Есауыл сұлтан бұл кезде Мазандаранда сұлтанмен бірге қыстап жүрген. Оны Бектұт пен Рамазан шақырды. Ол тездетіп, Хорасанның бытырап кеткен жауынгерлерін жинап, көтерілісшілерге қарсы тұруға дайындады. Бектұттың келгенін естіген жаулар Марвал жолының арғы бетінен оның соңынан ереді. Йасур өзін қатты жақсы көретін Кумаға: «Осы жерде өзен жағасында қалып, біздің қайтуымызды күт», - деді. Кума: «Менің өмірім сенен қымбат емес», - деді де, оның артынан бірден өзеннен өтті. Екі жақ бір-бірімен Марғабта кездесті. Есауыл сұлтан, оның ағасы Бадауи және оның әкімі Темір Гүркенмен және Зарек ұлы Сарбанмен, оның немере ағасы Қабтоқа-ноянмен және Дәнешманд Баһадурдың ұлы Бужаймен соғысты. Шайқас таңнан кешке дейін жалғасты. Соғыс кезінде көтерілісшілер Бужай баһадүрді ұстап алып өлтіреді де, Есауыл сұлтан, Бектұт, Рамазан жеңіледі. Хабарға қарағанда, сұлтанға жебе тиіп, жараланып, аттан құлап, оны өлтіру үшін көтерілісшілер әскерінің бір аттылысы келеді. Бірақ, Құдайдың рақымы бойынша, сол жерден Әмір Наурыздың туыстарынан бір салт атты табылды, ол Есауылды бетіндегі таңбасынан танып, жаудың шабандозын жебемен өлтіріп, Есауылды атқа мінгізіп, оның отбасы қасына әкелді.

Есаул сауығып кеткеннен кейін оны асырап алып, өз ұлдарымен бірдей мұраны алуды өсиет етті, ал әйелдері, ұлдары мен ханзадалары оған көптеген сыйлықтар берді. Осыдан кейін Кебек пен Жанқашы жеңіліске ұшыраған жауларын түске дейін қумақ болады. Бірақ, Еріктемірдың баласы Йасур оларға бұны тыйып, рамазан айында мұсылмандардың мазасын алмаған дұрыс дейді. Кебек Жанқашыға: «Йасур осы қарқынмен қалуды жоспарлап отыр», - деді. Екеуі де жеңілген жауларды Герат шекарасына дейін екі күн, екі

түн қуып, көргендерін өлтірді. Осы кезде олардың төрт айлық азық-түліктері бітті. Кенет Есенбұқаден елші келіп, енді бұл жерде бола алмайтындарын, қазір демалатын уақыт емес, көшуге мәжбүр екенін айтты. Өйткені, ханның жауынгерлері топан судай шабуыл жасап, Шағатай Ұлысының халқы мен әскері орналасқан Таластың жазғы тұрағы мен Есенкөктің қыстауын басып алып, қосын, әйелдері мен балаларын тонап кетті. Бұл хабарды естіген Кебек, Ерке, Жанқашы және басқа да әмірлер мен жауынгерлер тез жиналып, ордаға Түркістанға көшті.

Бірақ, Йасур мұны істемей, Шұбырған жайлауының сұлулығын сылтауратып сонда қалды. Кебек Йасур ағаға жеткенде салт аттылар мен жауынгерлердің саны мен сапасын сұрайды. Ол: «Йасур ойынан қайтты, Шұбырғанның жайлауын ұнатып, жеңіліске ұшыраған жауларды қуып, Хорасан мен Ирактың ішкі жағына шабуыл жасауға тыйым салды» – деген жауап естіді. Есенбұқа: «Неге?» деп сұрады. Ол: «Ол мұсылман және әрқашан олардың соңынан ерді, әйтпесе, бір шабуылда Хорасан толығымен басып алар еді» - деді. Есенбұқа: «Мен бәрімен татумын, ол маған бүлікші болып, маған дұшпандық жасайды» – дейді. Сонда Йасур өз жауынгерлерінің камын Кебек ағасына тапсырып: «Егер ол сенің қолыңнан өліп кетсе немесе жер аударылса, Дува әулетінің бір мәселесі шешіледі», – дейді. Жанқашы Йасурға хабар жіберіп, Кебектің ниетінен хабардар етеді. Ал Кебек аман-есен оралып, бір жерден екінші жерге көшіп-қонды. Ол Шопай апасының бас қамалының қосына келіп, Йасурға хабар жіберіп, Кебектің келгенін хабарлап: «Кебек нөкерлерімен менен сәл бұрын келді, тездетіп жетіп кел» – дейді. Мереке, той-думанды сылтауратып, өзін де ұстады.

Кебекке Йасурдың келгені хабарланды. Өктемірдің баласы Түклұқ қожа баласын... мен Әмір Солдайды мың атты әскерімен жазалауға жібереді. Солардың бірі, Солдайдың інісі Шаабан қашып құтылып, Кебекке жаудың ниетін жеткізеді. Кебек дереу қашып кетті. Тұғлұқ қожа қасына келіп, Кебекті ұстап, тұтқындауын өтінеді. Сарбаздар араша түсіп, Кебек өлімнен аман қалды. Солдайдың істерінен Йасур хабарын Тұғлұқ Қожа әкелді. Ол дереу Солдайдың басын алуды бұйырды да, қақпаннан құтылған бек тағы да бытырап кеткен әскерін жинап, Йасурға қарсы соғысып, ақыры мың атты әскерімен жеңіліске ұшырап, қалған әмірлер мен оның әскері оған [Есенбұқаға] қосылды. Кебек ағасына жеткенде Есенбұқа тым көп жауынгер жіберуге батылы бармады.

Бұл күні Мәуреннахрдан бір кісі Олжайту сұлтанның ордасына келіп: «Үш билеуші бірігіп, сені құртпақшы. Алдымен Шағатай ұлысынан Есенбұқа мен Кебек, Мысырдан Насер, Жошы ұлысынан Өзбек. Олардың мақсаты үш жақтан: шығыстан, батыстан және солтүстіктен келіп, Иран патшалығын Олжайту сұлтанның иелігінен шығарып, үш бөлікке бөлу» – дейді. Шәкірті

тізерлеп тұрып: «Бұл кісі өтірік айтып жатыр, барлау үшін келді», – деді. Хан: «Осы үш адам мұнда қашан келеді?» деп сұрады. Ол: «Биылғы жылдың алғашқы қысы» деп жауап берді. Сұлтан оның хабарының растығын анықтау үшін оны Табриз түрмесінде ұстауды бұйырды, ол әлі де Табриз түрмесінде жатыр.

Дүйсенбі, зуль-қада айының 17-сі күні Исмаил баһадүр келіп, көтерілісші Керей баһадүрмен бірге алып кеткенін, бүлікшінің қайтып оралғаны туралы сүйінші хабар келгенін хабарлайды. Өйткені, ол азық-түлік пен жем-шөпті төрт ай ғана әкелді. Азық таусылғанда, Есенбұқа Мұрғаб арқылы өтуді бұйырады. Олар қайтып келіп, Керей баһадүрді Есенбұқаға жіберді. Жұма, зуль-қада айының 6-шы жұлдызында Тунджашы Жанкешор көтерілісшілер әскерімен отыз нөкерімен тұтқынға түсіп, Жанкеші басқарған бес түменнің Қызыл Рабатқа жетіп, Марғабқа жеткенін айтып, елші жіберді. Есенбұқадан «сонда қалу керек пе, жоқ қайту керек па?» деп сұрады. Йасур Әмудариядан өтуді өтінгенде, Ара Темір: «Мені сұлтанның сарайына елші етіп жібер, Хорасанның шалғындарынан қалаған қыстауыңды саған беруін өтің», – деді. Балх пен Шұбырғанға қоныстануға рұқсат бере алады. Йасур оны Мұхаммед сұлтанға елші етіп жібереді. Алайда оның алдынан басқа елші келіп, Йасурдан жайылым сұрайды. Ол Йасурдан өзеннен өтіп, Балх жанындағы Шұбырғанның жайлауына қоныстануына рұқсат сұрағанда Есенбұқадан қорқатын Йасур одан аулақ жүруді жөн көрді. Самарқаннан Термез арқылы өтуді ұйғарды. Оның жауынгерлері Самарқанд, Сағаржа, Қаш және Нахшебтен Мәуреннахрға жорық жасап, Бұхараның Ходжент қаласынан басқа жерлерді тонады.

Йасур Есенбұқаден құтылу үшін исламды Бадр Манданидің (?) көмегімен қабылдаған болатын. Сол жердің тұрғындары тұтқынға түсіп, көшіп-қонып, атамекенін тастап кетуге дәулеті жетпеген ғұламалар, шейхтер, сейіттер, имамдар сияқтылар жанын сақтау үшін Хорезмге қашады, ал бір тобы кедейлерді көшірді.

Йасур ордасынан Кебектің қосын арыстандай аңдып, Йасұр сұлтанның күйеу баласы Ара Темір сұлтанның алдына шығып, мойынсұнғанын айтып, Йасурдың ордасына көшетінін айтады. Және ол Аржаны қосылуға мәжбүр етті.

Дұшпандардың күшеюіне және көтерілісшілердің көбеюіне байланысты өзінің Мәуреннахрдағы уәлаятында, Жейхун өзенінің осы жағындағы Балх және Шұбырған провинцияларында қала алмайтынын түсініп, сұлтанның сол жерде өз сарбаздарын орналастыру үшін штаб пен жайылымды қамтамасыз етіңіз деп сұрайды. Ол өтініші қабыл болады деп үміттенді. Сұлтан оның өтінішін қабыл алып, Балх пен Термезге қарама-қарсы Шұбырған шалғынында тұруға рұқсат етті. Кебектің жеңілгені туралы хабардан

ағайынды Есенбұқа-оғұл, Шах-оғұл және Шире-оғұл, Хеджектудың ұлы, Салар мен Хенду, Бектемур-оғұлдың ұлдары, Дува мен Жанқашидың інісі ренжіп, қатты шошып кетті.

Сондықтан олар отыз мың атты әскері бар Харқан шекарасын күзетуге жауапты әмірлердің басшысы Туқайдың ұлы Лажарик бастаған елшілікті, Ыасурға қарсы күресте Кебекке көмектесуге жіберді. Есенбұқа соңынан ерді. Оларды моңғолдар Талас деп атайтын Тараз қаласына, сондағы Қайдудың орда басшысына барды. Ыасур Термезге жеткенде Хорасан әскері және Сұлтан Есауыл мен Бектұт, Әмір Әли Қосшы, Көрмчи Гүркен және Мәлектемір ұлы Миттақ хан сияқты Хорасанның барлық әмірлерімен бірге Ыасурға көмектесу үшін Жейхун өзенінің жағасына жетті.

Киік бірден әмірлері мен жауынгерлерімен Маркавидің шетіне жетіп, сонда барып, артында үлкен шөл бар Темір қақпаға жетті. Сол жерде Ыасур Кебек пен Жанқашыны кездестіріп, шайқас басталады.

Шайқас кезінде Хорасан әмірлері Бектұт пен әмір Әли Қосшы келеді. Әмір Әли тез арада қылмыскерлерге шабуыл жасады. Кебек-оғұл, Шах-оғұл, Жанқашы жеңіліске ұшырады, олардың көптеген жауынгерлері жараланды немесе тұтқынға түсті, қалғандары қашып кетті. Ал ханзадалар Термез қаласын паналап, қайтадан соғысқа дайындалып, жаулармен бетпе-бет келіп, бұл жолы Маркавиден өтіп, Термез төңірегіндегі далаға қоныстанды.

Ыасур дұшпан әскерін көріп: «Көп қой қасқырды шошытпайды», – дейді. Ол өз әскерінің ортасында тұрғанда Лахори мен Тұқлық княздарымен және оның [Тұқлұқтың] туыстарымен соғысуға аттанды. Ыасур астында бақша бар биік төбенің басына шығып, сол жақтан жауларға шабуыл жасайды. Жаудың күші мен ұлылығын көрген көтерілісшілер қорқып, жеңіліске ұшырап, Термезге көшіп, сонда жиналды.

Самарқанд қаласының билеушісі Құртақай, бұрынғы Ыасур Хайдер, Саде Вактати әмірі Бауыршы Баһадур және ағайынды Жанқашы, Бұқа және Ыасур-оғұл жауларға қарай жылжып, Жейхун өзенінің жағасына жеткенде, ол жерде арыстандай күтіп, көбірек жаулардың келуіне жол берді. Жаулар өзеннен өтіп, оларға кенет шабуыл жасап, біразын өлтірді, қалғандары қашып кетті.

Жаулар қайта топталып, соғысқа дайындалып, Пенджабтан Термез арқылы өтіп, Хорасан еліне шегірткедей таралуды ұйғарды. Сондықтан, Ыасур Байғараға қарай бұрылып, сол жерде көтерілісшіге тап болды. Жаулар үлкен шайқасқа түсіп, екі жақтан да көп адам қаза тауып, жараланды. Ыасур асқан батылдық пен шеберлік көрсетті. Соғыс кезінде оған және атына отыз алты жебе тиді. Әйтсе де, таудай күресін жалғастыра берді. Көп жауды қырып, денесінен жебелерді алып, жауларға лақтырады. Оның сарай ғалымы зәр шығаруды сылтауратып қашуды ұйғарды. Ыасур оны атына мінгізіп қуып

жетіп, қылышпен екіге бөледі. Ол өз сарбаздарына: «Егер мен жауға бет бұрсам, ұрыс даласынан қашыңдар» – деді. Оның батылдығы бәрі таң қалды. Шағбан айының 18-і, сенбіден бастап, келесі күні кешке дейін өздерінің қызметшілері мен әмірлерімен, Бие бен Каданның ұлы Өктемірдың ұлы Лахори және Құтлұқ Қожамен үш ханзада Қананның Термезінде соғысты. Банджаши, Кафай мен Киана, тағы басқа ағайынды Шах-оғұл мен Шир-оғұл жаудың он түмен жауынгерлеріне қарсы шығып, шаршаған жоқ. Көтерілісшілердің бәрі шаршап, түн батқанда барлығы Термез бекінісін паналады. Йасур жауынгерлері оларды қуып жетіп, түннің қараңғылығынан бекініс қабырғасын жау әскері деп қателесіп, қабырғаға оқ жаудырды. Жебелер қамал қабырғасына тиіп, жау жауынгерлері шошып кетті. Ұрыс түннен таңға дейін жалғасты. Йасур және оның одақтастары қамалды қоршауға алып, екі жақтың шайқасы қайта жалғасады. Ал Жанқашы мен оның қолбасшыларына соғысу қиынға соққанда, олар кешірім сұрайды. Олардың отбасылық қарым-қатынасы мен ескі достығының арқасында Йасур-оғұл Жанқашының күнәсін кешіріп, Жанқашы мен оның жолдастарының кетуіне рұқсат берді. Жанқашы әмірлерімен қамалдан қашып, Түркістанға қашып, паналайды.

Осы кезде Бектұт Хорасаннан бірден келді. Йасур: «Соғысқа келгеннен бері дұшпандарды қуып, қылмыскерлердің дүние-мүлкі мен олжасын талан-таражға сал», – деді. Бектұт нөкерлерімен жауларды қууға аттанды да, көп олжа алады. Бұл оқиға 716 жылдың рәжәб айында болған. Жеңіске жеткен Йасур ханзада Жейхун өзенінен өтіп, жәннат мекені Шұбырғанның жайлауына барып, қоныстанып, Ағруқты Ғазна аңғарының маңына жіберіп, аздап тынығып алады. Ал сұлтан Мұхаммед оның өтінішіне сүйене отырып, берік келісім жасауға бұйрық беріп, оны Рум мемлекеттерінің елшілері Нажмуддин Тайби және бір топ қызметшілермен бірге жібереді. Ол білімді және білікті адам болғандықтан, Йасурға келісім-шартты оны сендіру үшін жіберді. Өйткені, Сұлтан Мұхаммед – дана мұсылман билеушісі, Йасурдың алдында қатты сөйлемеді бұйырған.

Елші Балхтағы Криялай аңғарына, Саманған тауының етегіне жетіп, Йасурға қызмет етуге барғанда, алдынан шығады. Йасур оған құрмет көрсетіп, оны өзінің және барлық әмірлердің, ғұламалар мен шейхтердің жанына қойып, ғылыми мәселелерде сөйлеуін өтінді. Маулана Нажмуддин былай деп жауап берді: «Хан білмейтін ғылым туралы не айта аламын? Сіз ғалымдар патшалығы болғандықтан, сіздің алдыңызда тұрған ғылыми мәселелер туралы айту мүмкін емес». Мұны естіген әмірші қуанып, Румиді жанына отырғызып, үлкен құрмет көрсетті. Және Мәулана Нажмуддинді сынау, оның білімі мен шеберлігінің қаншалықты екенін білу үшін Наджмуддин Ағили, Сайфуддин Асба, Наджмуддин Самини, Сайфуддин Бахши және Жамалуддин Насфи сияқты Бұхара мен Самарқанд имамдарынан құралған топты

жібереді. Олардың әрқайсысы фикһ немесе негізгі сенім туралы сұрақтар қойып, барлық сұрақтарға жауап берді. Ғалымдар Йасурға Наджмуддиннің ұлы ғалым екенін хабарлаған.

Йасурдың Румиге деген ықыласы артып, оған ғашық болып, келісім арқылы Сұлтанға қайта оралуына мүмкіндік береді. Осы кезде сәтсіздікке байланысты сұлтан Жаһанның қайтыс болғаны туралы хабар жетті. Ол қайтыс болғанда әлі жас еді. Көтерілісшінің келгені туралы хабар жан-жаққа тарады. Йасур Есауылге хабар жіберіп, Хорасандық жауынгерлердің көмегімен көтерілісшілерге дереу шабуыл жасауды өтінді. Есауыл сұлтан дереу Йасурдың сарайына қарай бет алып, Хиджақту Ұландағы қосына жетті. Йасур: «Қалған көтерілісшілер шегінді. Сіз де өз ордаңызға қайтыңыз» деді. Есауыл қайтып оралып, Йасур қосындағы Бұқа-әмірдің үйіне орналасады. Ол бір ас ішіп отырғанда, күтпеген жерден Бектұт қалың әскермен жетіп, Йасурды таң қалдырады. Ол отыз нөкерімен Гератқа қашады. Рэй үкіметін басқаруға келген Бұқайдың ағасы Мұбаракшах оны Маммарда қарсы алды. Олар бір-біріне оқ жаудырды. Бірақ Есауылдың өмірі біткендіктен, кездейсоқ жебе Есауылдың мойнына тиіп, оны өлтірді. Осыдан кейін Есауылдың ұлдары әскермен барып, Бектұттың үйін басып алып, оның көптеген туыстарын өлтірді, ал Бектұт өз адамдарымен бірге қашып кетеді.

Йасур жиырма сегіз жастағы, сымбатты, ұзын бойлы жігіт еді. Оның ұлы 16 жастағы бала, оның беті мен денесі 20 жастағы жігіттікіне ұқсайды. Ол ақылды және әдемі, бірақ бір көзі өте кішкентай еді.

Биылғы оқиғалардың ішінде 716 жылдың 15 шағбан, сейсенбі күні Андалусия мен ұлы елдердің қазысы болған Мәулана Низам ад-Дин Абд әл-Мәлік қан қысымы көтеріліп, дифтерия және енгігуден қайтыс болды. Ол ұлы адам еді, ол қайтыс болғаннан кейін мемлекеттік істердегі тәртіп бұзылды.

Сондай-ақ, Әби әл-Фатх әш-Шанбанидің ұлы Әлидің ұлы шейх әл-Машейх Низам ад-Дин Әбу аш-Шана Махмұд зұль-хижжа айының 13-і күні Динур провинциясында қайтыс болып, сонда жерленді. Сұлтан Алам Олжайту ханның өлім оқиғасы былай болған. Рамазан айының басында Шаған Навауырдан аңшылықтан оралғанда, ол аздап ауырып, азап шекті, дене қызуы көтерілді. Тәжірибелі дәрігерлер оны емдеуге тырысты, бірақ Сұлтанның тағдыры өлім болғандықтан, емдеу нәтиже бермеді.

Сұлтанның жағдайы нашарлады. Жуынатын бөлмеден шығып кетіп, оған шәрбат берілгенде, ол өзін аздап жақсы сезінді, содан кейін ол ваннаға кетті. Ақыры, сұлтанның өмірі қысқарып, қайтыс болды. Патшалық оның ұлы Әбу Саидқа өтті. Бұл өлімге Сұлтанның әйелдері, әмірлері, туыстары, тіпті бүкіл халық қатты қайғырып, жоқтады. Сұлтан құрылысқа қатты қызығып, Сұлтания қаласының құрылысын аяқтағысы келген еді. Бірақ, сұм ажал оған мүмкіндік бермеді. Сұлтан қайтыс болғаннан кейін әмірлер, уәзірлер, шенеуніктер де қайғырып, жоқтау айтты.

717 жылы Түркістан жерінде ұлы Йасурдың ұлы Жанқашы қайтыс болды.

Дүние билеушісінің мінезі туралы қысқаша баян

Енді, Ұлы ханның қуаныш пен шаттық жиынындағы және майдан даласындағы іс-әрекеті мен айтқан сөздері туралы шағын әңгімелер:

Ұлы Сұлтанның жақсылығы мен ұлылығы соншалық, оларды толық қамту мүмкін болмаса да, мен бұл жерде оның кейбір қасиеттерін сипаттауға тырысамын:

Алла Тағала құлдарынан разы болған кезде ізгі құлдарының бірін тандап, оны билік пен билікке көтереді. Біздің дәуірімізде бұл ұлылық пен патшалық Шыңғыс ханға монғолдардың ұлысы Мұхаммед сұлтанның әулетінен Алланың әмірімен ашылған. Алланың қалауымен Пайғамбар мен оның әулетіне қызығып, кедей-кепшіктерге, ғұламаларға қол ұшын беріп, шынайылығы мен рухының арқасында ешкімнің қанын себепсіз төгуге дайын емес еді.

Ғұламалардың пікірінше, патша төрт нәрседе шектен шықпауы керек: біріншіден, патшаның аңшылықта қауіпсіз болуы барлық нәрседен қымбат және асыл. Өйткені патшаның өзінен басқа барлық нәрсенің мұрагері бар, ол бірегей. Екінші: әйелдермен сөйлесу жүректі әлсіретеді. Үшіншіден, шарапты шамадан тыс тұтыну ел істерін кешіктіруге әкеледі. Төртіншіден, көп қантөгіске бармаған абзал. Өйткені, соғыс қарапайым халықтан шыққан адамдар мен төрелердің билеушіге деген сенімсіз көзқарас қалыптастырады.

Сұлтанымыз билеуші болғаннан бері ешкімнің қанын себепсіз төккен емес. Алайда одан қорқып, ешкім бүлікші бола алмаған, оның дәуіріндей қай заманда да елде қауіп болмаған. Оның тұсында барлық жерде қауіпсіздік, жайлылық пен әділет орнады, езгі мен қысым жойылды. Бұл билеуші дәуірінің ерекшеліктерінің бірі тамақ пен сусынның мөлшерін көбейтіп, барлық адамдарға қауіпсіздік пен жайлылық жасау болды. Оның әділ дәуірінде ұрлық пен кісі өлтіру туралы хабар болған жоқ. Оның кезінде қауіпсіздіктің арқасында адамдар қылыштарын тастады. Сонымен қатар, халық жалған салықтар мен заңдардан босатылды.

Евфраттан Жейхунға дейін және Шығыс теңізден Мағриб теңізінің жағалауына дейінгі жерлер арасында қауіпсіз және тыныш болды. Сұлтан тұсында ешкім зардап шекпеді. Бір күні қорадан өте жақсы жылқы ұрланды. Олар ұрыны ұстап алып, мықтап байлап, соттан кейін басын шауып алсын деп Сұлтанға апарады. Сұлтан одан: «Ей, бейшара, неге бұлай істедің?» – деп сұрайды. Ұры: «Мен мұқтаж болдым, кедейлердің жылқысын ұрлағым келмеді» - дейді.

Сұлтанның жүрегі елжіреп: «Кедей бізден ұрламаса, кімнен ұрлайды? Біздің сот әділдік пен кешірім ордасы болғандықтан, бұл әрекетін қайталамау шартымен кешіреміз» – деді.

Тарихта осы оқиғаға ұқсас мысал бар. Бір күні біреу Жафар Бармакидің асыл сиясын ұрлап кетеді. Сия біреудің қолынан табылды. Ол сияны ұрлағанын мойындағаннан кейін, олар оны азаптауды және жазалауды шешті. Жафардың бұл бейшараға жүрегі өртеніп: «Оны жіберіндер! Мен оған осы сия сауытты қызмет көрсету үшін бердім де, ұмытып кеттім» – деді.

Тағы бір қысқаша әңгіме: Сұлтан кең шөлейт болып табылатын Джуржан маңындағы Түйкұт бағындағы ордасында тұрып, Ғазан хан Сирия мен Мысыр жеріне, ал сұлтан Мұхаммед Хорасан жерін қорғауға жауапты болған кезде кенеттен әмір корқынышты дауысты естіді. Әмір Долатшах Идажиді ол жерде үйлер мен адамдар бар ма, жоқ па, соны білу үшін жіберді. Ол ештеңе таппай, қайтып келіп, хабар берді. Әмір салқын күрсінді, оның тізесін түртіп, жылап: «Жоғары ақыл-парасатыма және алған илаһи шабытыма сүйене отырып, мен аға Вайни Ман Олжатайдың немесе Олжатемир мен Құтлұғтемірдің жолдастарының бірі қайтыс болғанын түсіндім» – деді. Менің айналамдағылар осы уақыт пен күнді бір жерде жазып қалдырды. Сонда Бұқа Олдучи шындықты іздеуге жіберілді. Ол қайтып келіп, Әмір Құтлұғ шахтың әйелі әпкесі Олжатемирдың сол күні қайтыс болғанын, Газа тұрғындарынан қорқып бұл хабарды жарияламағандарын айтты. Бұл хабар Ғазан ханға жеткенде, ол жылап: «Енді мен жеңілдеп, Құдайдың еркіне бағындым» - деді.

Тағы бір қысқаша әңгіме: Хоркдак Ахуджа әскерінің әмірі болып, қызу, ақылға қонымсыз мінезімен оған бағынбады. Сұлтан Шарр онымен мәселені ешкім білмейтіндей, тып-тыныш шешті. Хоркдак сияқты жаман мінез-құлық пен жаман ойы бар осындай жауды Құдайдың өзі соққыға салып, жазалайтыны белгілі болды.

Тағы бір хикая: Оның [Сұлтан Олжайтудың] тамаша тұлғасы туралы қызықты оқиғалардың бірінде, бір күні Табриз бекінісінің төбесінде мемлекеттегі барлық әмірлер мен ақсақалдардың көзінше сұлтан сопылық киім киген біреуге шабуыл жасайғаны айтылады. Сұлтан: «Менің ойымша, ол не ұры, не бір нәрседен қорқады» - деді. Ер адамның жағдайын білу үшін Сұлтанның туыстары оны тұтқындап, тінту жүргізеді. Ол құмыраның ішінде теріден жасалған кішкентай қорапты жасырын тығып қойғанын көрді. Олар оны оңды-солды ұра бастады. Ол ұрлық жасап, сатқындық пен кісі өлтіргенін мойындады. Сұлтан былай деді: «Үш күнәнді де ана тілінде мойындадың [яғни, шын жүректен], шариғат пен Яса әдет-ғұрып заңы бойынша өлтірілу керексің». Ол шариғат пен Яса заңы бойынша жазаланды. Бұл әңгіме де Сұлтанның бір қасиеті ретінде жазылған.

Тағы бір қысқаша әңгіме: Шағатайдың орнын басқан Арық хан, Шыңғыс ұрпағы Қайду мен Дува арасында елу жыл бойы қастық болды. Ғазан тұсында олар Мазандеранға шабуыл жасап, әйелдері мен балаларын өлтіріп, үйлерін, дүние-мүлкін, дүние-мүлкін қиратып, Мерв пен Герат шекараларына дейін жорық жасап, хан әскерін бірнеше рет талқандап, оның жерлерінің бір бөлігін басып алып, сарбаздарын тұтқындады. Сұлтанымыздың тұсында елу жыл жаулық кенет жойылып, басылды. Дува ханмен татулық пен достық орнатып, олар Арық және оның үйімен бірге Қайду үйінің билігін жойды, Қайдудың ұлы Сарбан және өздерін хан деп атайтын басқа ұлдары өлтірілді, әмірлер мен қалғандары барлық әскері ханға бағынды.

Тағы бір қысқаша әңгіме: Жұлдызшылардың барлығы дән мен бұршақ дақылдары қымбаттап, аштық пен азық-түлік тапшылығы болады деп болжады. Дәнді дақылдар мен бұршақ дақылдары қымбаттап қана қоймай, олар да мол әрі арзан болды. Сонымен қатар, иеліктің басым бөлігінде шегіртке мен құрғақшылықтың таралуы тоқтап, астық бағасы ең төменгі деңгейге жетті. Бұл Құдайдың Сұлтанға деген мейірімінен басқа ештеңе емес еді.

Тағы бір қысқаша әңгіме: Ислам әміршісінің тағы бір тосын сыйы мен кереметі 706 жылы 29 шәууәл жұма күні Гилян ормандарын жаулап алу үшін Қоңғыр Өлеңнен шығып, әйелдерінен бөлініп кеткенде, Өлтермиш хатун ауырып қалады. Сұлтан Рашид ад-Даулға оның қасында болуын және ол аурудан айыққан соң Сұлтанның соңынан баруды бұйырды.

Ордада біраз уақыт өткеннен кейін ханзада Тефурдың серіктері Рашидке онымен бірге болған ұлы әмірлер Болат Жинсанк пен Есенқұтлұқтың көзінше, өткен түнде гаремде ханзада серіктерінің бірінің аяғы шыраққа шалынып қалғанын айтады. Гарем өртке оранғанда, олар ханзаданың бесігін аман алып қалды. Біреу отішінде қояндай секіріп жүріп, бесікті сақтап қалды. Оның денесінің он жері, сондай-ақ, саятшылықтан шаршап келіп, ұйықтағандардың барлығы жанып кетеді.

Өлтермиш хатун ұлын аман алып қалғаны үшін алғыс ретінде кедей-кепшіктерге мол садақа беріп, бұл оқиғаны сұлтанға айтпауды бұйырады. Кенет билеуші атынан Ардебил маңына Зәнжан елшісі келіп, ол белгілі бір күні таңертең хан Исенқұтлұққа тез арада қосынға біреуді жіберіп, Қожа Рашид пен Өлтермиш хатунға жеткізуге бұйырғанын айтады: «Балалар (Бистам, Баязид және Тефлұр) үшін садақа бергеніне алаңдап тұрмын. Құдай маған оларға қауіп төніп тұрғанын көрсетті»-дейді. Бұл хабар әскерге жеткенде Сұлтанның зерделілігі мен жүрегінің тазалығына бәрі таң қалды.

Тағы бір хикая: Сұлтан әділдікте, татулықта, сүйіспеншілікте, кішіпейілділікте барлық данышпандардан, ғұламалардан асып түседі. Бір

күні Сұлтан көңіл көтеру үшін айна жасаушылардың, шыны үрлеушілердің жұмысын тамашалады. Шебер әйнекші ыстық әйнекті табаққа айналдырады. Бірақ, патшаның қатысуының әсерінен оның көңілі қобалжып, әйнек жерге құлады. Әмір Исенқұтлұқ сойылмен басынан ұрып жазаламақ болды. Бірақ әмірші оны өз мейірімімен тоқтатып: «Бұл байқаусызда болды, шыны жасаушы мұны қаламады, сондықтан оны жазалама» деді.

Тағы бір қысқаша әңгіме: Гаубари елінде өзінің ақылдылығымен терең ор қазуды болжаған Сұлтанымыздан басқа бірде-бір патша нан тапшылығынан қойшының киіз үйіне қонбаған болатын. Ол жердің бәрі егістікке айналсын, қираған жердің бәрі қоныстансын деп жерді арша суымен суарған болатын.

Тағы бір қысқаша әңгіме: бір күні ханның алдында бір адам отпен ойнап жүр екен. Ұшқын Сұлтанның аяғына түсті. Шейх Бахлул от жағушыны таяқпен жазаламақ болды. Сұлтан шейх Бахлулға айғайлап: «Оның әрекеті қасақана емес. Оны жазалама» - деді. Бұл оның ұлы қасиеттерінің бірі.

Тағы бір қысқаша әңгіме: Сұлтан қиыншылыққа өте сабырлы, төзімді болды. Сүйікті төрт баласы Бастам, Баязид, Тефур және Әбілқайыр ханзадалары балалық шағында қайтыс болып, сарай маңайындағылардың бәрі оларды жоқтағанымен, Сұлтан өзінің батылдығымен және табандылығымен басқалардың бәрін жұбатты.

Тағы бір қысқаша әңгіме: Ақыл-парасаты жоғары, илаһи шабыты бар бұл сұлтан айналасындағылардың бәрін танитын және әр адамның жүзін көріп, оның ойын, пікірін білетін. Сондықтан, одан ештеңе жасыра алмайтынсың. Нәтижесінде, барлығы оған шын жүректен қызмет етті. Өйткені, сұлтан жала, өтірік, жала жабуды қатты жек көретін. Бір күні оның көзінше біреу шегініп бара жатқанда, Сұлтан: «Оның опасыздығына біз сенімді емеспіз, бірақ сенің діннен безгендігің мен қулығың біз үшін күмәнсіз» - деді.

Тағы бір қысқаша әңгіме: Бір күні ұлы әмірлер Құтлұтшах, Шопан-ноян, Болат Жинсанк және т.б. ханнан сұрайды: «Ертеде сұлтан ақсақалдар мен шенеуніктерді өз міндеттерін атқару кезінде жіберген қателері мен күнәлары үшін жауапқа тартатын. Бірақ, таққа отырғаныңызға бірнеше жыл өтті, ешкімді жазалаған жоқсыз. Мұның себебі неде?» деп сұрады. Әміршінің жүзі гүлдей күлімдеп: «Мұның себебі – мейірім мен сенім. Сенен күнә көрсем, мен сені елемеймін. Мен сіздің жұмысыңыздың барлық қыр-сырын білемін. Бірақ мен сенен жазаға лайық үлкен күнә көрген жоқпын. Құдай маған бұл патшалықты бәріне әділетті болу үшін берді, мен бұл жолдан таймаймын» – деді. Мұны естіген әмірлер мен төрелер қатты қуанып, осы әділ Сұлтанға Аллаға шүкіршілік етеді.

Тағы бір хикая: Өзім жазған «Жәми ат-Тауарих» кітабын жазып, асыл әміршінің тапсырмасымен аяқтаған соң, Қожа Рашид ад-Даул кітапты Сұлтанға сыйға тартты. Сұлтан евнухты қатты жақсы көріп, оған бірде-бір патша өз уәзіріне бермеген сый-сияпаттар берді. Елу томанды өзі үшін айлық санаған. Әр ауданда оған екі үлкен ондық пен жыл сайын жиырма томан табыс әкелетін Қарабад ауылын да берді. Сонымен қатар, ол барлық уақытта бірегей болған басқа да марапаттарды табыс етті. Бірақ, Қожа Рашид ад-дин өз уәдесіне қайшы, маған, кітап авторына бұл сыйлықтардың бір бөлігін де бермеді.

Кітап Алланы мадақтаумен, Аллаға шүкіршілікпен және оның пайғамбары Мұхаммедке және оның бүкіл отбасына салауат айтумен, 725 жылы Рабиул-Ахир айында Ахмед бин Әл-Хусейн бин Сатақтың қолымен аяқталды, Алла кешірсін, ол, Алла Тағаланың мейіріміне мұқтаж әлсіз құл. Соңы.

Моңғол-түркі сөздерінің тізбесі

А

آزق [azaq] – азық
آقسقال [aqsaqal] – ақсақал
آلتينچ آي [altinji ai] – түркі күнтізбесінің алтыншы айы
اچونچ آي [uchinch ai] – түркі күнтізбесінің үшінші айы
اھتاجي [ahtaji] – қажетті
اروغ [uruq] – ұрық, ру, отбасы
اسراميشي [asramiş] – асырау
انداقودا [anda quda] – анда – дос, құда
اونگوبغول [ongubqul] – құл, күн
اوط ييل [ut yili] – сиыр жылы
اولجھ [olja] – олжа
ايداجي [aidaji] – офицер, қазынашы
ايراختھ [airaqtı] – салт атты
ايران [airan] – айран
ايغاق [aygaq] – айғақ, дәлел
اېكندى آي [ekinti ai] – түркі күнтізбесінің екінші айы
ايناق [inaq] – инақ
اينھو [inho] – құл
ايو اغلان [uyoglan] – уәзір
عرمرم [armarm] – ауыр

Б

باسقاق [basqaq] – салықшы
باغى [bagi] – жабайы
باورچى [baurçı] – аспаз
بخشى [baqshi] – жыршы, бақсы
بغتاھ [bagtaq] – шапбау
بلغاق [balgaq] – көтеріліс, тәртіпсіздік
بيتكجى [bitikji] – хатшы
بىرىنكز مينچ آي [birinkchminj ai] – түркі күнтізбесінің бірінші айы
بىشېنچ آي [bishinj ai] – түркі күнтізбесінің бесінші айы

Ғ

غزغان [qazqan] – қазан
غجرحى [gajirchi] – жетекші

Д

دادار [dadar] – Мәуреннахрда әке
دارامیشی [daramishi] – ұрысу
دایقویلی [daqiq yil] – тауық жылы

З

زقاق [zaqaq] – сакак, аудан

К

کریاس [karias] – мектеп
گزیکتان-کیشیکچی [geziktan-keshikchi] – күзетші
کۆچورمیشی [kuchurmishi] – қалыңдық
کهورکای [kohurkai] – дауылпаз

Қ

قاقمیشی [qaqmish] – ашу, реніш
قاپتورقاي [qapturqai] – қап
قاراوناس [qaraunas] – қарауыл
قسطاس [qastas] – таразы
قلاوزی [qalauzi] – әскер басы
قوپچور [qorpchur] – салық түрі
قوريلتا [qurultay] – құрылтай
قوماي [qumai] – құмай тазы

Л

لینکچی [lihkchi] – Қаған ұрпақтарының лауазымы

М

منقل [manql] – маңдай
موجلکا [muchalka] – жазбаша келісім

Н

نقوله-کاک [naqule-kokl] – кекіл
نماري [namari] – артық салық

П

پایزه [paiza] – пайза

С

سكسينچ [siksijn ai] – түркі күнтізбесінің сегізінші айы
سورامیشی [suramishi] – қуаныш, сүйінші
سيورغامیشی [suirqamishi] – мейірім, кешірім

Т

تابقور [tapqir] – төтенше салық
تایشمیші [taishmishi] – тағайындау
تتقاولی [tatqauli] – мінез, жүріс-тұрыс
تگیشمیشی [tagishmishi] – сұлтан кешірімі мен мейірімі
تنگسوق ، تنسوق [tangsuq] – оригинал, таңсық
توپچاق [tupchaq] – Қыпшақ арғымағы
تورتونچ [tortinj ai] – түркі күнтізбесінің төртінші айы
طاوشقن ییل [taushqan yil] – Қоян жылы
طایشی [taishi] – тайшы, лауазым
تونغوز ییل [tunguz yil] – түркі күнтізбесінің тоғызыншы айы
طوی [toi] – той, мейрам

Ч

چاق [chaq] – шак, уақыт
چاقشایات [chaqshaiat] – түркі күнтізбесінің тоғызыншы айы
چوقا [choqa] – бақташы киімі
چول [chol] – шөл
چیرغامیشی [chirqamishi] – мейрам

Я

یار شمیشی [yarmishi] – жарасу, бітім
ياسامیشی [yasamishi] – жасау
یتینچ آی [itinj ai] – түркі күнтізбесінің жетінші айы
یارلیق [yarliq] – жарлық
ییسون [yasun] – заң

Есімдер мен географиялық атаулар көрсеткіші

А-О-Э

ابو عثمان عمرو بن بحر الجاحظ - Абу Осман Омар ва бен Бахр аль-джахэз
آبا قاخان - Абаға хан
آب كور - Абкур
آذربايجان - Азербайжан
(امير) - Азине (әмір)
آشتوشنه - Ашту шехне
(قراسنقور) - Ақ сұңқар
آغوش رومی - Ағуш руми
آقا - Аға
آقاخان عادل - Аға хан Әділ
(امير) - Ақбұқа (әмір)
(مرخيچ) - Ақха тақ
آقسنقور - Ақсұңқар
آل علي - Ал-Әли
آمويه - Омавийе
آنند - анандэ
آبا جي گوركان - Абажи Гүркен
آبا قاخان - Абаға хан
آبكجار - Абакжар
آيشقا - Айшқа
(امير شيخ) - әбу Бакр
(استاد) - Абу Джафар
آبو حنيفه - Абу Ханифа
آبو الخير - Абульхайр
آبو سعيد - Абу Сайд
-Абуль Қасем Абдоллах бен Али бен Мухаммад аль-Қашани
آبو القاسم عبد الله بن علي بن محمد القاشاني
آبو كان - Абу Кан
آبو كان اغول - Абу Кан оғул
آبو كان آنند - Абу Кан Ананде
آبو مسلم مروی - Абу Муслим Мерви
- Абу Альмаали Мохаммад бен Салом Ала фатас Аль-хосейни
آبوالمعالی محمد بن نصر بن سلام الافطس الحسيني

ابو النعمان - Абу ан-Нааман
 أبهر - Абхар
 ابي الحسن الأشعري - Аби аль-Хасан Аль-Ашаари
 ابي حنيفه بن ثابت - Аби Ханифа бен Сабет
 ابي الخير - Абильхайр
 اتيل - Етил
 احمد (امير تومان) - Ахмад
 احمد حنبل - Ахмат Ханбал
 احنفي - ахнафи
 احنفي اغول بن بوري بن جغتاي - Ахнафи Оғул бен Бури бен Чағатай
 ادنه - Аднэ
 اراتيمور - Ара темур
 اران - Аран
 ارانيه - Арание
 ار (Ер) باسماحي - Ар (Ер) Басмахы
 اربل (قلعه) - Ирбил
 اردبيل - Ардебил
 ارتاتا - Артата
 اردش (آب) - Ардаш
 اردقيا (اردوقيا) - Ардиқа
 ارزنه (قلعه) - Арзане
 ارس - Арыс
 ارس اغول - Арыс оғул
 ارسبوقا (امير) ۹۳ - Арысбұқа
 ارغوداق - Арғудак
 ارغون اقا - Арғұн аға
 ارغون دوات - Арғұн дуат
 ارق - Арық
 ارقبو كا - Арықбұқа
 ارکتمور - Арықтемур
 اروس (ارس) - Арұс
 اروك خاتون - Арық қатун
 اروك خان - Арық хан
 ارون - Арун
 ازس - Азыс
 اساليم رود - Аслимруд
 ساوه گلستان - Савэ Гулестан

اسباور - Асбауыр
 اسحاق سگورجی - Асхақ Саурджи
 اسحق - Асхақ
 اسحق وند = رستم رماح - Асхақванд
 اسفہبد - Эсфехбанд
 اسفیدرود - Эсфидруд
 اسلام - Эслам, ислам
 اسلامودجان - Эсламуджан
 اسمعیل بهادر - Исмайл Бахадур
 اشنویه - Ашнавиє
 اشیق تیمور - Ашиқ Темур
 اصیل الدین (سید ، خواجه) - Асил ад-дин (сейіт, қожа)
 افتخار الدین بخاری (سید) - Эфтехар ад-дин Бухари (сайд)
 افرم - Афрам
 افشه - Афше
 اقربقا - Ақборту
 اکر وگ اقوبقا - Ақбуқа Гүркен
 ادیاق لوقا - Ақул Қайду
 اکراد - Акрад
 اقاتال - Алатақ
 اکرдал - Аладарке
 اناى و نى تاس ن بودال - Аладу бен Саты ноян
 الافرنگ (شهزاده) - Алафаранг (ханзада)
 اقاتىال - Алайтақ
 اناخ بل - Алып хан
 التاجو آقا - Алтаджу аға
 التاغ - Алтағ
 التاق - Алтақ
 التان - Алтан
 الترمیش خاتون - Алтырмыш хатун
 الجتوی - Олджатуй
 الدونویان - Алдунуян
 الغ خان - Алағ хан
 الغو - Алғу
 الغ ییسور - Алғисұр
 الفی - Алфи
 المالیق - Алмалық

المانقوا - Алманкуа
 (الوند) - Алванд (тау)
 اليس لى - Алислы
 امرای مهديين - Мехди әмірлері
 امیر حسین - Аимр Хусейн
 امیر سونج - Севендж амир
 امیر ملک بن شاهى مالک بن لنگر - Амир Малек бен Шахи Малек бен
 Лянгар
 اندکان - Андакан
 اندلس - Андалус
 -اننده Ананде
 عادلشاه -Адел шах
 عادليان -Адалиан сам
 -عایشه Айша
 -عایشه خاتون Айша хатун
 عباسيان -Аббасиан
 عباسيان (آل عباس)
 عبدالله -Абдаллах
 عثمان -Осман
 عراق -Эрак
 عراق -Эрак Аджам
 عراق -Эрак Араб
 -عرب Араб
 -عرب گورکان Араб Гүркен
 -عزالدين ابوبکر ابهرى (امير) Азаддин Абу бакр Абхари амир
 -عزالدين زردکesh (امير) Азаддин Зардкеш амир
 -عزالدين عبدالعزيز بن جمال الدين ابراهيم سواحلى (ملك) Азаддин Савахели
 -عزالدين على جمال كاشى (شيخ) азаддин Каши шейх
 -عزالدين قوهكى Азаддин Кухаки
 -عزالدين قوهكى (خواجه) Азаддин Кухаки Қожа
 -عصمة الدين Асмаддин
 -عضدالدين ايگى (مولانا) Азаддин Иги
 -علاء الدين Аладдин
 -علاء الدولة بن ملك شرف الدين سمنانى . Ала ад-Даул Семнани
 -علاء الدين ايلدغر ناصرى Ала ад-Даул Насери
 -علاء الدين بيتكچى Ала аддин Битикчи
 -علاء الدين دهلى (سلطان) Ала аддин Дехли султан

- Ала аддин Джувейни - ىنى وچ كل ماطع نى دل اءال ع
 - Ала аддин Мохаммад - دم حم نى دل اءال ع
 -Ала аддин Хенду -علاء الدين هندو (خواجه)
 - Али - على (امير المؤمنين)
 -Али -على (امير)
 -Али оғул -على اغول
 -Али шах -على اغول
 -Али шах Табризи -عليشاه تبريزى
 -Али Құшчи -على قوشچى (امير)
 -Али Кучек -على کوچک
 -Амад аддин Мустафа - عمادالدين (مستوفى)
 -амад аддин Занги Аксунқар - عمادالدين زنگى اقسنقور
 -Аман Аддин Амад Алмульк -عماد الدين عماد الملوك (سيد)
 -Амад аль-Мульк - عماد الملك
 -Омар ва бен Ал-асс -عمر و بن العاص
 -Омар ва асс -عمر وعاص
 -Антаб -عنطاب
 -Айса Аль-мағлаб бе Морад -عيسى الملقب به مراد
 -Айса бен Махна -عيسى بن مهنا

Б

-Баба оғул -۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶بابا اغول
 -Бабақжар - بابكجار
 -Байбұқа -با بوقا
 -Бахраван -باحروان
 -Бадан -بادان
 -Бадие азиз -باديه عزيز
 -Барыскөл -بارس كول
 -Баған әділ -باقان عادل
 -Балтақу -بالتقو
 -Балтемур -بالتيمور
 -Бану -بانو (زن نصرت)
 -Бахари -باهرى (مذهب)
 -Баян Чинсак -بايان چينساک
 -Байбұқа Құшшы -بايبوقا قوشچى
 -Байтемиш -۴۹بايتميش،
 -Байтоқан -بايتوقان

بایدو - Байду
 بایزید - Баязит
 بایғар - Байғар
 ببری = چینک پولاد نور - Бабри-Шыңболат нұр
 ببسو نحص - Бебсунхас
 بحر خزر - Хазар (Каспий) теңізі
 بحر فارس - Парсы теңізі
 بحرین - Бахрейн
 بحیرم - Бахирам
 بخارا ۵۳ - Бұхара
 بدرالدین لولو - Бадр аддин Лулу
 بدرالدین موسی کردی - Бадр аддин Муса Корди
 براق حاجب - Барақ Хаджип
 برج سبع . - Бордж Сабэ
 بر طاس - Бортас (Бартас)
 بر غول - Барғұл
 برغولی - Барғұли
 بر ندوق - Борондук
 برونشاه - Боруншах
 برهان الدین عبری (سید) - Бурхан аддин Эбари (сейт)
 برهان الدین مروی (قاضی) - Бурхан аддин Мерви (қази)
 بریه - барие
 بسطام - Бестам
 بشکل دره (بیشکله) - Бешкал даре (Бишкала)
 بصره - Басра
 بعلبک - Баалбек
 بغداد - Бағдад
 بغدادی اختاجی - Бағдай эхтаджи
 بغلان - Бағлан
 بقاع العزیز - Бағай аль-Азиз
 بکاتیمور - Бекатеймур
 بکتوب - Бектуб
 بکر - Бакр
 بلارغی - Баларғы
 بلخ - Балх
 بلغان خاتون خوراسانی - Болған хатун Хорасани
 بالیهجان (بیشه) - Балихжан

بنی امید - Бани Омейад
 بنی هاشم - Бани Хашем
 بوبکری - Бу (Абу) бакри
 بو تم سر - Бу тамсар
 بوخیر کون - Бухейр кун
 بوجای - Буджай
 بوجای بهادر - Буджай бахадур
 بوجای نويان - Буджай ноян
 بوجغان (بو چغان) - Буджған
 بوچای - Бучай
 بورالغی - Бұралқы
 بوری - Бөрі
 بوغان - Буған
 بوقا (امير) - Бұқа (әмір)
 بوقا الدوچی - Бұқа Алдучи
 بوقاجوق - Бұқашық
 بوقاجيسناک - Бұқажиснак
 بوقا وينشاء - Бұқаойынша
 بوقا يارغوچی - Бұқаяр ғучи
 بو کما - Букма
 بولارغو (بولارغی) - Боларғы
 بولان خيچانک - Бұлан Хичанк
 بولای - Бұлай
 بهاء الدين اياز - Баха аддин Аяз
 بهاء الدين محمد جوينی - Баха аддин Мохаммад Джувейни
 بهادر - Бахадур
 بهرام - Бахрам
 بهلول (شيخ) - Бахлавал шейх
 بيانتاش - Баянташ
 بيستون (کوه) - Бистун (тау)
 بيش باليق - Бешбалық
 بيشقرد - Бешқард
 بيغور - Бейғур
 بيکبارس - Бикбарыс
 بکتاش - Бекташ
 بيکتمور - Бектемур
 بيکتموراغول - Бектемур оғул

۲۱۰. ۲۱۴. ۲۱۵. ۲۱۷. ۲۱۸. ۲۲۰. - Бектуб
- Бейкут
- بيلغان خاتون خراسانى
- بين النهرين
- بينى کاو

В

- وادی امير
- واسطه
- وان
- وستان
- وشمگیر
- ورامین
- ورچی
- وفامالک

Г

- گاوباری
- گرجستان (Грузия)
- گرجیان (грузиндер)
- گسكر
- گشتاسبی
- گل دست
- گلستان
- گلستانه
- گوجرات (کنایت)
- گیлян
- گүйік хан

Ғ

- Ғазан
- Ғазан хан
- Ғазан адел
- Ғарматин
- Ғазнин
- Ғаза
- ғур (شهر)

(غياث الدين (سلطان) = الغ خان)
(غياث الدين محمد اولجايتو (سلطان) - Ғияс аддин Мұхаммед Олжайты

Д

دافجا-Дафаджа
داود (ع). - Дәуіт
داود اصفهانی - Дәуіт Исфাহани
داود النبی - Дәуіт Ан-наби
داود خواجه ، داودشاه - Дәуіт Қожа
دباج - Дабах
دباج (امير)
دارمندانى-Дармандани
دره گز -Дарегез
دريای مشرق-Дариой Машреқ (Шығыс теңізі)
دريای مغرب -Дариой Мағреб (Батыс теңізі)
دقتی خاتون - Докты хатун
دلان ناور - Долан науар
دمشق - Димашқ (Дамаск)
دوا - Дуа
دواتدار-Дауатдар
دولاب-Дулаб
دولاندى - Дуланды
دولتشاہ ايداجى - Даулетшах Идаджи
دولندى خاتون (شهزاده) - Дуланды хатун
دهلى - Дели
ديلمان - Дилман
دينور - динур
ديور (= پادشاہ) - дивар падишах

Ж-Д-Ж

جابهکجوک بخشى-Жабекжовак бахши
جاپار (چاپار) -Жапар
جارق-жарақ
جاسامورا (سلطان). -Жасамұра сұлтан
جاشو - Жашу
جالينوس - Джалинус
جامع التواريخ - Джами ат-тауарих

جانسای Жангай
 جانكشوفان - Жанкешу Қотан
 جانی طغای - Жани Тоғай
 جاوت قوری - Жауат кури
 جاوقور (امير) - Жаукұр әмір
 جاوقور سكورچی - Жаукұр сакурчи
 جبرئیل (امير هزاره) - Жебрейл
 ججهکتو - Жөжекту
 جحنیر - Джахнир
 جرجان - Джурджан
 جرفادخان - Джарфадхан
 جرون (جزيره) ،
 جعفر - Джафар (= ایستتمور)
 جعفر بارماکی - Джафар Бармаки
 جعفر (پسر خواجه اصیل الدین) .
 جعفر قودجا - Джафар Қоджа
 جغتای - ДШағатай
 جغتای - Джағтай
 جلال الدین (پسر رشیدالدوله) ،
 جلال الدین حسن - Джалил аддин Хасан
 جلال الدین (سلطان) - Джалал аддин султа
 جلال الدین كاشی (سید) .
 جلال الدین طری - Джалад аддин Тури
 جلاير - Джалайыр
 جمال الدین آغوش .
 جمال الدین ابراهيم سواملی (شيخ) - джамал аддин Ибрахим Савомали
 جمال الدین ابراهيم (شيخ) - Джамал Аддин Ибрахим шейх
 جمال الدین - джамал аддин Аби Джафар Мохаммад бен аль-Мансур
 ابی جعفر محمد بن المنصور - الاصفهانی (جواد) ح .
 جمال الدین بن نعیم بن عبد السلام - Джамал аддин бен Тайм бен Абдулсалам
 جمال الدین ترکی - Джамал аддин Турки
 جمال الدین کتل (شيخ) - Джамал аддин Катал шейх
 جمال الدین قاسمور - Джамал аддин Қасмур
 جمال الدین مطهر حلی - Джамал аддин Моттахар Хали
 جمال الدین صلوك - Джамал аддин Саалук бен Мохаммад бен Йурки
 بن محمد بن یــــورکی

دجمال الدين مغولى - Джамал аддин Моғоли
 (ملك) جمال الدين - Джамал аддин Малек
 جمال الدين نفسى - Джамал аддин Насфи
 جمال الدين ورامينى - Джамал аддин Веромини
 جمال (خواجه سلطان) - Джамал Қоджа Султан
 جمكان - Джамкан
 جنت آباد - Джаннат абад
 جنشكى گوركان - Жанкеші Гүркен
 جوبای - Жубай
 ۱۲۰، ۱۷۵ جى - Джуджи
 جوجى خان - Джуджи хан
 جوجى قسار - Джуджи қасар
 جوشي - Джуши
 جوقجای - Джукджай
 جولجى ايلچى - Жулчи елчи
 جونقور - Джункур
 جونقوردانك - Джункурданак
 جويقور - Джуйқұр
 جوين - Джуин
 جوى نو. - Джуйну
 جهود - Джухуд
 جىحون - Жейхун
 جىمباي - Джимбай

3

ذوالقرنین-Зульхарнайн
 ذوالقرنین أغول - Зульхарнайн оғул
 ظفر خان - Зафар хан
 ظفر شاه - Зафар шах
 زبال (راهب) - Забул
 ضحاک - Захак
 ضياء الملك - Зия уль-мүлік
 زبیر - Забир
 زردشت النبي - Зардошт аннаби
 زکی بن سینا بن طغرل بک بن قلیج بن سنقور بن گنجشک بن طوسبوقاین
 التلن خان - Заки бен Алтын хан
 زمخشر - Земахшар

Зенджан - زندжан
 Занганруд - زنگان رود
 Зид - زيد
 Зейн аддин Али абдуль-салам - زين الدين على عبد السلام
 Зейнаддин Кимиачи - زين الدين على كيميachi
 Зейн аддин Куддуси - زين الدين قدسي (مولانا)
 Зейн аддин Мастари - زين الدين ماستري
 Зейн аддин Йусуф - زين الدين يوسف

И-Й

Йас - ياس
 Ишқа - يشقا
 Ибек Хатай - ايبيك خطائي
 Итқұл Гүркен - Итқұл Гүркен
 Итқұлы - Итқұлы
 Итемур - Итемур
 Итемур Ашкар Насери (эмир) - ايتمور اشقر ناصري (امير).
 ۱۰۱. ۱۰۰. ۹۷. ۹۶. ۹۵. ۹۳. ۷۴. ۶۸. ۵۶. ۵۵. ۲۹. ۲۸. ۲۷. ۳. ایران (ایران زمین)
 ۱۲۴. ۲۱۲. - ۱۹۵. ۱۷۹. ۱۷۶. ۱۷۳. ۱۶۸. ۱۶۶. ۱۵۳. ۱۴۷. ۱۴۲. ۱۳۶. ۱۲۹. ۱۲۴.
 Иранзамин
 Ирктемур - ایرکتمور بن بابا
 Ирктемур бен Бұқатемур - ایرکتمور بن بوقاتیمور
 Иренджен - ۲۰۳. ۱۹۵. ۱۶۹. ۱۶۶. ۸۰. ۷۸. ۷۷. ۶۶. ۵۲. ۴۴. ۴۳. ایرنجین (امير)
 (амир)
 ۲۱۲. ۲۱۱. ۲۱۰. ۲۰۸. ۲۰۷. ۲۰۶. ۲۰۳. ۲۰۲. ۲۰۰. ۱۶۴. ۱۵۳. ۱۵۲. ۱۵۰. ایسنبوقا ۹,
 ۲۱۳. - Есенбұқа
 Исен Бұқа оғул - ۲۱۴. ۲۰۴. ۲۰۳. ۱۷۵. ۱۶۴. ایسنبوقا اغول
 Исентемур - ایسنتمور (= جعفر)
 ۲۳۶. ۱۷۶. ۱۴۲. ۸۳. ۷۳. ۶۵. ۶۳. ۴۲. ۹. ایسن قتلغ (ایسن قتلوق - ایسن قوتلوق)
 ۲۳۷. - Исен құтлұқ
 Исен көк - ایسنکوک
 Иғурстан - ایغورستان
 Ила - اıla
 Илтермеш хатун - ایلترمش خاتون
 Илджитай Құшшы - ایلجیتای قوشچی
 Айна Чикдай - ایا چیکدای
 Илиасмыш - ایل یاسмыш

۱. Имел Қожа - ىمەل خواجە
 Имэ - ايمە
 Инақ - ايناق
 Инақ бен Бахшар - ايناق بن بخشار
 Инақ Тоқмақ (әмір) - ايناق توقماق (امير)
 Инжуксу - اينجكسو
 Инджуке - اينجكو
 Инқұл - اينقول
 Ини - اينى
 Иуа - ايوان كسرى

Қ

Қаан - قاآن
 Қабыл - قابيل
 Қасым қия - قاسم كيا (سيد)
 Қамел - قامل
 Қан - قان
 Қахре - قاهره
 Қайду - قايدو
 Қайди - قايدى
 Қайын - قاين
 Қапторғай - قاپتورقاى
 Қыпшақ башы - قىپچاقباشى (قىپچاقباشى)
 Қыпчақ башы - قىپچاقباشى
 Қыпчақ - قىپچاق
 Қыпчақашы - قىپچاقاشى
 Қыпчақия - قىپچاقياى
 Қыпчай - قىپچاى
 Қыпчан - قىپچان
 Қобғуртай - قىبغورتاى
 Қабуқа - قابوقا
 Қытатай бахадур - قىتاتى بهادر
 Құтлық бек - قۇتلىق بىك
 Құтлық бұқа - قۇتلىق بۇقا
 Құтлық темір - قۇتلىق تىمىر (امير)
 Құтлық темір Гүркен - قۇتلىق تىمىر گوركەن
 Құтлық Чаға - قۇتلىق چاغا

قتلغخواجه - Құтлық қожа
 قتلغ خان - Құтлық хан
 قتلغخواجه بن دوا - Құтлық қожа бен Дауа
 قتلغ خواجه - Құтлық Қожа
 قتلغ شاه - Құтлық шах
 تلغ قيا (قتاغ قياه) - Құтлық қия
 قتلون چغا - Құтлун Чаға
 قجماس بهادر - Қашмас бахадур
 قداقى - Қадақы
 قداقى بن چغادای - Қадақы бен Чағадай
 قرا بوقا - Қара Бұқа
 قراختای - Қарақытай
 قراخوجو - Қара қожа
 قراستنقور - Қара сұңқар
 قراقورم - Қарақорым
 قرانجوق - Қараншық
 قروا ناس نکودری - Қарунас Некудари
 قريش - Қариш
 قزوين - Қазвин
 قسطنطينه - Қасатнати́на
 قطب الدين - Кутбаддин
 خاتيپ (جزيره) - Хатиб (арал)
 قفاى - Қафай
 قلام رودبار - Қалам рудбар
 قلعه الروم - Қале аль-рум
 قلہات - Қалхат
 قناس - Қанас
 قنعر اولانک - Қоңыр Оланак
 قنفکوه - Қанафкух
 قنقور اولانک - Қоңқыр Ауланак
 قوبلاقان - Құбыла хан
 قوتلوق خواجه - Құтлық Қожа
 قوتوقو بهادر - Құттықы бахадур
 قوتوقیای - Құтты қия
 قوجانجی جايکشو - Қоджанджы Жайкешу
 قورخان ايداجی (امير) - Құрхан Айдашы
 قورمچی کورکان - Құрмашы Гүркен

قورى مىشى - Құрымышы
 قولىبۇقا - Құлбұқа
 قولچۇق - Құлчүк
 قولى - Құли
 قوما - Құма
 قوندورى (امير) -
 قونقورتو
 قونيه
 قۇندورى امير - Құндури амир
 قىياشى - Қияшы
 قىاصرۇ روم - Қайсарат рум
 قىان - қиян
 قىدار - Қайдар
 قىدو (شهزاده) - Қайду
 قىدوبىيان - Қайдубаян
 قىصر روم - қайсар рум
 قىصريه - қайсария
 قىس - қиас

К

كات - Кат
 كاجاك - Каджак
 كاخته - Кахте
 كازرون - Казраван
 كاشان - Кашан
 كاشكار - Қашқар
 كاشم - Кашем
 كاليشم - Калишам
 كابتوقانيان - Кабтуқаниан
 كېك (پسر كهين دوا) - Кебек
 كېك پولاد گوركان - Кебек Полат Гүркен
 كجرات - Куджрат
 كدار - Кадар
 كراى - Керей
 كراى بهاډور - Керей бахадур
 كرايت - Керейт
 كردان - Керден
 كردانشاه - Керден шах

کردستان - Курдестан
 کرک (قلعه) - Кырк
 کرک (دید) - Корк
 کرکر - Каркар
 کرمان - Керман
 کرمان خاتون - Керман хатун
 کرمایان - Кермайн
 کریالای (دره) - кериалай
 کریم الدین - Карим аддин
 کزیکتانان - Казиктанан
 کش - Кеш
 کشت - Кешт
 کلاجه کوه - Каладже кух
 کلاجه (قلعه) - Калаче
 کلاشم - Калашам
 کل بازار - Кол базар
 کلیشم - Кулишам
 کمال الدین بن یونس موصلی - Камал аддин Мусали
 کمال الدین زنگاری - Камал аддин Зангари
 کمال الدین موصلی (قاضی) - Камал аддин Кази
 کمال تفلیسی - Камал Тифлиси
 کنان کوه - Канан кух
 کنبایت (= گوجرات) - Канбайат, Гуджарат
 کو بخشکاف - Кубхешкаф
 کوبک - Көбек
 کوتم - Кутам
 کужек Онракшы - Көжек Онракшы
 کوجه - Көже
 کوچسبان - Кучасбан
 کوچکیان - Кучекиан
 کوران دشت - Курандашт
 کوربوقا (امیر) - Курбұқа
 کور تیمور ۱۱، ۲۱ - Көртемір
 کورسبه - Көрсбе
 کورکور نويان - Куркур ноян
 کورلو ناصری (امیر) - Көрлі Насери
 کوشان - Кушан

كوشكتيمور - Көшіктемір
 كوفتن - Куфтан
 كوفه - Куфа
 كوكتای - Көктай
 كو كجی - Көкші
 كو كوی خاتون - Көкей хатун
 كولم - Кулам
 كول هوۋی - Кул хуи
 كومیشه - Кумише
 كونجاک - Кунжак
 كونجاک بن تكاجاك
 كونجاک - كونجاک بن Такажак
 كوهين دوا - Кохин дуа
 كوهين مومكقيای - Кахин Мумакқия
 كيتو قانونيان - Киту Қануиан
 كىخاتو - Кейқату
 كىخسرو - Кейхысрау
 كيزك (قلعه) - Кизак
 كىكاوس بن شهنشاہ - Кейқауыс бен шаханшах
 كيوك - Күйік
 كيوكجی متيکقانك - Күйікші М

Л

لاجريک - Ладжарак
 لارک (جزيره) - Ларак
 لارنده - Ларанде
 لახسا - Лахса
 لاران - Ларан
 لقمان حکيم - Лукман хаким
 لکری گورکان - Лакари Гүркен
 لکмир - Лакмир
 لمغولی - Ламғули
 لانگر - Лангар
 لانگارود - Лангаруд
 لور - лур
 لولو (خواجه) - Лулу Қожа
 لہاور - Лахавар

Лахавари - لهاواری
Лахор - لاهور
Лиахджан - لياھجان

М

Матмудар - ماتمودار
Мачин - ماچين
Махнай ехтаджи - ماھناي ەختاڭجي
Мазандеран - مازندران
Мазук - مازوق
Мульк бен аль-нас - مالک بن الانس
Малава - مالوا
Мамшару - مامشارو (کوه)
Мамшақи - ما مشقی
мамун - مأمون
Манту - مانتو
Манту эхтаджи - مانتو ەختاڭجي
манту - مانتو
Мани - مانی
Маврелнахр - ماوراء النهر
Майбатар бахадур - مايفتر بهادر
Мобараз кул - مبارز کل
Мобарак шах Сави - مبارک شاه ساوي
Моджад аддин - مجدالدین
Мухаммад амир - محمد (امير)
Мухаммад солтан - محمد (سلطان)
Мухаммад Олджату - محمد الجتو
Мухаммад Ольджайту - محمد اولجايتو (سلطان)
Мухаммад бен Ахмат бен аль-Ханбал - محمد بن احمد بن الحنبل
Мухаммад бен Идрис аш-шафой аль-Фараши - محمد بن ادریس الشافعی الفرشي
Мухаммад бен Сасан бен Вашамгир - محمد بن ساسان بن وشمگیر
Мухаммед Тайджу - محمد تايجو
Мухаммед Заргар - محمد زرگر (امير)
Мухаммед Зузани - محمد زوزنی
Мухаммед Салар - محمد سالار (امير)
Мухаммед Шах бен - محمد شاه بن سلطان محمود بن محمد ملكشاه سلجوقي

('удтан Махмұд бен Мухаммед бен Малекшах Салджуки
 محمد طيفور - Мухаммед Тайфур
 (سيد) محمد كيا - Мухаммед Киа
 (ع) محمد مصطفى - Мухаммед Мустафа
 محمود آباد - Махмұд абад
 محموداسين - Махмұд дасин
 (سلطان) محمود سبكتكين - Махмұд Сабуктегин
 محمود قلہاتی - Махмұд Қалхатти
 مدكين-Мадкин
 مدینہ-Мадина
 مراغه-Мараға
 (= آقحه طاق) مرخيج (كوه) - Мархидж-Ақша тақ (тау)
 مرداويج - Мардавидж
 مرداويج وند - Мардавиджанд
 (= مرغاب) مورغاب - Морғаб
 مرقيو - Марғив
 مرو - Мерв
 مر والروم - Мерв аль-рум
 مستنصر اصلان بتكين - Мостенсар Аслан Бтекин
 مسعود - Масуд
 مسعودبن محمود - Масуд бен Махмұд
 مسلمانان-Муслманан
 (ع) مسيح - Масих (Иисус)
 مشهد-Мешхед
 مصر - Миср
 مصطفى خواجه - Мустафа Қожа
 مصيصه - Масисе
 مظفر - Мазфар
 مظفر الدين ابوبكر -Мазфар аддин абу-Бакр
 مظفر الدين كو كبرى ابوسعيد - Мазфар аддин Ку Кабири Абусайд
 معز الدين -Мааз аддин
 معصر - Мааср
 معويه - Муавие
 معوية بن ابي سفيان - Муавие бен Абу Суфиан
 مغول - Моғол
 مغولهای دودين شار - Моголы Дудиншара
 مقبل - Мағбул

(ديه) - مكارم - Макром
 مكسكر - Максакар
 مكناباد - Маканабад
 مكه - Мекка
 ملطيه - Малатие
 ملكتمور - Малектеймур
 ملك حما - Малекхама
 ملبار - Меллибар
 منجيل - Манджил
 منقدو - Манғыду
 منقلا - Маңғлай
 منقلاى بولارغى - Маңғлай Боларғы
 منكتاز - Манктаз
 منكوقان - Монке хан
 موسى - Муса
 موسى (امير) - Муса
 موسى آباد - Муса абад
 موسى گوركان - Муса Гүркен
 ماسول - Масул
 موغان - Муған
 موكان - Мұқан
 مولانا جلال الدين عبدالغفارى - Маулана Джалал аддин Абдулғафари
 مولانا قطب الدين شيرازى - Маулана Катеб аддин Ширази
 ماولاي - Мавлай
 ماولاي (امير) - Мавлай
 ماولاي بيگى - Маула беги
 مولتان - Мултан
 مومكقياى - Мумеккия
 مومن (امير) - Мумен
 مهييار - Махиар
 مهدي - Мехди
 مهدي (ع) - Мехди
 مهدي نقيب النقباء (سيد) - Мехди Нақип Ан-нақфа
 مهنا - Махна
 مهين بايان - Махин Байан
 ميتكقان (شهزاده) - Метикқан
 ميخائيل - Михаел

میری - Мири
میکائیل - Микайл
مینقان - Минқан

Н

(امام) ناصر - Насер имам
(سلطان) ناصر - Насер султан
ناصر اعرج مصر - Насер Арадж Меср
(پسر شمس الدين) ناصر الدين - Насрадин
(پسر وفاملک) ناصر الدين - Насреддин
(ملک) ناصر الدين - Насреддин Малек
ناصر الدين غوري - Насреддин Гури
ناصر الدين يحيى - Насреддин Яхьяи
ناصر دلقندی (امير) - Насер Делқанди
ناليقو - Налику
(شيخ) نجدى - Наджади
(مولانا) نجم الدين - Надж аддин
نجم الدين سميني - Наджм аддин Самини
(قاضى) نجم الدين صالح - Наджм аддин Салех
نجم الدين طيبي - Наджм аддин Тайби
نجيب الدوله - Наджиб аддаул
ناخدжевان - Нахджеван
ناخشاب - Нахшаб
نصارا - Насара
نصرت (پسر محمود قلهاى) - Насрат
نصرت شاه - Насрат шах
نصير الدين (خواجه) - Насер аддин
نصير الدين تبريزى (قاضى) - Насер аддин Табризи
نصير الدين سيستاني - Наср аддин Систани
نصير الدين طوسى (خواجه) - Наср аддин Туси
نصير الدين محمد الطوسى (خواجه) - Наср аддин Мухаммад Туси
نصيرى - Насрие
نظام الدين ابوالثنا محمود بن على ابن ابى الفتح الشنبانى (شيخ المشايخ) - Низам аддин аль-Шанбани
(قاضى القضاء) نظام الدين عبد الملك - Незам аддин Абд-аль-Малик
(مولانا) نظام الدين عبد الملك
ناغاتو - Нағату

- Пакудариан - نکودریان
 - Наку Ғазан хан - ناكو غازان خان
 - Намауруд - نماوورد
 - Наупадшах - نو پادشاه
 - Наухадой - نوحداي (امير)
 - Нур аддин - نور الدين
 - Нураддин Хаким Тастари - نور الدين عبدالرحمن حكيم تستري (مولانا)
 - Нурма - نورما
 - Наурыз - نوروز
 - Наурыз амир - نوروز (امير)
 - Нурин аға - نورين آقا
 - Нахар Ғазани - ناхар غازاني
 - Ники - نيكي
 - Нил - نيل
 - Нилувар - نيلوار
 - Ним мардан - نيم مردان (مرغزار)

П

- Парс - پارس
 - Болат (қала) - بولات (شهر)
 - Болат Чинсанак - بولات چينساناك
 - Болат Қия - بولات قيا
 - Пул (көпір) Чаған - پول چغان
 - Пул зархе - پول زرخه
 - Панджаб - ۲۱۶ پنجاب،
 - Пахлавон Малек - پهلوان ملك
 - Пир хамад - پير حامد ۴
 - Пилсауар - پيلساوار
 - Пилманшахр - پيلمانشهر

Р

- Рафзи - رافضي
 - Рай дивал - راي ديول
 - Рабетсорх - رباط سرخ
 - рабб рашид - ربع رشيد
 - Раббие - ربيعه
 - Рахбие - رحيه (قلعه)

راخیات الہ-шам - Рахият аль-шам
 رستم رماح (اسحقوند) - Ростам рамах
 رسول (ص) - Расул
 رشت - рашт
 رشید - рашит
 رشید (خواجه) - Рашит Қожа
 رشید آباد - Рашид абад
 رشید الدولہ - Рашид аддаул
 رشید الدولہ (خواجه)
 رشیدالدین-Рашид аддин
 رشیدالدین (خواجه)
 رشید علاء الدین محمد - Рашид ала аддин Мохаммад Рази
 رضی الدین محمد ابهری
 رضية-Разиа
 رکن الدولہ-Рукн аддоул
 رکن الدین (سلطان) - Рукн аддин
 رکن الدین استرآبادی - Рукн аддин Астарбади
 رکن الدین مسعود ، ۱۶۰، ۱۶۱ - Рукн аддин Масуд
 رمضان - Рамазан
 رمضان بیتکچی (امیر) - Рамазан Бітікші
 رمضان گورکان - Рамазан Гүркен
 رودسر-рудсар
 روم - рум
 ری - рей
 ریاح (امیر) - Риах амир

С

ساتلمش - Сатылмыш
 ساتی-Саты
 ساربان-Сарбан
 ساربان مانعلی تیمور - Сарбан Манали Теймур
 سارمجه-Сармадже
 ساریان-Сариан
 ساریجه-Саридже
 ساسان بن همام - Сасан бен Хамам
 سامان خالو - Саман Халу
 ساسانیان-Сасаниан

ساسوس-Сасус
 ساغراج-Сағрадж
 سالار-Салар
 سالوک-Салук
 سالوک بن سالارین کیکاوس-Салук бен Салар бин Кейкаус
 سالوک دىوانه-Салук Диване
 سالى بهادر-Сали Бехдод
 سالىم رود-Салим руд
 ساودای-Савдой
 سا وکان-Савкан
 سفیدرود (سپیدرود)-Сефидруд
 ساراكان باشقورد-Сарақан башқорд
 سرتاق - Сартак
 سرخاب (کوه)-Сарқаб
 سераخس-Серахс
 ساشى بخشى-Сашибакши
 سعدالدين (وزير).-Саададдин
 سعدالدين جکبين-Саададдин Джекбин
 سعدالدين ساوجى (وزير)-Саададин Савақджи
 سعد الملك - Саад аль-малек
 سعد جواهرى-Саад джаухар
 سعيد آباد - Саадабад
 سعيد تاج الدين-Саад тадж аддин
 سعيد سعد الدين حبشى-Сайд саад аддин Хабаши
 ساغرى يايلاق-Сағри Йайлақ
 ساکول-Сакул
 سلجوقشاه-Салджукшах
 سلجوقى-Салджуқи
 سلدوس-Салдус
 سلطان آباد-Султан абад
 سلطان شاه-Султан шах
 سلطانية-Султание
 سليمان بن مهنا-Сулейман бен Махна
 سليمان شاه-Сулейман шах
 سمرقند-Самарқанд
 سمسور-Самсур
 سملغان-Самалған

سامانگان - سامانған (كوه)
 ساندچار хамам дар - Санджар хамам дар
 ساند - Санд
 سنداوار бахадур - Сендавар бахадур
 سانقازون - Санқазун
 سنقور - Санқур
 سانкур хан - Санкур хан
 سانگار кох - Сангар кох
 سوالک - Суалак
 سوبيه - Субие
 سوتای - Сути сұлтан (سلطان)
 سوتای - Сұтай амир (امير)
 سوتای اختاجی - Сұтай Ахтаджы амир (امير)
 سوزره - сузре
 سورغاتмыш - сурғатмыш
 سورغتمش
 سولایмыш - Сулаймыш
 سولدوتای گورکان - Сулдутай Гүркен
 سۆيندج - Сүйіндж амир (امير)
 سۆيندج آغا - Сүйіндж аға
 سوندجاқ - Сунджақ
 سوندجاқ آقابیتکچی - Сунджақ аға бітікші
 سوندجاқ Херсейт - Сунджақ Херсейт
 سۆيندج قۇتلىق - Сүйіндж құтлық
 سە گنبدان - Сэ гобадан
 سيا (?) (ولايت حدود همدان)
 سياه کوه - Сиях кух
 سياه كيله رود - Сиях Киле руд
 سيس - Сис
 سيف الدين بخشي - Сейф аддин Бахши
 سيف الدين ساسان - Сейф аддин Сасан
 سيف الدين عصبه - Сейф аддин Асбе
 سيقان - Сиқан
 سيحکو - Сихку
 سوا - Сива
 صدره - Садр
 صلاح الدين (سلطان) - Салах аддин сұлтан
 صلاح الدين يوسف (ملك ناصر) - салах аддин йусуф

T

طاشمور بن بوجای نويان - Ташмұр бен Буджай ноян
 طاشميكو - Ташмику
 طرابلس - Тараблас
 طراز - Тарахз
 طرقای - Торғай
 طغاجار نويان - Тоғаджар ноян
 طغاول - Тоғауыл
 طغای بن عم ساتلمش - Тоғай бен Ем сатылмыш
 طغريبک - Тоғырбек
 طلحه - Талқы
 توبچاق - Тупчақ
 طوس - Тус
 طوغاجی - Тоғчи
 طوغاجی چينسانک - Тоғчи Чинсанак
 طوغان - Туған
 طوقای
 طوقلوق خواجه (= توقلوق خواجه) - Тоғлық Қожа
 طوقلوقشاھ - Тоғлық шах
 طولادای (امير) - Төлетай амир
 طويرماي - Түйір май
 طيفور - Тайпұр
 طيفور (شهزاده)
 تاب اعلا (سد) - Таб ала
 تاتار - татар
 تا تمۇچين - та темучин
 تاج الدين آوجی (سيد) - Тадж аддин Ауджи
 تاج الدين عليشاھ (خواجه) - Тадж аддин Али шах
 تاج الدين محمد صلايۃ علوی - Тадж аддин Мохаммад Салайе Алави
 تازيک - Тазик
 تالش - Талиш
 تالشان (= طيلسان) - Талшан (Тилсан)
 تا يقوت باغ - Тайғұт бағ
 تابرز - Табриз
 تابيساي - Табиснай
 ترساکنډ - Тарсакенд
 ترسايان - тарсаиан

тарса - ترسائی
 Теркен - ركان (دختر سلطان ركن الدين)
 Туркестан - تركستان
 туркмен - ترکمان
 Туркмен (амир хазарэ) - ترکمان (امير هزاره)
 Тарамтаз (амир) - ترمناز (امير)
 тармад - тармад
 Термез - ترمز
 Термезкананэ - ترمزكانانه
 Тарманас (амир) - ترمناس (امير)
 Ташбане хатун - تاشبانه خاتون
 тастар - تاستار
 Тасуй (амир) - تسوي (امير)
 тағфур - تاغفور
 Тағи аддин бен Мохаммад Аль-тайби - تاقي الدين بن محمد الطيبي
 Такеджак - تاكعجك
 Таке фахр - تاك فاخر
 Тэкфур - تاكفور
 Тэкфурсис - تاكفورسيس
 Тэкфуркейхан - تاكفوركهين
 Текинабад - تكياناباد
 Талас, Тараз - ٢١٤, ٢١١, ٢١٠ تالاس (= طراز ،
 Талас винаки - تالاس ويناكي
 Тамаджи - تماجي
 Темучин - تيموچين
 Темур Байкүтлык - تيموربايقتلغ
 Тамула - تموللا
 Темиджан - تميمجان
 Тансар - تنسر
 Тәңір Гүркен - تەنگير (تنکیر) گوركان ،
 Тубус - توبوس
 Тутқак бахадур - توتقاق بهادر
 Тудакадж - تودا كاج
 Тудай хатун - توداي خاتون
 Тудакур оғул - توداكور اغول
 Туран - توران
 Турчиан - تورچيان

توغو - Туғу
 توغور خاتون - Туғур хатун
 تو قاتيمور - Туғатемур
 توقتا - Туқта
 توقتاتو بىجى - Туқтату биджи
 توقتى - Тоқты
 توقلوق ادوچى - Тоғлуқ Адучи
 توغлуқ қожа - ۲۱۵، ۲۱۲ توقلوق خواجه (= طوقلوق خواجه)
 توقماق (امير) - Тоқмақ (амир)
 Тоқа - توقو
 توقتمور - توقتمور چينساك وقتيمور (توقتمور)
 Тоқай - توقاى
 توقما - توقما (تو كمالى)
 توقماى اوغل - توقмай оғул
 توقсар - توله سر
 توليم - توليم
 Тенджачи Жанкшүр - تونجачى جانكشور
 تونقاق - تونقاق
 تيسا - تيسا.
 Теймур - تيمور
 Теймур шейх - تيمور (شيخ)
 Темир Малик - تيمور (= ملك)
 Теймур оғул - تيموراغل
 Теймур Ухан - تيمور اوھان
 Теймур Бұқа - تيمور بوقا
 Теймур Хан - ۱۷۵، ۱۶۶، ۴۹، ۴۰، ۳۸، ۳۷، ۳۵، ۳۳، ۳۲ تيمورخان
 Теймур кун - تيمور کون
 Теймур Гүркен - ۲۰۹، ۲۰۱، ۱۵۲ تيمور گورکان
 ۱۷۱، ۱۷۲- تينكەز

У-О

اوجان - اوجان
 اودجى - اودجى
 اورىس - اورىس
 اورىس Бахадур - اورىس Бахадур
 اورک - اورک
 اورغ дауа - اورغ داوا

اوزبېك - Узбек
 اوزبېك اغول - Узбек оғул
 اوزن بهادر - Узун Бахадур
 ارغون خان - Арғын Хан
 اوكتای قان - Уктай хан (Угедей)
 او كتېمور بن بيه بن قدان - Уктеймур бен Бия бен Қадан
 او كوك هوې - Укук кой
 اولتای سلدوسی - Ултай Сулдуси
 اولترمیش - Ултармыш
 اولجاتای - Олджатай
 اولجاتу хан - Олджату хан
 اولжатеїмур - Олджатеймур
 اولجакې - Олджакы
 اولجакې سولطان - Олджакы султан
 اولжай - Олджай
 اولжай بۇقا - Олджай Бұқа
 اولجایتو (سلطان) - Олжайту, (сұлтан), Махмұд Ходабандэ, Олжайту хан.
 اولجایتو سلطان محمد
 اولجایتو سلطان محمد خدابنده
 اولجایتوقان
 اولجتای
 اولجایتу хатун - Олжайту хатун (شهزاده)
 اولجکې قتلغ - Олжекей Құтлық
 اولجکې - Олжекей
 اویرات بیکه - Ойрат бике
 اویراتی (سالار مغول) - Ойраты
 اویرتای قازان - Ойратай Қазан
 اویغور - Ұйғыр
 اویغورتای - Ұйғыртай
 اویغورتای قازان - Ұйғыртай Қазан

Х

حاجې (پسر سعد الدین وزیر) - Хаджи
 حاجې بهادر - Хаджи бахадур
 حاجې حمیضا - Хаджи Хамиза
 حاجې خاتون - Хаджи хатун

Ҳаджи Далқанди - حاجی دلقندی
 Ҳаджи Шахне - حاجی شحنة
 Ҳаджокту оғул - خجكتواغول
 Ҳаджокту улан - خجكتواولانك.
 Ҳарас - Харас
 Ҳасам аддин - حسام الدين (امير)
 Ҳасан - Hasan (حسن)
 Ҳасан - Hasan (ركن الدولة)
 Ҳасан Атруш Алави - حسن اطروش علوی
 Ҳасав Тоғай - Hasav Toғay
 Ҳасан бен Али - حسين بن علي (ع)
 Ҳасан Гүркен - حسين گوركان (امير)
 Ҳасату - Hasatu
 Ҳалеб - Haleb (حلب)
 Ҳале - Hale
 Ҳама - Hama
 Ҳамриан - Hamrian
 Ҳамза сайд - Hamza sayd (حمزه سيد)
 Ҳанабале - Hanabale
 Ҳанахку(?) - Hanahku
 ханафи - Hanafi
 хаума - хаума (سراي)
 хайдар - haydar (امير)
 хайдар - haydar (پسر خواجه اصیل الدین)
 Хайдар киа - Haydar kya
 Хайрка - Hayrka (قلعه)
 хайват - hayvat (حيوة)
 Хабур - Habur
 Хату - Hatu
 Ҳаджлиз - Hadjliz
 Халу - Halu
 Ханбалық - Hanbalıq
 Хан хашбие - Han hashbie
 Қытай - Qıtay
 Хотан - Hotan
 Хаджакту - Hadjaktu
 Қожанд - Qojand

خدا باندە - Ходабанде
 خراسان - Хорасан
 خراسنه - Хорасане
 ۵۹، ۶۱ - Харфакам
 خس - Хасан
 خماری - хамари
 خضر خان - Хезерджан
 خلخال - Халхал
 خلفای آل عباس - Халафай аль-аббас
 خلفای راشдин - Халафай рашидин
 ۱۴۲ - خلفای علویة مصر
 خليل اتابک - Халил атабек
 خواجه عليشاه - Қожа Алишах
 ۱۷۴، ۱۷۵ - خوارزم
 خواف - Хаваф
 خوشاناک (شهزاده) - Хушанак
 خير خیر - хир хир
 خيشاناک - хишанак
 خيلو (پسر سيف الدين ساسان) - Хейлу

Ч

چارکس - Чаркес
 چاپار (شهزاده) - Чапар ханзада
 چاشنی گیر - Чашни гир
 چارنداب - Чарандаб
 چاغادای - Чағадай
 چاغان نур - Чаған нур
 چغتای - Чағатай
 چنگيز خان شوبان بن ملک تو دان - Чингиз хан Шопан бен Малек тузан
 شوبان تويان كوجور ميشی (امير) - Шопан Тойан Куджур миши
 چوپای - Чупай
 چول - Чул
 چونغور - Чунгур
 چين - Чин
 شينک پولاد نور (ببری) - Шыңболат нур
 چيمچال (مرغزار) - Чимчал

Ш

آقا شادی بن سونجاق - Шади бен Сунджақ аға
شادی گورکان - Шади Гүркен
شافعی - шафейи
شام - Шам
شاه اسمعیل - Шах Исмайл
شاه اغول - Шах Оғул
شاه جهان - Шах Джахан
شاه علی - Шах Али
شاهرود - Шахруд
شاهق - Шахақ
شاه ملکی - шах Малеки
شبانکاره - Шаъбанкаре
شباوجی - Шабавчи
شبورقان - Шабурхан
شپاوجی - Шапавчи
شرف الدوله - Шарафаддаул
شرف الدوله بن
شرف الدین - Шарафаддин
شرف الدین (قاضی) .
شرف الدین - Шарафаддин Абдаджи
شرف الدین اقبال شرابی - Шараф аддин Эқбал Шараби
شریف غازانی - шариф ғазани
شط النیل (نیل) - Шатт-ан-нил, Ніл өзені
شعبان - Шаабан
شفات - шефат
شفورقان - шафурқан
شمس الدین - шамсаддин
شمس الدین آقسنقور (امیر) - шамсаддин Ақсұңқар
شمس الدین ابو شجاع بایتکین ناصری (امیر) - Шамс аддин Абу Шоджа
Байтекин Насери
شمس الدین حسین دامغانی - Шамсаддин Дамғани
شمس الدین عبیدی تبریزی (مولانا) - Шамс аддин Табризи
شمس الدین قراسنقور - Шамс аддин Қарасұңқар
شمس الدین محمد جوينی - Шамс аддин Джувейни
شمس الدین محمدشاه - Шамс аддин Мохаммад шах
شمس عجمی (میرداماد) - Шамс Аджами

شندان - Шандан
 شهاب الدين (امير) - Шахаб аддин
 شهاب الدين سهروردي (شيخ) - Шахаб аддин Сухраверди шейх
 شهاب الدين غور (سلطان) - Шахаб аддин Ғур сўлтан
 شهاب الدين مبارکشاه ساوجي - Шахаб аддин Мубарак шах Саваджи
 شيبا - Шиба
 شيبقا - Шибха
 شيخ باراك - Шейх Барак
 شيخ باخلال - Шейх Бахлал
 شيخ تاتار - Шейх Татар
 شيخ مۇسىلمان - шейх Мўсылман
 شيراز - Шираз
 شيره اغول - шире оғул
 شيرين ايقاجي - ширин Айқачи
 شيعة - шииа

Ф

فارس - Фарс
 فتحاباد - Фатхабад
 فخر الدين - Фахр аддин
 فخر الدين احمد بن ابراهيم الطيبي - Фахр аддин аль-Тайби
 فخر الدين احمد تبريزي - Фахр аддин Табризи
 فخر الدين حسن (ملك) - Фахр аддин Хасан
 فدايان اسمعيلي - Федайане ислмайли (исмайлиттер)
 فرات - Ферат
 فردوس آباد تبريز - Фердаус абад Табриз
 فردوس بغداد (کارخانه) - Фердаус Бағдад
 فردوسی طوسی - Фердаусэ Туси
 فرغانه - Фергана
 فرقيسا - Фарғиса
 فريدون - Фаридун
 فلان باشي - Фалан баши
 فلاك الدين ساسان بن صعلوك بن فيلوكاش - Фалак аддин Сасан бен Саалук
 بن فيلوكاش
 فوتاق - Футақ
 فوجي قياحيان - Фуджи Қияхиан
 فومن - Фумен

Фируз - فیروز (ملک)
Филшах - فیلساھ

В-У-Х

Хабил-هابيل
Герат - هرات
Харзе Мухаммад - هرزه محمد
Харқан - هرقان
Хар қасун - هر قسون (شيخ)
Ормозд арал - هرمز (جزيره)
Ормозд малек - هرمز (ملك)
Ормудж - هرموج
Хазарасп - هزارسپ
Хазаре - هزاره
Хулаку хан - هلاكوخان
Хама аддин Табризи - همام الدين شاعر تبریزی (مولانا)
Хамам - همام
Хамдан - همدان
ху қадақ - هو قداق
ху ладжу - هو لاجو
Хинд, Үндістан - هند (هندوستان)
Хенду - هندو
Хушам өзен - هوشم (رود)
Хур қудак - هور قوداق
Хуалиату - هولياتو
Хулаку хан - هولاكوخان
Ху қадақ - هو قداق
Хуладжу - هولاجو

И-Й-Ю-Я

Йабукжар - يابكجار
Йарғу - يارغو.
Йасак - ياساق
Йасаул султан - ياساول (سلطان)
ирку - یرکو ۱۱۲, ۴۶۱
Йазид - يزد
Инки - ۳۶, ۴۰ - ينکی

۳۷ یواش بن قرابو قابن التاجو آقا - Йавуш бен Қарабұқа бен Алтаджу аға
 -يوراغاش-Йурағаш
 يوزبيک - Юзбек
 يوسف بو کا - Юсуф Бұқа
 يونان - Юнан
 يهود. - Яхуд
 -ييساؤل-Йесаул султан (سلطان)
 -ييستون موران-Йестун маваран
 -ييسو بوقا - Йесу Бұқа
 ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۱۵۳، ۱۶۴، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸،
 ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۶ - Йасур
 ۲۱۵-ييسور اغول - Йасур оғул
 -ييسور بن اورکتموربن توقاتيمور بن بوري ابن جغتای - Йасур бен Орктемур
 бен Тоқатемур бен Бори ибн Чағатай
 -يسور حيدر - Йасур Хайдар
 -ييسون - Йесун

Әдебиеттер:

1. Камалов И.Х., Отношения Золотой Орды с Хулагидами. – Казань. Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2007. – 109 с.
2. История Казахстана в персидских источниках. Т. IV. – Алматы: Дайк-Пресс. 2006. – 620 стр.
3. История Казахстана в арабских источниках. Том 1. (Извлечения из арабских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузеном) / Подг. к нов. изд., введ., доп. и комм. Б.Е. Кумекова, А.К. Муминова. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 459 стр.
4. Абзалов Л.Ф. Официальный письменный язык и канцелярская культура Улуса Джучи. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Казань – 2009. 32 стр.
5. ىلبمەنى مە، نارمەت و تىاجلوا خىرات باتك رشن و مەچرت هاگن ب مامت ها مەب
6. BARTOLD, V.V. Turkestan down to the Mongol Invasion. E.J. W. Gibb Memorial Series, New Series. Vol. V. 2nd edition. London. 1958.
7. BARTOLD, V. V. Four Studies on the History of Central Asia. Translated by V. and M. Minorsky. 3 volumes, Leiden. 1962. – 1663
8. BLOCHET, E. Introduction à l'histoire des Mongols de Fadl Allah Rashid ed - din. E. J. W. Gibb. Memorial Series, Vol. XII. London' 1910.
9. BROWNE, E.G. A Literary History of Persia. 4 volumes Cambridge. 1902 - 1924.
10. FLÜGEL, G. Concordantiae Corani Arabicae, Leipzig. 1842.
11. JAHN, K. Study on Supplementary Sources for the Mongol History of Iran' Aspects of Altaic Civilization. Edited by D. Sinor. Bloomington, Indiana. 1963
12. JAHN, K. Rashid al-Din's History of India: Collected Essays with Facsimiles and Indices. Central Asiatic Studies, Vol. X. The Hague' 1965.
13. LANE - POOLE, S. The Coins of the Mongols in the British Museum. London. 1881.
14. LE STRANGE, G. The Lands of the Eastern Caliphate. Cambridge. 1905.
15. MINORSKY, V. Hudud al-Alam. E. J. W. Gibb Memorial Series, New Series, Vol. XI London. 1937 Addenda to the Hudud al-Alam. Bulletin of the School of Oriental and African Studies. Vol. XVII. No. 2. 1956. pp. 250270
16. MINORSKY, V. Rulers of Lahijan and Fuman in Gilan, Persia. Journal of the Royal Asiatic Society. 1918. Pp. 85-100.
17. RABINO, H.L. Rulers of Gilan'. Journal of the Royal Asiatic Society. 1920. Pp. 277-296.
18. SÉDILLOT, M.L.P.E.A Prolégomènes des tables astronomiques d' Oloug-Beg. Paris. 1847.
19. STOREY, C.A. Persian Literature, a bio-bibliographical survey. 4 parts. London. 1927. – 1936

تاریخ اولجایتو

تاریخ پادشاه سعید غیاث الدین والدین

اولجایتو سلطان محمد طیب الله مرقدہ

تألیف

ابوالقاسم عبدالله بن محمد القاشانی

به اهتمام

مہین ہمبلی

بسم الله الرحمن الرحيم

لطایف نامحدود حمد و سپاس و وظایف نا محدود مدح و شکر بی قیاس سزاوار نثار حضرت واجب الوجودی که واهب مواهب امداد جود وفا یض انوار وجود است . بحر زخار از تموج سحاب او قطره ای و خورشید منیر از پرتو نور او ذره ای . آفریننده مواد و صور و جوهر و عرض و روان و پیکر و نگارنده اشباح و ارواح در سلک کلک بی پرگار و مسطر، آن خداوندی که او هام خلایق از کنه معرفت جلال ذات او قاصر است و افهام آدمیان از ادراک آیات کمال صفات او خاسر، صانعی که چهره طباق رواق آسمان را و رواق آفاق زمان را به حذاق مذاق جواهر زواهر نجوم منور و مزین کرده و برای اظهار آثار قدرت در میدان جهان گوی وش ماه صباغ و مهر طباخ [را] بچوگان ابداع ابلاغ کرد ، معبودی که کرات اربعة ارکان که عناصر موجودات و اسطقات^۱ امتهات موضوعاتند برای مواد موجودات فرود افلاک و انجم را تعبیه و تقدیر فرمود ، و نورانی با ظلمانی قرین و روحانی با جسمانی تضمین ، دارنده جهان و فرا زنده شهان جبار قهار قهرمان ، پادشاهی که در انتظام موالی و انتقام اعادی به رفیق و قرین مفتقر و محتاج نگشت . سلطانی که به مساهمت یارو مشارکت انباز و مساعدت حاجب و دربان نیازمند [نبود] ، و به هر زمان پادشاهی بزرگ که سمت ظل الله فی الارض دارد برای قوام و التیام عالم و انتظام امور بنی آدم و تدابیر منازل و مدن از زمره نوع انسان برگزید ، تا بر وفق تمشیت مهابت سیاست و اظهار نصفت و عدالت ، رعایای بسیار را بر دوام نظام اوامر و نواهی راسخ و قایم داشت و برادای قضای مستحبات و مندوبات شرعیات مثل طاعات و عبادات التزام فرمود، تانص حدیث «الدین والملك توأمان» برهان صدقی یافت و امداد درود و تحیات و اعداد سلام و صلوات بر روضه مقدس منور و مرقد معظم مطهر خواجه کاینات و خلاصه و نقاوه موجودات محمد مصطفی و آل و اصحاب و اولاد و احباب و احزاب او باد.

اما بعد ، چون از سیاق اتمام جامع التواریخ که مضمون آن مشتمل است بر صادرات اعمال و بادرآت آثار و اخبار پادشاهی و جهانگیری و عالم گشایی و وضع احکام سیاسات شاه شاهان و خان خانان چنگیز خان و اسلاف بزرگوار و اخلاف نامدار و اورق و اعقاب جهاندار او که هر یک خانی است و اقلیمی از ممالک مسالک مقصوره معموره زمین از کوه هامون و اصقاع بقاع ربع مسکون مسخر کرده، و از نقطه مشرق و خی ختم^۲ (؟) که مبدأ طول عمارت عالم است تا اقصای شام و مصر که طول و عرض بسیط محیط آن از یک ساله راه افزون است ، در قبضه قدرت و کف کفایت اورغ جهاندار سرافراز او . و امروز هر یکی از ایشان مملکتی طویل بسیط با لشکرهای

عمرم و ایراخته^۲ معظم در قبضه تصرف و حوزه تملک خود آورده، که چریک و چهار پایان ایشان در جوف سطح زمین نمی گنجند و جمله سلاطین عصر و پادشاهان و ملوک عهد محکوم حکم ایشانند و عقود سلسله نظم ایشان که تا انقراض ملک عالم و انقضای اصل و نسل بنی آدم مسلسل و منعقد باد، از خاتون المانقوا (؟) تا تموجین که آبا و اجداد بزرگوار وی اند از چنگیزخان تا غازان خان سعید مغفور انار الله برهانه «ذریه بعضها من بعضی بطناً بعد بطن»^۴ یکی بعد از یکی در سلک کلک تألیف و سمط عقد سیاق تریب آورده شد تا نام این پادشاه دولتیاری که غره طره دولت، و اول نوبت سلطنت، و خلاصه واسطه خانان، و زبده و نقاوه پادشاهان مغول است و در این عهد پادشاه ایران زمین، که بیضه و واسطه اقالیم و خلاصه روی زمین است، از آن اصل صمیم و نسل عظیم و ازهار شاخسار طیبیه و شکوفه دوحه آن طاهره است و به عقل و رای و دانش و بینش و شجاعت و سماحت و علم و حکمت از اکفا و اقران خانان گوی مسافت بجوگان مطابقت ربوده. و مربی دین اسلام و ایمان بوده، و از جامه خانه رحمت، خلعت خانیت بر قامت استقامت او راست آمده، و تاج کرامت نامزد فرق فرقد سای او گشته، و افسرو سریر سلطنت ایران از بحر تا بحر و از نهر تا نهر در این عهد و زمان و حین و اوان مبارک به حکم بارگاه الهی، و مسند و دیهیم شاهی، تبارک مبارک را به قدوم میمون خدایگان بنده پرور، و شهریار فرشته سیر، و خسرو دادگر، دارای بحر و بر، پادشاه شرق و غرب، مایه امن و امان، فیض رحمت رحمان، ظل ظلیل یزدان، شهنشاه اعظم، سلطان سلاطین عالم، فرمان فرمای خواقین بنی آدم، ثمر شجر چنگیز خانی، با کوره بهار تولی خانی، نوباوه باغ هولاکو خانی، زبده اولاد ابقاخانی، در دری صدف ارغون خانی، مربی دین مسلمانی، خدیو زمین و زمان، فرمان ده مکین و مکان، در دریای جود، نقطه وسط محیط وجود، در درج خسروی، ماحی مآثر کسروی و قیصری، ظل ظلیل عدل گستری، شهنسوار میادین دین پروری، سیمرغ قاف سعادت، سایه همای اقبال و دولت، مرکز محیط جهانبانی، منظور نظر ربانی، المخصوص بتأیید عنایت یزدانی، محیی مراسم ملت مصطفوی، مربی شعار سنت نبوی، پادشاه دین پناه، سایه لطف الله، آدم دم، نوح فتوح، خلیل خلت، موسی کف، عیسی نفس، محمد دم، علی علم، خضر الهام، سلیمان فرمان، سکندر رای؛ چنگیزخان سیاست. تولوی صلابت، قان بسطت، قوبلا عظمت، هولاکو مهابت، ابا قاسماحت، ارغون هدایت، غازان عدالت، جم جاه عادل، مؤید ید، مظفر فر، سیاوش وش، کیخسرو رو، دارا رای، خاقان الاعظم، مالک رقاب الامم، سلطان سلاطین الترق والعجم، ظل الله فی العالمین، باسط العدل فی الارضین، المخصوص بعناية رب العالمین المظفر من السماء، المؤید علی الاعداء، محرز ممالک الدنیا، مظهر کلمه الله العلیا، امان الله فی خلقه، ملاذسکان العالم فی غربه و شرقه، القايم بامر الله، الداعی فی الله، سلطان ارض الله، معز اولیاء الله، مذل اعداء الله، حافظ بلاد الله، ناصر عباد الله، النور الساطع والبرق اللامع، غیاث الحق والدولة والدین اولجایتو سلطان محمد خدا بنده خلد الله دولته وجعل بسیط الارض مملکته مزین و محلی گردانیده و بقریهی و طلعت شهی این پادشاه فضا صولت قدر قدرت آراسته. پادشاه قدر قدر، باد عزم، زمین حزم، کوه شکوه، فایض امر، شامل عدل، سحاب بذل، کیوان

رفعت، مشتری طلعت، بهرام سطوت، ناهید بهجت، عطار فطنت، رعد مراکب، برق مواکب، دقیق نظر، عمیق فکر، رقیق دل، دانش پژوه، عالمی بر تخت، و سپاهی در قبا، و لشکری در زین.

حق تعالی و تقدس ایام همایون و روزگار میمون این سایه آفریدگار که چون نوروز عالم افروز مبارک و مسعود است به جمال عدل و داد او آراسته دارد، و تشنگان امید را از جام عاطفت و رأفت او سیراب و شاداب، بر خور داری دهد.

بیت

شاهی که به همت بگذشت از افلاک
شاهی که به دولت
بگذشت از گردون گرد سپهش خاسته از مشرق و مغرب
ماه
علمش تافته بر دجله و جیحون بنا بر این مقدمات مؤلف این ترکیب و مصنف این ترتیب بنده کترین ابوالقاسم عبد الله بن علی بن محمد القاشانی که به قدمت خدمت این خاندان خلود اساس موسوم است و ناصیه او به داغ عبودیت مرقوم ومن المهد الی العهد رضیع نعمت و صنیع دولت خاندان مغول که آبا و اجداد این پادشاه دولت یارند بوده و به قدم صدق و اخلاص بساط این پادشاه سپرده و از باربر و یادی انعام و احسان ایشان گران بار گشته، قضاء حقوق این عارفه و شکر انعام این ارفه (؟) بحکم اشارت کلام ربانی که: «و اما بنعمه ربک فحدّث»^ه و وجوب امر «اطیعوا الله واطیعوا الرّسول واولو الامر منکم»^و خواست که مکافات و مجازات حقوق قدیم و حدیث نعمت او به قدر وسع و طاقت و امکان توانایی و مقدرت بگزارد و بارگاه دولت این پادشاه فرهمند را از کارگاه فکر خود تحفه ای پردازد، و از بستان طبع تازه نوباوه ای آورد، و شمه ای از مآثر آثار شاهانه و شطری از مکارم اخلاق خسروانه او از سیاحت سواد در بیاض استنساخ آورد و تواریخ حوادث و وقایع ایام دولت او که خلاصه و نقاوه جامع التّواریخ است تمیمه و ضمیمه آن گرداند، تالواحق به سوابق و آغاز به انجام مقرون و مضمون گردد و ذکر اوصاف عدالت و نصفت او به تواریخ آبا و اجداد عظام منتظم و منعقد شود. با آنکه اگر صادرات افعال و بادرآت اقوال و احوال و آثار او یکی از هزار و اندکی از بسیار در قید کتابت و عقد سیاحت آورد، همانا در صد کتاب مطوّل مبسوط نگنجد و زبان و بیان از اطناب و اسهاب آن تقریر عاجزاند.

بیت

گر هر دو جهان پر از سپندان باشد
صد سال به
هر دانه مرا جان باشد
پس مدح تو با قمه عرش افرازم
اوصاف تو صد هزار چندان باشد هر چند اگر بنده کمینه در ثناء این خاندان خلود دولت مبالغت کند، ناگفته باشد، که آفتاب ستاره روشن است و آسمان سقفی بزرگ بلند، و دریا جویی ژرف. و آفتاب بی نیاز است از آنکه او را به روشنی، و آسمان را

به غلو و بلندی ، و دریا را به وسعت عظمت به انگشت و ایما اشارت کنند. چه اعلام احتشام آن دولتجاه از آن افراشته تر و چاغ قراغ نوبت دولت ایشان در کمال کرم و مروّت و انتشار احسان و فتوّت از آن مشهورتر که در حجاب خفا محتجب ماند و در بطون دفاتر و متون جراید مسطور و مذکور گردد . پادشاهی و خانیت از پدر و برادر وجد آن بزرگوار یادگار دارد ، لاجرم در آن ماهر است و در مکارم اخلاق اقتدا به سلف و اعراق خویش نموده و فرج البسط سایح (؟) ^۷ مقرر شود. لکن بندگان از آثار موهبت و انوار عاطفت و امداد نعم و اعداد کرم خداوندان غایت مجهود و سعی محمود خود دعا و ثنّادانند، و اگر نه چگونه در وصف گنجد حضرتی را که هر چه در جهان بلندی و رفعتی است کسی را، آن خلعتی است مستفاد از کمینه بنده ای از آن حضرت عالی یافته، و اگر عظمت و حشمت و بسطت است آن فضاله ایست از سرعون و انعام عام غلامی از آن بارگاه فلک مثال.

شعر

ما ان مدحت محمداً بمقالتی
مقالتی بمحمد^۸ اما حال بضاعت مزجاء بندگان بر مثال ماه است که از مقابله با آفتاب اقتباس نور معانی میکند ، یا مانند سحاب که آب از دریا بردارد و هم با دریا بازد، یا باغبان که از باغ خداوند نو باوه ای آورد یا شماجه ای به طرفه پیش خداوندان بستان .

بیت

شاهای بر تو به تحفه صدجان بردن
زیره به کرمان بردن

لکن دانی که رسم موران باشد
نزد سلیمان بردن به مقتضای دعاوی این مقالات و بنابر مطاوی اساس این مقدمات ، هر چند به وسایط بوابق و علایق شهر و اعوام و وسایل عوایق گوناگون ایام ، توفیق تلفیق این تعلیق و مبانی این تنسیق رفیق نمی شد ، « بعون الله و حسن توفیقه » در آن شروع پیوست و به مبدء آن افتتاح کرده شد ، و طریق ایجاز بوجه اعجاز مسلوک داشت، تا محسود جهان و مغبوط همگنان گردد ، اگر پسندیده حضرت افتد ، اقتباس آن از انوار رای مبارک باشد ، و اگر نتایج فکر نه بر سداد صلاح و رشاد نجاج بود، حمل آن بر قصور و هم و فتور فهم بندگان ضعیف نحیف باشد . از حضرت حق امیدوار است که در اتمام آن سعادت مساعدت نماید و توفیق تلفیق آن رفیق گردد و افتتاح به اختتام و آغاز به انجام پیوندد ، وهو ولی التوفیق .

باری تعالی و تقدّس تا مدّت اعمار عالم این سایه پرمایه خود را از شهریاری و جهاننداری و رعیت پروری و لشکر آرای و دشمن کشی تمتع و برخورداری دهد ، بمنه وجوده . و بنای آن بر سه قسم نهاده آمد : مقدمه و مقاله و خاتمه .

اما مقدمه ، در معرفت کیفیت خواتین و اعداد اوراق و

فرزندان یادگار سلطان محمد

اولجایتو خان پسر دومین ارغون خان است ، از اروک خاتون در وجود آمده، دختر سارمجه برادر توغوز خانون خواهر امیر کبیر ایرنجین از قوم کرایت. خاتون نخستین او کو بخشکاف دختر شادی گورکان پسر امیر سونجاق خر سه صیت (کذا؟) ازو فرزند ندارد . خاتون دوم بوجغان دختر لکزی گورکان که مادرش ماما بوده در وجود آمده از او دختری دولندی نام [که] خاتون امیر کبیر چوپان نوین [است]. خاتون سیم اولترمیش دختر قتلغ تیمور گورکان که مادرش بیسونحص (کذا؟) بود دختر مانتقو پسر جغتای که ازو سه پسر آورد: مهین بسطام میانه با یزیدکھین طیفور، که هر سه به ایام کودکی [و] طفلی در گذشتند و دختری ساتی نام که نامزد امیر چوپان است و اولتر در یورت بزرگ تو غوز خان می نشیند که بعد از او دُ قتی خاتون داشت و بعد از او کوچکی که او را از حضرت قان آورده بودند و بعد از توقتی ، کرمون خاتون داشت . خاتون چهارم حاجی خاتون از مادر توداکاج دختر هولاکوخان آمده. دختر ضحاک پسر تنگیر گورکان که از او پسری مسعود همایون دارد ابوسعید نام که از عمر و جوانی و دولت برخوردار باد. او را دایهٔ پادشاه جهان اولجایتو ، اقول قایدی در یورت امیر سونج پسر سشی بخشی می پرورد. خاتون پنجم عادلشاه دختر سرتاق امیر اردوی بولغان خاتون بزرگ از وی پسری سلیمان شاه نام آورد که خواجه لولو او را می پرورد و به ایام طفلی نمانده. خاتون ششم اولجاتای خواهر حاجی خاتون هم پدر مادری ، از او پسری ابوالخیر نام آورد که هم به ایام طفلی وفات یافت . خاتون هفتم بلغان خراسانی دختر امیر تسوی پسر ارغون آقا خاتون غازان خان . خاتون هشتم قتلغ شاه دختر امیر ایرنجین پسر ساریجه از قوم نایمان ، برادر توغوز خاتون که در یورت بزرگ می نشیند ازو دختری دارد که رشیدالدوله او را به خانهٔ خود می پرورد، هم به طفلی وفات یافت. خاتون نهم سورغتمش دختر امیرحسین از مادر اولجتای خاتون در وجود آمد . خاتون دهم قوتوقیای ، دختر تیمور گورکان از دیار خراسان آمده. خاتون یازدهم دینی دختر سلطان نجم الدین ماردین، از او فرزند ندارد . خاتون دوازدهم تسبنه خاتون دختر قیصر قسطنطنیه از او هم فرزند نیاورد. و بالله التوفیق .

معرفت اسامی و کیفیت و تعدید امرای بزرگ چاغ اولجایتو

که عرانیین دولت و سماطین حضرت و ملازم بودند

هر یک از امرای دولت و اجنحه حضرت و مقربان کامکار و ایناقان نامدار که بمثابت قوادم و خوافی دولتند دادگستر و عدل پرور و به رای و کفایت و شجاعت و سماحت و درایت و بهادری و دلاوری معروف و موصوف. حکما گفته اند: قواید دولت و جهابذ حضرت همچون تمائیل (۴) اعضا اند که از یکدیگر استثنای ایشان ناممکن بود و به مشارکت و معاونت هم از حسیض خمول و سفساف به اوج قبول اشراف رسیده. مقدم همه اول امیر قتلع شاه نوین از استخوان منکقوت. دوم امیر بزرگ مقدم تازیک و ترک، خسرو عادل چوپان نوین بن ملک توذان از قوم سلدوسی، که به رای و کفایت و تدبیر و سیاست و صلابت و مهابت و بهادری و دلاوری بر همه فایق است. سوم امیر معظم پولاد چینسانگ از قراختای. چهارم امیر حسین پسرا قبوقا گورکان از جلایر. پنجم امیر عادل سونج آقا پسر سشی بخشی بن ساریجه از اویغور. ششم امیر کبیر ایرنجین پسر ساریجه برادر توغوز خاتون. هفتم امیر معظم خسرو عادل معز الدین ایسن قوتلوق پسرزکی بن سینا بن طارم بن طغرل بک بن قلج بن سنقور بن گنجشک ابن طوسبو قابن التان خان زیدعده که به رای و هوش و هنگ و فر و فرهنگ کفایت و درایت و اخلاق حمیده، گوی مسابقت به چوگان مبادرت از اکفا و اقران امرا ربوده است. هشتم طغان امیر تومان بغداد که عایشه خاتون زن کیخاتورا به وی دادند، والا فرنگ نام از این عایشه خان پسری دارد نیکو روی که او را دریورت صاین اباجی که مقیم دیار خراسان است می پرورند. نهم امیر علی قوشچی پسر بایبوقا قوشچی برادر باتیمیش از قوم قبچاق. دهم سوتای اختاجی امیر دیار بلاد دیاربکر که به محافظت کنار فرات و سر حد شام منصوب است. یازدهم امیر کوربوقا که حافظ تومان دیار بکر و روم و آن مرز و بوم است. دوازدهم سلطان جاسا مورا پسر کیتو قانونیان از قوم^۱ که مقیم دیار خراسان بود. سیزدهم الغو پسر بوقا یارغوچی امیر تومان نارین که به خراسان یورت دارد. چهاردهم ایلیا سمیش برادر باتیمیش که حافظ بلاد کنار دیار بکر است پانزدهم بیکوت پسر الادوبن ساتی نوین از قوم تاتار حامی کنار آمویه. شانزدهم امیر ترمناز و دوبرادر منکتاز و ارتنا از قوم اویغور. هفدهم امیردانا قتلغ قیا و برادرش پولاد قیا پسران مقبل برادران اردوقیا از استخوان اویغور. هیجدهم نولدار پسر اردقیا از جمله ملازمان حضرت. نوزدهم رمضان گورکان که از جمله امراء خراسان است. بیستم قرانجوق پسر امیر قتلغ شاه و ابیشقا برادر الادر که مقیم دیار روم میباشد. بیست و یکم بایدو پسر نورین آقا از استخوان قیات که هم به روم مقیم می باشد. بیست و دوم امیر ایناق توقماق پسر تکاجاک از استخوان ختای که مقرب حضرت است. بیست و سوم هرزه محمد اولتای سلدوسی. بیست و چهارم سراقان باشقرد از الوس آنده^۲. بیست و پنجم طاشموربن^۳ بوجای^۴ نوین.

اما مقالت و آن بر سیاق و استدراک و قایع مدت عمر عزیزش

و استدراج زمان ولادت تا انقراض دولت مبنی و مقصور است

به تاریخ شهر سنه ثلاث و سبعمایه که انجام دولت و نهایت عمر پادشاه عادل غازان خان نور الله تربته بود و نوبت دولت سلطان غیاث الدین محمد اولجایتو سلطان خلد الله ملکه . و آن چنان بود، که چون قشلامیشی سرای حومه تمام کرد و فصل بهار روی نگارین و شکوفه دندان سیمین به خنده بنمود و هوا در روش و جنبش و زمین در جوشش و هوا در خروشش آمد ، غازان خان بغایت نزار و بیمار شد ، دانست که شهباز روح مطهر و نفس منور او صدای «یا ایته النفس المطمئنة ارجعی الی ربک راضیه»^۱ را اجابت لبیک زده به جناح ارتیاح نجاح در پرواز اهتزاز افراح خواهد آمد و از مطموره فنا به مقصوره معموره بقا و صفا انتقال و ارتحال کرد و قفس قالب شریف را بپرداخت. و به ایام حیات خویش نمی خواست که برادر بزرگوار را از جانب خراسان باز خواند و سریر و افسر شاهی به رای و کفایت او تفویض کند تا زمره اعداء ثغور آگاه نشوند و فتنه و بلغاق تام قایم نگردد. با خور قوی و استرخاء اعضا و وجع امعا و احشا عزیمت دیار خراسان جزم کرد تا مگر دیده را به لقاء غره میمون و مشاهدۀ طلعت همایون برادر عزیز روشن کند و یکچندگاه به مفاوضت و مشاورت یگدیگر مستروح و مستانس شوند. متعاقب و متواتر از راه ایلچیان به اعلام وصول خویش می فرستاد و دم بدم از یاد نام او استکشاف و استیجاب می نمود . یعنی م :

ما نام تو میگوید و من میشنوم. و ساعت بساعت از احوال وصول او استطلاع و استدراک می نمود و می فرمود :

بیت

که ما را دل و جان پر از مهر اوست
دیدن چهر اوست همه آرزو

از آنجا به مقدمه نخست (۴) شیخ بهلول برسد بر سبیل عیادت، و ایام بی وفا و روزگار پر جفا به سعادت وصول برادر مساعدت ننمود و توفیق این تلفیق رفیق نگشت. چون به خیل بزرگ به مقام بشکل دره^۲ رسید مابین ری و قزوین علت بر طبیعت غالب آمد و درد بر درمان راجع و مستولی شد. در حالت نهوض و بحرانات و اثناء نزعات و سكرات تفویض کار ولی العهدی و تقریر تحدید و صایب قایم مقامی که به چند سال پیشتر از آن در حال صحت نفس نص و وصیت^۳ کرده بود باز به حضور جمهور خواتین و امراء کبار و وزراء با اعتبار و نوینان دولت و عموم ارکان مملکت بعد از نصایح جمیل و مواعظ جلیل از سر فکر صایب و رای ثاقب علی ملا الناس املا و انشاء آن تازه

فرمود. و برادر سلطان محمد را به استخلاف خود تعیین کرد. و بعد از تیمم ذکر وصیت، گفت: چندانک فکر میکنم و بنظر خود نگاه، قایم مقام سریر و افسر خود را کسی شایسته تر و تخت والوس را کسی بایسته تر از جلوس او نمی شناسم. و به برادر وصیت برین نمط املا فرمود پیش کافه خلائق نسخه وصایا از املاء غازان خان که بعد از او امرا و وزرا به التمغاها به اطراف عالم به عموم خلائق شنوایندند: «توکل علی الله غازان، یرلیغیدین، قتلغشاه، چوپان، بایدو سوتای، سلطان، مولای، کورتیمور، ترمناز، رمضان، الغو، توقتیمور، امیر تومان، و هزاره چریک مغول و تازیک سلاطین و باسقاقان و ملوک و اتابکان و حکام و بیتکچیان و قضاة و سادات و ایمه و مشایخ و صدور و اکابر و معارف و مشاهیر و اعیان و معتبران و رؤسا و عمال و عموم اهالی و رعایا بسیار و کافه خلائق شهرها و دیهها و صحرا نشینان بدانند که: چون حق تعالی از فیض فضل ربانی به نور هدایت یزدانی درون سینه پاک ما را منور و مزین گردانیده بود، و به یمن امداد توفیق و تأیید الهی، مدت ایام پادشاهی و عهد همایونی خود را مستغرق رعایت مصالح و مناجح عموم خلائق داشت و اطراف و اکناف عالم را به آثار عدل و انوار انصاف بیاراست، چنانک دور و نزدیک و ترک و تازیک دیدند و شنیدند و آثار آن بر روی روزگار باقی ماند. در وقت آنک عارضه ضروری و نازله ناچاری به ذات شریف راه یافت وضعف و ذبول قوت گرفت و علت بر طبیعت غالب آمد و هنگام رحلت و نقلت از سرای فنا به دار بقا نزدیک شد، از غایت شفقت و فرط مرحمت و کمال التفاتی که به انتظام و التیام احوال عالمیان منوط بوده، تمامت مادران و یکسر امراء نوینان که ارکان دولت اند چنانکه از تنکوزخان امرا حسوطغای (?) بور الغی، قتلغ قیاه، شیبا، توقلوک ادوچی، طاشمیکو، جارق سورغاتمش، و از اختاچیان امیر طولادای، قبچاقیای، سوتای، جانی طغای، ساسوس (کذا؟) ایبشقا، اقبیر تو، از قوشحاتان (?) ساودای؛ وازبورتچیان مازوق؛ و از اودچیان بیشقرد، کرای، ییسو بوقا، بیغتمش پولاد قیا، بورالغی، اختاجی، اینقول، یوسف بوکا، پهلوان ملک؛ و از بیتکچیان سنقسون، ابوکان، قتلغ بوقا، ملک ناصر الدین، و از سوسنچیان شیخ مسلمان، و از ایداچیان برونشاه، امیر علی، بکاتیمور، بورالغی، میکائیل، هندو، بولای، ایربوقا، بایتمیش، و از قوشچیان بدومکی (کذا؟) محمد تایجو، کورتیمور، بابوقا، شباوچی، و از ایواغلانان بر ندوق، محمود اسین، تمور بایقتلغ، ارق، و دیگر کزیکتانان و ایناقان و مقربان حضرت از خرد و بزرگ و ترک و تازیک بدانند که ما را معلوم و محقق گشت که نوبت دولتم به سر آمده و به جوار رحمت ایزدی خواهیم پیوست، و همگی همت و آرزوی نهمت من آن بوده که کار عالم و عالمیان خصوصا رعایای ضعیف که ودایع آفریدگارند عزو علا، و تمشیت کار^(۱) ایشان، یکچندی به من حواله رفت خواستم چنان سازم که ماده ظلم و مفسدت و تعدی و عدوان منظمسان و جابران پیکبار از ایشان مرتفع گردد و اساس عدل و خیرات و قواعد انصاف و مبرات میهد و مؤسس گردانم. و تقویت اسلام کرده چنان سازم که آنچه از شریعت نبوی و ملت مصطفوی بمرور ایام و کرور اعوام از تغلب و تسلط فرقه کفر و ضلال و زمره طغیان و وبال بدان فتور راه یافته، و بعضی متمردان در رفع آن گستاخ گشته،

این جماعت را تأدیب بلیغ کرده به حکم فرمان حق تعالی و اشارت بهممبر ما محمد مصطفی علیه وعلی آله افضل الصلوات و التحیات فرموده اند ، برقرار اصل راسخ و مستحکم گردانم و احیاء موات اسلام و ایمان کنم و راه مباسطت و گستاخی هیچ آفریده باز ندهم ، چنانکه از امثال اوامر و نواهی الهی تجاوز و عدول نتوانند نمود و درین یکچند سال اندک که نوبت دولت پادشاهی و کامکاری من بود به قوت خدای تعالی و یمن نظر رسول علیه الصلوة والسلام سعی بلیغ و جهد نجیح نمودم و بعضی از این معانی مذکور تلافی و تدارک کردم و احکام یرلیغ بر آن نفاذ یافته به

اقطار و امصار بلاد و دیار و جهات^۱ ممالک روان داشتیم، اما عمر بی وفا و ایام پر جفا به مساعدت اتمام آن چنانکه دلخواه من بود وفا نکرد و اکنون شما را بجملگی نصیحت و وصیت می کنم و عهد و میثاق در گردن هر یک واجب و لازم میگردانم که چون من بنده ازین سرای دو در درگذرم و از دار غرور به دارالسرور پیوندم ، از شما هیچ یک با هم طریق مخالفت و منازعت و سبیل مخاصمت و مباحدت نورزید و برادر مرا که مدت چهار سال^۲ است تا او را ولی عهد و وصی خود گردانیده ام و شایسته این کارو بایسته این مهم اهم دانسته و به کرات و مرات باشما گفته و مقرر کرده باید که هر چه زودتر او را به جای من برسریر مملکت والوس آرام و جلوس دهید و سایر خلائق به اتفاق و اتحاد سمیع و مطیع و منقاد فرمان او شوید و در آن هیچ شک و شبهت نیاورید و مخالفت و مباحدت ننمایید و احکام و یرلیغها که فرموده ام در آن به امعان نظر تنوق نموده، هیچ یک از آن بنگردانید و تجانب و تجاوز روا ندارید و در تقویت دین اسلام و مسلمانی و تمشیت اوامر و نواهی شریعت محمدی کوشید ، و مبانی و اساس آن مستحکم داشته ، نگذارید که هیچ مدعی گستاخی نماید. جمهور لشکریان و سایر رعایای بیچاره را که ودایع آفریدگارند عز و علاویکچند گاه حوالت تمشیت کار ایشان به من بنده مفوض بوده ، به موجبی که من بنده ایشان را محافظت و اسرامیشی کردم بر قرار مرفه و آسوده دارید و به وجود شرعی رعایت ایشان مرعی^(۲) و آنچه مقرر کرده ام به علت زواید هیچ چیزی دیگر از ایشان نطلبید و بدعت و رسوم محدث ننهید، و مساعدت و نماری و تا بقور و مثل این تکالیف و عوارضات که تمامت برداشته بودم بر قرار از این انواع هیچ مطالبت ننمایید، و خیرات و صدقات و ابواب البر و اوقافی که بر آن کرده ام و عمارتی که اساس نهاده بر وفق مشروط و موجب مذکور مجری^۳ و ممضی دارید و به هیچ وجه تغییر و تبدیل بدان راه ندهید و در اتمام و اهتمام سعی بلیغ و جهد نجیح و تمام ننمایید و ادرات را در تمامت ممالک به موجبی که از حشو مال وضع کرده، فرموده ام تا در هر موضعی به نام آن جماعت که تعیین رفته فرود آورید تا دست نواب دیوان و متصرفان و عمال ولایات از آن کوتاه گردد برقرار مقرر مقرر دارید و چون توفیق افزونی ندارید آنرا غنیمت شمرد و در کار افاضت خیرات و اشاعت مبرات تقصیر و تهاون ننمایید، چه از دنیا نصیبه و حصه ما همین احسان و خیرات و امتنان و اصطناعات است و بدان توفیق از حضرت باری تعالی منت باید داشت .م.

۱- حذف فعل بی قرینه ! یعنی مرعی دارید.

«که رزق خویش ز دست تو میخورد مهمان»

و مفسدان و فتنه انگیزان را مالیده و مقهور و نکوهیده و مهجور دارید . و بعد از اتمام املا و ترغیب همگنان و ترکیب جهبذان و مطبقان بر موافقت و متابعت او مبالغه بلیغ نموده، به تاریخ روز یکشنبه وقت عصر یازدهم ماه شوال سنه ثلاث و سبعمائه هلالی به مرحله خیل بزرگ میان ری و قزوین به بشکل دره^۱ به جوار رحمت حق پیوست و از مقرّ بلا به مقرّ بقا و غنا رسید، و چون شجره پادشاهی او از جویبار حیوه منقلع و مستأصل گشت و ثبوت او و وسیلت درجات و ذریعت قربات او شد ، بعد ما که مرقد منور و صندوق مطهر او را به قبه عالی شام تبریز نقل و دفن کردند هر جا که حکم این التمغا برسید نماز جنازه غایبانه بر او گزاردند و خاص و عام او را تحیت و رضوان و درود فرستادند .

رحمت رحمان و اثر خاصیت یمن قدم مبارکش

از مآثر ماثور و مناقب مشهور پادشاه اسلام یکی آنست که تاریخ ولادت مبارکش در شهر سنه ثمانین و ستمایه چون زمان طلق و وضع حمل مبارکش میان مرو و سرخس در آن بیابان خشکاف اتفاق وفاق افتاد، از اروک خاتون چون ماه که از تتق افق و حجاب سحاب بدرخشد^۸ و مثل ستاره که از فتق آسمان شعاع طلوع زند در وجود آمد و از اتفاقات عجایب ایام آنکه از فصل بهار دو ماه گذشته بود و قطره های امطار مدرار نگشته و زمین و صحراها از تنگ سالی خشک لب و سیاه دیده مانده ، و در آن حدود آب^۹ عزیز الوجود و نایافت ، از علفها و ربوع و ارتفاعات مردم مأیوس بودند. از تأیید وضع حمل و یمن قدم مبارکش از ناگاه سحاب متراکم بر روی آسمان ظاهر شد و چندان^{۱۰} باران از نایژه هوا باران گشت که همه صحراها سیلاب گرفت و در آن حدود ناورهای قطر ظاهر شد . از وفور ثوران سحاب و فوران^{۱۱} آب خرگاههای اردو همه مستغرق سیلاب گشتند، آب از جهات و جوانب در خرگاهها افتاد. خاتون معظمه اروک شهزاده را چون جان و نور دیده در کنار گرفته بر سر زلالی^{۱۲} (؟) و مفارش نشسته و چهار پایان از تشنگی سیراب و زمینهای مرده شاداب گشتند و علفهای گوناگون از خاک تیره برزدند و جهان پژمرده و زمین فسرده نور و نوا گرفت. چون زمره حاضران خاصیت یمن قدوم شاهزاده مشاهده کردند ، استعجاب و شگفتی نمودند و زبان به دعا و ثناء قدوم مبارک شهزاده بگشودند و گفتند «ما هذا بشرا ان هذا الا ملک کریم»^{۱۳}

جهان را به باران بیاستگی
 روان را به دانش
 بشایستگی هنوز در مطاوی قماط منطوی بود و در گهواره طفلی مجتوی (؟) که آثار
 دولت و سعادت از ناصیه او متلألئ گشت و انوار رشد و نجابت از وجنات او مُشرق شد
 . پدر و مادر به غرّه کریم او تیمّن نمودند و دیده ها به مشاهده طلعت او روشن شد و
 به یمن قدوم مبارکش جهان پژمرده تازه و طری شد.

و چون سرو قد او ببالید و اثر نشو و نما و ترعرع پدید آمد و آفتاب اقبال و دولت از
 ناصیه مبارکش لایح و رخشان شد و ماهتاب جوانی درفشان ، آداب هنرها و فرهنگ
 شاهانه از خطوط مغولی و فارسی و سلاح و تیروکمان بیاموخت تا در هر یک بی مثل
 و نظیر شد. چنانکه مغول و مسلمان مثل خوبی حسن و هنروری به وی زدندی و در
 فنون هنرها ضرب المثل شد و از عنفوان صبی تا آنگاه که افسر و سریر به وی آراسته
 شد از خاصیت تأیید یمن قدوم مبارکش به هر مقام که رسید در حال رغد عیش و
 خصب و رخص نعمت ظاهر شد و آسایش و آرامش و استراحت و استرواح و استنامت
 و فراخی اطعمه و سبزه و ریاحین پیدا شد ، و جمله حوادث و وقایع مهیب مخوف
 سهل و آسان گذشت، او را اولجایبوقا نام نهادند یعنی تا نام مناسب و ملایم قدم او
 باشد. بعد از آن نامش ماتمودار کردند و بعد از آن دفع چشم زخم خربنده کردند.
 وبگاه جلوس بر سریرالوس چون امور مملکت اتساق و انتظام گرفت و خاص و عام به
 آرزوها و تمناهای خود رسیدند امرا و ایلچیان اطراف و اکناف با هم کینکاج^{۳۲} کردند
 که چون وجود و قدوم مبارکش مسعود و میمون افتاده است لقبش اولجایتو سلطان
 باید نهاد و از فرط حیا و تواضع و فروتنی از آن استنکار می نمود . مثل نام چنگیز
 خان که اول تموجین نهادند، بعد از آن التان خان ختای نام او جاوت قوری نهاد یعنی
 پادشاه معظم. بعد از آن باری تعالی لقب چنگیزخان داد یعنی پادشاه پادشاهان. دیگر
 دیار خراسان از قدیم الایام باز از جمله ثغور بود و سندان مطرقة حوادث و وقایع، و
 همواره عبور سپاه بیگانه و ترک تاز لشکرهای یاغی باغی بر آنها بوده و در معرض
 خرابی و قحط و غلا و تنگی فرسوده. و به زمان متقدم که شهزادگان هر یک به نفس
 خود آنجا بودند مشهور است که چه مایه جنگ و فتنه و بلغاق و خرابیها بدان ولایت
 راه یافت و لشکریان را چه زحمتهای و مشقتها رسید! اما چون پادشاه اسلام آن ملک را
 مرکز دولت و آشیانه همای سعادت خود ساخت با قلت سپاه و عدد و عدد (؟) و کثرت
 فتنه و فساد هیچ لشکری بیگانه بر آن غالب و مستولی نشد و چند نوبت چریک
 بیگانه عزم خروج جزم کرد و باندک مایه سببی حق تعالی در میان ایشان تفرقه و
 پریشانی انداخت و بارزوی خویش نرسیدند . چنانک در شهورسنه ...^{۳۳} امرای ترک
 و طلیعه ای از الوس قیدو ودوا چون او تارو دانشمند و شارب بهادر که در مرغزار
 شفورقان مقیم بودند، ایشان را بشکستند و مقهور کردند وزن و فرزند و باروبنه و
 چهارپای ایشان بغارت ببرند.

در اثنای آن تردّد و تکاپوی چهار پایان لاغر شدند و یک ماهه راه به اردو آمدند و از آنجا خبر رسید که زمره شهزادگان ساربان و مینقان و کورسبه و تیمور و تمولا و کوبک و امرای ایشان ارون و کدار و ایلچیکدای و اویغورتای می رسند و از اتفاق فصل زمستان بود و وفور برف و سرما و چهار پایان لاغر . و شهزادگان مذکور و امرای تومان با پنجه هزار سوار چریک تاطوس بتاختند . پادشاه اسلام با قلت لشکر و لاغری چهار پایان و کمی قوت وازق در چنان معرکه با خصمان قوی و سپاه متکثر بی تحاشی چون کوه با شکوه در مقابله معاندان آمد. بقوت نورالهی که حق تعالی بوی بخشیده بود، با آنکه بهادران و گردنکشان را دل از دست رفته بوده و از خوف و بیم چون شاخ بیدلرزان، امرا و مقربان را فرمود: «یقین حاصل است که خصمان را قوت مکث و طاقت درنگ نباشد و از هیبت آسیب صدمات و حملات^{۴۲} ما منهزم و مضطرب باز گردند، «کم من فئة قليلة غلبت فئة كثيرة باذن الله.»^{۴۳}

بیت

که شیری نترسد زیک دشت گور
ستاره فراوان نتابد چو هور

ظهور صدق یافت و از تأیید نفس قدسی که ذات پاک او بر آن مسطور بود ، بی سببی ظاهر « من حیث لا یحتسب » در خصمان متکثر آراسته با ساز وعدت و اهبت و خواسته ، تفرقه افتاد و بی ستیز روی بهزیمت و گریز نهادند . و چون چهار پایان چریک منصور لاغر بودند فرمان نفاذ یافت که هیچ کس بر اثر خصمان مقوی نرود ، چه معاندان در حالت تفرقه وانهزام چنان مستشعر و متخوف باشند که بهر شاخ علف و سنگها و پشته ها و تمثالها که نظر کنند بچشمشان تمثال خیال حشم منصور ما نماید. حال بر آن منوال بود که پادشاه صاحب رای بر زبان مبارک براند بی هیچ شک و شبهت . هر آینه هر پادشاه که به خصال مرضیه و خلال پسندیده آراسته باشد ، او « مؤید من عند الله » و صاحب قرآن تواند بود.

بیت

در صد هزار قرن سپهر پیاده رو
نارد چنو سوار به میدان روزگار

چون خبر انهزام خصمان از زبان و پیغام ایلچیان و پادشاه سعید مغفور غازان خان رسید ، و او در آن حالت متوجه فتح شام و مصر بود با لشکری جزّار چون دریای زخار ، بنور الهام معرفت از حال برادر متنبه و آگاه بود و به وجود او مستظهر و مستأمن تا آخر عمر. و خصمان بیشتری به گرما و سرما از تشنگی و گرسنگی مردند.

بیت

کسی کش خدا سرفرازی دهد
را به بازی دهد
میندار کان

و ملازمان دولت و اینانان حضرت بر سبیل تجارب و امتحان قیاس کرده اند که اگر وقتی حادثه ای یا نایبه ای به یکی از اینانان حضرت رسیده ، چون نظر مبارک که اکسیر اعظم و کیمیا سعاد است بروی انداخته، آن غضاظت و زحمت برو سهل و آسان گذشته.

بر جمله «جننا الی المقصود»، چون شجره پادشاهی غازان خان از جویبار حیات منقلع گشت ، و مثنوبات او وسیلت درجات و ذریعت قربات او شد، امرا و ارکان دولت و وزراء و اعیان حضرت و کافه رعایا و عامه برایا چون رمه بی راعی و مجیب بی داعی و حماء بی حامی حیران مانده ، و دست تضرع و نیاز به حضرت ذوالجلال برداشته و روز بروز از جانب خراسان که اثر یمن یمن داشت ایلچیان در تردد و خبر وصول چتر آسمان سای و رکاب زمین فرسای در میدادند، و آرام دل جهانیان و تأمین اطمینان خاص و عام را بشارت می رسانید [ند] ، تا امرا و وزرا و نوینان را استظهار و اهتزاز می افزود و استبشار و استرواح روی نمود.

و سلطان پیش از تئیمیم نهضت و تصیمیم عزیمت گروهی امراء غدار را که دل بد و نیت کژ داشتند و ظاهراً به نفاق و ریا تملق و چاپلوسی میکردند و در باطن به خفیه غدر و مکر می سگالید [ند] ،

بیت

اندر جهان تو از دو کست ایمنی مباد
از دشمنان دوست

سلطان به رأی صائب^{۶۲} و تأیید بخت جوان همه را از پای حیات برداشت و دستخوش عنا و پایمال فنا کرد، و روی زمین از خبث عقیدت و رجس مکیدت ایشان پاک و صافی، چنانکه هیچ یک در کشاکش انهزام و هزاهز اضطرام و گیراگیر انزعاج و انهزاع و انحطام و انخرام امکان مکان و جای قرار نداشتند ، و از طوارق محن و توارق (؟) فتن مفزع و مهربی که می جستند نمی یافتند، خواستند که انگشت نمای خلائق شوند دستگیر بلا و پایمال عنا آمدند. بیچاره ارغوداق اگرچه امارت و سرلشکری چریک خراسان به وی تعلق داشت، از کوتاه نظری و بی خردی و فرط شقاوت و ضلالت و غباوت به شهزاده به نظر خردی و کودکی نگاه میکرد ، و از آن بی خبر که شه زادگان اگر چه به سال خرد باشند اما از خشم و قهر ایشان ایمن و غافل نباید بود. چه مثال حال ایشان چون بجه مرغابی بود که با وجود خردی ایشان را شناوری نباید آموخت ، یا چون شمشیری برآن که دسته و غلاف زرین ندارد .

بیت

در پیش خود اگر چه بزرگند اختران
نماید ز ارتفاع و تافتنه و بلغاق در ملک ظاهر نشود بر مباسطت و گستاخی و جور و
جفاءِ بندگان صبر و اضطبار نمود تا عاقبت بکام و مراد و مرام رسید.

ارغوداق از غباوت و غوایت از فرمان چنان پادشاهی که با فاضت عدل و اشاعت بذل
و فطرت سلیم و فطنت عظیم چون اوئی از مادر مملکت در وجود نیامده و بمثل او
ولدی مادر ایّام عقیم مانده، از فرط شقاوت روی بر تافت تا طعمه تیغ و تیر شد و لقمه
مار و مور آمد. و شب هجدهم شوال سنه ثلاث و سبعما یه کار شهزاده الافرنک به
حدود سملغان تمام کردند و بعد از ارغوداق به چهار روز ملک با برادران و چند نفر
امیر دیگر به حکم یاسارسانیدند و مشرع ملک از خاشاک کدورت اعدا و یاغی صافی
ماند و جمله خلائق از شر معرفت یکدیگر ایمن و سلیم ماندند و چون از کار دشمنان
خراسان فراغی روی نمود و دل از غم آنجا آسوده کرد، آن ثغر بزرگ را به امرای
معظم بکتوت پسر الدونویان و سلطان یاساول^{۷۲} سپرد و متوجه مرکز دولت شد و
عنان عزیمت بر صوب عراق تافت.

امرای بزرگ و نوینان تازیک و ترک و ایناقان کامکار و مقرّبان نامدار در رکاب که هر
یک اجنحه دولت و پر و بال همای سعادت بودند، و بمثابت قوادم و خوافی دولت چون
گروهی انبوه و طایفه ای بشکوه چون سمط جوزا و عقد ثریا در سایه چتر همایون
روی به اوج برج ظفر و شرف نهاد و کوچ بر کوچ می آمد و منازل به منازل می نوشت
و به مناهل و مشارب می گذشت، نازان و خرامان، و ازین جانب که تختگاه دولت
بود خاص و عام به خضوع و خشوع دست نیاز و تضرّع و ابتهال به حضرت ذوالجلال
به سؤال «ابعث لنا ملکا تقاتل فی سبیل الله»^{۸۲} برداشته و مصباح نجات «کلکم راع
وکلکم مسؤول عن رعیتة»^{۸۳} از حضرت حق تعالی خواسته و هر یک بزبان این دو بیت
غراء گویان و مویان:

بیت

شاهها به تو دارد همه آفاق نیاز
بگیر و بخرام بناز

از هر جهتی که منزلی کوچ کنی
به پیش آید باز

تا عاقبت عطاء بی منتها ربّانی و فیض رحمت یزدانی کافل وصول حال و شامل
حصول آمال خلائق شد. و صرّاف قدرت بیت (?) ضراب^{۸۴} حکمت نقش ارادت نقش
ارادت جمهور را که از سکه مهر و محبت منقش و مشبک بود سکه قبول بر نهاد، و
منشور حاجت هر یک به توقیع قبول اجابت موشح گشت و مأمول مردم به حصول

موصول شد ، و سهام مرام دعاها به هدف اصابت اجابت پیوست ، و نسیم صبح سعادت از مهبّ دولت به حکم « أنى لاجد نفس الرحمن من قبل الیمن »^{۱۳} از سمت خراسان که یمن یمن دارد بر مهبّ شمال افضال و مصبّ زلال اِجلال در هبوب آمد و بر کافّه خاصّ و عامّ باران گشت و خداوندا بگوش مردوزن می رسانید.

بیت

ای بسا بیخ که از چین و ختن کنده شود
تا چو تو مهر گیایی ز خراسان آرند

جمله امرا و ارکان دولت و وزرا و اساطین مملکت و افراد امداد انجاد و اعداد اجناد عباد با تباشیر صبح سعادت در حال مراسم استقبال موکب همایون و رکاب میمون شدند و بمشاهده غرّه مسعود تیمّن و تقرّب جستند و دیده های ستم دیده به طلعت مشاهده مبارک روشن کردند. بر جمله چون آفتاب اجتماع وصول میمون او از مطلع انتظار طالع گشت، روز دوشنبه دوم ماه ذی الحجه حجه ثلث و سبعمایه از صوب خراسان و عراق به اردوی معظم به یورت مبارک شهر اسلام اوجان نزول فرمود .

بیت

بر سپهر دولت آمد کامیاب و کامروان
آن آفتاب خسروان آن پناه خسروی

خورشید لقاء مهوش یا هوسان (؟) از افق غیب طالع شد، و قطرات امطار رحمت بر مرغزار و بساتین خلائق باران گشت ، و مهر جمال باکمالش میان کواکب منور و مشعشع آمد ، و نور غرّه همایون او از وادی ایمن ظهور حضور نور یافت. صیت معالی او با باد صباهم عنانی کرده با شمال هم رکابی.

بیت

هر آنکس که از مردم او را بدید
دلش مهر و پیوند او برگزید و چون نور خراسان از مطلع خراسان در اقطار آفاق ظاهر و متطایر گشت و صحایف ممالک به لطایف تدبیر و محاسن تقریر موشح و آراسته آمد ، و ریاض فضایل به طیب شمایل او مرشح و پیراسته، به میامن طلعت مهوش شاه خرّمیها و شادیها کردند، و استیحاخ به استیناس و استشعار به استیشار و نیاز به اهتزاز مبدل شد ، و چون یکچند روز از وعشاء عناء سفر و بلاء خطر بر آسود و شهباز نشاط جناح افراح و اهتزاز باز کرد و در فضاء هواء انبساط و ارتیاح پرواز نمود ، طوی و قوریلتای بزرگ ساختند و در مبارکترین وقتی و خجسته ترین ساعتی به طالع میمون و اختر همایون و ساعت فرخنده و بخت نازنده (؟)^{۱۴} از روز دوشنبه منتصف ماه ذی الحجه سنه ثلاث و سبعمایه موافق هجدهم ماه التینج ای لوبیل ارتفاع شرقی دسا (؟) و پادشاه فرشته سیر، ملک اثر، پیمبر منظر، سلیمان مخبر، قضا صولت ، قدر قدرت ، به فرّ بهی، و

طلعت شهی ، به حکم بارگاه الهی به عروس مملکت داماد شد ، و در آن روز سریر شاهی و افسر شهریاری به تارک مبارک و قدوم همایون او مفاخر و مباهی گشتند . چون آفتاب به سایه چترالهی مظلّل و تاج یواقیت مکمل بر تارک مبارک نهاده و تیغ آبدار آتش بار صاعقه کردار در کف دریا مثال گرفته و امرای بزرگ بریمین و یسار صفوف مسلسل ایستاده در صدر بارگاه الوس جلوس فرمود و به حکم «اعط القوس بارئها»^{۳۳} زبان خاص و عام به دعا و ثناء شاه متّفق گشته و دلها بر رضاء هوای او مفتون و منطبق شده ، و خواطر و ضمائر به میلان^{۴۲} او مرهون و متّسق آمده . هر دم فلک برای دفع چشم زخم «و ان یکاد» می خواند و باد مهر و محبت بر طلعت او می دمید و زمانه دفع عین الکمال را «قل اعوذ» برو می خواند به مطابقه این بیت :

بیت

تا هست جهان به کام اولجایتو باد
کام اولجایتو باد

هر خطبه و سکه ای که در عالم هست
به نام اولجایتو باد

فره ایزدی از چهره مبارکش در افشان، و نور آفتاب دولت او بر شریف و وضع در افشان. به فرّ دولت روز افزونش در گوش جهان رای فرح و شادی دادند. پادشاهی چنان برو قرار و آرام گرفت که خون از بینی یک کس نیامد و هیچ یک از اهل ثغور و اطراف نشینان از ترس و بآس او عاصی و متمرّد نتوانستند شد . خواتین و شهزادگان و امرا و نوینان منطقه بندگی بر میان جان بسته ، و هر یک در مقام خود قرار و آرام گرفته، و بلوک بلوک امر اوسلاطین و ملوک و مستخدمان مملوک به هر دو قدم بنده وار ایستاده، و از اطراف و جوانب صفها کشیده و ملک را به مکان او خجستگی و مبارک باد گفتند.

بیت

ایستاده از پی تمکین جاه و قوت جان
شاهدان دلربای هم نهاده بر زمین چاکری شاهان جبین
هم ستاده
در مقام بندگی خوبان به پای گوییا حضرت با نصرت آن روز جنتی بود مشحون به لذاذ مشتهمات حور و قصور و ولدان و غلمان و انهار و اشجار و انوار و اثمار مرکبات نبات ، بر مرکب وجود در میدان شهود در جولان ظهور آورده و خوی^(۴) ^{۵۳} نشوونما در طرد و ناورد آمده ، از شجر گل نمود و از ثمرمل خوید. حله سبز بهشتیان پوشیده و کله بدست سگ بند داده و طغرای «فانظر الی آثار رحمت الله کیف یحیی الارض بعد موتها»^{۶۳} بر کشیده.

و چون سلطان بر فطرت نخستین و عقیدت آباء و اجداد پیشین نشو و نما، شری یافته بود بعد از مسجود اصنام و معبود اوئان به وحدانیت معبود بحق و فردانست و صمدانیت مسجود مطلق اقرار کرد، و به احسن عبادات و ارفع صدقات و احسان و اکرام که اعظم قربات و اکرام خدماتست، به حضرت حق تقرب جست. و چون از ارتکاب مناهی و اقتراب معاصی و ملاهی مجتنب و محترز بود به موافقت امرا و مقربان حضرت و خواص ایناگان به شرب قمیز^{۷۳} [و] ایران تمسکی می نمود و زبان ایام از ذوق و شوق این ابیات می خواند.

بیت

بزم تو بهارخانه گردون باد
میمون باد با نورده آن دم که قدح کردی نوش (؟)
دو تا و گفت روز افزون باد
نوروز به فر طلعتت شد چرخ

و امرا و ارکان دولت به انتفاع شراب ارغوانی و استماع سماع اغانی، راح ارتیاح از اقداح افراح می نوشیدند و دلها بی کبر و عداوت در محبت و مودت یکدیگر می کوشیدند و چون ممالک آباد و مملکت بی منازع و لشکر مطیع و ایام مساعد و دولت معاون و اقبال موافق و بخت قرین و سعادت رفیق و انصار و اعوان متظاهر و یمن سرور حاضر و سعود ناظر و ابواب خللها مسدود و کام و مرام مجموع، در آن روز انصاف طرب و شادی از زمانه پربهانه بستند و داد جوانی و ایام کامرانی بدادند. سلطان به هزار لطف این بیت املا کرد،

بیت

اقبال مساعد است و ایام بکام
کی خواهم کرد!
اکنون نکنم نشاط

و هیچکس از خاص و عام نماند که موصول احسان و مشمول انعام پادشاه نشد و به سجایا و عطایای او به نصیبی کامل و حظی وافر محتظی نگشت. و در رعایت جانب رعایا بروفق وصایای^{۸۲} غازان خان فرمان نفاذ یافت، و ارکان دولت و اعیان مملکت را نصایح جمیل و مواعظ جزیل ایراد و القا کرد که به همه وجوه جانب رعایا محمی و شرایط تحفظ و تیقظ مرعی باید داشت، که رعایت رعیت سبب انتظام عقود عالم و قوام مصالح و منازم مناجح بنی آدم است، و بر وفق امر آقای بزرگوار کافه خلایق را از مصادرات نا معهود و مطالبات نا واجب و قوانین نماری (؟) و زواید مستحدث مأمون و محفوظ فرمود. و از عواطف ظلم و صرصر عدوان بقاع و ضیاع مسلم داشت، و فرمود که تا به امروز از هر که گناهی صادر شده است قلم عفو و صفح بر جرایم و آثام او کشیده آمد و استقالت از عوارض زلات و استعطاف استعفا از سوابق عثرات نموده شد

و رعایای بیچاره را بر سر مال و خان و مان و ضیاع و عقار مستأمن گردانید، تا مشرب هوای از تغییر زمان و تکدیر حدثان صافی ماند، و هرکس به احوال خود مستظهر و مستوثق گشتند و در بقای دولت کوشیدند.

بیت

این چنین روزگار با راحت
ندید به خواب
در همه عمر کس ندید به

این چنین امن و عدل و آسایش
کتاب
بر نخواندست هیچکس ز

این همه یمن و عدل دستورست
رقاب
مالک الملک حقّ رقّ و

خواجه ای کان یسار بحریمین
افضل الحق رشید ملت و دین

و به امرا و نوینان و مقربان فرمود که با شما در اعزاز و مواسات هیچ دریغ ندارم و در وقوع حوادث با شما در جادّه مطاوله و مماطله و طریق مساهله و مجامله مسلوک دارم و درین معنی به آباء و اجداد نکوی خود توسل جویم و رفیع (?) را از منزلتی وضع به مرتبتی رفیع رسانم. چنانک از گفتار امیدوار او کام آرزو خوش شد و دهان استظهار شیرین و دلهای امرای دولت و ارکان مملکت از نصایح دلپذیر و مواعظ دلگیر از مواعدت او در محبت و مودت او تضاعف و تزاید پذیرفت و اهتزاز و استبشار تمام افزود، به اتفاق بی نفاق از سر وجد و نشاط گفتند «الحمد لله علی نعمه» که خطّه روی زمین باز به عدالت و نصفت و مرحمت و شفقت چنین پادشاهی دادگر و خانی عدل گستر، رعیت پرور، کریم، رحیم، عطوف، رؤف، آراسته و پیراسته شد و آرزویی که در خاطر گذشتگان لفوف بود به عیان و اعلان پیوست، و عدل و راستی و امن و ایمنی که یکچندگاه از میان خلائق مستور و متواری بود بتازگی در عالم کون و فساد ظاهر شد، و ترس و هراس از دلهای حزین و خوف و بیم از جانهای غمین برخاست، و به وفور مرحمت و شمول عاطفت الهی مبدل گشت. و چون از وظایف طویها فراگی حاصل آمد در کلیات مهمات امور مملکت نظر فرمود و در کار مصالح چریک تأمل.

بیت

همی تا دولت و ملکست در ایران و در توران

محمد الجتو خانست در توران و در ایران

سپاهش هست در ایران و اخبارش به قسطنطین

نشستش هست در تبریز و آثارش به ترکستان

گویا طینت و فطرت اوراق ارغون خان به آب کرم و احسان و طین عدل و تَلَطّف و امتنان سرشته است و عفو و اغضا و صفح و اغماض خانان ایشان از ولایت پندگان و عثرات مجرمان به همه وجود متعارف بوده. بعد از آن به اشارت این مبشران و مسرعان به جوانب و اطراف ممالک و اکناف مسالک چون کبوتران هوادی بنواحی و بوادی روانه کردند و آوازه امن و امان وصیت لطف و احسان در دیار و بلاد ممالک ایران دادند تا دلّهای پژمرده به نسایم این بشارت زنده شدند و جانهای رمیده آرمیده گشتند ، و حلاوت این شادمانی که ثمره کامرانی جاودانیست ، به مذاق ساکنان آفاق علی الاطلاق رسانیدند. بساط رفاهیت منبسط شد و شادروان استراحت منطرح و اسباب سلوت و استنامت و ابواب استراحت و استرواح مفتوح .

بیت

پدر بجای پسر هر از این کرم نکند
خاندان آدم کرد خدای خواست که بر عالمی ببخشد
که دست جود تو با
لطف خویش ترا پادشاه عالم کرد و ملوک و سلاطین اطراف و رسولان اکناف را با
انجاز آمال و حصول اغراض اجازت انصراف داد ، و چریک والوس مغول را با امرای
بزرگ قتلغ شاه نوین و چوپان نوین سپرد، و سواد بیضه مملکت و رعایای تازیک
را به وزرای فایق رشید الدوله و سعدالدین ساوجی تفویض کرد ، که به اصابت رای
و حسن تدبیر مشهور بودند و به محاسن فطنت و حصافت مذکور . و از جمله امرا
، طایفه ای که صلاحیت صحبت و رسوم آداب خدمات پسندیده داشتند و به سمت
زهد و تقوی موصوف و به قیام ارکان طاعات و عبادات و صیام و صلوة معروف ، ایشان
را انیس سلوت و جلیس خلوت و ندیم و حریف خود گردانید . چون امیر توقماق
پسر کونجاک بن تکاجاک از قوم ختای و امیر علی قوشچی پسر با تیمیش و امیر
هرزه محمد پسر اولتای سلدوسی و سرقان باشقرد از الوس آننده و طاشتمور از اوراق
بوجای نوین و غیرهم .

و از جمله اختصاص قدوم مبارکش یکی آنک بچاغ جلوس همایون رخصتی تمام در جمله عالم بود و هیچ فتنه و بلغاق ظاهر نشد به خلاف عهود آباء واجداد و اعمام و احوال و دیگر پادشاهان که در مبدأ دولت هر یک انقلابی فاحش و اضطرابی موحش طاری می گشت و طایفه شهزادگان و امرا سر عزیز خود به باد غرور می دادند و به آتش تیغ جانسوز میسوخت [ند] و خاندانهای قدیم ایشان به قتل و قهر و نهب^(۴) منقلع و مستأصل می شد. و در نوبت دولت این پادشاه دولتیاری که جاوید عمر و برخوردار ملک و الوس باد، توسن تند سرکش گردون از روی زمین حادثه گردی و از نكباء نكبت غبار نایبه ای انگیزخته نشد بل که بمچرد اثر دولت و خاصیت اقبال و سعادت بی جنبش دستی و حرکت پایی عفواً صفواً ممالک ایران بگرفت و بهشت آباد ایران که مغبوط پادشاهان بزرگ و محسود خسروان سترگ بود بمچرد عزیمت رکضتی و هیجان نهضتی در قبضه تصرف و پنجه تملک نواب حضرت آمد و چون سلسله ممالک ایران زمین در کف کفایت او منتظم و منعقد شد و زمام تصرف مملکت با سرپنجه اهتمام خود گرفت، عالمیان را امن و امان کلی پدید آمد و دلهای خاص و عام به هوا و ولاء دولتش مفتون و مشعوف گشت.

و بعد از اقامت مراسم شادمانی و بسط بساط کامرانی، به تمشیت صدور انفاذ احکام امور وصایای بیسون و یاساء برادر نکوغازان خان قیام نمود و از فرط محبت و صدق اخلاص مودت و رعایت حقوق اخوت، سایر امرا و ارکان دولت او را برقرار سابق و رسم سالف و آنف مناصب اشغال قدیم بر هر یک مقرر و فرمود و امور

مملکت و مصالح ولایت برقرار ما تقدّم ممضی و مجری^{(۴)؟} و از شوایب تغییر و تبدیل و نوایب تنقیض و تنغیص مصون و محفوظ کرد، و روز چهارشنبه هفدهم ذی الحجه سنه ثلاث جمله امرا و وزرا را به تشریف سیور غامیشی فرمود.

وقایع سال ۴۰۷

روز یکشنبه ششم محرم سنه اربع و سبعمایه هلالی موافق هفتم یتینج آی ییلان ییل، درین سال یا ییلاقمیشی به اوجان کرد و قشلامیشی به موغان واران، و به مبارکی رایات همایون به عزم محروسه تبریز که مغبوط پادشاهان و خواقین اورغ هولاکوخانست رکوب فرمود و به مرحله کوشک سعید آباد نزول بود و روز دوشنبه به جنت آباد دلاویز تبریز رسید، و روز سه شنبه به زیارت قبه شریفه برادر نکوغازان خان نهضت نمود و بعد از بکاء وزاری و ورد و دعا و نماز هم در آن موضع شریف در حق فقرا و ضعفا و محتاجان انعام و احسان فراوان فرمود و نذور و صدقات به وفا رسانید.

و رایات جهانگشای از آنجا بر صوب اوجان و یوراغاج کوچ کرد و به شهر مراغه به قورنغ نزول فرمود و روز سه شنبه رکوب رایات میمون به عزم صید شکار و نجبیر به طرف نماوورد و بادیۀ عزیز برفت و اردوها به سه گنبدان ساکن بودند. پادشاه فرخنده پی روز پنجشنبه هشتم صفر به مرحله سه گنبدان به اردوها پیوست و روز چهارشنبه از آنجا کوچ کرد و به پول سرخ مراغه فرو آمد، و روز شنبه هفدهم صفر سنۀ اربع موافق نوزدهم بیرینکز مینج آی وصول ایلچیان تیمورقان بود و چاپار پسر شهزاده قایدو. اسامی ایلچیان قان: تماچی از سلدوس و تورچیان از قوم جلایر و مصطفی خواجه از نسل جعفر خواجه. و اسامی ایلچیان چاپار: ایسنتمور از نژاد جلایر و نام اصلی او جعفرست و اورس بهادر از هزاره قاوغنای، و اسامی ایلچیان دوا ساربان مانعلی تیمور پسر ابوکان اتنده پسر احنفی بر سبیل صلح و صلاح و طریق مودت و محبت، و مصدوقه حال و خلاصه مقال آنکه قیدو در اوایل رجب سنۀ اثنی و سبعمایه هلالی به چاغ غازان عادل از مصاف چریک تیمورقان بازگشته به عرض مرضی مبتلا شد، و امیر حیدر طبیب او را بیست و پنج عدد حب اسهال داد. در اسهال دموی به درد شکم در گذشت به حدود قراقورم در مرحله فلان باشی. و پسر میانه خود اورس را که خردمند و صاحب رای و کفایت و بهادر و دلاورست ولی عهد و قایم مقام خود کرد. و دوا به سبب کینه دیرینه پدر خود براق که در مکمن سینه داشت خصم خاندان قیدو بود و پادشاهی ازس رامتابی^{۱۴} و کاره. چه یقین دانست که مکر و کیدت مکیدت و غدر و خدیعت دوا باوی در نگیرد.

بیت

و بال وی آمد همه دانش وی
و طاموس را پر

چاپار پسر مهتر را می خواست که ضعیف رای و سخیف خرد و کوتاه اندیشه بود تا آن گرگ محتال به روباه بازی گفتاروار به گفتار غرو (?) او را با برادران در قید دام بلا و صید عنا آورد. به سبب مصلحت خویش و حسب انداقودایی و سوگندی که به سابقۀ تأکید یافته بود، او را از تلاس وینکی^{۱۵} باز خواند و بر سریرالوس قید و جلوس آرام داد و دیگر برادران و امرا را مطاوعت و انقیاد فرمود. دختر قید و قتلغ چغا معروف تیمور اوهان (?) که به رای و کفایت و هوشمندی و خردمندی و بهادری و دلاوری از اولاد قیدو مقدم و ممتاز بود و مکر و مکیدت و غدر و حیلت دوا بر رای او پوشیده و پنهان بمانده، به دوا چاپار^{۱۶} پیغام داد که خلاف رای پدر و وصایای او شرط نیست چه نقض عهد و خلاف میثاق و پیمان از همه کسان مذموم و ناپسندیده است علی الخصوص از پادشاهان اصیل. دوا به پاسخ او پیغام فرستاد که رای و سخن زنان از دوک و چرخه باشد، نه از سریر و افسر خانیت. ترا با پادشاهی و حکومت چه کار؟ قتلغ چغا از آن پاسخ سرد بغایت رنجیده خاطر و آزردۀ ضمیر شد، و استهلاک خاندان و استیصال اوراق قیدو به معاینه مشاهده می کرد، بغیر خاموشی و سکوت و مهر بر لب چاره دیگر ندید. ملازمت سرگور پدر اختیار کرد و زن ایتقول گورکان شد که باورچی قیدو پدرش بود.

و دوا چون این منصوبه زرق و افتعال بباخت و میان اروغ قیدو مخالفت و مبادعت انداخت، انتهاز فرصت غنیمت شمرد، خواست که بر ملک و الوس قید و سرور و حاکم شود. هم درین سال در خفیه پیش شهزاده آنده پسر منقلا نواده قوبلاقان پیغام فرستاد که بر سرحد ثغر سوبیه و قراقورم یورت داشت و اظهار ایللی و انقیاد تیمورقان نمود، که چون شهزاده قیدو از میانه برکرانه شد مرا با حضرت قان خلاف و نزاع نماند. شهزاده آنده به استعلام و استطلاع این حال ایلچیان را به خدمت تیمورقان فرستاد و احوال دوا کماهی عرضه داشت. این مطارحه موافق تیمورقان افتاده دوا [را] سیورغامیشی و عاطفت و نواخت فرمود که مملکت ترکستان از حکم یرلیغ قدیم تختگاه جادای و اروغ اوست و تا غایت وقت قیدو به تغلب و استیلا و تسلط فرو گرفته، اکنون هر چه دوا بازگیرد او را مقرر و موفر باشد. چون فرمان قان برسید به دوا به جاپار پیغام داد که دیار خراسان و ترکستان مملکت و علفخور از جادای و اروغ اوست و الحال هذّه برسبیل میراث به من میرسد و پدرت قیدو آنرا به استیلا و تسلط فرو گرفته. از راه انداقدایی و دوستی و یگانگی توقع چنانست که آنرا به من باز گذارد تا حق به مستحق رسیده باشد، و اگر شوکت و قدرت و مکنت داشته باشد قراقورم که خانه قدیم یایلاق و قشلاق نیای تو اوکتای قان است بگیرد.

بدین سبب از جانبین محبت و مودتی که معقود و معقود (۹) بود نا چیز گشت و دوستی مؤکد واهی شده از هم متوهم شدند. ادبار و شقاوت جاپار از عجب و خودرایی بود که به کینکاج امرای بزرگ پدر و مشاورت قتلغ چغا و برادران و خویشان التفات نمی کرد. و مع هذا جماعتی اعدا را که سینه به کینه ایشان آکنده بودند، چون ملک تیمور پسر ارقبوکا که به ظاهر غربه مهربان و به باطن دشمن جان ایشان، و جاپار به رغم انف امرا و اقربا جمعی امرای فرومایه پست پایه را برکشید و صاحب راز و اسرار خودگردانید، تا همه برادران و اقربا و امرا از کردار او متنفر و ملول و متبرم و ذلول شدند و دل با او بد کردند و دشمن جانش شدند و نهانی بادوا متفق و متسق گشتند و به قصد سر او میسگالیدند و حیلتها و مکرها می پرداخت [ند] و به استیصال خاندان قید و واروغ [او] کینکاجها میسگالیدند.

دوا خواست که جاپار را به کمند کید صید و قید کند او را به قوریلتهای بزرگ خواند. جاپار از مکر و غدر دوا بدگمان بود، از غلبه ظن اجابت ننمود. دوا باز به استدعاء او پیغام فرستاد که مصالح ورأی ما در ترک خلاف و تنازع یکدیگر است و تمهید اساس اجتماع و ائتلاف، از خدمت قان و طرف مشرق شهزادگان و امرا و نوینان بیایند و از جانب مغرب ما به استقبال ایشان مبادرت نماییم و میان قراخوجو که حدود بیش بالیق و خاصه ملک و الوس ماست و مملکت قراقورم که مرکز دولت و سره سعادست به اتفاق و اجتماع قوریلتهای کنیم و این معاندت و مخاصمت از میان برداریم و به مقربان به ترتیب اسباب طوی اشارت کرد تا در جمله ولایت ترکستان و بلاد فرغانه و ماوراء النهر سور بن بنهادند و شراب و ایران و قمیز و گوشتی فراوان مرتب و مهیا داشتند.

جاپار از دوا متوهم بود اجابت ننمود. دوا و رس برادرش با سپاهی گران بر سر حد سویبه و قراقورم به محافظت آن ثغر نصب فرمود، موازی و محاذی لشکر تیمورقان. جاپار به پاسخ گفت که اگر او شاه زاده و حاکمست من نیز خان زاده ام و استخوان ما مغولست، ما همان طوی کنیم که از چنگیزخان یادگار و به میراث داریم چون گوسفندی و قمیز وایران، تا الوس خراب نشود. به این موجبات این سال اجتماع وقوريلتا میسر نشد و آرزوی دوا در حیّز توقف بماند و از اخراجات طوی خسارت فراوان حاصل آمد، وایلچیان که متداعی قوريلتا بودند خائب و خاسر و نادم بازگشتند. ازین روی عداوت اروق قیدو در دلش افزون شد، به قصد قمع و قهر ایشان متشمر گشت و برادرانش را به ریو و فریب عشوه می داد و به مواعید دلربای و امیدهای جانفزای هر یک را می فریفت که جای جاپار به شما تفویض خواهم کرد خصوصا ملک تیمور و توکای پسر گیوکیخان، تا باهم خلاف و خصومت آغاز نهند، و راه نفاق وریا میسگالید[ند] تا درمیان جمله الوس تفرقه و پریشانی افتاد و بلغاق و فتنه ظاهر شد. در ولایت ماوراءالنهر کورسبه پسر ایرکتمور بن بابا که متعدی بی راه بود، با برادرانش طوقلوق خواجه، و در ولایت فرغانه جیمبای که امیر بزرگست، و کوشکتیمور بن بابا برادر قبیچاق که یورت او حدود سمرقند بود مصلحت خود در غارت سمرقند و بخارا دید که بکند و از آب آمویه بگذرد. و بابا اغول پسر ابوکان برادر تیمور که آنجا آمد و کشته شد، کورسبه را از غوایت و بی راهی منع وردع می کرد. کورسبه گفت: «دوا» مرا بفرزندی قبول کرده است دوايي ام و از انقیاد و امثال جاپار بیزار. بابا او را بخواند و بگیرد و با هزار نوکر مقید و محبوس کرد و از حیات مأیوس خواست گردانید. گرفتاری او به ییسور پسر ایرکتمور بن بوقا تیمور رسید. به بابا پیغام داد که چون کورسبه دوايي است مؤاخذه او بی توجیه بود. بابا در حال او را با پانصد سوار بدرقه پیش جاپار فرستاد. ییسور از استماع این سخن غضوب و خشمگین شد، با چریک خود برنشست و به مساعدت جنکشی خال خود و پسر ییسور بزرگ که در حدود خجند و فرغانه می نشست بر بابا تاخت. و بعد از مصاف سخت بابا منهزم، به ینکی پیش شاه اغول افتاد و شاه اغول به موافقت و معاونت بابا با هفت تومان چریک بر نشست و با ییسور و جنکشی^{۲۴} مصاف داد. جنکشی را در مضمار معرکه تیری بر روی باز^(۵) خورد و ییسور را تیری بردندان، و همچنان روی نگردانید و جنگ می کرد، و همچنین از جانب قید و بغلان و بلخ که در اهتمام ساربان پسر قایدو بود و طرقای امیر اردوی قتلغ خواجه به بهانه یورت بر ساربان زد و او را منهزم به جانب خراسان گریزانید.

فی الجملة از جوانب و اطراف شهزادگان و امرا و نوینان به عشوه دوا در هزارهز قلق و اضطراب بودند. چون این خبر به جاپار رسید به دوا پیغام داد که «آنچه امرا و کسان و متعلقان تو میکنند، به فرمان تو یا به دل خود میکنند؟»

(۱) چنین است در اصل، ظ: بازو

دوا به پاسخ میگوید: «ایشان کودکانند و مرا ازین حال به نقیر و قطمیر آگاهی نیست. اکنون از ما هر یک به استمالت و استعطاف سکون و آرام چریک خود ایلچیان فرستیم تا ایشان را چوب یاسا زنند تا انگیختن فتنه و انبغات بلغاق در باقی کنند.» جاپار، سالجهای گورکان را بدین مهم نامزد کرد تا امرای تومان و هزاره وصده را چوب زد و اثار بلغاق و فتنه منع کرد، بدان شرط که من بعد جز به فرمان شهزادگان و امرا مترکب (۹) نشوند مگر به فرمان جاپار. و دوا ظاهراً منع می کرد و در خفیه پسرکسان خود را بر قصد قید و بیان تحریض و تهییج می داد تا از ناگاه ییسور و جنکشی و جیمیای برادر زاده کورسبه، که فتنه عالم بود، با سپاهی انبوه روی به شاه اغول و بابا آورد و لشکر جاپار به فرمان شاه اغول بر نمی نشستند.

عاقبت ییسور و جنکشی ایشان را فرو گرفتند و منهزم کردند و سیره اردو بغارتیدند و تلاس و لیچه را چول کردند و به غارت و نهب و اسرا و [خراب بابا اغول منهزم به خوارزم افتاد. چریک دوا او را گرفته پیش دوا فرستادند. دوا او را سیورغامیشی و نواخت فرمود و بایورت اصلی خود درک سمرقند فرستاد و تا سنه اربع و سبعمایه منقلای جاپار براروس مقرر بود و منقلای تیمورقان برخیشانک، و میان او و واروس مرایر موالات و سرایر مصافات ممهّد بود. ارس خواست که خویشانک (۶) را طوی کند و کاسه گیرد، دوا ازین اجتماع آگاه شد، به خویشانک پیغام داد که غرض ارس از طوی توسگالیدن مکر و غدر است و مراد مؤاخذت تو. خویشانک بی صحت بیئت ثبوت گناه بر ارس پیش دستی نمود و هجوم و شبیخون کرد و از لشکر او گروهی انبوه را بکشت و بعضی را به اسیری براند و ارس با ده سوار بگریخت. و ملکتیمور پسر ارقبوکا که به ملت نصاری و دین ترسایی راسخ و ثابت بود و دشمن جان قیدو و به نفاق و ریا با جاپار زندگی میکرد و جاپار اسرار مخفی خود را ازو پوشیده و پنهان نداشتی به دوا پیغام داد که جاپار لشکری به قصد تو مرتب و مهیا کرده است، صدمات او را بیدار و هوشیار باش. دوا را بر سر آتش تیز نشاند تا به ترتیب و تجهیز چریک مشغول شد و خود پیش جاپار آمد و نمود که دوا به قصد حصد تو لشکری آماده کرده است، دوا به ارجاف آوازه در افواه انداخت که لشکر قان رسید. جاپار ساده دل سلیم قلب را قصد و غرض دوا و مغری مکار مغوی معلوم شد، با بیست تومان چریک برنشست و اردوها را به ملکتیمور جابر غاشم سپرد که عدوی نهان جانش بود و شرط کرد که بعد از ده روز برنشند.

ملکتیمور به اجازت بازگشت تایاسامیشی اردوها کند. در اثنای این حال خاتون او بی اندازه از پیش خانجوی خواهر خود بلغان نام خاتون تیمورقان با مال و خواسته ملکتیمور بعد از سه روز در بازگشته بود و ملکتیمور را به صد چندان مواعید طلبیده اردوی جاپار طوی کردن و اردا و [های او را غارتیدن و براندن (۹) با جملگی عساکر و خانها متوجه حضرت تیمورقان شد و در راه نخست به برادر مهتر خود بیغور رسید و از آنجا بعد از ده روز به یورت آنده به سرحد مملکت قان پیوست و به آنده گفت میخوام که روی زرین پادشاه مشاهده کنم.

در همان ساعت از حضرت قان ایلچیان سریع السیر برسیدند، بلغان خابون اسده را طلبیده که زود بیاید و تاج و تخت دریابد. ملکتیمور مصاحب اننده عزیمت حمص را قان کرد و در ماه بیرینکز مینج آی ییلان [ییل] واقع در شهر سنه...^{۲۵۸} به قان بالیق رسیدند. تیمورقان در سكرات نزع بود جان به لب رسیده، در ماه آرام ای ییلان ییل حالت ناگزیر تیمورقان واقع شد. بعد از شرایط عزا صندوق مرقد او را به قورنغ تكافاخر بردند و در جنب پدر و اجداد دفن کردند. و جاپار چون از قوارص كید ملكتیمور آگاه شد، به همه هزارهای خود ایلچیان فرستاد چون شاه اغول و تودای و بور کورو قتلون چغاوا بوکان گوركان و جمله امر او نوینان خود که به چریک بر نشینند.

چون خبر ركوب او به دوا رسید او نیز لشكرهای متفرق جمع کرد و به کنار آب ایلا آمد و به زبان ایلچیان به خدمت قان پیغام داد که چون من بنده با قان ایل و منقاد شدم جاپار با من یاغی و عاصی شد و به دفع او از قان مدد و مساعدت طلبید. فرمان نافذ شد تا طوغاجی چینسانک و لمغولی پسر جوهای و ما یفقر (?) بهادر باده تومان سپاه جرار از چول بگذشتند و به دوا پیوستند و از اتفاقات بد هر جای که هزارهای جاپار یورت دارند هزارهای دوا نیز در برابر آن علفخوار داشتند. دوا به همه هزارهای خود پیغام داد تا نگذارند که هزارهای جاپار بر نشینند. به این سبب جمله هزارهای دوا و جاپار بر هم افتادند. چون خبر عزیمت و کوچ ملکتیمور و غارت اردوها و طرد لشكرها به جاپار ساده دل رسید هنوز باور نمی کرد و می گفت به کاسه زرین سوگندان مغلظه خورده است و عهد و پیمان مؤکد کرده، چگونه مکر و کید سگالد و نقض عهد و میثاق کند؟! لشکریان او چون آوازه کوچ و تفرق خانهای خود استماع نمودند بر عقب خانهای خود منهزم و پراکنده شدند و جاپار را باصد سوار ایناق فرو گذاشتند، چون طوغاجی و لمغولی که ابن عم دوا بود [ند] به دوا پیوست [ند] با عساکر متکثر به اتفاق در پی جاپار کردند، و از جهات و جوانب متوجه قصد او شدند.

جاپار متحیر و مدهوش چون ذره در هوا معلق و دروا بماند و در كشاكش انهدام و گیراگیرا از عاج و اخراج امکان مکان نبود، نه روی ستیز و نه راه گریز یافت. نادم و خایب و خاسر و کاسر با دویست سوار ایناق بی جنگ و جدال به اظهار ایلی پیش دوا درآمد تشویر زده، دوا باز به دروغ سوگندان مغلظه یاد کرد که از حال تو خبر ندارم. قصد تو امرا و برادران سگالیدند. و به حوالی و پیرامون خود یورت جاپار تعیین کرد و هر روز وظیفه و راتبه او چهار سرگوسفند مقرر، و با خود به مرغزار قناس آورد و مشاھرہ و میاومه او تعیین کرد و همچنان در همه هزارها پسران و امیران قیدو را یک یک روز بروز گرفته می آوردند: نخست جنکشی شاه اغول را در سمرقند گرفته آورد. بابا اغول گریخته و به خوارزم رفته قجماس بهادر او را گرفته آورد، و ارس اغول را امیر ارسبوقا پسر اباجی برادر الغ بیسور گرفته آورد، و تودکوراغول را شیرہ اغول پسر حنکو (?) گرفته آورد و ابکجار (?) را پسر علی اغول گرفته آورد، و تو کمای اغول پسر گیوکخان را، دوا پیغام داد که جای جاپار بر تو مقرر است تا به زرق و مخاریق او را نیز دردام بلاکشد و قتلون چغا را که در ترساکند بر سر گور پدر مقیم بود، که از آنجا تا سمرقند یک ماهه راه بود، و اردوی او به مال و چهارپای مشحون

و مستغرق، شبی از ناگاه اولجا تیمور دادر اشیق تیمور دادرزاده دوا با هزار سوار برو تاختند و شوهر او را ایتقول با دو پسر به آب غرق کردند و مال و منال و چهارپایان بی اندازه یکسر غارت کردند و اسیران بردند و خاندان قیدو بیکبار برانداختند بغیر از شاه اغول که باهزار نوکر پیاده گرسنه برهنه ، در حدود ینکی و تلاس بماندند، و سپاه قید و بعضی به دوا پیوستند و گروهی گریخته به بیشه‌های خیر خیر پناهندند ، و گریز بهنگام سبب حیات و بقاء خود دانستند. اما بیشتری لشکرهای جاپار به درگاه قان آمدند و بر صده ها مقسوم گشتند، و دوا چون به آرزوی دل و متمنی خاطر خود رسید و بر همه اولاد و امرا و اجناد قاید و ظفر یافت وسینه را از کینه دیرینه شفا و آرام داد ، خواست که جاپار را با برادران مصاحب کونجاک ، پسر خود، ذوالقرنین اغول پسر توقو برادر بالتقوو پسر ملکیتیمور که ملازم دوا بود [ند] با دو هزار سوار بدرقه به درگاه قان فرستد .

روز دیگر از آنجا ایلچیان برسیدند مخبر به وفات تیمورقان. عزیمت دوا باطل شد و در قناس^{۶۴} قوریلتهای بزرگ کرد و درد و بار چهل نوبت طوی، و در اجتماع قوریلتهای سیصد و شصت و اند شهزاده حاضر و مجتمع بودند . دوا در اثنای آن بر سبیل افسوس و استهزا از جاپار می پرسد که: «درین مدت که از تو خیلی کارهای مستنکر مستقبح شنیع فضیح در وجود آمد به رای و تدبیر و کینکاج عقل بود یا نه ؟ الوس مملکتی را که قید و آقا به چهل سال ضبط و نظم کرده بود و از شوایب انقلاب و نوایب اضطراب مصون و محفوظ داشته چگونه تو بدین مقدار مایه روزگار خراب و پریشان کردی و دستخوش قضا و پایمال تفرقه ؟ پس تو سزاوار پادشاهی ولایق شهریاری نبودی. و به مواجهه مخازی و مساوی عثرات وزلات او را برشمرد و به حضور و کینکاج شهزادگان و اقرار و اعتراف او را از پادشاهی معزول کرد . و به پاسخ دوا گفت :

گر به یک روز صید خود را گفت
علیک^{۷۴} « قم صحیحاً فقال ذاک

و قایم مقام او یا بکجار (؟) را به پادشاهی الوس قید و نصب کرد ، و جاپار دریورت مادرش کوکوی خاتون بماند. یا بکجار (؟) یکچندگاه چون پادشاه نوروزی تکاپوی می نمود، دوا بوکمرا را نیز به چنگال نکال مرگ هلاک کرد و خود سال بسر نبرد . اما در قصد جاپار بود و جا پارچون از قصد او آگاه شد با برادر خود یا بکجار(؟) و امرا و مقربان به هزار و دویست اولاغ قانی متوجه حضرت قان شد . چون به خان بالیق رسید یا بکجار (؟) را به شربت مسموم هلاک کردند و جاپار را ملازمت حضرت فرمود و اکنون ملازم درگاه اعلی است.

جننا علی المقصود ، سلطان ایلچیان قان را نواخته ، اجازه انصراف داد .

روز یکشنبه بیست و پنجم صفر رکوب رایات همایون و نزول به قورنغ شهر مراغه سوم نوبت ، و دیگر روز برسبیل تفرج رصد سوار شد. جمله خواتین و امرا در رکاب همایون و خواجه اصیل الدین در خورچنان مهمانی، طوی و میزبانی کرد. و دیگر روز

از آنجا کوچ فرمود با امرا و ایناقان . و روز یکشنبه دهم ربیع الاول به شهر فردوس آباد تبریز نزول بود و بامداد از آنجا به زیارت مشهد مطهر برادر غازان خان مرحوم مغفور مبادرت نمود و بر مساکین و مستحقان آنجا خیرات و صدقات و انعام و احسان موفور مبذول داشت . و روز سه شنبه دوازدهم ربیع الاول رکوب رایات همایون به عزم قشلامیشی موغان و اران و کوچ بر صوب تکینا باد . و هشتم ربیع الاخر بالای پول چغان به یورت نزول فرمود و شب آدینه هفتم ربیع الاخر در شهر تبریز صاعقه و زلزله صعب مهیب واقع شد، و برقی بیفتاد و خراجی بسیار کرد و روز چهارشنبه نوزدهم ربیع الاخر شهزاده جهان با یزید را که نوریاض و سواد عالم و قره عین اولاد آدم بود، بر اسب نشاندند و نشاط و شادی و خرّمی کردند، و سلطان درین روزها به عزم قشلامیشی سوار شد. و مرحوم امیر مصاف شکن در ماه ربیع الآخر سنه اربع موافق دهم بیرینکز به شهر مراغه وفات یافت. و روز چهارشنبه دهم جمادی الاولی مینج آی ییلان ییل وصول ایلچیان از پیش توقتا پادشاه بلاد قبقا باشی الوس جوجی بود ، مقدم ایشان امیر نوحدا ی نام از راه صلح و صلاح و وفاق نجاج. و رایات میمون سیزدهم جمادی الاولی به قشلامیشی گاوباری به مبارکی نزول فرمود ، و یکشنبه چهاردهم جمادی الاولی مرحوم سعید سید مهدی نقیب النقباء سادات آذربایجان به پول چغان وفات یافت ، مرقد او به شهر تبریز نقل کردند . و روز پنجشنبه سیم جمادی الاخر برای شهزادگان بسطام اولجاکی دختر غازان و زن بایزید دختر ایلجتای قوشجی نبیره تودای خاتون بخواستند . از جانبین اجابت و قبول برفت. و روز چهار شنبه نهم جمادی الاخر سلطان جهان ایلچیان را برسبیل مصالحت و مسالمت به جانب شام و مصر فرستاد، و مقدمهم زیرک نام از نوکران موجی بیتکچی و سید افتخار الدین بخاری و قاضی شرف الدین و امیر حسام الدین که به چاغ غازان خان مصاحب قاضی نصیر الدین تبریزی و قاضی کمال الدین موصلی آمده بودند [و در تبریز محبوس مانده. و چهارشنبه ششم شعبان عبور اردا] و [ها از آب کور و نزول به جانب جنوبی به عزم مراجعت . و روز پنجشنبه هفتم شعبان المعظم سعدالدین وزیر ساوجی دختر امیر تر مناس برای حاجی پسر خود بخواست و طوی بزرگ کرد .

و روز پنجشنبه بیست و یکم شعبان عقد نکاح قتلغشاه خاتون دختر امیر ایرنجین به سلطان جهان اولجایتو واردوی بزرگ کرمون خاتون به وی تفویض رفت . پولاد چینسانگ از جانب سلطان وکیل بود و خواجه رشید طبیب از طرف خاتون و خاطب قاضی برهان الدین مروی. و روز شنبه که با مداد نوروز بود امرا بعد از استشارت و کینکاج پادشاه را لقب اولجایتو سلطان دادند . و روز یکشنبه عقد نکاح اولجتای خاتون دختر پسر تنکیر (۴) گورکان به سلطان اولجایتو، و از وپسری آورد ابوالخیر کنیت که به طفلی وفات یافت و امیر قتلغ قیا مرقد او به تبریز آورد و به گنبد عالی غازانی مدفون شد.

و روز چهارشنبه هشتم شعبان به مبارکی رایات همایون به جانب دلان ناور کوچ فرمود ، و روز دوشنبه دوم رمضان با اردوها استرجاع و انصراف فرمود و خاتون معظمه را در سلک ازدواج زوج خود کشید ، و روز پنجشنبه بیست و یکم شعبان عقد

نکاح دولاندی دختر سلطان عالم به امیر معظم چوپان نویان بن ملک بن تودان بود و خاطب قاضی برهان الدین مروی به مثل مهر مادرش بوچغان دختر لکیزی گورکان پسر ارغون آقا .

و روز شنبه بیستم رمضان به آذربایجان زلزله قوی افتاد و همچنین از اولاد سورغتمش سلطان کرمان پسری شاه جهان نام مانده بود و غازان خان پیشتر او را نواخته و جای پدر یعنی مملکت کرمان برای او مفوض کرده، و او از^{۸۴} سر کودکی و تهور و تهتک زندگانی نه بر شیوه آبا و اسلاف خود میکرد، و در حالت واقعه غازان خان، فتنه و فتور و بلغاق و شروشور انگیخته و از محصلان مالهای دیوان باز گرفته و همه را مقید و محبوس کرده. درین وقت او را گرفته به اردو آوردند و در یارغو گناهها برو ثابت گردانیدند [و چون هنوز کودک بود خونس ببخشیدند و مملکت کرمان از شاه جهان انتزاع نمودند، و روز چهارشنبه بیست و پنجم رمضان سنه اربع و سبعمایه به ملک ناصر الدین غوری تفویض کردند که از اولاد سلطان شهاب الدین غور بود. خاندان دولت و اولاد و دودمان سلطان قطب الدین بیکبارگی منقضی شد، و حکومت دیار کرمان به وی منقرض و متمادی (؟) گشت و ملک ناصر الدین عفواً صفوا کرمان با تصرف خود گرفت و خاندان براق حاجب و اولاد و اعقابش بکلی منقطع شد. کما قیل «الملک یبقی مع الکفر ولا یبقی مع الظلم»^{۸۴} و اردوها از آنجا به مرحله پیلسوار کوچ کردند.

و روز سه شنبه دوم شوال امیر ایرنجین دختر امیر ایسن قتلوق را جهت پسر خود ... نام خواست و درین مدت خواجه رشیدالدوله به علت بیماری و درد پای مبتلا بود. پادشاه به عیادت او اقدام نمود، و در پنجم ساعت از شب دوشنبه هشتم ماه ذی القعدة سلطان عالم را به یورت او جان از حاجی خانون پسری فرخنده مسعود در وجود آمد که ماه شب چهارده از رخسار او رشک برد. نام و کنیت شهزاده ابوسعید نهاد که از جوانی و عمر و ملک برخوردار باد. و روز پنجشنبه هشدهم شوال رکوب رایات همایون از پیلسوار کوچ بر صوب گلستانه، و روز چهارشنبه محاذی با حروان نزول فرمود و سیم ذی القعدة به یورت مرحله او جان نزول فرمود و به مقدمه امیر ایرنجین را به شهر تبریز شکرریز فرستاد.

و روز سه شنبه بیستم رکوب رایات همایون از او جان [و] وصول به فردوس آباد تبریز. و روز آدینه به نماز جمعه حاضر شد و خیرات و صدقات جاریه بر دوام می فرمود، و شب بیست و پنجم رکوب به عزم زیارت قبه عالییه و مرقد شریفه پادشاه عادل دل غازان خان، و از آنجا به گریه و زاری و خضوع و خشوع اشک رشک از دیده ها می بارید، و روز یکشنبه بیست و ششم بر سر قتلغشاه خاتون دختر امیر ایرنجین بوغناق نهادند و در اردوی بزرگ دوقوز خاتون اجلاس فرمود. و روز چهارشنبه هشتم ذی القعدة واقع در غره ایکندی آی زفاف سلطان و تزویج بیلغان خاتون خراسانی به صدق تسعمائه الف دینار^{۸۵}.

و درین وقت چون کار بلاد خطّه روم و آن دیار و بوم محبط (؟) و نامنظوم بود ، پادشاه سوم ذی الحجه امیرایرنجین را به راه امارت چریک روم و محافظت آن ثغر و بوم نامزد کرد. و روز یک شنبه هفدهم ذی الحجه از آنجا به عمارت ربع رشیدی مبادرت و مسابقت نمود. و روز دیگر متوجّه مرحله مرغزار اوجان شد و پنجشنبه بیست و یکم ذی الحجه تیموربوقا پسر سولدوتای گورکان وفات یافت. احوال کلی این سال اینست که نموده شد .

[وقایع سال ۵۰۷]

و چون محرّم سنّه خمس و سبعمایه هلالی موافق ماه یتیمج آی یوندیل ترکی به مبارکی درآمد ، درین سال یا یلاقمیشی به شهر سلطانیه و قنقور اولانک کرد و قشلامیشی به موغان واران . رکوب رایات همایون در غره محرّم سنّه خمس به عزم مشاهده عمارت قنقور اولانک ، چه در عمارات و اساس آبادانی آن به غایت مهووس و مشعوف و مفتون بود.

و امروز از مآثر مأثور و مکارم معمور مشهور او یکی انشاء حضرت سلطانیه است مقصد زوآر عالم و کعبه مقام بنی آدم ، چه پادشاه خردمند عاقبت اندیش دوربین تیز نظر دانای توانا به فکر رای باریک معلوم کرده بود که هر چه در عالم کون و فساد موجودست پاینده و باقی نخواهد بود ، مگر ذکر جمیل و اسم باقی جزیل که عمر ثانیست بل حیوه جاودانی و متمنای امانی و غایت زندگانی و کامرانی :

«هی المشاهد و الاثار و الطلل
قد دخلوا»^{۱۵}
مخبرات بأن القوم

به کینکاج رسامان ماهر و مهندسان شاهر و استادان معمار حاذق تیز نظر چابک دست شیرین کار، شهری مثل محروسه تبریز بسیط عریض با طول و عرض فسیح [و] وسیع خرمترا از بهارچین و نفیس تر از شعار دین، عالی تر از قبه افلاک و مطبوع تر از سمک تا سماک بنا فرمود. چون روضه ارم خرّم معظم، و محکم تر چون وثاق حور و بائزه^{۲۵}(؟) چون بیت معمور و سقف مرفوع و مجموع مطبوع ، و در مرکز دور شهر قلعه مربع عالی اساس چون قصور جنان از قیاس انشا فرمود . سورش از سنگ مینارنگ با قمه قبه کیوان برافراشته و تجویف و بقعه آن به نقوش مختلف بنگاشته. قلعه ای که با قلعه قلعی رنگی آسمان دم همسری و لاف برابری می زند که گوئیا فلکیست آبگون مرّصع به زهره و مشتری و یا بوقلمونی ملّمع به اطلس شستری ، که جبال عالیات قبه اخضر و تلال راسات مرکز اغبر از شرم تشویر به عجز اعتراف آورده و قصور جنات به قصور اقرار کرده. سراسر خانها به تعریشات لایق و تسقیفات موافق سرپوشیده، و در و ابواب البری مشتمل بر چند مواضع عالی از مدارس و خانقاه و دارالشفّا و دارالضیافه و دارالحفاظ و غیر هم تا نوزده موضع عمارت به عدد حروف

بناها و ایوانها مجصص منقش و طارمهای مفضض^{۲۵} دلکش وضع کرده، و جمله صحن عمارات از رخام سفید مطبق و سقوف طاق و رواق مقرنس و فرش سطح زمین از رخام و مرمر و مشجرات باغها از صنوبر و عرعر، خرم تر از مشرق به وقت دمیدن صبح، و خوشتر از باغ [و] بساتین به گاه رسیدن گل. و درو سی واند چشمه سار از سلسال زلال مثال (۹) روان و جداول مختلف و سواقی مفرق از انهار خلد آثار روان و جاری. جمله صحاری و براری و شهر پرانهار و اشجار و ثمر و مغارس و مزارع صنوبر و خبازو فسیل و عرعر در هر جویباری بیخ اور (۹) گردانیده، و درو افزون از ده هزاردکان معمور موفور به رزمه های دیبای چین چون کارگاه چمن ریاحین و بارگاه خان ترکان آراسته به خواتین نازنین. دکانهای شهر مشحون به حقاق و صنایق و کاسات و اباریق و نفایس جواهر و عرایس اوانس به غرایب مرصعات و تنسوقات آکنده تر از روایای انار^{۲۶}، و زقاق و اسواق شهر مستغرق به اقمشه و امتعة نفیسة شریفه به کسوت و کالای بی حشو میان پر از انجیر مملو به صنایع و [اهل] حرفت مشتهر و بزازان و تجار معتبر، درو مساجد فراوان و زوایا و عمارات^{۲۷} بی پایان، مشحون به اوتاد ابرار و اطواد اخیار و سواد اخبار و جوانمردان احرار، و بعضی اراضی و مواضع که از عمارات خالیات خالیات بود و از افادت نزاht و زراعت به اشجار مماثلات و سواقی حارثات خالیات گشت و حکم یرلیغ نافذ شد تا امرا و وزرا و ملوک و سلاطین و ارباب اعمال واصحاب اشغال هر یک به قدر مکنت و اندازه طاق و پایه منزلت و مرتبت در عرصه حلقه شهر حوالی قلعه دور متسعه و قصور مرتفعه و ایوانهای کسروی و طارمهای خسروی و بساتین بهشت آیین و مربعهای چون خلد برین برافراشتند و نام شهر سلطانیه نهاد.

و معمار این شهر معمور و عمارت مشهور دستور معظم صاحب اعظم والی السیف والقلم مدیر المشارق و المغرب محرر ممالک الدنیا خواجه تاج الدولة والدین علیشاه تبریزی عز نصره است که بعد از عمارتی چنین به رای و کفایت و شهامت^(۷) و حصافت و فطانت و درایت صدتومان زر رایج از دخل آن شهر بر می انگیزد بی آنک غبار آزاری بردامن موری ضعیف نشیند.

و او در آنجا عمارتی چند بناکرد و به اتمام رسانید که غیرت جمله عمارات عالمند و رشک ارتنگ مانی، از آن جمله بر پیشگاه قلعه عمارتی خلد آیین بنا افکنده، سقوف آن همه مفضض و در و دیوار آن به زر طلای و درّ و گهر مرصع و سطوح صحن آن از لعل و جواهر و فیروزه ملّمع، و از عود و ساج و زر و آبنوس و عاج تختی مرصع، در شاه صفة گسترده منقش مرصع مفضض که اشکال تماثل و تصاویر و تعاریج آن در زبان کلک و بیان قلم نگنجد و دیده از رشک آن سرشک معصفری بر گلگونه مزعفری ریزان و همچنین قبه عالیّه درو بنا فرمود چهار در برو گشاده، مغبوط هشت در بهشت که گوئیا چنتی است مشحون به لذاذذ معارج فردوس و به مفارش ثیاب ملون و مطارح زلالی مذهب منقش مرشش چون عارض خوبرویان به خط و خال پیراسته، چون ارژنگ چین به الوان رنگارنگ بنگاشته برای مرقد شریف :

چورایش منیر و چو دستش گشاده
رویش منور به هر در که آیند ارباب حاجت
برو از در خلد صد در والحاله هذّه ، شهریست پر انجم^{۶۵} و بدور، و بهشتی پر پری و
حور، در هر گامی دلارامی ساکن ، و بر هر غرفه ای طرفه ای متمکن و بر هر قدمی
صنمی روان ، ترک [و] تازیک آمیخته و آب روی چین وختای ریخته ، رسوم و
اوضاع عماراتش چون اوضاع فلک از تعرض عیب و نقصان مصون^{۷۵} ، و حدایق ریاض
و شقایق حیاض او چون اصقاع و طرایق چرخ از تصرف حدثان مأمون^{۸۵} . هر گوشه
ای از بساتین او از خلد نموداری و هر طرفی از میادین او از فردوس یادگاری. در و
دمدمه انبوهی خلایق از قرار فرش به مدار عرش پیوسته، و صد هزار آواز مختلف
و نعره مترادف ترک و تازیک به آسمان رسیده. پیران با جوانان در مناظره گرم شده
و جوانان با پیران در معامله و مجادله بی شرم و آزرم گشته.

شرط پادشاه عادل آنست که عمارت دوست و رعیت پرور باشد و الا ملک برو حرام
است . در دین زردشت النبی آمده است که عمارت و زراعت رکنی است از ارکان
دین و فلاح و حراثت و انفجار عیون مظنه یقین. و به داود وحی آمد که قوم خود را
نصیحت کن تا ملوک عجم را تهجین و نفرین نکنند ، چه ایشان کسانی اند که عالم
خراب ویران را معمور و آبادان میدارند. با جاده مقصود کتاب رجوع نماییم .

روز سه شنبه هشتم محرم وصول ایلچیان سید افتخار الدین و نوکران او از شام و
مصر و آوردن اخبار خوش و تجدید دوستی و مصالحت و مسالمت، و روزشنبه بیست
و ششم صفر ختم بالخیر والظفر رایات همایون پادشاه عالم به مبارکی به قورنغ مراغه
نزول فرمود و از آنجا به عزم قشلامیشی موغان واران بر صوب نخجوان کوچ فرمود و
روز شنبه چهارم ربیع الاول واقعه شهزاده چینک پولاد نور معروف به ببری به حدود
اشنویه بر دست خلیل اتابک .

و در منتصف ماه جمادی الاولی سلطان عالم را از خانون ایلترمش پسری مهر چهر
در وجود آمد و نامش محمد طیفور نهاد از فرط محبت و مودتی که به سلطان الاولیا
بایزید و مشایخ کبار رحمهم الله داشت نام سه پسر بسطام و بایزید و طیفور کرده
، چه یقین کرده بود که آنچ درونهای پاکان کند هیچ سپاه جرار و تیغ و تیر و تبر
نتواند کرد .

آنچه در نیم شب کند زالی
خسروی سالی
نکند هیچ

و روز دوشنبه منتصف ماه رجب وصول یا غمیس و عرب از جانب مشرق بود و درگاه
تیمورقان و رسانیدن اخبار خیر و آوازه های خوش ، و روز پنجشنبه هفدهم شعبان
وصول بایتمش پسر بادان از قوم اویغور برادر سونجاق آقابیتکچی، و هشدوم شعبان
مسیر رایات همایون پادشاه به زمین گشتاسبی برسبیل صید و اصطیاد و نخجیر و
شکار ، و روز سه شنبه بیست و دوم با ساحل دریا رجوع نمود و روز چهارشنبه بیست

و سیم شعبان کوچ از یورت گاوباری و نزول به جوی نو، و باز وصول ایلچیان از حضرت تیمورقان و سنقر و جره بازد (؟) ^{۱۵} بتنسوق آوردن، و در غره ماه رمضان سنه خمس اسلام آوردن نجیب الدوله باجماعتی اطبای بنی اسرائیل و خوردن دوغبا به گوشت از برای صحت دین، و روز یازدهم شوال طوی کردن ایلچیان قان به اردوی بلغان خاتون معظمه و به سیورغامشی و اصطناع اختصاص یافتن، و انبعاث فتنه و اثارت فتور سید تاج الدین ارغوداق و نصب رایت رفع و ایغاقی وزرا صاحبان سعدالدین و رشیدالدین، فرمان نفاذ یافت تا او را به یارغو کشیدند و گروهی مفسدان و غمازان به موافقت او چون رعد و برق بانگی نامفهوم می داشتند و چون صدای ندا دعوی بی معنی میکردند [در معرض یارغو گناه برایشان ثابت و متوجه شد.

روز چهارشنبه نوزدهم شوال سنه خمس فرمان نافذ شد تا سید تاج الدین را شهید کردند و شرف الدین ابداجی و کمال قفلیسی و دیگر ایقاقان و مسترفعان را چوب یا ساق زدند.

و روز دوشنبه نهم ذی القعدة اردوها از پیلسوار کوچ کردند و درین سال سلطان المشایخ قطب الابدال والاوتاد علاء الدوله بن ملک شرف الدین سمنانی که درین صدسال مثل او بزرگی از اوتاد و ابرار برنخاست که باغ علم و معرفت را هزار دستانست و در چمن فضل و دانش سروروان و صنوبر خرامان و یازان (؟) و در انشای جوانی و عنفوان امانی انزوا و اعتکاف بر شغل و عمل دنیاوی اختیار کرد و به ایام طفلی و حوادث زندگانی ترک و تجرید گزید. معرفت او تحفه باکوره ربیع بود و دم او دم مسیح فصیح که مرده جهل را زنده کند. کلام او کبریت احمر و کیمیاء اصفر آمد، آسمان هفتم قدم گاه همت اوست، ابکار افکار خاطر عاطر او جهان را در صمیم گرما نسیم شمال عبهر شمیم آمد. و در صعوبت شدت زمستان حرارت آتش حطام دنیی را چنان از چشم انداخته است که ناقد بصیر زروسیم ناسره را، هلال اهل ایمان و اسلام به مکان او بدری با قدر شد و چنان که کاه ربای کاه رباید کلام جان بخش او غم و اندوه از دلهای حزین و جانهای غمین بر باید. بیانش عذب تر از آب زلال و شیرین تر از سحر حلال آمد. بر جمله روز سه شنبه هفدهم ذی الحجه مرحوم سعید سعدالدین حبشی در پیلسوار وفات یافت، تابوت او را به تبریز نقل کردند که منظور نظر غازان خان عادل بود و به وقتی که نوکران او را به یاساق می رسانیدند وزرا خواستند که او را نیز به یاساق رسانند، غازان خان گفت: نه او بر من حقی ثابت دارد که گز فراموش نمی شود: که به هنگام آنکه از فتنه نوروژ منهزم و مضطرب بودم شب را بارانی عظیم می بارید و با ما خیمه و خرگاه و هیچ حجابی نبود، سعدالدین حبشی و امیر سوتای هر دو جوقا بر سرم بداشته بودند تا از صدمه آسیب باران درضمان امان بودم.

و در شهر همین تاریخ از کوشک گلستان بر حوالی اردبیل صاعقه و برقی عظیم بیفتاد و چندکس از قبورچیان و سقاء حضرت از لمعه ابراق حرق آن برق بسوختند و اردوها بر کوچ کوچ می آمدند تا روز چهارشنبه شانزدهم ذی الحجه حجه خمس رایت همایون به مرحله مرغزار اوجان نزول فرمود.

و چون به مبارکی و خجستگی محرم سنه ست و سبعمایه واقع در التینج آی قوس بیل در آمد ، پادشاه عشرت دوست قرب دوماه در مرغزار یورت اوجان با خوب رویان مهوش و ساقیان سیم ساق دلکش و ایناقان مقرب که انیس جلیس و حریف ظریف و ندیم قدیم و یاران غمگسار بودند به عیش و عشرت و نشاط و طرب روزگار سپری و متمادی کرد. و هم درین روزها وصول امیر ایرنجین از جانب روم با پیشکش فراوان و تازی سیر باد پایان. و روز سه شنبه بیست و چهارم محرم تودای خاتون وفات یافت . مرقد او را به همدان نقل کردند و بر دامان کوه الوند مدفون شد یعنی کوه مامشارو . (؟) و هم درین ماه عصمه الدین دختر صاحب علاء الدین عظاملک جوینی به شهر مراغه وفات یافت که به خط خوب و عبارت پاکیزه منسوب بود .

وروز بیست و یکم صفر وصول رایات همایون به شهر تبریز دلاویز شکرریز به طالع میمون و اختر همایون و دیگر روز رکوب به عزم گنبد زیارت سبب و رسانیدن صدقات و خیرات فراوان به مستحقان و متجعان . و روز دوشنبه بیست و چهارم صفر موافق بیست و پنجم یتینج آی حرکت و نهضت رایات همایون به عزم مرحله التاغ . و روز پنجشنبه نوزدهم ربیع الاولی مرحوم اویرات بیکی وفات یافت به مرحله اوجان به وقت نیمروز. و روز پنجشنبه سیم ربیع الآخر امیر جاوقور پسر جوشی به حدود وان و وسطان وفات یافت و تابوت او به شهر سلطانیه مدفون گشت و روز پنجشنبه دهم ربیع الآخر خوی^۶ قبه غازانی بیفتاد و از مزدوران پنجاه نفر مسلمان و ارمنی و گرجی در زیر آن هلاک شدند. و رکوب و حرکت رایات همایون از راه نخجوان به عزیمت قشلامیشی اران نخجیر کنان با باز و یوز و شکره برانیدن و اسب تاختن و گوی باختن و رمح و سنان آختن . چه سلطان جهان بر سنقرور فرنگی و شهباز ترکی و شاهین بحری و عقاب کوهی و تاش شاهی و سگان تازی و باد پایان حجازی که سلوت و مؤانست ملوک و سلاطین و امرا و خواقین به آن باشد رغبتی صادق و شوق و شغفی غالب داشتی، و هر کجا مواضع نخجیر و شکار و مرغزاری نزه و علفخواری خرم یافتی ، بدان موضع خرم شتافتی و یکچند شکره برانیدی و تویجاقان بادپای دوانیدی و صید وحوش و طیور کردی. و در مدت اقامت داد عیش و عشرت و طرب و سلوت بدادی .

بر جمله روز سه شنبه بیست و یکم جمادی الاولی موافق بیستم انونج آی به مبارکی و فیروزی به مرغزار مرحله گاوباری نزول فرمود و روز یکشنبه هجدهم جمادی الآخر موافق نوزدهم بیرینکر مینج آی قوس بیل وصول اویزنای غازان پسر ارغون آقا بود از طرف خراسان ، و اظهار ایلی و بندگی ، و کوچ دادن و به نواخت و سیور غامیشی اختصاص و امتیاز یافتن و از وفات دوا اعلام کردن که در شهر سنه ست و سبعمایه موافق سنه سکسینینج آی قوس بیل دوا بعلت سرسام و خناق در گذشت و بسزای کردار و نیت افعال خود رسید وفضیه «آخر الدواء الکی»^۶ زیور صدق یافت. و بعد از واقعه حالت او امرا و ارکان دولت او کونجاک پسرش را از بارس کول بیاوردند و در

حدود سکول بالای خطۃ المالیق بر تخت الوس چغادای جلوس دادند و او نیز بعد از یک سال و نیم پادشاهی در ماه تورتونج آی به قشلامیشی سرای یلدوز طبل ترحال فروکوفت و زود بر اثر پدر برفت، و هم در شهر این سال شاه علی پسر نصیر الدین سیستانی که قلاع و رباع قهستان به استیلا و تسلط فرو گرفته بود بردست مولای بیگی کشته گشت و قهستان با تصرف دیوان خراسان آمد.

به سال هفصد و شش هفدهم زعاشورا
به حکم لم یزلی

ز تیغ خسرو عادل مولا بیکی برسید
قلعه قاین به قتل شاه علی و روز آدینه هفتم رجب الاصب موافق نهم چقشاباط آی تیموراغول و ساربان پسر قیدو به اظهار ایلی و بندگی در آمدند و شرف تکشمیشی و عز اولجامیشی یافتند. و حال آن بود که شهزاده لطیف طبع خوش محاوره نیکو منظره بود و یورت او بر کنار آب آمویه با لشکری، و همواره منتهز فرصتی و متشمر غنیمتی بودی، از قضای خدای یکبار با چریکی به قصد بلاد خراسان مبادرت نمود. چریک خراسان را از عزیمت و وصول او خبر شد، راهها بر یاغی بگرفتند و بنه و خزانه دشمنان بغارتیدند و پیش سلطان آوردند. چون این خبر مستوحش مستنکر به ساربان رسید، تبسم کرد و گفت کارهای عالم باشگونه شد چه گفته اند: «رخت خربنده به بنگاه شتربان آرند» و اکنون رخت ساربان به بنگاه خربنده می برند.

و روز سه شنبه بیست و نهم رجب موافق غره آرام ای اویغورتای غازان نواده کورکور نویان از جانب خراسان به اظهار ایلی و اقدام بندگی برسید، چه کار اوراق قیدو در زعازع اضطراب و هراهمز انقلاب بود و فرزندان و امرا متفرق و پراکنده شد، و روز یکشنبه پنجم شوال موافق ششم اچونچ آی وصول اردوقیا از جانب خراسان، و آدینه دهم دستور ایران خواجه رشیدالدین کتاب جامع التواریخ که تألیف و تصنیف این بیچاره بود، به دست جهودان مردود بر رای پادشاه عرضه کرد و جایزه آن پنجاه تومان مال از املاک و دیه و ضیاع بستد و هر سال از محصول مستدرکات و ربوع ارتفاعات آنجا بیست تومان نقد عفوآ صفوا به وی می رسد و با وجود وعده بتصنیف یک درم به مؤلف و مصنف آن نداد که سعی بلیغ و جهد نجیح نموده بود و به سالها جمع کرده:

رنج من بردم ولی مخدوم من
بر کار کرد

آن به نام خویشان

و فراوان نواخت و سیورغامیشی یافت.

و روز سه شنبه سیزدهم ذی القعدة رکوب رایات همایون از اینجکو به عزم فتح بیسه گیلان، چه گیلکان مدتی مدید و عهدی بعید جاده مخالفت و مبانیت و عناد و لجاج می سپردند و به کوههای شاهق و عقبات شامخ و به مضایق راهها و حصانت معامل و

مناعت منازل و منابت سهوب تلال و تلفیف بیشه ها تیشه (؟) مانند و کثرت سحاب و تواتر امطار مغرور و مسرور بودند ، و از طوارق خوارق ایام و بوارق عوایق شهرور و اعوام مأمون و از وفور صواعق و بوارق و رعود و عواصف شمال و جنوب و تواتر امطار و تراکم مدرار و استحکام اوطار مفتون ، و چون شقاوت و خذلان دامن گیر ایشان شده بود از تعبّد تمرّد و از انقیاد استنکاف می نمودند و از سمت ایلی و انقیاد تعدادی و از طاعت و بندگی تمادی .

و سبب عزم این رزم و موجب رکضت و نهضت این قصد آنک اویرتای غازان از دوا و امرای او روایت کرد که بر سبیل استهزا و افسوس می گفتند که سلطان غیاث الدین محمد که خان ایران زمین است و شوکت و صلابت و مهابت و شجاعت او به اقاصی وادانی عالم رسیده، چگونه بیشهٔ گیلان را که مقدار مجموع طول و عرض بسیط محیط آن سی فرسنگ زمین است و در وسط مملکت و بیضهٔ قلابت او افتاده مطیع و مسخر نمی تواند کرد ، و در تدبیر تسخیر آن عاجز و زبونست ، پس چگونه دیار شام و مصر مسخر و مطیع تواند کرد . از غضاضت قوارص این سخن نایرهٔ خشم و غضب پادشاه متوقّد و ملتهب شد و شرارهٔ غیرت و سخط زبانه زد ، چنانک زمام تمالک و عنان تماسک از قبضهٔ تدارک برون رفت . به زبان ایلچیان به ایشان پیغام داد و گیلکان را به وعد و وعید و ترغیب و تهدید و تخویف تعریک و تنبیه کرد . ملتمس او مفید و مسموع نیامد و اجابت قبول نیافت و هرچند در اعزاز و اکرام مداراه و مواساه می نمود و در حق ایشان مساهله و مجامله می کرد ، گیلکان مماطله و مطاوله می نمودند . پادشاه چون گیلکان را در مهابط جهالت و مرابط ضلالت و محابط (؟) عمارت یافت و از جورث (؟) و فترت در هاویهٔ شقاوت و خاویهٔ غباوت و اضلال و از لال گرفتار دید، با امرای کامکار و لشکری جزّار از جمله جهات و جوانب عزم فتح گیلان جزم کرد .

معرفت زمین گیلان و ماهیت کَمّیت و کیفیت طول و عرض خطّهٔ گیلان یاد کنیم. از تعلیقات مرحوم سید اصیل الدّین محمد زوزنی مشروح آورده و گفته : پادشاهان گیلان که معاصر وصول هلاکو خان بودند در ایران زمین که ابتداء زمین گیلان فرضهٔ رود هوشم است از ناحیت قلام رودبار از حدود لیا هجان که فلک الدّین ساسان بن صعلوک بن فیلوکوش در سنهٔ ۶۰۰ حاکم آنجا بود از قبل برادر خود امیر جمال الدّین صعلوک والی ملک لیا هجان ، و انتهاء گیلان فرضهٔ رودسرست از ناحیت دولاب از گیلان با گیسگر . والی آن جمال الدّین صعلوک بن محمد بن یورکی بود و مسافیت بعد طول خطّهٔ گیلان از هوشم تا دولاب است مقدار سی فرسنگ زمین ، تقریباً و تخمیناً و سپیدرود با زنگان رود آمیخته است از کوههای گیلان منحدر به میان گیلان می گذرد. بر سمت شمال متوجه دریا مابین مشرق و مغرب شرقی از خطّهٔ لیا هجان است و حدود آن. و آن قوم باهری مذهب باشند و ناصر از اولاد الحسین بن علی علیهما السّلم است، و غربی آن یکسر مذهب امام زاهد عابد احمد حنبل دارند، و

مذهب متابعان استاد ابو جعفر و امتداد مسافت کوه او کنار سفیدرود بر سمت مغرب و جنوبست مایل تا بگیلان فومن ممتد از آنجا شعبه ای از کوه منعطف می شود بر سمت مغرب و شمال موازی انعطاف دریا و بر و آخر گیلان موغان و گشتاسبی می گردد ، و شروان و موغان در فضائست که ما بین کوه و دریاست و از نواحی بلاد گیلان تولیم و فومن و کسکر و دولاب تنسر (؟) و شفت ورشت را پس گیلان خوانند ، و شهرهای لیا هجان و کوتم و کوچسبان و همام را پیش گیلان ، و میان فرضه رودسر که آخر موغان و گیلانست ناحیتست که آنرا سالیم رود خوانند. مقدار بعد مسافت آن نیم روزه راه که اقوام آن جمله تالشان باشد و این لفظ از طیلسان گرفته اند، و از رودسر تا شندان که مستقر سریر مملکت سپهبد است طول و عرض بعد مسافت آن دو روز راه باشد و ازین طرف موغان که متصل گیلانست و مملکت و ولایت سپهبدان را سیاه گیلان خوانند. در عرف اهل گیلان موغان و دیگر طرف ارباسماهی (؟) و اران دارد اعنی سمت شمالی ترک را موقان گویند .

و همچنین در عرف اهل گیلان پادشاه نسیب اصیل را که امرا و سپاه بسیار در فرمان او باشد استا و سالار (؟)^{۴۶} گویند و اطلاق این دو اسم بر ملوک دو قبیله است . از آن یکی ساسان خالو که مرداو یج وندند و حاکم تولیم و دیگر قبیله رستم رماح که اسحق وندند و والیان خطه فومن. و اسحق و مرداو یج برادران بوده اند و رسم و عادت چنان افتاده که اگر میان دو پادشاه نسیب اصیل مخاصمت افتد سایر اهالی گیلان را مدد و مساعدت یک جانب باید کرد و بعضی را معاونت طرف خصم . و هیچ یک را تقاعد و تکاسل و اهمال و امهال جایز نباشد و قبیله کیکاوس بن شهنشاه که حاکم کوتم اند ابورادوند (؟)^{۴۷} گویند که هم در پادشاهی نسیب و اصیل بزرگ و قدیمند. و مقدم و سرور پیش گیلان و خواهر کیکاوس زن جلال الدین حسن نومسلمان و مادر علاء الدین است و او به استقبال هولاکو خان در مبادرت مسابقت نمود و باسیورغامیشی مراجعت کرد. و دیگر ملوک گیلان به پادشاهی قریب عهدند و ملک به اصالت و استقلال گرفته و اگر نه در قدیم همه مطیع این دو قبیله معتبر بوده اند و هر رئیس صاحب تیغ و تبر را حنیه (؟) گویند و امرا و حکام ولایت هم با این اسم موسوم باشند و معارف نازلتر از جکنه (؟) که انصار و اعوان پادشاه باشند ایشان را دوده گویند و سپاهیان پیاده رالوم (؟) سزوبین^{۴۸} (؟) و بازاریان را شهری و برزیگران را کیل(؟) و هر ده عید خانه را دیهی گویند و هر ده دیه را صده و هر ده صده را خانی، و به افواه شفاها گویند فلان ناحیت چندین خانه است. از طرف غربی سفید رود نخست ولایت کوتم است ، موضوع برکناره سپیدرود اعنی طرف جنوبی او کوه است و شرقی سفیدرود ولایت آن بر سمت مشرق و مغرب افتاده .

کوتم اسم ناحیت است و قصبه کوتم [را] بازار شهرستان گویند و حاکم آنجا سالوک بن سالار بن کیکاوس، و همچنین ولایت کوچسبان از شمال کوتم برکت دریا افتاده ، و حاکم آنجا ساسان بن همام و «سنوکه» از آن صلوک بود ، ساسان برادرش قائم مقام او شد و اکنون حاکم آنجا اوست . و رشت در مغرب شمالی کوتم است. و تربت استاد ابو جعفر که اکثر اقوام گیلان از ارشاد و هدایت او ایمان و اسلام آوردند و

برکنار گورابگاه و میدان بزرگ مسجدی به وی منسوبست و حاکم رشت را شرف الدوله بن ... گویند و تولیم در مغرب و شمال رشت و هوشم افتاده است متصل به دریا و ولایت بسیار مزروع مرتفع دارد و حاکم آنجا محمد بن ساسان ابن وشمگیر، و در مغرب رشت ولایت کالیشم است و والی آنجا سیف الدین ساسان و پسران او شمس الدین وشمگیر و جمال الدین صعلوک و خیلو بودند. و اکنون محمد بن ساسان بن وشمگیر بن ساسان است، و در مغرب و جنوب رشت شفت است به کوه متصل، در میان شکسته هاء سرکوه که با جانب طارم دارد.

و شفت نام ناحیت است، پادشاه آنجا پیش از این امیر ملک بود که به دست فدائیان کشته شد و بعد از فرزندان اولنگر پادشاهی به قهر و غلبه بگرفت و اکنون حاکم آنجا امیر ملک بن شاهی ملک بن لنگرست «و بعد از فرزندان اولنگر پادشاهی بقهر و در زمین شفت معدن کوه آهن است و در غربی کلاشم و شفت* و استیلا بگرفت»^۸ جنوبی و بهری شرقی از تولیم ولایت فومن است. و ناحیت فومن را سه قصبه است: یکی فومن که دارالملک پادشاه است. دوم ناحیت رشت که آنرا گل دست خوانند و در کل بازار روز آدینه مسجد جامع منادی بلند هست. سیم قصبه کشت که در قدیم دارالملک ملوک اسحق وندید بوده و اکنون حاکمش امیر دباچ پسر فیلساه است پادشاهی بزرگ، بلند همت، بسیار عطیت، هنرمند، شجاع، مقدم خیر، فایض جود، وواهب انعام و احسان، مسلمان سیرت، نیکو عقیدت، پسندیده طریقت. و ده کوره آهن در حوالی فومن موجودست. و از خطه زمین فومن گذشته در طرف شمال مایل به مغرب ناحیتیست از کوه تا دریا که آنرا بحیرم گویند. از آنک یک قصبه بزرگ تر جامع دارد در وسط ولایت آنرا پیلمان شهر گویند، و قصبه دیگر که فرضه گاه است بوتم سر گویند و همچنین در غربی فومن ناحیتیست مختصر اندک مایه به جنوب^۹ مایل بر دامان کوه و میان شکسته افتاده که مقیمانش همه تالش اند گسکر و دولاب گویند.

بعد ما که از بحیرم بگذرند از مغرب فومن ممتد تا به مغرب تولیم که ساحل دریاست این ولایت و ناحیت ولایتیست با عرصه وسیع و طول و عرض فسیح، اما اکنون خراب و ویرانست. و آخر نواحی گیلان داخله که متصل موقانست از پیلمان شهر تا قصبه گسکر که دارالملک پادشاهانست یک منزل راه باشد و از گسکر در جانب شمال بریک فرسنگی قصبه خرفکام که جامعی بزرگ دارد در میان بیشه انبوه که اندیشه در آن راه نیابد. و پادشاه گسکر شرف الدوله است خواهرزاده امیر کبیر دباچ، و از آنجا تا سه فرسنگی در جانب شمال دولابست برکنار دریا ناحیتی مزروع مرتفع، و بعد از رودسر، اسالیم رو دست که در قدیم از حساب ولایت خلخال بوده و متصل به او، ساکنانش همه تالش اند.

* ظ. کاتب عبارت میان گیومه را مکرر نوشته است.

ابتدا اول ملک زمین گیلان که دوازده هزارست ، بعد از آن کوچیان پس کلاجه کوه که اکنون پسر حیدر کیا متصرفست بر شرقی سفید رود که مدعی ایشانست و به جای امام ناصر که حسن اطروش علوی بود .

بعد از آن لیا هجان ، بر شرقی سفیدرود افتاده که به نو پادشاه تعلق دارد که از نسل و نژاد ناصر است برادر سلطان محمود سبکتگین و اکنون از آن پسر اوست .

بعد از آن کوچسبان ، از جانب مشرق سفیدرود گذشته به سید محمد کیا پسر ۲ حیدر کیا که به جای امام ناصر امروز قوم ساسانیان را مدعیست .

بعد از آن تیساهوهمام ، بر غربی سفیدرود بر ساحل دریا و کوتم بر دامان کوه و همام بر ساحل و تیساهو دافجا و کوچسبان در وسط افتاده هم ساسان پسر سالار متعلق امیر محمد دارد .

بعد از آن تولیم بر غربی سفید متصل بحر خزر .

بعد از آن تمیجان^{۷۶} (؟) ، بر شرقی سفیدرود افتاده که حاکم آن سالوک خواهرزاده نو پادشاه است ، بعد از آن سیاه کیله رود و بعد از آن توله سر^{۸۶} .

بعد از آن کوتم ، بر شرقی سفیدرود از جانب قبله افتاده و حاکمش سالوک بن سالار بن کیکاوس است برادر امیر محمد .

بعد از آن تبیسیای (؟) بر غربی سفیدرود افتاده تعلق به سالوک دیوانه دارد و اکنون برادرش ساسانست ، وبالله التوفیق .

ووزرگ بعد از آن سنوکه ، بر غربی سپیدرود با جانب دریا افتاده بس دشت و حشم بالله و در دامان کوه و دشت در وسط افتاده ، حاکمش شرف الدوله برادر خالوست التوفیق .

بعد از آن شفت بر غربی سفیدرود بالا کوه افتاده .

و بعد از آن کاشم و قنفکوه متصل به کوه و حاکم آن رکابزن و اکنون امیر ریاح است .

بعد از آن مکسکر (؟) ، بر غربی سفیدرود افتاده حاکمش خالو ، آنگاه خرفکام و دولاب ، و رودسر که مملکت خالوست و لنگرود ینسر که حاکم آنجا شرف الدوله برادر خالوست .

پس شهر گل و فومن بر غربی آن افتاده ، که حاکمش امیر ریاح است و از آنجا گذشته کشت است نزدیک کوه افتاده .

بعد از آن مملکت اسفهدست که به اصطلاح گیلکان اسباور گویند و پادشاه دشت به دیلم معروفست و مملکت اسباور بوغان واران پیوسته ، و اینست معرفت کمیت جمله زمین گیلان ، و الله اعلم .

باسیاق کتاب آیم. بر جمله رایات جهانگشای عدو بند ، امداد یمن بر میمنه و اعداد یسر بر میسر و فور نجاج و چاغ و سابق مراد و مرام برساد . روز سه شنبه سیزدهم شوال از اینجکسو به قصد فتح گیلان کوچ کرد و با جم غفیر و جمع کثیر روی به متعه (؟) سلاطین گیلان نهاد و امیر چوپان نویان را هم آنجا بماند تا از کنار دریا به گیلان درآید. و پادشاه خلخال کوچ بر کوچ می رفت تا روز پنجشنبه هشتم ذی القعدة به یورت قنقوراولانک نزول کرد و بعد از ترتیب سلاح و تجهیز کفاح سپاه ، روز سه شنبه سیزدهم ذی القعدة موافق چهاردهم تورتونچ آی قوی^۶ ییل رایات همایون بر صوب گیلان حرکت فرمود ، با کماة اجناد و حماة انجاد و لشکری جرّار چون برق خاطف و ریاح عواطف سهول و شعاب تلال و هضبات جبال می نوشتند و به آباد و ویران می گذشت [ند] .

روز یکشنبه هجدهم ذی القعدة از کوران دشت کوچ کرد و به دیه کوشان برکنار شاهرود نزول نمود و روز دوشنبه بیست و ششم ذی القعدة عساکر متکاثّر چون قضای ناگهان و بلای بی درمان بر سر تالشان تاختند و قتل و نهب و اسر و سلب تقدیم داشتند. رایات میمون روز چهارشنبه بیست و هشتم ذی القعدة به سرحد ولایت دیلمان رسید و سلخ ذی القعدة به کنار رودخانه کوچ فرمود. و روز سه شنبه بیست و چهارم ذو الحجة موافق ششم بیشینج آی به کریوه گیلان رسید ، و روز چهارشنبه پنجم به بیشه بلیهجان نزول کرد و روز پنجشنبه ششم ذی الحجة رایات جهانگشای از راه روستا که جاده قزوین است به عقبه ، به لیاهیجان به ولایت نو پادشاه در آمد و سبب مضایق مسلک و تنگی و تاریکی منهج باقی بنه و اثقال و لشکر روز پنجشنبه در آمدند. مقدم تالشان شیر و نام با قوم خود بنه و اثقال و بعضی بازماندگان و مندبوران را بغارتیدند و از خزانه سلاح که در عقب می آمد بعضی بربردند ، وفد وفد ، لشکر گرج و ارمن بر عقب می آمدند.

تالشان از موطن و مکان برون تاختند و چون پروانه خود را بر آتش دمار و بوار انداختند و گروهی که در میان منابت اشجار و مساقط احجار می پوئیدند بینداختند. از جانبین گروهی انبوه کشته و خسته شدند و از تراکم ترام (؟) و تراحم غمام فرق^۷ میان ضارب و مضروب و راجل و فارس و رامح و تارس ممکن نبود . رایات همایون به طالع سعد و اختر همایون به ولایت نو پادشاه در آمد و چون گام در آن آکام و قدم در آن آجام نهاد چندانک آیت «واصلحوا ذات بینکم»^۸ بر میخواند در سمع ایشان مؤثر نمی آمد، چه به قلّه کوههای شاهق و قبه کمرهای شامخ گیلانات که عقاب بر عقبات پیچ پیچ آن به دشواری پریدی و سحاب بر درجات آن به ناکامی رسیدی. راهی باریکتر از جاده مور و تاریکتر از دیده کور بر وحل و خلاب مغرور بودند .

امیر ایسن قتلوق و سوتای، چهارتاق که مقر سریر و افسر نو پادشاه بود بغارتیدند و حدود و مضافات لیاهجان را تاختند [د] و تاراج کردند و از نهب و خطف و سلب و غرق و حرق و اسر هیچ دقیقه باقی نگذاشتند ، چه فرمان نفاذ یافته بود که لشکر انبوه و حشم ستوه روی بدان مسبعة سباع و اودیة شیاطین و ضباع نهند و آتش

در آن بیشه ها تیشه مانند زنند که پرچین حصین ایشانست ، و آن زمین از ضلالت و جهالت و حماقت و غباوت ایشان پاک کند [نـ]اد و تقلیم اظفار و تقطیع اثیاب و غوایت و نکایت خرس و پلنگ و گرگ و گرازان بیشه هاء پهن و دراز کنند و منابت آن آکام و آجام که مجمع جم غفیر و جمع کثیرست از وحوش و بهایم پاک کنند و به یک طرفه و وثبه شرّ معرفت ایشان مندفع و منقلع گردانند، و آتش قهر وقمع در اماکن و مساکن و موطن ایشان اندازند تا شرّ اصول و فروع از پای بردارند. عالمی پولادپوش آهنین لباس بانندمونه (؟) ^{۲۷} صوارم هندی در آهن مستغرق و در جنبش و روش آمدند «کأنهم جراد منتشر» ^{۲۸} و از زیر و بالا و یمین و یسار و جوانب و جهات در آن هاویۀ ضلالت و غاویۀ جهالت منحدر گشتند «و هم من کل حذب ینسلون» ^{۲۹} از بهر قلع اشجار و قطع احجار هر یک رسنی بردوش انداخته و تیشه در دست گرفته و ارۀ جره ای از طرف کمر بیاویخته و سقط و زندی در قبتورقای انداخته تا به مواقد و اشتعال آن دود سیاه از خان و مان گیلکان برآورند. آن شیاطین معتوه ^{۳۰} و ملاعین گلغنده و مدبر داعی آن بلغاق فتنه انگیز و باعث آن فتور و رستاخیز چشم تیره باز کرد ، در اصلاح انحراف ملک و دولت و تقویم اعوجاج امور نامنتظم سر تفکر به جیب تدبّر فرو برد ، و لحظه ای در بحر تحیر غوطه خورد ، و وهم و فکرش در تلاطم امواج و تصادم افواج ندامت و غرامت غرق گشت .

و چون از طوارق آسیب آن نایبه و خوارق کیفیت آن شائبه شعور یافت مرغ فراغ آرزو از خاطرش بپرید و پای ضمیر از دست خاطر چون سیماب در اضطراب آمد و چون حمام در مضراب اضطراب و کشف و رتق این فتق و سدّ این خرق و انطفاء حرق حریف احزان والیف اشجان آمد، و چنانک هیبت اقداح مالا مال در طبع مخمور متوهم رعشه انگیزد و رعه اسکید احشا و امعاء آن می لرزید ، از جان شیرین امید برید «کأنهم خشب مسندۀ یحسبون کل صیحه علیهم [هم] العدو» ^{۳۱} جان در شکنجه تأسف و موأخذۀ تلّهف مانده که بیاض روی روز بر سواد حدقه او چون زلف تار تیره گشت در تدبیر آن حیرت «نظر المغشی علیه من الموت» ^{۳۲} در مضیق ندامت و حریق ملامت افتاد . از بیم آن اندیشه و خوف و هراس حیران پیشه چون مار و روباه موی و پوست باز گذاشت و چون چاه سیاه به خود فرو می شد، و مدخل آن کار را مخرجی می جست و وجه فلاح و مخرج خلاص و صلاح می طلبید ، نمی یافت. چون مشک سقا وقتی در علت دق و گاهی در آماس و استسقا بود. سپند بود که چون سوزد رفض کند .

دستور او شمس الدین محمد شاه گفت: جای اقامت و فکر به یک عرصه است و معلوم نیست که این طامۀ کبری انگیخته کیست؟ چرا بوارو هلاکت خود را سبب تمشیت صلاح و مناجح دیگران باید کرد؟ مصلحت وقت آنست که خود را میان خوف و رجا وامل [و] یاس و تحدت و باس با تیغ و کرباس در نظر اشرف شهنشاهی آوری ، چه حسن اعتبار و لطف استعبار و استقالت عثرات و تمهید جرم زلات هر آینه تأثیری عظیم دارد، تا اگر امان فرماید جمله مجرمان گیلانات به تو اقتدا کنند و اگر عیاذا بالله یک کس هلاک فرماید جهانی خلائق ایمن و آسوده مانند .

نو پادشاه را تدبیر و تقریر وزیر موافق تقدیر آمد ، از سمت عصیان و طغیان تمادی نمود و به اظهار بندگی تظاهر و تعادی (۹) در تحرّی مراضی و توخی مطالب و مباغی به مقاصد و مآرب آن حضرت قیام نمود و بامداد عند الصباح که صیاح «حی علی الفلاح» درداد و سیمرغ قاف زمردین از تتق افق زبر جدین طالع شد، کفن در گردن انداخته و تیغی برهنه در دست گرفته با مقربان و اصحاب خود روی به درگاه اعلی آورد و به تربیت امیر معظم ایسن قوتلوق و وسیلت سعدالدین ساوجی وزیر برابر درگاه خود را عرض کرد. چون نظر مبارک پادشاه گناه بخش برایشان افتاد کیفیت احوال پرسید. امیر ایسن قوتلوق عرضه داشت که نو پادشاه است که به پای خود سوی سیاست گاه مجرمان و مصارع اجل آمده است و بر رای جهان آرای عرض می دارد و میگوید :

باز آمده ام چو خونیان از در تو
اینک سروتیغ هر چه خواهی میکن که چون رایت دولت پادشاه در فشان دیدم گفتم : با پادشاهی که بتأیید دولت الهی مؤید باشد کاویدن و ستهیدن از فرط نحوست و شقاوت بود، چه با درفش پنجه زدن و با کوه باشکوه مناطحه کردن و با دریا جدل ورزیدن از رای و کفایت و ارشاد و هدایت دور بود .

اگر جر میست اینک تیغ و گردن
من تسلیم کردن از این جهت به بندگی مبادرت نمودم و خود را تسلیم حکم و ارادت پادشاه عالم کردم تا آنچ از علوّ همت و مکرمت و مروت سزد باینده کمینه تقدیم دارد ، و اگر چه بدین بی ادبی و گستاخی مستوجب عقاب و مستحق عنا و عذابم ، اگر ذیل عفو [و] صفح برصفحات هفوات و عثرات زلات مجرمان کشد ، غایت بنده نوازی باشد. اثر عفو و مرحمت بر طلعت همایون پیدا گشت و بر جمله گناهان او ببخشید و به میدان چهارتاق شرف تکشمیشی یافت، و از جمله ملازمان حضرت و زمره بندگان مخلص معدود گشت

و یازدهم ذی الحجه رایات همایون از آنجا کوچ کرد و از آب اسفید رود گذشته به قرب کوچسبان و مملکت سالوک نزول کرد و آن دیار را به نهب و تاراج قاعاً صصفاً^{۸۷} گردانید . سالوک روز چهارشنبه دوازدهم ذی الحجه به نو پادشاه اقتدا و انتما کرد و به وساطت امیر حسین گورکان شرف بندگی و عزّ تکشمیشی حضرت یافت ، و از غرقاب هلاک به ساحل نجات و خلاص رسید بعد ما که یکچند در توکیل و تنکیل مقید بود. و چهارشنبه نوزدهم ذی الحجه از بالای اسفیدرود کوچ بود. و یکشنبه یازدهم ذی الحجه در حدود رشت مصاف افتاد میان فوجی از چریک منصور. مقدم زمره مغول بیکتاش و اسحاق سکورجی و سنداور بهادر و مانتواختاجی و شیخ بهلول سرور کردان و لران و گرجیان و خراسته بود با یکهزار سوار، و درین مصاف بیشتر امرای گیلان حاضر بودند، از جمله اکابر و اشراف چون شرف الدوله و امیر محمد سالار برادر سالوک و غیرهم. در آن معرکه سنداور بهادر و سپاه شیخ بهلول و خراسان ، بهادریها و دلاوریها کردند ، اما سنداور بهادر در جنگ کشته شد و پهلوان

ابوبکر طوسی امیر صدۀ خراسان که به بهادری و شجاعت مشهور بود هم کشته شد با پنجاه نوکر خراسانی ، و شیخ بهلول از اسب مجروح بیفتاد، اما سلامت یافت و از جانبین گروهی انبوه کشته و خسته شدند .

و روز سه شنبه هفدهم ذی الحجه موافق بیستم بیشینج آی امیر حسین گورکان و سونج و ایرنجین و اویغورتای به عزم نهب و سلب و تاراج و خرابی گیلان سوار شدند و تا دشت کوتم تاختند[د] و غارت کردند ، و روز پنجشنبه بیستم ذی الحجه امرا سونج و اجانتمور پسر هولاجو امیر تومان و انبار و قیا را در حدود رشت و موسی آباد با گروهی گیلکان ضال مصاف افتاد ، از نیم روز تا دیگر روز آدینه مقدم گیلکان را رکا بزن و شرف الدوله بودند و برادر دباچ و محمد سالار ، و از چریک مغول برادر هولاجو با معدودی چند کشته شد، و روز آدینه امرای کبار امیر حسین گورکان و ایرنجین با سپاهی انبوه بر رسیدند به کنار شاه رود نزدیک منجیل. گیلکان منهزم بازگشتند و چریک مغول نیز استرجاع نمودند . امیر سونج ثبات قدم و بهادری نمود و پای قرار بیفشرد و اگرچه از لشکر او طایفه ای مجروح شدند ، پادشاه به مبارکی و طالع میمون بر اعدا مظفر و فیروز ، از راه کوتم و رودخانه اسفیدرود و موسی آباد عنان مراجعت معطوف گردانید روز آدینه بیست و یکم ذی الحجه.

و اما کیفیت احوال امیر قتلغشاه نویان چنان بود که نخست به خطۀ فومن و ولایت دباچ درآمد و به سلب و نهب و اسر و سبی خراب کرد و پولادقیا و بر طاس که نوکران مصاحب او بودند از سپاهیان رکابزن گروهی انبوه بکشتند و فوجی مجروح و مخدول کردند و عورات و اطفال دباچ را اسیر گرفتند و در ولایت او خرابی بسیار کردند . چه دانشمند که وفاق و محبت و مودت او به نفاق و ریا ملطخ بود ، و دباچ چون گاوخراس گرد خاطر خود بر می آمد و چون ذره در هوا معلق و دروا بمانده و به گریزگاه سخت گریخته.

قتلغشاه نویان روز سه شنبه یازدهم ذی الحجه بالشکر خود به ولایت رکابزن درآمد . گیلکان بدپیشه پیرامون بیشه منتظر و مترصد بودند و جمله راهها و روی صحراها را همه به آب مستغرق کرده، آنروز شکست بر لشکر وی افتاد، از سر نخوت و بی التفاتی به جانب گیلکان. به هنگام عصر اول شکست بر هزارۀ شباوجی افتاد پسر امیر قتلغشاه ، از هزارهز انهزام و اضطراب انزعاج بر هزارۀ قتلغشاه نیز هزیمت افتاد ، همه گریزان و پریشان شدند و قتلغشاه نویان و ماحنای اختاجی و هشت سوار دیگر برای یاسامیشی لشکر ایستاده بود ، ناگاه یاغی باغی چون بلای مبرم به وی رسید و از جانبین جنگی سخت بکردند . قتلغشاه چون شیر ژیان و ببر دمان بر سر ایشان می تاخت و از یمین و یسار کمین می ساخت و گیلکان همه راهها گرفته بودند و به گل و وحل آغشته کرده، عاقبت اسبش خطا کرد و از بارگیر پیاده شد و همچنان دو دستی تیغ بی دریغ می زد. ماحنای اختاجی با همه نوکران کشته شد. از جمله امرا یکی عرب گورکان بود پسر شادی بن سونجاق آقا، و ترکمان امیر هزاره و جبرئیل هم امیر هزاره ، و معدودی چند دیگر ، و از تازیکان کمال الدین زنگاری شاعر که از خوف

وزرا ملازم و جزو لاینفک امیر شده بود. از قضای خدای تیری بر روی امیر قتلغشاه آمد که موجب هلاکت و بوار او شد. لشکر او یک سر هزیمت کردند و امیران پسر کوجوک اونرقچی در اثنای جنگ به دست تالشان گرفتار شد، و غنایم بسیار از اطلاق و نفایس که از غارت ولایت دباح آورده بودند اصحاب رکابزن غارت و نهب کردند و به روایتی مال حال امیر قتلغشاه و عاقبت کارش آنکه مجروح و گرفتار شد. رکابزن خواست که بعد از ادراک صحّت و اندمال جراحت او را با خلعت و کرامت با حضرت پادشاه فرستد، روزی بین النّوم والیقظه اندیشه ای در خاطرش آمد. بامداد برخاست و به قتلغشاه پیغام داد که: «باری تعالی ترا برای آن به دست من گرفتار کرد که در ایران هیچکس نبود که کین نوروز بی گناه را از تو بخواهد و انتقام آن بکشد و قصاص خون بی گناهان را هیچ کس از من سزاوارتر نبود! مرا بگویی که بیچاره نوروز به جای شما چه بد و اضطهاد کرده بود که سزاوار میان به دو نیم زدن بود و استهلاک برادران و اتباع و اشیاع او نمودن با دعوی بی معنی مسلمانی و قیام به ادای طاعات و عبادات؟ مگر آنک ترا از چو خا پوشیدن و قمیز و ایران^{۹۷} نوشیدن و در امور شاق کوشیدن، به لباس بخ و تسبیح و برطاس و وشق و قند و شکر خوردن و امارات الوس و حکومت ایران زمین رسانیده بود.» و به کینه نوروز او را هلاک فرمود کردن، و رکابزن نیز سال به سر نبرد و به علتی صعب بمرد.

بردی تو و بردند ز تو وانک ز نو برد
 حاصل ایام بنا کام کشتی تو و کشتند ترا وانک ترا کشت
 هم
 کشته شد از گردش ایام سرانجام

برادرش قایم مقام او شد و امیر معظم چوپان نویان از راه موغان در ولایت خالو توغل نمود، و از ناگاه بر سر گیلکان تاخت و بر دشمنان ظفر و نصرت یافت. خالو مجروح و مهزوم به گوشه بیشه ای افتاد تنها، و ولایت او بیکبارگی نهب و سلب و قتل و اسر [و] خراب شد و از چریک چوپان نویان بغیر از سه کس هلاک نشدند، و از گیلکان جاهل گروهی انبوه هلاک شدند و طوغان پسر توغو امیر تومان و امیر مومن باورچی به ولایت گرجیان در آمدند، سید محمد کیا که والی آنجا بود برابر نیامد و روی ننمود و چون دیو وارون از دیده های مردم نهان شد. اهالی آن حوالی به ایلی و طاعت در آمدند، و امرای مذکور بر آن ولایت مسلط و مستولی شدند و بعد از انقیاد به مدد و معاونت امیر طوغان قلعه کلاجه بگرفتند و عاقبت به گناهی مأخوذ و معاقب گشتند و همه کشته شدند، و عورات و اطفال به ولایت مازندران فرستادند، و بر وفق حکم یرلیخ جمله امرا چون سوتای و امیر علی قوشچی و توقتیمور پسر امیر قورخان ایداپچی و ترمناس و طغای ابن عم ساتلمش و غیر هم با سپاه به ولایت تیمجان در آمدند که بدان راه از گیلان برون روند. سوتای و ترمناس بر مقدمه بودند از یاغی اثر نیافتند و به سلامت برون آمدند. و امیر علی کجکامود بر فوجی از یاغیان افتاد، همه را هلاک کردند و به حدود کلیشم برون رفتند، و سید قاسم کیا که بر بعضی از تالش و اطراف گیلان مستولی بود و مردم را به مذهب و سنت زید دعوت می کرد بر هزاره امیر توقتمور ایداچی افتادند، به استمداد و استنصار سالوک مهتر تیمجان، و

هزاره توقتمور چون چیرگی یاغی مشاهده کردند منهزم شدند و مامشقی امیر اردوی تودای خاتون امیر هزاره از دور نظاره کنان هیچ سعی و جهد و مدد و معاونت نمی کرد. توقتیمور و ملک برادر زاده موسی گورکان و پسر موسی مکنی به طغاول (?) و طوقلوقشاه پسر هندوچین پسر برادر توقتیمور، و از ایواغلانان تودای خاتون ماجار با مردی پنجاه، دلاور در جنگ، ثبات و درنگ نمودند تا همه کشته شدند.

و شیخ براق روز عید اضحی از مرحله کلیشم از پیش خواجه رشیدالدوله به عزم حضرت اعلی روانه شد و برای قلاوزی و رهنمونی تالشی با خود ببرد و در اندرون گیلان توغل نمود و در آن بیشه های چون مار برهم پیچیده و راههای پیچاپیچ روان شد. چون به حدود لیاجهان رسید، گروهی گیلکان برو افتادند و قصد جانش کردند. گفت ای جاهلان، من شیخ براقم، و از حج می رسم، از قصد من شرم و آزر نمی دارید؟ گفتند: خوش آمدی به پای خود شیخ تاتار! ما از باری تعالی به دعا ترا می خواستیم که برای تیمن و تبرک بکشیم! و چون گرگ و گراز در آن سرفراز افتادند و مانند شتر قربانی پاره پاره کردند و هلاکت او از جمله ثوبات درجات و مزید قربات خود دانستند و مریدان او استخوان کشته دیگری به خیال جثه و گمان پیکر او با سلطانیه آوردند و به حکم یرلیغ قبه عالی بر سر مرقد او بساختند و هر روز مبلغ پنجاه دینار وظیفه و راتبه مریدان او تعیین کردند.

بر جمله از یک صدمت نهضت و رکضت پادشاه جهانگیر باد نخوت بروت و پندار و غرور گیلکان جاهل بیکبار منطفی شد، و سرهای ادبار به گریبان خذلان و خسران بر آوردند و پای حرمان در دامن احزان کشیدند و بعد از سکون نایره فتن و رکون دایره محن، بقایای اسیاف اکابر و اشراف بر منهج عبودیت و طاعت به التزام حمل و اتاوه و تقبل باج و خراج و تکفل مواضعه و معاهده ملتزم و متقبل شدند، و جز امتثال وارتسام چاره دیگری ندانستند. و چون بیشتر آنها گیلان ز من بودند و هوای وی و بی و عفن و روز و شب دایما از تراکم غمام و تصادم ظلام سحاب تیره و تار، و اهل اقطار از تواتر امطار از مهمات اوطار باز مانده، رایت جهانگشای به فیروزی و اختر سعد روز پنجشنبه بیست و هفتم ذی الحجه سنه ست و سبع مایه هلالی از آنجا کوچ کرد و بعد از یک هفته به سلطانیه نزول فرمود. از ملوک گیلان «نو پادشاه» ملازم رکاب همایون که به مال و منال و جاه و جلال و تمکین و اعتبار و بسطت دیار و رعایا و سپاه و مدد عدد و عدد از همه گیلکان بیشتر و بهتر بود و همچنین سالوک دیوانه که به مردی و دلاوری موسوم بود و جلال الدین برادر کهین دباغ و معدودی چند دیگر از بزرگان و مهتران گیلانات و از عیال و اطفال اسیران بسیار گرفته آوردند. همه را از مغولان باز خریدند تا با وطن معروف و مأمن مألوف خود استرجاع و انصراف نمودند ، وبالله العصمة والتوفیق .

و چون به مبارکی و فیروزی غرّه محرم سنّه سبع و سبعمایه هجری درآمد، موافق طاوشقن ییل ترکی، درین سال یایلامیشی به سلطانیه کرد و قشلامیشی به اران و گاوباری. و بر فور اردوها و خواتین و اغروقهها از جانب اران برسیدند و به سلطانیه نزول فرمود، و یکچندگاه به یارغوها اشتغال داشتند تا سعی و جهد و تأخیر و تقصیر هر یک استفحاص و استکشاف نمودند. مولای برادر بغدادی احتاجی عمّ مانتو به تقصیر موسوم شد و بعد از بَینت ثبوت گناه به تیغ یاسا رسید، و از نوکران امیر قتلغشاه با مدکین و کولتای و سولامیش هر سه هلاک شدند و پسرش شپاوجی را صد چوب زدند و از امارت چریک معزول گرداند. و همچنین بو قاجوق و طوغان پسرش و شیبقا وجوقجای را با معدودی چند مردود و کمابیش صد و بیست عدد چوب یاسا زدند، و نو پادشاه را به شرف عاطفت واصطناع وعز سیور غامیشی و نواخت فرمود به خلعت و یرلیغ و پایزه، و از خوبرویان و دلربایان مغول دختری مهرچهر ماه روی سروقد بخشیده، اجازه انصراف با دولتخانه خود ارزانی داشت، و او در ماه ربیع رسید. به حکم یرلیغ جمله بلادگیلان و ولایت دیلمان و*الاول با گیلان لیاهجان^۱ آنچه در قبضه تصرف او بود برو مقرر و مقرر داشته و او به فتح جمله بیشه گیلانات ملتزم و متکفل شده. و همچنین سالوک و دیگران را به شرف یرلیغ و پایزه و خلعت و سیور غامیشی ها به اختصاص داد، و همه را نواخته باخانه خود فرستاد. امیر دباج از سر و سایه خود ترسان و هراسان بود، روی به کسی ننمود، اما مال مواضعه و مواعده بفرستاد.

ساکنان بلاد و بیشه گیلان سگان عقور بودند که به وعده و وعید و تخویف و تهدید و ترهیب و ترغیب بیدار و هشیار نمی شدند، تا لاجرم از آسیب یک صدمه چریک منصور، باد نخوت جبروت و غرور بروت گیلکان مدبر بیکبار فرو نشست، و چون از مهمّات فراغی حاصل آمد یکچندگاه بساط نشاط و مجلس سماط بگستردند و از وعثای سفر و عنای خطر بر آسودند.

و روز سه شنبه پانزدهم صفر رکوب امیر خسرو عادل ایسن قتلغ زید عدله به تفرج عمارت همدان، مصاحب خواجه اصیل الدین و بعد از یک هفته طوی و عشرت بیست و چهارم صفر از همدان با سلطانیه آمده و پنجشنبه هشتم ربیع الاول موافق دهم سکیسینج آی رکوب رایات همایون به کوههای همدان و کرمیان به صید و اقتناص و شکار و اصطیاد. و سیزدهم ربیع الاول از شکار فرو آمد، و آغاز سوء المزاج خواجه رشیدالدوله. و روز دوشنبه نوزدهم خواجه سعدالدین وزیر ساوجی پادشاه را طوی بزرگ کرد، و خیمه رفیع با همه آلات و ادوات و اوانی و ظروف پیشکش، و روز غرّه ربیع الاخر شهزاده دولندی را به امیر چوپان نویان

کوجور میشی و زفاف کردند.

* ظ: لیاهجان گیلان (؟)

و شب سه شنبه یازدهم ربیع الاخر امیر یوآش بن قرابو قابن التاجو آقا به شهر مراغه به هنگام غروب وفات یافت و نوبت دولت حیونش منقضی شد. و روز دوشنبه بیست و چهارم ربیع الاخر وصول خاتون معظمه عادله بولغان، به شهر تبریز به سمت زیارت تربت شوهرش غازان خان و پاشا — ی — آدن خیرات و صدقات بر مستحقان و أنعام و احسان بر درویشان. و روز یکشنبه غره جمادی الاولی وصول رشید الدوله به شهر تبریز به عزم زیارت غازان خان عادل. و روز آدینه پنجم جمادی الاولی استرجاع هر دو به عزم مشاهران، و رایات همایون با اردوها و خیل وحشم به مرحله گاوباری نزول فرمود.

و درین هنگام در جمله بلاد و دیار ایران زمین ظهور غلا و تنگی بود و استیلای توانگران به نعمت بر درویشان بیچاره. روز پنجشنبه شانزدهم جمادی الاولی مقرب الحضرة شیخ بهلول را بدین مهم به شهر تبریز فرستادند تا تهدید و تخویف محتکران نماید و غله های محبوس از انبارهای بسته بگشاید. بعد از یکچند گاه که کار بر رعایا سخت شد، از فیض فضل باری تعالی سحاب بر آسمان متراکم شد و قطرات امطار در جمله اقطار برگلزار آمال و اوطار امانی مردم مدرار گشت و خلائق از فرط قحط و بلای غلا امان یافتند. و روز سه شنبه بیست و پنجم رجب الاصب موافق بیست و ششم چقسایط آی صاحب سعید تاج الدین مؤمنان قزوینی نایب صاحب سعید شهید شمس الدین محمد جوینی وفات یافت، که شیخ جمال الدین کتل او را به صاحب سپرده بود و گفته که مادام تا او با تو باشد هیچ آفت و مخافتی میندیش، و چون او صحبت تو اختیار کند بترس، و همچنان بود. و بعد از حادثه صاحب چون از آن ورطه مهلک و شرطه مشکل خلاص یافت، پای در دامن ورع و عفاف استاد کشید، و از مباشرت اعمال و ملابست اشغال بکلی اعراض و ابرام نمود، و در گوشه زاویه خمول به عروه وثقی زهد و تقوی اعتصام فرمود، و از قال و قیل انقصام جست، مانند هیولی بی صورت نامی بی نشان بود، همواره بر سر سجاده متر صد رسول وفات و منتظر وصول ممات بودی. دیوان انشای صاحب سعید به وی دایر و سایر بود، هیچ خط و بیان در استحسان برابر کلک در نثار او نبود، بیاض و سواد خط او عزیزتر از بیاض و سواد دیده بود و ازین کوره فنا و مطموره بلا به دار بقا رحلت و به سرای صفا نقلت کرد، و از مفاک خاک به جای پاک پیوست، مسعود ابد و محمود سرمد شد.

و همچنین روز چهارشنبه بیستم شعبان سنه سبع و سیمایه هلالی موافق بیست و دوم آرام آی مرحوم سعید حسیب نسیب اصیل بدیل^۸ «ملک فخر الدین حسن والی ولایت ری و رامین به شهر سلطانیه وفات یافت که به همه آداب و فضایل و فره و فرهنگ و هنرها و سیاحت انشای مغولی و مسلمانی و صناب و استیفا و اسباب بزرگی و وزارت آراسته بود. و از منها و من ذلک، حشو و بارر حسابانات^{۱۸} (؟) چالاک و مبارز، به شش زبان و سه خط مغولی و فارسی و کوفی حاذق و ماهر، چنانک گوی مسابقت به چوگان مبادرت از جمله اکفا و اقران ربوده و همه چیزش تمام و بکمال بود، مگر عمر که آن بس بی وفا و کم بقا بود، گویا وزارت قبایی بود راست بر قامت استقامت او دوخته. مرثیه او:

چهار روز و سه هفته دوشنبه از شعبان
 ملک ری خدایگان ملوک
 به*قدر هفصد و هفت که فخر دین^۱
 عزم خلد ز سلطانیه به جنت رفت دستور اعظم سعدالدین وزیر به وفات او اظهار
 شادی و فرح و سرور کرد ، بیچاره پنداشت که وزارت او مخلص خواهد بود و حکومت
 او مؤبد ، که هر گز منقطع نشود و آن برو نامبارک بود.

ای دوست بر جنازه دشمن چو بگذری
 تو همان ماجرا رود و همچنین دو پسر خواجه اصیل الدین ، جعفر وحیدر به جوانی
 وفات یافتند. پدر به وفات ایشان دردمند و سوزناک شد و از درد مفارقت ایشان موی
 حلق کرد ، و در زاویه ترک و تجرید منزوی و معتکف شده تعلقات و حطام دنیاوی را
 پشت پای زد. بعد از آن پادشاه او را خلعت اخراج فرستاد، و به استمالت و دلخوشی
 مستظهر و مستأمن گردانید و به خروج الزام نمود. و همچنین در شهر این سال
 مولانا شمس الدین عبیدی تبریزی که در جمله علوم یونانی و ایمانی نظیر و شبیه
 نداشت و در همه فنون چون مردم یک فن بود با خواسته و تمول و کتب فراوان در
 گذشت. در مرثیه او بزرگی گوید :

نصف ذی قعده چاشتگاهی قرب ظهر

هفت و هفتصد رفته از هجری بود چو
 آفتاب (؟)

کافتاب فضل شمس الدین عبیدی ناگهان

گشت تسلیم قضا چون ارجعی آمد
 خطاب

و روز سه شنبه هشتم رمضان وصول مولانا نظام الدین عبدالملک به گاوباری بر
 وفق استدعای خواجه رشیدالدوله برای مواجهه دفع خصمان ، و او را برای مصالح
 و مناجح خود شرف بندگی عرض پادشاه رسانید، تا او را تربیت و استمالت نمود و
 قاضی القضاتی ممالک ایران برای اوسیورغامیشی فرمود و در اردو میخ خیمه اقامت
 آهنین کرد.

و همچنین از حوادث این سال ظهور شخصی موسی نام بود که از کوههای کردستان
 خروج کرد و اساس دعوی مهدی گری نهاد، و تا سی هزار مرد از آحاد افراد اجناد
 افراد ضال مضل برو جمع آمدند و از فرط جهالت و ضلالت دعوی بی معنی او زود
 قبول کردند، چنانکه در شهر سنه سبع دعوت اومیان خلائق ظاهر و فاش شد و
 آوازه دعوی او به دور و نزدیک و ترک و تازی یک برسید . از امرای مغول طایفه ای که
 مقیم آن حوالی بودند چون از انبعاث فتنه و فساد او بیدار و آگاه شدند ، به دفع شر او

* اصل : فخر الدین

همسر و مرتکب گشتند و از ناگاه همه را فرو گرفتند ، و دعوت خانه برو حجر و کبس و آواره کردند. در کردند ، و از زمره دعوت گروهی انبوه بکشتند ، بعضی را متفرق اثنای فتنه و فتور و شور و آشوب موسی مدعی کشته شد. سر او به اردو فرستادند و آتش آن فتنه منطفی شد.

گر مخالف خواهی ای مهدی فرود آ ز آسمان

ور متابع خواهی ای دجال یک
ره سر بر آر

و همچنین در سنه سبع بلارغوی غازی به درجه شهادت رسید ، و سببش آنکه به تاریخ سنه ست و سبعمایه سلطان جهان امارت چریک دیار روم و حکومت الوس آن بلاد و بوم به امیر ایرنجین تفویض کرده بوده که خال وفایی(?) پادشاه است و او را با سپاهی جرّار کامکار روانه فرمود. و او به رسم یاساولی و منقلای بولارغی را که از اقربا و بطانۀ طغاجارنویان بود به مقدمه روان کرد . و او برای قشلامیشی یورت چریک خود ولایت تکفور^{۲۸} و سیس و ایاس اختیار کرد که از ثغور شام و مصر است. و بعضی ابنیه و انشاء آنجا خلفای آل عباس کرده و بر جدار سور شهر سورت «یاسین» «و انا فتحنا» نوشته چون شهر ادنه و مصیصه . و چون بولارغی یکچند در ولایت تکفور اقامت نمود و نوکران و رفیقان او یکسر مسلمان بودند و بر کماهی احوال آن ولایت آگاهی تمام یافتند، به بولارغی باز نمودند که این دیار در قدیم الایام از آن اهل اسلام و ایمان نبوده است، و ارامنه به قهر و استیلا از مسلمانان باز گرفته اند و بولارغی در ارکان مسلمانی گوی مسابقت از زمره تازیگان ربوده و به مسلمانی بر همه غالب و راجح بود و به بهادری و دلاوری و فرهنگ و هنر بر اقران سابق و فایق ، با کوبه سواران روزی نخجیر کنان به شهر ادنه رسید ، به راه گنبدی افراشته یافت، مقبره عایشه دختر مأمون خلیفه . آنجا به اسم زیارت نزول کرد ، اندرون گنبد به روٹ خنازیر ملوٹ نمود. گفتند از برای آنکه به شبها مقام* یافت. از کیفیت وقیعت و هجنت استنطاق^{۱۱} منام و استنامت خنازیر شهر است . نایره غیرت ایمان و آتش حمیت اسلام در دل او متوقد و مشتعل و ملتهب شد ، و خاطرش از تقفور آزرده و نفور گشت. به قصد حصد مواد فساد تقفور پادشاه سیس و ایاس متشمّر و منتهض شد . اما در حال زمان انتهاز فرصت نبود، چه خصم دین به عساکر متکاثر و گروه انبوه مستظهر بود. به سبب قلت عدد خود و کثرت و قوّت و شوکت خصم حالی مهر سکوت و خاتم صموت بر لب نهاد و در مکمن کمین چون شیران عرین مترصد و منتهز فرصت میبود چون از آن مرحله روان شد و به ساحل بحر ایاس رسید ، دو استاد بنا [و] مهندسان ماهر و رسامان حاذق ملازم او بودند ، بفرمود تا آنجا مسجدی رفیع عالی اساس افکندند ، و چون تمام شد به نقوش رنگارنگ بنگاشتند و فرشها و پردهای رومی بگسترده و قنادیل و شموع زرین و سیمین درو بیفروختند ، و امام نیکو ادا خوش ایراد و مؤذن نیکو آواز نصب فرمود و از چند سال باز در آن ولایت که عبارت از سیصد و شصت و اند پاره

* (؟) فاطت ن س ا : ل ص ا

شهر و قلعه و ولایت است ، هرگز کسی آواز تکبیر نماز نشنوده ، مؤذن هر روز پنج نوبت علی ملا الناس صدای تکبیر صلوٰه در میداد و از صادر و وارد و قصّاد و زوّار در آن مسجد جمعیتی تمام جمع آمدند.

و بولارغی لشکریان و کسان خویش را از اهانت و خواری و استخفاف و استحقار نمودن رعایا و آرامنه منع و زجر نمیکرد که آن ماده فتنه و فساد بود. تقفور از استماع و مشاهده استهانت و مذلت و استخفاف بر آرامنه از مسلمانان بغایت آزرده خاطر و رنجیده ضمیر شد تا چون فصل بهار درآمد و صحرا جامه کافوری به حله زرد و زنگاری و لباس زمردی مبدل کرد ، بولارغی از آنجا عزیمت قشلامیشی کرد و مصاحب امیر ایرنجین به درگاه اعلا مبادرت جست . صورت حال ماجرای تقفور و کیفیت بنای مسجد و احیاء موات اسلام ، بولارغو بر رای پادشاه عرض داشت. پسندیده نظر مبارک آمد ، بدان سیور غامیشی و عاطفت یافت و به دلی قوی و املی فسیح بادیار روم معاودت و مراجعت نمود . تقفور در خفیه قصد دفع و قهر و قمع او می سگالید، و به امرا و خاصگیان خدمتها فرستاد، مبدول و مقبول نیفتاد. بولارغی خاطر و ضغاین ضمیر ، کفر و زندقه ادراک* به نور فراست ایمان و اسلام ، بغیر (؟)^{۱۲} می کرد. با پانصد نوکر از ایناقان و مطیعان مسلمان که دل و درون با او موافق داشتند به مقدمه سپاه مغول به ولایت تقفور در آمد و از و در خواست که از نوکران ما بیست نفر مسلمان برونند و نوکر و رفیق حارسان و حافظان قلعه ارزنه شوند، که از امهات قلاع آن بلاد و رباع است. تقفور از روی عجز و اضطرار مأمول بولارغی مبدول داشت و بیست نفر نوکر او را بر قلعه ارزنه راه داد تا مصاحب ساکنان آنجا شدند. و غرض بولارغی آنکه چون تقفور را هلاک کند جمله قلاع و بقاع ولایت بی کلفت و مشقت او را مسلم و مسخر شود ، و ملک سیس را نعم البدل کند، و حال آنکه تکفور هر سال بر سیل خراج و اتاوه مالی معین به سلطان ناصر مصر می فرستاد از بهر قهر و دفع مواد فساد ایشان . [تکفور] در خفیه بریدی نزد سلطان مصر فرستاد و نمود که بولارغی جمله مال متوجهات این دیار تصرف نمود ، و نمی گذارد که خراج مقرری سنوی به مصر فرستم، اگر چنانکه کوکبه سواران سپاهی تاختن آورند و او را بگیرند، چون لشکر او هنوز نرسیده است مصلحت باشد ، تا این ولایت از ظلم و جور و تعدی مغول سلیم ماند.

سلطان ناصر مصر به استفحاص صدق و استکشاف کذب دعوی تقفور ایلچی پیش بولارغی فرستاد. رسول کیفیت غدر و مکر تکفور به نقیر و قطمیر با بولارغو تقریر کرد. بولارغو از مفسدت و مکیدت او مشوش و مدهوش گشت به قصد جان او متشمر و منتهض شد ، و با نوکران ایناق اتفاق کرد که سلاحها بپوشند و مترصد وصول او باشند. چون تقفور به دیدن بولارغو آمد، او را تنها در بارگاه آورد بی یار و نوکر تا من کار او کفایت کنم ، و شما کار نوکران او تمام کنید . تکفور شب هنگام با نواده

* ظ : بغیر (به کسر غین و فتح یاء) جمع غیرت به معنی حسد

خود تکفور کهین و سی نوکر رسید و در بارگاه آمد. بولارغی چون شیر عرین از مکمن کمین برجست و به بهانه سجاده طلبیدن حسام تیز از نیام برکشید و به آواز بلند تکبیر گفت و [با] یک ضربت سر تکفور از تن بینداخت و نوکرانش چون آواز تکبیر شنیدند، کار اصحاب او تمام کردند و تکفور صغیر نیز کشته شد، و از زمره آرامنه یکی به قلعه ارزنه گریخت و احوال قتل تکفور و نواده و نوکران کماهی تقریر کرد. حارسان ارمنی آن قلعه بیست نوکر بولارغی را به انتقام تکفور شهید کردند، و کوتوالان و حافظان از قلعه ارزنه آتشها افروختند تا جمله اهالی دیگر قلاع را خبر شد.

علی الصباح که صباح آیت فلاح فروخواند لشکرها از جهات وجوانب مملکت در جنبش و روش آمدند. بولارغی^{۴۸} غازی به مؤاخذت از قلعه ارزنه بتاخت، چون پیرامون سور قلعه رسید از سرباره حجر و مدر روانه کردند. بولارغو بدانست که نوکران او را شهید کرده اند و از آرامنه متواتر و متوالی مدد اهل قلعه می رسند و چریک مغول دورست. مصلحت وقت در آن دانست که اغروق به مقدمه روانه شود و خود در عقب آهسته می رود و در غلوی این دهده و اثنای این زحزحه سپاه آرامنه و روم فوج فوج برسیدند و بی درنگ آهنگ جنگ کردند. بولارغو به طعن رمح و ضرب تیغ پانزده کس را به دار بوار فرستاد. سروران ارمن و مقدمان روم گفتند که چون فریقین به یک پادشاه تعلق دارند، حرب و نبرد در باقی باید کرد. بولارغو متوجه بوم روم شد و برادر تکفور برادر او به عزم حضرت اعلی روانه شد تا آنجا به یارغو [و] مواجهه سخن خصمان بپرسند.

بولارغی چون به شهر قیصریه رسید، ایلچی فرستاد تا در شهر سیو است که سرحد روم است برادر تکفور را مقید و محبوس کردند. در آن حال امیر ایرنجین از اردو بازگشته به دیار روم رسیده، بولارغو را بناوخت و برادر تکفور را از قید و زندان اطلاق داد، و مصدوقه حال خصمان عرض حضرت اعلی داشت. از اردو شیخ هر قسون [را] به استحضار خصمان به جانب روم فرستادند. بولارغو مستوفر بیامد و بسیو است و هر شهر و دیه که رسید مردم تکبیر و صلوات می دادند. خصمان معامعا به درگاه پادشاه رسیدند، و سخن هر دو پرسیدند، و رقم عفو و صفح برناصیه بولارغو کشیدند. و بعد از آن مفسدی چند شقی قصد جان او کردند، و آن بها در غازی را به بازی و سبب مصالح ولایت به تیغ یا ساق رسانیدند، روح او به ارواح شهیدان و غازیان پیوست و در چرنداب تبریز میان باغی خلدوش مدفون گشت.

بعد از آن از مرحله گاوباری کوچ کردند، و چون به مرحله گلستان رسیدند، روز یکشنبه بیستم ذی القعدة سنه ۴۸ به یورت چهارتاق به هنگام طوی صاعقه بارقه عظیم بیفتاد و از کزیکتانان چندکس بسوختند.

و چون به مبارکی غره محرم سنه ثمان و سبع مائه هلالی موافق و ملایم دایقوویل ترکی درآمد، درین سال یایلامیشی به سلطانیه کرد و قشلامیشی به یورت ارانیه. و روز یکشنبه غره صفر سنه ثمان و سبعمائه عقد نکاح شهزادگان بسطام بود با اولجکی قتلغ به مهر چهار صد تومان زرعوآل، و آدینه ششم صفر این سال امیر بزرگ سونج آقا با چریکی جزار به محافظت دیار خراسان بر صوب عراق روانه شد، و روز پنجشنبه پنجم صفر قبل نصف النهار بولغان خاتون خراسانی دختر امیرتسو وفات یافت، و او برکنار شهر بغداد شهری ساخته بود و خراسان نام کرده، آنرا با خانقاهی ساختند و بر آینده و رونده وقف کرد [ند] و تولیت آن به خواجه رشید دادند و روز سیزدهم صفر رکوب امیر چوپان بر صوب گرجستان به قصد چریک برون کردن از ولایت، چه از جانب در بند سیاهی سپاه بیگانه دیده بودند. و روز پنجشنبه بیست و پنجم صفر وصول شهزادگان میتکقان نواده ارقبوکا از ترکستان به اظهار ایلی و انقیاد، و شرف تکشمیشی و عز اولجامیشی یافت. و روز دوشنبه هشتم ربیع الاول سقطه قتلغشاه از تیر خطای قتلغتیمور که برو آمد و بعد از پنج روز وفات یافت، و روز پنجشنبه بیست و دوم ربیع الاول رکوب رایات همایون بر صوب یوراغاج و رشید برادر او. و شنبه بیست و هفتم وصول به مراغه و نزول به قورنغ، و دیگر روز تناول فرمودن مسهل و طوی کردن بر بالای رصد و عزیمت حصاتو کردن و روز چهارشنبه چهاردهم ربیع الآخر زفاف خماری دختر امیر آقبوقا به امیر بزرگ عادل عاقل ایسن قتلغ «زید عدله و بذله».

و روز دیگر نزول رایات همایون به مرحله شنب تبریز و اقدام نمودن به زیارت مرقد شریف برادر غازان خان، و دیگر روز به فردوس آباد تبریز به خانه امیر حسین گورکان پیش خواهر، اولجتای، نزول فرمود. و شبانروز آنجا سباط طوی و سماع و نشاط مبسوط بود، و روز سیم به خانه سعدالدین دستور ساوجی آمد و طوی او بخورد. و روز دوشنبه بیستم ربیع الآخر به قلعه درآمد، و روز دیگر شب هنگام به شام آمد. و روز پنجشنبه بیست و سیم ربیع الآخر سنه ثمان ایلترمش خاتون وفات یافت بعد از ظهر به علت مفاجات، و صندوق او به سلطانیه نقل کردند و به گنبد عالی دفن، و رکوب رایات همایون از تبریز، و روز چهارشنبه چهاردهم جمادی الاولی به یورت گاوباری به عزم قشلامیشی نزول فرمود. و روز پنجشنبه بیست و دوم جمادی الاولی، وصول امیر بزرگ چوپان نویان. و روز چهارشنبه به مبارکی از صید و نخجیر و شکار فرود آمد و هم درین ماه سعدالدین ساوجی وزیر خواست که خانه خواجه اصیل الدین براندازد و اوقاف با قبضه تصرف گیرد. به اغراواغوی شهاب الدین مبارکشاه، ساوجی حکومت و ایالت بغداد و عراق و عرب برو مقرر کرده و به قصد جان و خان و مان قدیم او متشمر شد و او را با یرلیغ و پاییزه به ایالت بغداد روانه کرد، بدان شرط که برآه بر آنجا ننویسد و هر چهار ماه حملی میفرستد. او هنوز بر راه بود، که چندان برات برو جمع شدند که حیران و پریشان گشت.

و روز دوشنبه هفدهم جمادی الاخر ایلچی به بغداد رسید و شیخ شهاب الدین سهروردی را با چند نفر نوکر چون جمال الدین مغولی و دیگران به تهمت اتفاق با مصریان بگرفتند و به اردو حاضر کردند. و روز دوشنبه دوم ذوالقعدة بعد از یارغو و اظهار بیئت دروغ به رحمت و عاطفت عام مخصوص گشتند. و روز یکشنبه هشتم ذی القعدة واقعه جانسوز شهزاده بایزید بود به گاوباری، آن نوردیده ها و ثمر دلها و ریحان روانها و نوباوه جانها وفات یافت. سروبن طفلی او هنوز نارسته خمیده و شهبال جوانی ناگشاده بریده، چون گل غنچه ناشکفته، دام و دانه گسسته، هنوزش بوی لین در لب بود و روز امیدش درشب.

صیاد قضا بر گذرت دام فکند
 در شام فکند ای میوه نورسیده در باغ حیات
 با د
 اجلت ز شاخ بس خام فکند و هم درین سال قاضی خواف به مرحله گاوباری وفات یافت، روز پنجشنبه عاشر شعبان سنه ثمان، و دهنش به حسرت سیم و زر نشسته شد، که بازرگانی معظم معتبر بود و به بوی حرص و طمع اقاصی و ادانی عالم به قدم سعی و جهد تکاپوی در نوشته، و به آرزوی مال فراوان فراسخ و امیال طی کرده و بسیار مراحل و منازل بحار وقفار پیموده و بر صحاری و براری و تلال و جبال فرسوده، تا مالی وافر اندوخته و خواسته فراوان جمع کرده و به جناح سیم و زر اهتزاز و پرواز می نموده، و روزها از بهر جمع نیاسوده و شبها از بهر حفظ بیخواب و خورد بوده تا کیسه و جیبش چون دهان خوبان به لؤلؤ و عقیق آکنده و حقاق و صنایق چون خانهای انار مشحون به شحم ولحم. از بیم زوال دست بدان دراز نیارستی کرد، هرگز سی نخوردی تا سپری و متمادی نشود.

و همچنین سلطان السیاده والنقباء رضی الدین محمد ابهری در اواسط شعبان سنه ثمان و سبعمایه شبی از زمره پیغامبران مجمعی انبوه و طایفه بشکوه را به خواب دید، پیری نورانی در میان ایشان، و سلطان جهان در جنب او نشسته پیر انگستری خوب به خطی روشن در انگشت سلطان کرد. سلطان آنرا به سید نمود و پرسید که برو چه نوشته است؟ سید بر خواند و این آیات بود: «هذا عطاءنا فامنن او امسک بغیر حساب»^{۵۸} و صورت کیفیت این حال به نظم آورده اند، بدین ترتیب که:

هر کرا توفیق ایزدیار شد بی گفت و گوی

از مراد هر دو عالم شد همه کارش نکوی

دست لطف حق نهد چوگان دولت در کفش

تا به میدان سعادت میزند هر سوی گوی

ماه تا ماهی همه در زیر فرمان آورد

عالمی شرقاً و غرباً بر درش مالند روی

همنشین او ملک باشد ندیمش حورعین

همدمش پیغمبران و یارش ایزدهان بگوی

جز به رای او نتا بد آفتاب اندر جهان

جز به کام او نگرده آسمان هفت گوی

این که باشد جز نژاد آن چنان سلطان ملک

آن غیاث دین و دولت خان اعظم الجتوی

آفتاب چرخ چنگیز خان خداینده که هست

شهریار شهر گیر ملک بخش ملک جوی

دولت پیداش میبینی کنون بشنو ز من

تا که چون در خواب دیدش سید دانش پژوی

در میان خطه قزوین در کاخی بلند

فرض حق بگزارده خوش خفته بودم با وضوی

مجمع پیغمبران دیدم نشسته همگروه

در میان پیری نشسته بود سلطان زو فروی

پیر در انگشت سلطان کرد زرین خاتمی

دروی از صنع خدا روشن نگینی چار سوی

داشت انگشت مبارک سوی من سلطان و گفت

تاچه نقش است این فروخوان حرف حرف و مو بموی

چون فروخواندم نوشته دیدم از حکم خدای

آیت «هذا عطانا فامنن او امسک» بروی

با نفیر آمد حساب ملک او از حال پیر

باز پرسیدم خلیل الله بود آن نیکخوی

چون شدم بیدار تعبیرش بدان کردم که حق

آب ملک جاودان شه را روان باشد به جوی

ایزدش انگستری ملک باقی داد و گفت

دادمت در ملک عالم هر چه خواهی آرزوی

معنی آیت چو در اقبال سلطان ظاهرست

احتیاجی نیست حافظ را به چندین گفت و گوی

آفتاب ارچه نشاید گفتنش جز آفتاب

حسن مادرزاد را حاجت نباشد شست و شوی

[سال ۹۰۷]

و به مبارکی و فرخندگی چون محرم سنه تسع و سبعمایه هلالی موافق ایت ییل ترکی درآمد ، درین سال یا بلامیشی به سلطانیه فرمود کردن و قشلامیشی به دار السلام بغداد به مرحله مرغزار محول . روز پنجشنبه بیست و یکم ربیع الاخر سنه تسع و سبعمایه مرحوم امیر آذینه (؟) شحنة بغداد عراق عرب آخر روز وفات یافت و به شط النیل مدفون گشت و بعد از دو ماه پسرش سلطان شاه نیز در گذشت و چون دیگر نداشت آن دولتخانه بکلی سپری و متمادی شد. پسر آذینه دهم جمادی الاخر سنه تسع حادثه هایل و واقعه غایل شهزاده جهان بسطام بود به حدود سحنه و چیمچال. به حادثه جان سوز او دیده های خاص و عام گریان و جگرها بریان شدند.

و روز دوشنبه بیست و هفتم جمادی الاخر وصول رایات همایون به حدود بغداد و نزول به شهر مداین و به تفرج و تماشای ایوان کسری و تفکر نمودن و اعتبار حال و انزجار از آمال خود گرفتن هولاکوخان بچاغ دولت خود به تفرج ایوان کسری مبادرت نمود و سه بار طاق را زانو زد و به خواجه نصیر الدین طوسی رحمه الله می گوید: بسیار نظرهای بزرگان و مردان خدای برین طاق بی جفت آمده باشد به مدت هزار سال زانو برای آن نظرها می زنم، و از آنجا کوچ کرد . و هشتم رجب به مرحله محول نزول بغداد کرده بود و سعدالدین ساوجی* فرمود . و خواجه اصیل الدین یکسال ایالت^{۱۲} با او بی عنایت بود، از برای تصرف موقوفات و مالی که هنوز بر ذمت رعایا در ولایت بود برو متوجه کرد و به مغولان حواله ، تا آن بزرگ یگانه را به انواع عذابیهای عنیف و عناهای شدید معذب و مذبذب داشته و یکبار اموال و املاک و اسباب موروث و مکتسب که به طول ایام به کدیمین و عرق جبین حاصل کرده بود ، ازو به عنف و قهر و زجر بستند ، و در ادای آن مال هرگز کم و کیفی نکرد و شکایت نکایتی، هر چه خواستند خان و مال و املاک و اسباب بفروخت و بداد و آن دولتخانه نیز بیکبارگی

*ت.س.ه.ت.فر.راک.ه.ب (تموکح) یردصم ینعم رد تلایا

منقلع و مستأصل شد. و رایات منصور بعد از دو هفته به جانب حله و کوفه و مشهد امیر المؤمنین علی علیه السلام مبادرت و مسابقت نمود، و امرا و خواجگان هبا آسا بر عقب مهر منیر می رفتند. و آدینه هفتم شعبان امیر سوتای از حراست و محافظت کنار آب فرات به شهر بغداد رسید، و رایات میمون روز دوشنبه غره رمضان با مرحله محول رجوع و حلول نمود. و روز دوشنبه بیستم شوال به عزم زیارت مشهد مقدس نهضت نمود، و روز سه شنبه بیست و سیم شوال با محول انصراف فرمود، و دوشنبه بیست و هفتم شوال از محول کوچ بود، و به نیمه شرقی شمال یعنی طریق خراسان به کوشک بلغان خاتون نزول فرمود. و روز دیگر رکوب موکب همایون از کوشک بغداد و کوچ بر صوب همدان به عزم یایلامیشی. و روز یکشنبه بیست و پنجم ذی القعدة یولفیلوق از جمله مستخدمان جاوقور سکورجی وفات یافت. و رایات همایون کوچ بر کوچ مراحل و منازل می نوشت تا روز آدینه چهاردهم ذی الحجه به حدود همدان رسید و به کوشک سلطان فرود آمد. و از آنجا کوچ کرد، روز چهارشنبه نوزدهم شوال به سلطانیه نزول کرد.

و روز یکشنبه بیست و سیم ذی الحجه امیر چوپان نویان از قشلامیشی بازگشته به سلطانیه رسید و عز اولجامیشی یافت، و روز شنبه بیست و نهم ذی الحجه ایلچیان توقتا پادشاه الوس جوجی اولجامیشی کردند، و شرف سیورغامیشی یافتند، و روز سه شنبه هفتم ربیع الاول پادشاه به مبارکی به مقصد شکار و نخجیر سوار شد، و روز چهارشنبه هشتم ربیع الاول نوردیده سلطنت و قره العین دولت سلیمان شاه وفات یافت، که از خاتون عادلشاه در وجود آمده بود. و رایت همایون روز شنبه یازدهم ربیع الاول از صید و شکار فرود آمد. و روز سه شنبه بیست و هشتم ربیع الاول آشیل، خاتون غازان عادل وفات یافت و تابوت او به تبریز آوردند و به گنبد عالی غازان دفن کردند. و شب هنگام این روز غازان برادر او یغورتای وفات یافت. و روز پنجشنبه غره ربیع الآخر دختر امیر علی قوشچی وفات یافت و روز یکشنبه هجدهم ربیع الآخر امیر چوپان به عزیمت قشلامیشی موغان و اران به جانب الاتاق روانه شد، و رکوب رایات همایون آخر روز به ساعت سعد خیاره و کوکبین (؟) ^۸ روانه شدند. [د] به عزم قشلامیشی دارالسلام بغداد. و همچنان منزل بمنزل می نوشت و مرحله بمرحله می گذشت تا به شهر بغداد رسید.

و روز پنجشنبه دوم شعبان سنه تسع و سبعمائه، بلغان خاتون معظمه عاده معصومه عقیقه صالحه در کوشک بغداد وفات یافت. مرقد مطهر او را مصاحب امیر ترمناش به شهر تبریز نقل کردند، و در گنبد عالی شریف به جنب جفت بی نظیر پادشاه مغفور غازان خان عادل مدفون شد. خاتونی عادل رحیم منصف بود و در مدت عمر آزار مورچه نداشته، گناه کاران را شفیع بودی و ائمه و مشایخ [را] تربیت و تقویت فرمودی. غازان خان گفته بوده که از خواتین جز بولغان را دوست نمی دارم، که بغیر جمال، آنی داشت. به وفات مادرش، اولجاکی دخترش نوحه وزاری و بکا از مسیل احداق و نایژه اماق جیحون خون روان کرد و به های-های چون دولاب و سجال برخود می گریست و گریه و فریاد می کرد. سلطان اولجایتو از استماع درد و سوز

جگر دوز او درآمد و پرسید که ترا چه شد ای بانوی خواتین؟ اولجای گفت: بر طالع منقلب و احوال مضطرب خود می گریم، چه به طفلی پدرم غازان خان عادل کامل وفات یافت و بعد از او شوهرم بسطام نیز نماند، و اکنون مادر عزیز نورددیده و ثمره دل، بلغان نیز رفت که سکون من به او بود، و مرا تنها و بی کس بگذاشته، چگونه نگریم و گریه و زاری و بکا نکنم؟!

در مرثیه او این دو بیت گفته اند:

سال غربت گذشته هفتصدونه
پنجشنبه غره شعبان
روز

سوی دار السلام ز دار سلام
بانوان بلغان
رفت خاتون

در حق جمله خلائق علی الخصوص مسلمانان عنایت و حمایت تمام نمودی، چنانکه اگر کسی قصد مسلمانان سگالیدی او مانع و رادع او شدی. چه مردی بود کز زنی کم بود.

و رکوب ریایات همایون روز دوشنبه هفتم ذی القعدة به مبارکی از محول، و به ديه مکارم نزول فرمودن. امرا و وزرا هبا آسا بر عقب خیل او روان بودند و از آنجا شکارکنان در ما بین النهرین شط و فرات سیران نمودند [تا] به زیارت مشهد امیر المؤمنین علی علیه السلام رسید و تغییر خطبه و سکه فرمود کردن. آغاز آن از مشهد و شهر خراب کوفه، و سبب این حکایت چنان بود که به تاریخ سنه اثنین و سبعمایه هلالی روز آدینه در جامع بغداد علویی را در نماز بکشتند و بسوختند. به علت آنکه نماز جمعه قضا کرده بودند و گفته که نماز من از پس این امام روا نیست. از اقربا و انساب او جمعی سادات، آن استخوان سوخته و صورت ظلامه دادخواه بر در مشهد، بر رای انتقام سخن او استصراخ و استغاثت غازان خان عادل عرضه داشتند و در قصاص ثار و نمودند. پادشاه از سر اعجاب شگفتی فرمود که نه ائمه مسلمانان می گویند که هر که نماز بیشتر^{۷۸} گزارد ثوابش افزون باشد، پس چگونه کسی را برای افزونی نماز بکشند؟ علی الخصوص از اولاد و ذریات پیغمبر صلوات الله و سلامه علیه. و نیز چنگیزخان فرموده که اگر چه دین و ملت اسلام اختتام^{۷۹} ملک و ادیانست، اما مسلمانان بدترین امت و نازل ترین قوم اند، و من دعوی او را منکر و کاره بودم، اکنون بدانستم که سخن و نظر چنگیزخان حق و صدق است، از بهر آنکه اصحاب هیچ امتی و ملتی و ارباب مذهبی و نعلتی قتل ذریات نبی خود برای افزونی نماز و طاعت روا ندارند و گستاخی و انبساط نکنند. برای طاعت و عبادت چگونه کسی را بکشند و بسوزانند! و به قصاص خون او فرمود که هر که غوغا کرده است همه را بکشند و بر صوب عانه و حدیثه روان شد، و بر سمت ممر از علما و ائمه از اختلاف و نزاع آرای مسلمانان استجاب (?) و استفحاص می فرمود، و حال مذاهب و ملک می پرسید. چون بر عجر و بجر وقوع اختلافات آگاه شد، فرمود که همواره این فکرت سمیر ضمیر فرموده است

که برای هر طایفه و صنف از زمره مسلمانان مقرری معین و موضعی مفروز ساخته اند . چنانکه مدرسه دانشمندان را، و خانقاه صوفیان را ، و زاویه منزویان و گوشه نشینان را و صومعه داران (۴) و مجرّدان را، پس چگونه برای سادات همچنین جایی نساخته اند به سادات منسوب ؟ همانا سبب اختلاف مناصب ریاسات عباسیان بوده باشند .

بزرگی مقبول القول مقرّب الحضرة آنجا حاضر بود ، گفت به وقتی که رسول صلی الله و سلم از دار فرار به سرای قرار رحلت و نقلت کرد ، او را پسر نبود مگر دختری ، زن علی علیه السلام که او را بمثابت فرزند و داماد و ابن عمّ بود ، مادر دو پسر حسن و حسین . اندکی از اهل بیت گفتند که به جای نبی اهل بیت او سزاوارترند ، و بیشتری از جمع صحابه برامیری از کبار صحابه یکی را ولی و وصی خود کرد و همچنین تا سه نفر ، بعد از حالت واقعه سیمین نوبت خلافت با اهل بیت رسول صلوات الله علیه یعنی علی مذکور رسید و او خواست که همه کارها بر قانون دین و نهج حق و راستی و کتاب خدا و سنت رسول کند . از صحابه جمعی دینی دوستان که نظر ایشان بر حطام دنیایی و کسب مال و جاه و ریاست و حکومت مبعوث بود خصوصاً معویه بن ابی سفیان و عمرو بن العاص که همگی همت و نظر ایشان بر جاه و مال و ایالت و ریاست بود بر علی حسد و غیرت بردند و رشک و غبطت ، چنانکه قریش بر محمد صلی الله علیه و سلم . و به مکر و مکیدت و غدر و حیلت مسلمانان را هم به مال بیت المال بفریفتند و به شعبده و افسون و نیرنگ دلها [ی] مسلمانان از محبت علی و مودت اهل بیت بگردانیدند .

و چون به مکان علی خلاف کلام و نص حدیث ممکن نبود تیغهای بغی و عدوان از نیام قهر و قمع برکشیدند و علی و همه اهل بیت را پایمال فنا کردند . و چون دل از کار ایشان فارغ شد آنگاه به مراد و هوای خود رسیدند و آنچه خواستند می کردند . معویه خلافت به استیلا فرو گرفت و از صحابه هر که به خاندان رسول میلی داشت همه را به بهانه قتل عثمان هلاک کرد و برانداخت اعنی تا مسلمانان او را درین سعی معذور و مشکور دارند و مذمت و ملامت نکنند . و این مقدار ندانست که وفا و اعتبار بنی امیه و سایر صحابه و قریش همه به برکت و یمن تربیت نظر رسول است صلی الله علیه و آله و اگر نه هیچ کس بنی هاشم و بنی امیه و سایر قریش را ندانستی ، و نه هیچ وزن و وقار و اعتبار نهادی .

و چون ریاست و ایالت بر معویه ریاست شد بفرمود تا بر جمله منابر بلاد و دیار اسلام بر علی و اهل بیت خاندان رسول صلی الله علیه و سلم و سایر هاشمیان لعنت و نفرین و تهجین می کردند . تا مدت هزار ماه که بنی امیه حاکم بودند لعنت برقرار بود و بعضی از طامعان حریص معویه را مجتهد و مصیب پنداشتند ، چون خوارج .

بعد از آن عباسیان بر مروانیان خروج کردند و ظفر یافتند و ایشان را برانداختند و خود بر ملک مستولی شدند و دیدند که از مسلمانان گروهی اقبال می نمودند . از انتزاع ملک و دولت اندیشیدند از بهر مصالح ملک و دولت ، هر کرا به دوستداری و

هوا خواهی ایشان متهم یافتند، از پای برداشتند و بقایا که در خفایا و زوایا پنهان و گریخته بودند همه را به کفر و زندقه و الحاد و قرمطه و رفض مطعون و منسوب کردند و بر مذاهب و طریقت و عقیدت ایشان انکار نمودند و دل و خواطر اهل سنت و جماعت از محبت و مودت ایشان بگردانیدند. و جمعی فقها را به رغم انف ایشان برکشیدند تا تزییف مقالات و تحریف اعتقادات ایشان و بر نظر مسلمانان خوار و بی تا بیکباره از زمره مسلمانان بیگانه و اجنبی ماندند. و هر که به مقاومت* مقدار،^{۱۴} و مساعدت ایشان رغبت نمود همه را هلاک کردند و نگذاشتند که مسلمانان برای ایشان جایی معین بسازند و صورت حال بعینها چنین است.

غازان خان عادل چون از این مطارحه آگاه شد، دست ارادت و قبول بر سینه بی گناه خود نهاد و گفت کسی که نصرت اهل بیت و خذلان دشمنان او کند منم. و به مساعدت دوستان و مبادعت دشمنان ایشان متشمر و منتهض گشت. در حال حکم یرلیغ در جمله ممالک ایران نفاذ یافت که در جمله سواد ممالک و بیاض مسالک جهان برای صادر [و] وارد و قصاد و زوار سادات، دار السیاده بنا کنند، چنانکه در ابواب البرشم (شنب؟) تبریز و روم و بغداد و کرمان و شیراز. و بر هر یکی چندان املاک و قری و ضیاع و عقار وقف کرد که هر سال از ربوع مستدرکات و حاصل ارتفاعات ده هزار دینار به مرتزقه می رسد.

غازان بعد از آن به دوستداری و هواخواهی علی و اهل بیت رسول صلی الله علیه و آله و خذلان معاندان ایشان تبرّا نمود. و جمله راه شام تا بر حبه رسیدن استبحاب (?) و استکشاف این حال بود. و از جمله ملازمان حضرت امیر ترمتاز که مقرب و ایناق بود با او در مرایر این سرایر هم راز و در نوای راست و مخالف هم آواز. به ایراد این روایات و القای این حکایات با او استیناس و استرواح می نمود، و فرمود که معلوم شد که از مسلمانان و خویشان بر خاندان رسول چه ظلمهای صریح رفته است! پس من که پادشاه و قتم و فرمان ده عهد و اجبست اظهار حق کردن، و حق در نصاب خود قرار و آرام دادن و صواب بر خطا و حق بر باطل رجحان نهادن. و بعد از یکچند تأمل و تفکر از ائمه دین و فتاوی یقین استیطاف و استفسار نمود که خطبه ای برین سیاق که علما بر منابر ایراد می کنند بر وفق کلام ربانی و نص حدیث نبویست یا نه؟ به پاسخ گفتند: آنچه به موجب کلام و سنت رسول است ذکر حق تعالی و نسبت رسول و ذکر پادشاه عادل و قست، و ذکر خلفای راشدین و امرای مهدیین سنت و وضع آل عباس است به رغم انف آل علی و طایفه سادات.

غازان خان عادل فرمود که: متابعت عباسیان فاسق فاجر زانی بی وضوح بینتی و برهان حجتی واجب نیست. باز پرسید تحیت برین نسق که در نماز می خوانند به نص کلام خدای تعالی و حدیث رسولست یا در آن نیز خبط و تغییری هست؟ گفتند به اتفاق جمله مذاهب مختلف بر آن مزیدی و تغییر و تبدیلی نرفته است. پادشاه فرمود که قیاس خطبه بر تحیاتست که فرمود «اللهم صل علی محمد و علی آل محمد» و

نفرموده که «علی اصحابه و آله». ذکر خلفای سه گانه^{۱۸} در خطبه بدعت است و از آن اهل بیت و علی که مقدم ایشانست واجب ، و من نام ایشان در زمین ایران از خطبه وضع خواهم کردن تا مبتدع نباشم ، و متابعت فرمان حق تعالی و رسول کرده ، والا اگر ائمه جملة مذاهب مختلف این جواب گویند نگذارم و نام ایشان از خطبه وضع نکنم .

خواجه رشیدالدوله معارض و مدافع این حکم شد و گفت: عمر پادشاه دراز باد و از ملک و مال برخوردار ، بدانکه اکثر مسلمانان بر مذهب سنت و جماعت اند و این اعتقاد از هفتصد و اند سال از آباء و اجداد سلف «ذریه بعضها من بعض»^{۱۹} به میراث به خلف رسیده و مغافصه ایشان را از عقیدت قدیم خود^{۲۰} اجتناب نمودن از رای و کفایت عقلا بعید باشد ، و کافه رعایا و عامه برایا که ترا از جان خود دوستتر می دارند به عداوت و دشمنی ادا کند و محبت به منغضت و مودت به منقضت کشد ، خصوصاً که جملة مملکت در قبضه تصرف اعدای خاندانست .

غازان خان فرمود که آنچه ابو مسلم مروزی با بنی امیه کرد و لعنت از خاندان رسول بینداخت اهل آن عهد و قوم آن عصر همه منکر و مکره او شدند، اما هزار قرن و زمان دیگر پیش اهل زمان ستوده و مشکورست و بدان سعی بلیغ و جهد نجیح معذور و مغفور. خواجه گفت : پادشاه حاکم است و خلائق بنده و مأمور و محکوم ، لکن اگر بگذارد تا شام و مصر گشاده شود و از آنجا خطبه آغاز کند به حال هر دو جانب لایقتر باشد . غازان خان رای دستور پسندیده معقول داشت ، و از اتفاق خدای آن سال چریک مغول از شام شکسته منهزم بازگشتند و باز بسیجیده نبرد شدند، اما تقدیر حق تعالی مخالف تدبیر او بود و در راه بیمار شد و چون به سرای حوما رسید به عرض مرضی مهلک مبتلا شد و عاقبت به خیل بزرگ میان ری و قزوین به جوار رحمت حق پیوست.

بعد از حالت واقعه او به حکم وصایت و ولی عهدی سلطان غیاث الدین محمد اولجایتو را بر سریر شاهی قرار و آرام دادند و او به ایام طفولیت و زمان شباب که هنوز لواحق ریاح دولت بر شجره جلال او نوزیده بر سنت آبا و اجداد، «انا وجدنا آباءنا علی أمة»^{۲۱} قبله اصنام مسجود و کعبه اوثاق معبود داشت . اما چون تقدیر حق او را در اول سعید هر دو جهان آفریده بود ، اسلام بر کفر و ایمان بر اوثان اختیار کرد و به معبود مطلق و مسجود بحق اقرار . و بعد از انقیاد کفر و ظلام و عبادت اصنام روی به قبله اسلام آورد ، و به مذهب پاک حنفی اقدام نمود. طایفه ای از اهل عمایم و ائمه اصحاب امام اعظم ابوالنعمان رضی الله عنه ملازم حضرت کیوان رفعت بودند ، هر یک به شغلی موسوم چنانک رسوم عادات اصحاب مذاهب باشد ، و در مذاهب و عقیدت دیگران قدح و طعن می کردند ، و پادشاه را بر آن داشتند که به خلاف اعتقاد و رای برادرش غازان سکه و درم و دینار به ضرب صحابه راشدین مسکوک و مضروب گرداند. و چون خواجه رشید دعوی مذهب امام معظم شافعی مطلبی را رضی الله عنه می کرد ، تعصب سرد ایشان را کاره و منکر بود ، چه از فراز منبر یهود را لعنت می کردند و

مراد لاعن رشید بود. و او مولانا نظام الدین عبد الملک را که افضل و اکمل زمان بود و شافعی عهد و شرع (؟) عصر، متبحر و متقین (؟) ایمانی و رومانی (؟) و داماد خواجه اصیل الدین [را] بخواند و به خدمت پادشاه تربیت کرد تا قضاء ممالک ایران به وی تفویض کرد و به روی خصمان برکشید، تا منظور نظر پادشاه و مشمول انعام بارگاه شد، و به مزید مواهب و عوارف شاهانه و خلعت و کرامت خانانه ممتاز و مخصوص. و او به کرات و مرات با خصمان غالب بحثهای مستوفی کرد و هر نوبت مدعیان را ملزم و مسکت گردانید، تا از تقریر بیان و فصاحت و بلاغت او پادشاه را معلوم شد که نظام الدین افضل و اکمل ایمة زمان و اعلم فرقه مسلمانانست. از حسن ایراد کلام او از مذهب حنفی به مذهب شافعی نقل کرد. نظام الدین را به روی ائمه حنفی برکشید و منظور نظر خودش گردانید و به شرف یرلیغ و عز پایزه و قاضی القضاتی ممالک ایران از کنار فرات تا نهایت جیحون اختصاص و امتیاز داد.

تا مستهلّ شهر سنه سبع و سبعمایه از اتفاق پسر صدر جهان بخارا به کاوباری به اردو رسید و اصحاب امام حنیفی برسبیل شکایت و نکایت، حکایت استیلا و تسلط نظام الدین بر خود باز می گفتند که مذهب و عقیدت ما در نظر پادشاه و امرا خوار و بی مقدار گردانید، چنانکه امروز به نظر اهانت و استخفاف به ما می نگرند. او به پاسخ می گوید: اصحاب، خاطر عزیز خود آسوده و فارغ و از غم بیهوده فرسوده دارند که در جمعه آینده به حضور سلطان عالی با نظام الدین کاری کنم که تا انقراض عالم و انقطاع نسل بنی آدم از آن به عنعنه باز گویند. و روز جمعه بعد از ادای خطبه و اقامت صلوٰه برسبیل استهزا و افسوس روی به نظام الدین آورد « و اباحت مخلوقه من ماء الزنا »^{۴۹} که جواز نکاح او به مذهب امام شافعی است ایراد و القا کرد. مولانا نظام الدین به پاسخ می گوید: بدین صورت پیش ما جایز نیست، و اما جواب الفاسد بالفاسد: مذهب شما به طعن و قدح اولی است و بی تحاشی و عاقبت اندیشی مسئله جواز نکاح امّ و اخت ایراد کرد که به مذهب شما موجب آنست که اگر بعد از آن نکاح آن مادر یا آن برادر به آن خواهر که در نکاح آورده باشد و طی کند، ...^(۱۵) با مادر یا خواهر یا دختر زنا کند، حدّ آن زنا به آن عقد نکاح سابق ساقط شود. خصمان انکار این مسئله کردند. نظام الدین از متن منظومه که صحیحترین کتابیست حنفیان را، این بیت فروخواند:

و لیس فی لواطه من حدّ
بعد العقد^{۸۹}

ولا بوطی الاخت

از مناظره و مباحثه او معارضان چون ماهی بی زبان و بیان آمدند و چون جز خاموشی و سکوت نداشتند، از آن تعصب سرد پادشاه و امرا و وزرا و حاضران حضرت چون حقیقت صدق ماجرا معلوم کردند، تشویر زده از روی انفعال در یکدیگر نگاه می کردند.

دی درگ فدح مملک دن چ فادع تیاعر روظنم هب (۱)

پادشاه برخاست و خشمگین به وثاق خود آمد و قتلغشاه نوین به دیگر نوینان می گوید: این چه کاری که ما کردیم و یا ساق و بیسون چنگزخان بگذاشتیم و به دین کهنه عرب در آمدیم که به هفتاد و اند قسم موسوم است . و اختیار همه این دو مذهب بدین فضیحت و رسوائی ، که در یکی بادختر نکاح و در دیگر با مادر و خواهر زنا جایزست و نعوذ بالله از هر دو ! ما با یاساق و بیسون چنگزخان رجوع می نمایم .

و چون این شناخت و قبح فضیحت به سمع امرا و خوانین و اکابر اردوها برسد از آن تنفر و تبرم نمودند و هر کرا از اصحاب عما می یافتند ، به طنز و سخره و افسوس می پرسیدند که تو از کدام طایفه ای، دختر ... یا خواهر و مادر...؟ تا طباع امرا و خواطر اتراک ازین شناخت نبوت (؟) و نفرت نمودند . از قضای الهی سلطان هم در این ایام از قشلامیشی ارّ آن عزیمت سلطانیه کرده بود و بازگشته و هوا گرم شده و امتزاج فصلین گذشته . چون به حدود گیلان اساوه گلستان برسد برکوشک غازان خان با جماعتی ایناقان و خاصگان به عیش و عشرت مشغول بود و در شبی با رعد افتاد و چند کس از سورت* و برق و صاعقه، از قضا صاعقه برقی برسقاء و قرچیان^{۱۶} آن صاعقه برجای بسوختند . پادشاه ترسان و لرزان از آنجا فرود آمد و امرا عرض داشتند که به موجب قواعد سابق و یاساق چنگیز خان ترا بر آتش می باید گذشت . بخشیان را که متولی این کار بودند حاضر کردند، گفتند: این صاعقه هایل و بارقه محرق عایل از شومی اسلام و مسلما نیست . اگر چنانک پادشاه ترک نماز پنجگانه و نوبت آذان و صلوه کند توبه و انابت او به آتش گذشتن منج و مقبول افتد . تا مدت سه ماه کما بیش ترک بانگ نماز و قیام به طاعات و عبادات گرفتند .

و پادشاه درین مدت میان اقرار و انکار و رغبت و نفرت و عزم و فسخ ایمان و اسلام تکاپوی و جست و جوی می کرد و با ایناقان میگفت که بسیار زحمت و کلفت در دین اسلام کشیده ام ، ترک اسلام نمی توانم کرد ، و اگر باز در آن شروع و استسباب (؟) می نمایم، از قضیه دختر و مادر محترز و مجتنبم و کراهت واجب می دارم . در اثنای این تحیر و تردد امیر ترمناس می گوید: ای پادشاه عالم، هیچ شک و شبهتی نیست که برادر تو غازان خان اعقل و اکمل پادشاهان و خردمندان بود . چون در جمله مذاهب اسلامی نظر کرد مذهب شیعه بر همه اختیار کرد [که] از جمله نقایص و قبایح پاکست . پادشاه پرسید که : مذهب شیعه کدامست؟ گفت آنکه به رفض مشهور و مذکورست . گفت: ای غاترجکپین^{۱۷} مرا رافضی می گردانی ؟ گفت : ای پادشاه در دین اسلام کسی رافضی باشد که در یاساق مغول بعد از چنگیز خان، اورق او را قایم مقام او می داند و مذهب سنت این که امیری را به جای او سزاوار می داند . ازین مطارحه در خاطر مبارک پادشاه دغدغه و در ضمیر منیر زحزحه تردد افتاد، و بدان مذهب او را رغبت و میلان صادق (سایق؟) و باعث شد . از هر کس تفحص می نمود، لکن برای رای ترمناز اعتبار تمام نداشت .

در اثنای این حالات سید تاج الدین آوجی که از جمله اخلاط این معجون بود ، با جمعی از ائمه شیعه به شرف بندگی پادشاه جهان پناه رسید . و به اتفاق او را بر رفض تحریض و ترغیب می نمودند . و مولانا نظام الدین عبدالملک رجوم تخوم^{۷۹} شیاطین الانس بود . به گاه مناظره و مباحثه برایشان رد می کرد و مالیده و نکوهیده می داشت ، و به حجتها الزام می نمود . و سلطان یقین مودت و محبت علی و اهل بیت در دل و درون می کاشت و نقش دوستی ایشان بر صفحه خاطر می نگاشت ، و مولانا نظام الدین که سدّ یاجوج این فتنه بود و زخم شیاطین غاغۀ غوغا ، سلطان را به دلایل واضح و براهین قاطع از آن طریقت و عقیدت منع می کرد ، لکن آن زمستان به تمشیت کار اوقاف آذربایجان از حضرت اعلی تقاعد و تخلف نموده بود و از ملازمت در گاه غایب شده .

رایات همایون در شهرور سنۀ تسع و سبعمایه عزیمت مشاء^(۷۷) دارالسلام بغداد جزم کرد و چون به محول نزول فرمود ، از آنجا به زیارت مشهد امیر المؤمنین علی علیه السلام مبادرت نمود و شب را عارضه ای دید بشارت دهنده و رغبت انگیزنده به خلاص و نجات . علما آورده اند که خداوند ترکیب نیکو که مزاج معتدل دارد و اخلاق پسندیده مهذب و صدق گفتار مجرب و افکار وی از دماغ دور باشد ، در خواب هر آینه معاینه مشاهده معانی روحانی کند ، علی الخصوص پادشاه نیکو عقیدت پسندیده طریقت . بامداد به امرا و ایناقان دولت و مقربان حضرت خواب خود باز راند و مذهب شیعه اختیار کرد ، و گفت : ای اصحاب و نوکران ، هر که از شما با من درین طریقت و عقیدت موافقت نماید فبها ، و هر که طریق مخالفت و مباینت سپرد بر وی هیچ حرج و اعتراض نیست ، منصب اعمال خود به سلامت بگذارد و به سلامت برود . بعضی به سبب زوال جاه و مال موافقت نمودند و بعضی از برای تقلد اعتقاد آبا و اجداد و انکار عوام ظاهر خلاف باطن فرا نمودند . و فرمان نفاذ یافت تا تغییر خطبه کردند و نام صحابه کبار و ائمه ابرار از خطبه طرح کردند و نام علی و حسن و حسین ثبت ، در جمله اعمال عراق عرب . و همچنین در شعبان سنۀ تسع و سبعمایه ، سیم و زر که به سکه صحابه کبار مسکوک و مضروب بود به زعم^(۷۸) شیعه و رغم انف سنت با سکه دوازده امامیه کردند ، در همه ممالک ایران و شیعه در بانگ نماز «حیّ علی خیر العمل» بیفزودند . اهل سنت ایشان را هجو کردند ، این بیت از آنجاست :

کرده زنارا متعه ، نام ، بسته زبان را همچودام^{۸۹} ؟

داده صلا در خاص و عام حیّ علی
خیر العمل

شیعه به جواب آن گفته اند :

انصاف ده بهر خدای ، حیّ علی در دین ما

(۱) قال شوق هات شم : ظ (۱)

(۱) در اصل بی نقطه است

بتر بودای خواجه یا «لفّ الحریر
علی الذکر»

و فرمان نفاذ یافت از اطراف ممالک ایران ائمه شیعه حاضر شدند. چنانکه از شهر جمال الدین مطهر که مردی فقیه دانشمند است مشارالیه در ایمانی و یونانی متعین و متبحر و پسرش فخرالدین و جمال الدین ورامینی و سنجار از شهر سنجار و غیرهم . پادشاه از زمره ایشان جمال الدین بن مطهر را پسندید و به ملازمت خود اختیار کرد و باقی را با وطن مألوف اجازت انصراف داد ، و در همه اوقات با جمال الدین ابن مطهر در مناظره و مباحثه مسایل اصول کلام و فقه بودی ، چنانک در خاطر پادشاه ثابت و راسخ شد که جز علی و اهل بیت او از استخوان و اروغ رسول صلی الله علیه نبودند فرمود که چگونه جایز باشد که امرأ قصد جان و استیصال و باقی صحابه و امرا بیگانه مخطی نبوده باشند ! خاندان اروغ کنند و عصیان و طغیان نکرده و ساهی و

دیگر روزی سلطان محمد از ایمه و جمال الدین بن مطهر پرسید که این چهار مذهب به سنت و جماعت ، معروف ، که خود را محق و مصیب می دانند و دیگر مذاهب را مبطل و مخطی ، درین معنی مصیب اند یا نه ؟ و این چهار امام از جمله صحابه کرامند و صحبت مغتنم رسول صلی الله علیه دریافته یا نه ؟ که از جمله تابعین اند یا از جانب خود امام شدند یا کسی دیگر [آنان را] به امامت نصب کرد ؟

به پاسخ گفت : ایشان صحابه را هم در نیافته اند مگر بعد صدسال از هجرت که بنی امیه بر افتادند و عباسیان بر ملک و دولت استیلا یافتند ، خواستند که مباشر محرّمات و محظورات و مکروهات شوند و متمسک ملاهی و متعرض مناهی گردند به دلیل آیت «و اَحَلّ لکم بعض الذی حَرَمَ علیکم»^{۱۹} و از اتباع اوامر و ارتداع از زواجر و مناهی و از وعد و وعید و تخویف و تهدید « انهم یکیدون کیدا و اکید کیدا »^{۲۰} غافل ماندند ، تا مسلمانان ایشان را برای نسبت خلافت و منصب امامت ملامت و مذمت نکنند. در جواز محرّمات و رخصت محظورات از ائمه فتاوی طلبیدند. از ایمه جماعتی ، رخصت ندادند و گفتند* که معاصران زمان بودند و در دین و عقیدت ثابت وصلت^{۲۱} که استجازات ما آنست که نسبت رسول صلی الله علیه و سیرت و طریقت صحابه اسلاف راشدین اقتدا و اقتفا نمایند تا به عقوبت و مؤاخذت روز آخرت مؤاخذ و مائمه (?) نشوند . در اثناء آن چهار شخص برخاستند و از جمله منکرات و محظورات و مندوبات برای خاطر خلفا چند چیز مباح و روا داشتند که طریق محرّمات و منهیات ایشان گشاده شد: یکی شراب جوشانیده ، دوم استماع سماع و باختن قمار ، سیم تجویز لواط، چهارم متعه و رخصت مال میراث، چنانکه ابن حجاج گوید:

و اللَّعِبُ بِالْشَّطْرَنْجِ غَيْرُ
حَرَامٍ وَابُو حَنِيفَةَ قَالَ وَهُوَ مُصَدِّقُ
فَاشْرَبَ عَلِيٌّ

الشَّافِعِيُّ يَقُولُ أَنَّ سَمَاعَنَا
حَرَامٌ وَابُو حَنِيفَةَ قَالَ وَهُوَ مُصَدِّقُ
الْأَحْكَامِ شَرِبَ الْمَثَلُثَ وَالْمَنْصَفَ جَائِزٌ

* ظ : صلب (استوار)

امن من الآثام و اباح مالک الفقاح تطرفاً
جاریه و کل غلام و امام اهل البیت حلال متعه
قواعد قبه الاسلام فاشرب و لطوازن وقامر و احتجاج
کل مسئله بقول امام^{۱۱}

من کل
و هم
فی

عباسیان به رخصتهای چهار امام بر جمله منهیات و محرّمات شرع ظفر یافتند و اینها را به امامت و تقدّم قبول کردند و دیگر بزرگان را رد و جرح ، و برای قبول دل‌های عوام و اجابت خاصّ و عامّ فضایل فراوان بر ایشان بستند تا عوام الناس که قوّت تمییز حق و باطل و تعریف خطا از صواب نداشتند بر وفق نصّ حدیث «النّاس علی دین ملوکهم» به رغبتی صادق و اهتزاز و نیاز آن را قبول و اجابت کردند طوعاً اوکرها آنرا خواه حق و خواه باطل . و خود را طایفه ناجیه و اهل سنت و جماعت نام نهادند . و هر که غیر ایشان بود او را گمراه و ضال و مضل و غاوی و مغوی خواندند تا لاجرم از قرآن مجید «ولا تأکلوا اموالکم بینکم بالباطل»^{۲۱} می خوانند و اموال یکدیگر می ربایند ، «ولا تقتلوا انفسکم»^{۳۱} می خوانند و همدگر را می کشند ، کل مسکر حرام می دارند و مسکرات عقل و مزیلات خرد و منهیات و محرّمات شرع می خورند و باک نمی دارند! و مدت دولت بنی امیه بر بوتراب و سایر هاشمیان لعنت می کردند و گروهی جهلا ایشان را محقّ و مصیب می دانستند . و بعد از انقلاب دولت ایشان و نوبت خلفای آل عباس دوستداران و محبّان علی و اهل بیت نبی را رافضی و غالی و قرمطی خواندند و ایشان را برای تصدّر به خلافت در میان مسلمانان خوار و بی مقدار کردند و از حق تعالی شرم و از رسول و خلق آزرند نداشتند، تا عاقبت به حق خود رسیدند و به آنچه کرده بودند سزای خود دیدند .

بعد از آن سلطان اصول و فروع دین اسلام و مذاهب و طریق مختلف از نظام الدین عبد الملک سؤال کرد. به پاسخ گفت : در دین اسلام اختلاف بسیار افتاده است ، بعضی در اصل و بعضی در فرع چون دیگر ادیان ، و خلاف ایشان در اصل منحصرست بر چهار قسم: اول در صفات و توحید ، دوم در قضا و قدر ، سیم در وعد و وعید^{۴۱}، چهارم در نبوت و امامت. و بزرگان اصول شش نفرند : معتزله و صفاتیه و همامتقابلان تقابل التضاد ، و قدریه مضاد جبریه ، و مرجئه مقابل وعیدیه ، و شیعه موازی خوارج، و فروع تا به هفتاد و سه رسید.

و اما معتزله آنانند که نفی صفات قدیمه از ذات باری تعالی می کنند خلافاً للنّصاری، و از ایشان بعضی می گویند باری تعالی عالم است به ذات خود نه به علم و همچنین قادر و حیّ است، و از ایشان بعضی گفتند که عالم به علم است و آن ذات اوست و همچنین حیّ و قادر است، نخستین نفی صفاتست رأساً، دوم اثبات صفات وهم بعینه ذاتست . و به اتفاق می گویند که کلام خدای تعالی محدثست ، اعنی صورت و حرف و نوشتن و معنی آن قدیم . بر جمله نفی صفات از حکما گرفته اند که زعم ایشانست که باری تعالی کیست که هیچ کثرت و اثنینیت^{۵۱} در وی نیست، و از معتزله ابو عثمان عمر و بن بحر الجاحظ می گوید که : مسیح علیه السّلم کلمه خدای قدیم است که

در جسم حال شد. چنانکه زعم نصاری است، و از معتزله عیسی الملقب به مردار می گوید: قرآن مخلوق است، چه عرب می توانند مثل این سخن گفتن، و این هر دو ثبوت صفات ازلی از علم و قدرت و حیات می کنند. و بعضی سمع و بصر و کلام تا به حد تجسیم نیز می گویند، مثل اصحاب حنابلہ مگر ابی الحسن الاشعری و اتباع او که تشبیه را منع کرده اند، و این مذهب سنت و جماعت شده.

و اما قدریه: از ایشان بعضی معتزله اند و لقب ایشان نه از برای اثبات قدر است بل نفی قدر است. از بهر آنکه گویند: انسان قادرست که هر چه خواهد کند و خدای تعالی از این منزّه است پس اگر خیر کنند ثواب یابند و اگر شر عقاب، و این طایفه را عدلیه خوانند، و به ازای جبریه قدریه. و جبریه می گویند که بنده را هیچ فعل و قدرت نیست، بل باری تعالی فعل و قدرت نونو در او می آفریند، و این قدرت در آن فعل هیچ تأثیر ندارد. و بعضی آنها اند که گوینده را قدرتی ثابت می کنند که درو موجودست و می گویند که حق تعالی در مخلوق خود هر چه خواهد کند. «ولا یسئل عما یفعل»^{۶۰۱} اگر همه عالم به بهشت برد حیث نیست و اگر به دوزخ برد جور نیست. از بهر آنکه عادلست و هر که در ملک خود تصرف کند عدل باشد. پس چون که باری تعالی در ملک خود تصرف کند عدلست. اما مرجئه می گویند هر که مؤمن باشد هر گناه که بکند آثم نبود، با وجود ایمان معصیت تصرف نکنند، همچنان که طاعت با کفر نافع نبود و به ازاء مرجئه وعیدیه اند که قایلند به تکفیر صاحب کبیره و جاودانه در عذاب آتش بودن و اگر نیز مؤمن باشد لکن عقابش از عقاب کافر اخف و اسهل باشد.

و اما شیعه و ایشان قایلند به امامت علی بن ابی طالب علیه السلام بعد از پیغمبر صلی الله علیه و سلم، و از اولاد و ذریات او امامت بیرون نبردند مگر به ظلم و عدوان و قهر و کفران، و ثبوت عصمت امامت از کبایر و صغایر. و امام رکنی وثیق است از ارکان دین و پیغمبر باید که از آن غافل نباشد و باید که امامت و تقدّم باری تعالی دهد نه عوام الناس و جهال و اراذل تفویض کنند.

و از زمره شیعه بعضی غالیه اند مانند نصریه و سبائیه و ملاحده، که گفته اند: باری تعالی به صورت علی ظاهر شد و به زبان او با خلقان سخن گفت، اعنی گروهی از شیعه او را از خلقت به خالقیّت حکم می کنند. و به ازای شیعه خوارج اند که می گویند: علی واجب نیست، هر که باشد شاید که امام بود آزاد و بنده به شرط آنکه عادل باشد، که اگر عدلش نبود قتلش واجب بود.

و اما مذهب فروع آنچه مشهورست چهارست: مذهب مالک بن الانس و مذهب ابی حنیفه بن ثابت و مذهب محمد بن ادریس الشافعی القرشی و مذهب محمد بن احمد بن الحنبل.

و ارکان اجتهاد چهارند: کتاب و سنت و اجماع و قیاس. تا هر قضیه از قضایای شرعی که از حلال و حرام حادث شود، نخست در کتاب خدای تعالی نظر کنند، اگر متفق یافتند بدان تمسک نمایند و اگر چنانک نیافتند به سنت نبی علیه السلام اگر خبر

مثل آن یافتند هر آینه حکم بر آن کنند و اگر نیافتند به اجماع صحابه نگرند، چه ایشان ضلالت نکنند، و اگر از اینها سه گانه نیابند هر آینه قیاس کنند بر چیزی مثل آن، از بهر آنکه حوادث غیر متناهیست و نصوص متناهی، هر دو مطابق نیامدند پس قیاس واجب باشد. و از ایّمه داود اصفهانی قیاس را اعتبار نمی کند، اما امام ابو حنیفه قیاس را بغایت اعتبار می کند و قیاس را بر خبر مقدم می دارد، و مالک و امام شافعی و احمد حنبل هرگاه که خبر یابند به قیاس التفات نکنند. و ایشان را درین تصانیف بسیارست و تألیف بی شمار.

است در حواشی انسان و اطراف او سبب ملاقات* اما شریعت و آن طهارت و نظافت^{۲۰} نجاسات و صلوٰه، و آن خضوع و خشوع و تواضع به حضرت رب العزه، و زکوة و آن مواسات و معونت و اتصال است، و صیام ریاضت نفس جموح و قمع شهوات است و حصول رقت و صفاء نفس، و حج و مناسک و آن خروج است از دنیا و اتصال و اقبال به آخرت، و جمعه و اعیاد برای اجتماع خلایق است که از مصاحبت و موافقت یکدیگر مفاوضت و مؤانست جویند و تجدید عهد نمایند، و تحریم مردار و خون و آن کراهیت نفس و نفار طبع است، ازیرا امتناعش واجب و لازمست و فتنه^{۲۱} ابتلائیست.

از ایراد کلام مولانا نظام الدین عبدالملک و افاضت بیان و استماع این فصل زیبا رخ پادشاه جهاندار چون گل به هنگام بهار بشکفت و بر طبع پاک او فراوان آفرین و بر خاطر انورش زه و تحسین فرمود، چه بغایت علوم دوست و علما نواز و دانش پرور و فضلا و فرقه ادبا و* عدل گستر بود، لاجرم در گاه او پیوسته به زمره علمای رافضی^{۲۱} حکما مملو و محشو بودی. و علما گفته اند که خوی رعیت سیرت پادشاه مستفادست و مثال آن چنانک: هولاکو خان جهانگیر و جهاندار و حکمت دوست بود و به نجوم و هندسیات مشعوف، لاجرم حکمای مشرق و مغرب بر درگاه او مجتمع بودند و مردم زمان به صنوف حکمیات و فنون هندسیات و انواع ریاضیات مفتون، و به چاغ اباقاخان عادل چون همت او به زراعت و عمارت و حراثت مصروف بود همچنان خلایق ایام به وی مقتدی و مهتدی بودند. و به چاغ ارغون خان به صنعت اکسیر و حرفت کیمیاگری، و زمان کیخاتو به نشاط و عیش و عشرت راندن، و مباشر مآکل و مشارب مناکح و سماع و جماع بودن، و زمان غازان خان عادل به کیاست و سیاست و عدالت و نصفت و طاعات و خیرات و مبرات، و به چاغ این پادشاه بزرگوار و سلطان جهاندار و خان کامکار [به] مباحث علوم دینی و طلب دانشهای یقینی و دین پروری و آئین دادگستری و بر خیرات واصطفا [عا]ت و حسنات مقصور، بر وفق نص حدیث «النّاس علی دین ملوکهم». لاجرم طباع رعایا وسعی کافه برایا براکتساب دانشهای یقینی و تحصیل علوم دینی مولع و مفتون بود و از درگاه آسمان مثال به جای صدای تبیره و صوت و طنین کوس و نقاره نعره مباحثات علوم عقلی و فنون، و مناظرات نقلیست (؟) وسطوت نعره لاوالم، شهقه بلی ولا نسلم، و قائم مقام اوتار بزم زیر و بیم معاشرت (؟) آیات سبع طوال و سبع مفصلست. درس افسانه او حدیث نبی باشد و شراب

* اصل: نظافت (۱)

* کلمه رافضی زیر همین سطر نوشته شده و ظاهراً مربوط به همین سطر است

اقداح مروی اخبار و آثار مروی و از شباع کاسه به اجزاء کراسه ، دائماً در حضرتش سبک نقدین اصول و فروع بود مسبک به سکهٔ امر و نهی الهی(؟)^{۸۱} و به کشف حقایق اصلین همواره مردم در آشوب درس و تکرار و بحث و استفسار دین یقین و شرع مبین باشند . در سفر و حضر و روز و شب ذوق مجالست و مخالطت و بهرهٔ مفاکहत و محادثت از حضور علما و حکما و فضلا دارد. در مطعوم با ایشان همشیره ، و در ماکول و مشروب هم کاسه، و در مباحثه و مناظره هم و ساده. همیشه اندیشهٔ پاکش به تمهید اسباب فراغ مال ائمه و علما و انتظام احوال دانایان مصروف بود . لاجرم در اردو و درون کریاس مدرسه از کرباس فرمود ساختن، و درو شش مدرس فاضل نصب و ثبت فرمود تا شصت انفار از طلبهٔ علوم چون مولانا نظام الدین عبدالملک و مولانا معظم نور الدین عبد الرحمن حکیم تستری و سید برهان الدین عیری که به فنون علم ایمانی و یونانی موسوم و موشح است، و جمال الدین مطهر حلی و پسرش فخر الدین و مولانا عضدالدین ایگی، و آن را مدرسهٔ ستاره نام کرد و بر آنجا موقوفات فراوان فرمود. و همچنین در ابواب سلطانیه هر روز دوبار بساط سماط عام جهت فقرا و مساکین مبسوط است با چندان نعمت که به هیچ وصف و اصفی منحصر و منطوی نگردد ، و تا در (؟) سه هزار کس از خاص و عام بر آن مایدهٔ پر فایده حاضر می شوند . و این همه انعام و احسان و خیرات و مبرات از یمن تربیت و ارشاد هدایت وزیر بی نظیر و دستور بی شبیه و مانند خواجه تاج الدین علی شاه عز نصره است که طبیعت پاک او بر آن مجبولست و همت بر نیکوکاری مصروف .

و از امارات عدل و علامات انصاف سلطان عالم یکی آنست که نقود زروسیم که بچاغ دولتش چهره به القاب زاهر مزین کرد عیار آن در معیار سایر ضروب و نقود مسکوک پادشاهان سالف و آنف راجح و غالب آمد. و چون دینار دست به دست و چون در هم کف به کف برفت . حق تعالی و تقدس سایهٔ رایات همایون تا قیام قیامت در ظل ظلیل خود پاینده و مستدام دارد ، و آفتاب دولتش تابنده و منور ! تا عالمیان در سایهٔ او آسوده مانند و از عمر و جوانی و دولت و پادشاهی متمتع و برخوردار بحق النبی و صحبه .

[سال ۱۷۰۱]

و چون به خجستگی و فیروزی محرم سنهٔ عشر و سبعمایهٔ هلالی درآمد موافق طونغوز ییل ترکی و مغولی، درین سال به سلطانیه یایلامیشی کرد و به دارالسلام بغداد قشلامیشی . و روز سه شنبه نوزدهم محرم سنهٔ عشر در خان خشبیة بغداد که به قماش و متاع مصری و چینی و ختایی مملو و محشو بود آتش افتاد و به مقدار صد تومان مال اقمشه و امتعهٔ بزاز و تجار بسوخت . پادشاه بنده نواز ایشان را از مال خود عوض داد. و روز آدینه بیست و یکم ماه مبارک رجب الاصب سلطان جهان به شهر بغداد رسید و به یورت محول حلول و نزول کرد به عزم قشلامیشی. و روز پنجشنبه بیست و پنجم شعبان به قصد نخجیر و شکار و صید و اصطیاد سوار شد و بر صوب نهر غازانی و مشهد جابری روانه گشت و امیر پولادقبا از اران سحبک (؟) نام

به شهر بغداد رسید. و روز پنجشنبه بیست و چهارم رمضان عقد نکاح سونج قتلغ دختر مرحوم قتلغشاه نوین به امیر سونج به صدق اربعین الف ابطال (؟) ابریشم. و روز پنجشنبه غره شوال سنه عشر پادشاه جهان بخش خواجه تاج الدین علی شاه را بنواخت و به شرف سیور غامیشی مخصوص گردانید. و منصب وزارت و استنابت برو مقرر و مفوض شد، چه در ناصیه او آثار بزرگی مشاهده می کرد.

و درین سال قلعه اربل مسخر شد که از علو و رسوخ بالا و حسیض و جدار آن اگر طناب سحاب کشیده شدی ذره نمودی و عقاب را در تراقی و مراقی آن عقبات پیچاپیچ بال گسسته و پرشکسته گشتی. و قصه وضع قلعه و حکایت رفع سواران چنانک: به ایام قدیم شهر اربل دیهی مختصر بوده است و درو تلی عالی افرشته سی کردن افراز، و بر سر آن تل تیغه (؟) عظیم بوده و راهبی زبال نام حافظ، و در آن زمان ترکمانی چند مقیم مرغزار خاتو و علفخوار نغاتو بودند، مقدم ایشان نورالدین کوچک نام ترکمان اصل، و مشتاه رحل او به زمین اربل می بود. تا خیل و خول*^{۲۲} وحشم و خدمی تمام و اتباع و اشیاع به نظام، آن تل رفیع را قابل قلعه دید، به خلیفه بغداد پیغام داد و ازو استیذان و استجازات طلبید که آن دیه از زبال بستاند و دیری فرود تل به جای آن بسازد. خلیفه مأمول او به نجاح مبذول گردانید و قبول او به اجابت مقبول. نورالدین کوچک در پایان تل دیری بنا کرد و زبال را از آنجا فرود آورد و متعه به وی تفویض کرد به عوض تل. و بفرمود تا گروهی نصاری خندقی را حفر کردند و خاک مفاک آن را به سور قلعه می ساختند.

و در آن وقت سلطان محمد شاه بن سلطان محمود بن محمد بن ملکشاه سلجوقی با لشکری عزم حصار بغداد کرد تا از امام مقتفی باز گیرد. به علی کوچک استعانت و استیمان جست. او مایحتاج ایشان از لشکر و آلت و حرب و منجنیق و حوایج و اطعمه و اشربه در کلکها بیاورد، و چون خلیفه مقتفی بشنید، گفت: اللهم ان محمدا ابن محمود السلجوقی قد استعان بعلی کوچک وهو الصغیر، اللهم فان عبدک و ابن عبدک محمد بن احمد العباسی قد استعان بالعلی الکبیر. روایتست که در آن شب بادی قوی برخاست و صاعقه سخت بجست و جسرهای بریده شد و هر چه علی کوچک در کلک از موصل آورده بود همه غرق شد و علی کوچک خائب و خاسرو کاسر با موصل گشت و به اربل رفت و در غزای فرنگ مردیهای عظیم کرد.

نورالدین در اثنای عمارت قلعه وفات یافت، پسر مهتر او زین الدین یوسف حاکم قلعه اربل شد. ملک الناصر صلاح الدین یوسف بزرگ منشوری به تولیت اربل و کوهستانی که در حوالی و جوانب آنست به نام او بنوشت و بفرستاد و او هم در آن سال وفات یافت. درسنه ست وثمانین و خمسمائه هلالی برادر او مظفر الدین کوبیری ابوسعید در خدمت سلطان صلاح الدین می بود، اربل ازو درخواست، منشوری به نام او فرمود و پیشتر ازین مقطع حران ورها میبود، آنرا ترک گرفت و به اربل رفت و او دختر

ن ب ی گ ن ز ن ی دل ا د ا م ع ت م د خ ر د : د ه ش ه د و ز ف ا ت س ا ن ی د ل ا ر و ن ه ب ط و ب ر م ا ر ه ا ظ ه ک ت ا ر ا ب ع ن ی ا ش م ا ه ر د *
ن ی ا ه ف ص ا ل ا ر و ص ن م ل ن ب د م ج م ر ف ع ج ی ب ا ن ی د ل ا ل ا م ج ر ی ز و ا ب و ا ت د ا ع س ه ل م ج ز ا ق ا ف ا ت ز ا و د ش ه د ر و ر پ ر و ق ن س ق ا
ت. خ و م آ ب د ا و ا ز ا ک چ و ک ی ل ع. ر و ه ش م ا ط ع و ا خ س ه ب ن ا ه ج ر د و د و ب ی م ر ک ب ر ا ی د ک ب ا ت ا ن ا د ن ا خ ر ی ز و د ا و ج ه ب ف و ر ع م

عادلان سام [را] در حباله عقد نکاح آورد و پدرش از جمله جهاز و ساز فرنگ پانصد این فرنگان به اتفاق نصاری عمق خندق تمام حفر نفر اسیر فرنگ به دختر داد^{۹۱}. کردند، و اربل را با شهری معظم معتبر کرد و باروی آن را تمام کرد. خانقه حسه^{۹۲} انشا و بر قلعه استقرار و تمکن یافت و لشکر اسلام برو جمع آمد و مأوی و موطن خود کرد. و بدرالدین لولو پادشاه موصل و دیار بکر معاصر او بود و او منقاد و مطواع خلفای بغداد . با ملوک بزرگ پنجه زدی و بکوشیدی ، در سنه ثمان و عشرين و ستمایه به شهر بغداد رفت پیش خلیفه مستنصر ، و او بفرمود تا ارباب دولت به استقبال او مبادرت نمودند و به اعزاز و تعظیم بسیار به شهر در آورد و شهر زور و اعمال آن تا در بند قریبیلی به او مضاف و مسلم شد ، و بعد ما که چهل و یکسال پادشاهی کرده بود در رمضان سنه ثلثین و ستمایه به شهر اربل وفات یافت. تابوتش به مکه بردند تا آنجا دفن کنند. آن سال قافله حج نرفت او را به مشهد علی دفن کردند. خبر مرگ او به بغداد رسید و چون او به طاعت خلیفه رفته بود ، اربل در تصرف دیوان خلافت بماند . امیر شمس الدین ابوشجاع بایتکین ناصری را به اربل فرستاد که بیست و اند سال حاکم بصره بود و درو بیمارستانی ساخته که مشهورست و همچنین استیناف عمارت جامع بصره او کرد و اربطه و مدرسه و باروی بصره. همچنین که پیش از آن در بصره وقفی نبود و مشهد طلحه و زبیر او معمور کرد که او را سبب اشتها و عدالت و رای و تدبیر با لشکری که مستنصر به اربل فرستاد مقدم ایشان جمال الدین قسمور و شرف الدین اقبال شرابی و امیر ارتش (؟) ناصری و علاء الدین ایلدگز ناصری. و ایشان روز شنبه سیزدهم شوال پیرامون شهر فرو گرفتند. اهالی در شهر در بستند و جنگ در پیوستند و بگرفتند و به شمس الدین بایتکین سپردند.

و در ربیع سنه ثلاث و ثلثین و ستمائه مغول به اربل رسیدند و از آنجا به موصل رفتند و لش و خرابی کردند و سال دیگر در ماه^{۹۳} شوال تاتار اربل را حصار دادند و منجنیق نصب کردند و سور رخنه کردند و در شهر افتادند ، بعد از جنگی سخت مردم به قلعه پناهندند. از بی آبی مردم بسیار بمردند چنانکه دفن ایشان ممکن نبود، به آتش می سوختند. مغول خرابی وافر کردند و شهر بسوختند . مستنصر اعلان بتکین را با سه هزار سوار مرد به مدد فرستاد. مغول روز آدینه پنجم ذی الحجه کوچ کردند و باز در صفر سنه خمس و ثلثین مغول به اربل آمدند . مردم مزعج گشته بودند. امیر بایتکین با لشکری برون آمد و مستعد رزم و نبرد شد.

مغول قصد دقوق کردند و اعمال بغداد. بایتکین اربل بگذاشت و با^{۹۴} بغداد آمد . در سنه اربعین و ستمایه وفات یافت و او را به شونیزیه دفن کردند.

و در صفر این سال تاج الدین محمد بن صلیه علوی را ابوالمعالی محمد بن نصر بن سلام (؟) الافطس الحسینی از دار الخلافه بغداد فرستادند مصاحب امیر کورلور ناصری تا خرابی شهر و قلعه آبادان کند و کورلور دژدار باشد^{۹۵} و تاج الدین کوتوال قلعه. بعد از آن خلیفه امیر ایتمور اشقر ناصری را به حکومت دیار بکر و موصل فرستاد تا سنه ثمان و ثلثین و ستمایه تاج الدین به استقلال و استبداد حاکم اربل

شد و تا سنهٔ ست و خمسين حاکم بود، تا منزل اربل و جمله دیار بکر بگرفت. تاج الدین با خدمت هولاکوبه الاتفاق آمد میان او و بدرالدین لولو موصل وحشتی قایم بود که سبب آن شد که پادشاه بفرمود تا او را در رمضان سنهٔ ست و خمسين وستمایه در التاغ شهید کردند. هشتاد ساله بود.

و چون نوبت دولت به آقاخان عادل رسید روزی فوجی قیاحیان پیش آباقا بازی می کردند و چستی و چالاکی خود اظهار، و به هضبات بلند رفیع و کوههای منیع بر می رفتند چنانکه پسندیدهٔ نظر اشرف پادشاه آمد و با ایشان تازه و خوش منش شد، پرسید که: مأمول و ملتمس شما چیست؟ گفتند: کوتوالی قلعهٔ اربل از بندگی آرزو می کنیم! در حال کوتوالی قلعه به قیاحیان تفویض فرمود و ایشان با فوجی اکراد بر سر راهها بی راهی می کردند و دست به سرقت و قطع الطریق و عیث و شر و فساد بر آوردند. تا زمان امارت امیر مولای به کنار فرات مسلمانان خواستند که قلعه را از قبضهٔ تصرف ایشان انتزاع نمایند، فریقین با یکدیگر مصاف دادند و از جانبین بر رقهٔ مضمار معرکه از عجز و اضطرار قایم بریختند^{۴۱} و صلح کردند، و تا ده هزار در قلعه مجتمع شدند و متصرف بودند. تا چاغ دولت سلطان محمد اولجایتو که کوتوالی قلعهٔ اربل به امیر ناصر دلقندی مفوض کرد و او چون حکم یرلیغ به ایشان شنواید، و در برج سر در قلعه فرود آمد و احکام امر و نهی خود بر اهل قلعه حزم کردند و میان مسلمانان که حاکم شهر بودند و نصاری که متوطن قلعه بودند دایما وحشت و محاربت و مضاربت قایم بود. و امیر باز هر بار طرف مسلمانان رعایت و حمایت می نمود و از نصاری یکی را بکشت. روزی ده هزار کس با اهل و ولد از اهل قلعه بر امیر ناصر خروج کردند و آن برج برو و نوکران کبس و حجرهٔ امیر ناصر با پنجاه یار خراسانی سر تیر چالاک تا سه روز با نصاری جنگی جاناجان می کرد. نصاری به کار ایشان فرو ماندند و به هیزم و سرگین در زیر برج آتش زدند چنانکه از قوت حرارت درو حوض آب ذخیره به جوش آمد. و اندرون برج به یکبار آتش بگرفت و همهٔ آن خانه و برج چون تنور آهنگران بر کورهٔ آبگینه تفسیده شد. آتش از برج بر بالا آمد و شعله زد و همه خانه فرو گرفت. ناصر با اصحاب و اتباع چون خر در خلاب خراب و کبوتر در مضراب اضطراب افتاد. مدهوش و متحیر ماند و فریاد برآورد. و اهالی شهر اربل چون چنان دیدند با جوالهء پر به گاه آکنده از خندق عبور می کردند و به پای برج مانند نردبان بر هم می نهادند. ناصر بعد خراب البصره و اصحاب او بعد از «آخر الدواء الکئی» خود را از آنجا پرتاب می کردند و بر سر غرارهٔ گاه فرو می انداختند. همه به سلامت برخاستند مگر یکی که آتش او را دریافت و بسوخت.

بعد از آن تا مدت یکسال به اتفاق با قوم قلعه حصار می دادند، چون در قلعه زاد و ذخیره کم شد نصاری از ولایت اربل شبهای تار تیره غذا و اطعمه و اشربه می آوردند و بر قلعه می بردند و مسلمانان بر راهها محافظت می نمودند و حملات و مجلوبات از نصاری باز می گرفتند و خداوندانش هلاک میکردند.

از جمله عجایب ایام و غرایب شهور و اعوام یکی حکایت سگی معلّم است که او را در قلعه کاغذ برگردن می بستند و از قلعه نامه پیش ترسایان می برد و باز می آورد. و از مسلمانان هیچکس از سرّ این راز آگاه نه . روزی سگ را با نامه بگرفتند و به پای قلعه برابر نظر نصاری بکشتند. از برای قتل سگ از جانبین جنگی صعب برفت. و دیگر وقعه مرّه^{۵۱} بود . زنی نصرانی که جوالی پر طعام و زاد هر شب در خندق می انداخت و به شب اهل قلعه آن را می داشتند و بر بالا می برد[ند]. روزی این زن را بگرفتند و کیفیت احوال پرسیدند . اقرار کرد که کنیزک فلان ترسام و هر روز از [و] ق و زاد می آوردم و در خندق می انداختم . او را نیز بکشتند. روزی نصاری گاوی چند خواستند که مکابره بر قلعه برند و از قلعه به نصرت نصاری خلقی بسیار فرود آمدند. خراسنه به اتفاق مسلمانان شهر حمله بردند و گاوان را پاره پاره کردند و در خندق انداختند . و چون از همه جهات و جوانب طعام و شراب بر اهل قلعه تنگ و بریده شد و به فرطه قحط و بلا و غلا گرفتار گشتند و مسلمانان شهر اربل نان و گوشت و ماست و دیگر حوایج برکنار خندق برابر نظر ایشان می نهادند و به رغم انوف در روی ایشان می خوردند، نصاری از فرط گرسنگی فرود می آمدند و به شفاعت می ستد[ند] و می خوردند و مسلمانان ایشان را برون شهر می بردند و بر صحرا می کشتند. شخصی برسبیل قلاوژی بر معاطف آن هضبات اطلاع داشت ، در اعطاف سهول و جبال و اکناف سهوب و تلال می پوید تا طریق دخول قلعه به دست^{۵۲} آورد که دررفتند و نصاری را که به حصانت آن معقل وثیق و خندق عمیق و طریق دقیق می نازیدند بعضی را بکشتند و فوجی را به اسیری گرفتند و قومی به زنهار فرود آمدند. مسلمانان همه بر قلعه رفتند و بقایای مناحیس و مغاليس^{۵۳} را به تیغ بی دریغ بگذرانیدند و چون مرغ در التقاط حیات ایشان را به منقار نقار و چنگال نکال و بال زوال برمی چیدند، و هر که بگریخت همه را در اعطاف سهول و جبال و اکناف سهوب و تلال به تیغ یاساق رسانیدند ، و از خرد و بزرگ نصاری یکی را زنده نگذاشتند و همه را مرارت کأس عنا و حرارت بآس فنا چشانیدند . و قلعه امیر ناصر را مسخر شد به تاریخ سنه تسع و سبعمایه . به کوتوالی قلعه دویست نفر مرد خراسانی نصب کرد تا زمان دولت نوبت پادشاه مبارک قدم مسعود طلعت. پسران مبارز کل با گروهی از اجناد اکراد ضال مضل قصد قلعه کرد[ند] و خواست[ند] که از دست تصرف خراسنه انتزاع نمایند . بعد از یک چندگاه تکاپوی کړو فرّ به تاریخ محرم سنه سبع و عشر دویست نفر رجالة خراسانی از قلعه متنکروار فرود آمدند و برکردان زدند و گروهی انبوه را بکشتند و در درون زقاق و اسواق جمعی را که یافتند هلاک کردند و با قلعه مراجعت نمودند و الحالّه هذّه در تصرف ایشان است.

و همچنین در تاریخ محرم سنه عشر و سبعمایه آب سرا و رود که تا غایت وقت ضایع می شد حفاران از آنجا تا به کنان کوه و ربع رشیدی جویی عمیق ببریدند و در حفر آن چند سال سعی و جهد بلیغ نمودند بر مجاری کوه سرخاب که عقبه منیع شاهق و عتبه رفیع شامخست و در غالها و عقبات سخت و شعاب وهضبات سخت قرب ده فرسنگ در کوه خارا و صخره صما بریده شد ، به این تاریخ مذکور آب برون آمد و بر

زمین ربع رشیدی و به کنان کوه روان شد. مثل دو آسیاب آب از فراز کوه به هامون منحدر می شود. خیری عام و انعامی مالا کلام از جریان اخراج این آب، امید چنانست که در حوالی و پیرامون شهر تبریز مستغلات و مزروعات و محصولات و متدرکات دو چندان شود که مرجو و موجود بوده، و اگرچه خواجه رشید در تبریز خیرات و مبرات بی حصر و حد و انعام و احسان بی مر و عد فرموده است و فراوان عمارات و کارهای عالی همتا بکرده لیکن هیچ یک در قسطاس این خیر نمی سنجد و در موازنه این کرامت نمی - گنجد. مثل سدّ تاب اعلی تبریز و همچنین بیست و اند چشمه که به شهر آورده به هر محلی چشمه ای جاری گردانید و عمارت به کنان کوه معروف به ربع رشیدی که به حقیقت شهریست معمور و مثل عمارات سلطانیه که همچنان عمارت و هیچ شهری نیست و دیگر عمارات که در شهر همدان بنا کرده و نیز قرب سیصد سرگاو دیو هیکل عفاریت منظر با چند نفر گاو بنده یزدی به تبریز آورده است تا جمله قاذورات و مستقبحات شهر بر پشت ایشان به باغ فتحاباد و رشید آباد و غیر هما میکشند، که فتحاباد به ایام سابق کوههای خشک بود و اکنون هر یک بهشتی آراسته به انهار و اشجار و انوار و اثمار پیراسته و دیگر خیرات و مبرات بی حصر و مر که به اطراف و جوانب کرده است، این مختصر احتمال آن نکند و این مقدار کفایت باشد.

و همچنین از حوادث این سال: مرحوم شیخ جمال الدین ابراهیم سواملی، روز سه شنبه دوازدهم جمادی الاخر سنهٔ عشر و سبعمایه به دیار فارس به شهر شیراز وفات یافت و زنجدهانش به حسرت سیم و زر و جاه و مال بسته شد که بازرگانی معتبر بود فراوان برگزیده. و خطوات انجاد و اغوار^{۸۱} به پای آ و نیاز طی کرده، از برای کسب و جمع مدخرات آمال با حوادث دهر حریف و با نوایب عصر الیف گشته، و عمر عزیز به حب مال و جاه حطام ناپایدار صرف کرده و بر مدخرات زخارف مقتنیات دنیایی مفتون و مشغوف گشته. و بر شمل جمع ناپایدار چنان ملهوف که از صعوبت مکاسبت و تکالیف محافظت از لذت خورد و خواب بازمانده و استراحت و استقامت بر خود حرام کرده و سکون و آرام را طلاق داده تا^{۸۲} صنادیق و حقاق به لالی ثمین و اعلاق نفیس آکنده تر از زوایای آثار کرد(؟) از وفور عقود منقور و در رگهر منضد معقود دستگاه با دریا و معادن دم مکابرت زدی و از لذات دنیایی و مشتیهات هوایی که تحصیل آن جز به تقویت اموال نباشد تمتع نیافتی، توانگر بمجاز و درویش به حقیقت او را شایستی گفت:

روزش از بهر جمع بد در رنج
شبش از بهر حفظ
بد بیدار مع هذا به زی زهد و عفت و تقوی معروف بود و به ادمان صیام و صلوٰه و ادای صدقه و زکات مذکور و موصوف. هر چند از مسلمانان به قهر می ستد به کافران به رشوت میداد. از کرامات او را روایتیست که اسبی تازی نژاد، بادپای، خوش رفتار، کوه هنجار، شبی رنجی در آورد که همه بیطاران از معالجهٔ آن فروماندند. ملک جمال الدین از ایزار پای خود تکه بیرون کرد و در گردن انداخت و به حضرت حق تعالی بنالید و بزارید که الهی آگاه و دانایی و به همه چیز بینا، اگر چنانکه به همه عمر هرگز

بر بنده ازین گونه گناهی نرفته است این اسب را ازین رنج صعب خلاص ده . اسب در حال برخاست و خود را بیفشاند و بهتر شد.

و همچنین از خاصگیان و مقربان او روایتست که اگر محتاجی از قرضی یا صدقه ای خواستی از وحجتی شرعی بازگرفتی و ملتمس او بدادی . یعنی اگر صالح و پارساست برای وجه معیشت بدو مکسبی می کند و اگر فاسق و فاجر بود چون بخورد بگریزد و ترک صحبت و ابرام ماکند ، علی التقديرین ، در کلتا الحالین از هر دو خلاص یافته باشم .

و همچنین از وقایع این سال روز یکشنبه هفدهم رمضان سنه عشر و سبعمایه یگانه جهان و فرزانه زمان افضل و اکمل ائمه جهان مولانا قطب الدین شیرازی در شهر تبریز به علت ذات الجنب وفات یافت و در مرثیه او جمال الدین تر که گوید:

قطب فلک وجود آن جان و جهان
گشت نهان ز هفتصد و ده ز هجرت اندر تبری
ز یکشنبه هفدهم ز ماه رمضان

از بقایای تلامذه خواجه نصیر الدین جز او نمانده بود. دانشمندی مبادی فطرت استعداد قبول اوصاف کمال داشته و صبوحش خلائق را به مهر سپهر فراغ فروغ داده و به نور علوم و فضایل ظلمات ظلم را محو کرده ، دم او دم مسیح بود که مرده جهل را زنده کند. در جمله علوم بحری بود بی کرانه ، جامع ایمانی و یونانی . در منطق و حکمت آیتی بود و در هندسه و هیأت و ریاضی حکایتی ، و در اصول بی مثل و شبیه و نظیر ، در کلام و علم معانی و بیان از دندان دلربایان منظوم تر . علوم او کیمیای اصفر و کبریت احمر آمد و علم اوصاف جهل و شبیهت را بدرید و مناظر و مخالف را بر هم شکست و خار از پای هدایت برون آورد و خاک ضلالت و جهالت بر باد هوا داد . نسبت دیگر علما با او صورت آینه بودند که آن را هیچ حقیقتی نباشد . یک لمعه ضمیرش پیرایه حور بود .

قطبی که سعادت جهان نماند
و آسمان نماند
فهرست زمین

گو خواه بمان جهان و گوخوان بمان
آن بود نماند مولانا مزاجی نشاطمند و دلی فرح افزای داشت و صحبتی روح پرور و خاطری وقاد روشن ، چنانکه هر غمناکی [و] دردناکی که یک لحظه شرف صحبت او یافتی تا یکسال فرحناک و خوشدل و شادمان بودی . ید بیضا و دم مسیحا داشت ، همچنین در مرثیه او :

زین حادثه آب دیده خون خواهد گشت

دوران زمانه سرنگون

می گشت به قطب چرخ و اکنون گویی

چون قطب نماند چرخ چون
خواهد گشت

با صورتی مقبول جانها ، و سیرتی محبوب و مرغوب دلها ، لهجه ای خوب و کلامی مطبوع ، در لطافت روح و جسم و عقل مصور غصن شجر لطافت و شاخ شکر طراوت و لب ثمر حلاوت و طلاوت که اضافت هر سبک روح با او گرانترا از لنگر کشتی بودی . شیرین الفاظی پاکیزه عبارتی ، موزون حرکاتی ، لطیف سکنتاتی ، که به ظرافت طبع مکان و زمان بر بودی و عبوسان محبوس را به خنده آوردی ! از سبک روحی چون حبه القلب در پرده دلهای ملوک و سلاطین گنجیدی و از قبول دلها چون افسانه العین در دندانههای امرا و وزرا جای کردی . سحاب اصطناع او بر غریب و قریب ماطر بودی ، و اکابر و اصاغر از وجود پر جود او محظوظ و باهر. به قاذورات دنیایی التفات ننمودی . زخارف گیتی در چشم او وقعی نداشت. بعد از و مقتدا* و به حطام هوایی مبالات^{۲۳} و سروری نماند ایّمه را که انگشت تقدّم برو منعقد باشد و من بعد چون ذکر علوم شریف رود

« فنظر نظرهٔ فی النجوم فقال انی سقیم^{۱۱} ». جای آن هست که مردم یکدیگر را به فوت علوم تعزیت دارند. حادثهٔ بزرگ آسمانی مرگ علماست و انقشاع ثلّمهٔ زمانی موت حکما و فضلا . به وفات او تاج از سر علوم بیفتاد و غبار جهل دیدهٔ خورشید علوم را بپوشانید . اگر همه خلایق از سوگواری او چون ساغر و کوزه دست بر سر دارند روا بود . به حالت واقعهٔ او بزرگان کوری اختیار کردند تا واقعهٔ او نبینند و کری آرزو تا واقعهٔ عزای او نشنوند و هم درین سال سید جلال الدّین کاشی نایب رشیدالدوله به علت یرقان به شهر همدان در گذشت و عزم سفر آخرت جزم کرد .

[سال ۱۱۷]

ذکر حوادث محرم سنّهٔ احدى عشر وسبعمائهٔ هلالی موافق قولقنه بیل ترکی و مغولی . درین سال مبارک یا بلامیشتی به سلطانیه کرد و قشلامیشتی به دارالسلام بغداد ، و از هواجم فتن و نواجم محن و افواج شوایب طوارق متراکم و امواج نوایب بوایق متلاطم این سال یکی حادثهٔ صاحب سعدالدین ساوجی بود ، و دوم واقعهٔ سید تاج الدین آوجی . و سبب این قضیه چنان بود که خواجه تاج الدّین علی شاه وزیر تبریزی به ایام سابق و اعوام سالف با حضرت جهان پناه قربتی داشته بود و به چاغ دولت سلطان محمد ملازم امیر^{۲۱} حسین گورکان به سرا [ی] قبوقا بود و به آن دولتخانه قربی تمام یافته . سعدالدّین وزیر برای عاقبت اندیشی خواست که او را چون تیر پرتاب کند و

از اردو [ببندازد] ^{۱۳۱} (؟) چو از قوت و مکانت او می اندیشید، او را به عاملی کارخانه فردوس بغداد نصب کرد که از نگارخانه ارژنگ، و صنعت مانی سبق برده بود و او در آنجا کفایتی چند دقیق به توفیر باز نمود، چنانک یکی دو به محل عرض رسید در سفینه ای که نوساخته بود.

و چون پادشاه به مبارکی به محول نزول کرد، سعدالدین وزیر نایب خود ضیاء الملک را به تفحص توفیر و تقصیر تاج الدین علی شاه به کارخانه فردوس فرستاد، تا تقصیر و توفیر جامه ها باز داند. خواجه به نور فراست و تأیید یمن و کیاست الهی برسگالش مکر و حیل و غدر و غیلت او آگاه شد، توفیر یکی درسه باز نمود و جامه های تنسوق که در خواطر و ضمائر کس نگذرد مرتب داشته عرض کرد. ضیاء الملک و سعدالدین از صدق و اخلاص و پاک دستی او منفعل و خجل و ضجر شدند، و آن سعیهای پسندیده به محل عرض و قبول پادشاه رسید و شرف ارتضا یافت. به رای و کفایت و شهامت او مسموع و مقبول افتاد، علما گفته اند که: چون حق تعالی به کسی دولت و سعادت خواسته باشد به هر چه او را بدتر اندیشی نیکوتر پیش آید. بدین سبب رایت دولت خواجه تاج الدین روز بروز در تزايد و تصاعد بود و کار سعدالدین به عکس در تخاف و تراجع و تنازل. و هر کاری که تاج الدین علیشاه میکرد پسندیده نظر مبارک می آمد. مثلاً به شهر سلطانیه بازاری کم خرج بسیار دخل از سنگ و آجر پخته انشا کرد، به کمتر از آن وجوه که خواجه سعدالدین و نواب ^{۱۳۲} او از گل و خشت و رخام و مهره ساخته بود [ند]، و هر عمارت که او بنا کرد بر جمله عمارات بغداد و تبریز و روم و شام در علو و رفعت خوشی از فلک سبق می برد.

پادشاه حق شناس از خدمات پسندیده و سعی و جهد جزیل در اعزاز و احترام او بیفزود تا از جمله مقربان حضرت و ایناقان دولت شد. و سعد الدین باملاحظت التفات نظر پادشاه او را هیچ تمکین و احترام نمی کرد و وقار و اعتبار نمی نهاد و به نظر استخفاف و اذلال و سفساف می نگریست. و برای اوقیام و اکرام نمی کرد و عذر پوشیده تمهید که، مثبت فرزند و راه آقا اینی دارد، چگونه برای اینی قیام نمایم! و خواجه رشیدالدوله برای استرضا و خشنودی جناب مآب پادشاه در تعظیم و تبجیل او می افزود تا کارش به نظر کیمیا بخش پادشاه چون زر خالص تمام عیار شد و بعد از مضایق زلت و مهاوی مذلت به اوج رفعت و ذروه عظمت رسید و به منزلتی رفیع منیع کشید.

بدین سبب میان خواجهگان سعدالدین و رشیدالدین گفت و گوی و وحشت و نفرت واقع گشت، و سعدالدین با او به حضور پادشاه مبغضت و عداوت ظاهر کرد، خطابهایی خشم انگیز از سر لجاج و ستیز از زرق و تمویه و ریو و تزویر و تهود(?) و سحر و کیمیا صداقت به عداوت و مودت به مباغضت و محبت به منقضت*، چنانک منافسات ^{۱۳۴} انجامید. و رشید از سر حلم و احتمال و کمال هوشمندی و عاقبت اندیشی اغماض و اغضا نمود و گفت: ای سعدالدین! تا به امروز ترا بنده ای بی بها بود [ی] اکنون

بحمد الله و منه او را آزاد کردی. بعد از آن به خدمت سلطان تربیت و تعظیم تاج الدین علیشاه زیادت بیش گرفت ، و کفایتها و دقت نظر و توفیر به جای خودباز می نمود . بیچاره خواجه سعدالدین با او طریقه رای و تحفظ و حزم و تیقظ و احتراز و اجتناب بکلی فرو گذاشت و جاده عجب و نخوت و کبر و غرور سپردن گرفت . چنانکه هر بار که از خانه برون آمدی گروهی انبوه از ارباب حاجات و طلاب اعمال و اشغال از ضعفا و مساکن بر در او مجتمع بودند ، و طایفه ای از زبانیه دوزخ [و] عفاریت الناس و شیاطین خناس با دشنه های الماس و رویها بدود چون انقاس به چوب و چماق آن بیچارگان را دور کردند .

بترس از دولتی کاندر زوالست
ماده دالست

و اگر فی المثل چندکس مجال یافته برو سلام کردی از شره تکبر و شبق نخوت و عجب ده کس جواب نیافتندی !

چندین هزار شیفته گرد سرای تو
فریاد می کنند و یکی
را جواب نیست با خود دل گرم بود و خود را به نظر خود معتبر و معظم می دید . علما گفته اند که : خود را در خدمت پادشاه اگر چه فربه بوی چون گوسفند لاغر نمای تا از کشتن ایمن باشی هر کدام از طلاب اعمال و مباشران اشغال که خواستی که او را ببیند سی و پنج کس از نواب و حجاب و مقربان و خاصگیان را خدمتی و رشوت بایستی داد ! بلکه بسر باری از آن حرم و پسر^{۴۲۱} تا جمله اکابر صاحب اعمال و اشغال از وفور ادای رشوت و فرط خدمتی برافتادند و کار به جایی رسید که اگر مثلاً در اردو کوکبه سواران تازیک دیدندی غالباً جهود بودند ، چه همه مسلمانان را به درخواست بی توجیه ، درویش و بی مایه کردند و به سبب اعجاب و تکبر و نخوت ثروت و خیلاء نعمت و رفاهیت استغنا و استظهار باعث و محرض فریب و غرور میگردد کلاً این الانسان لیطفی آن راه استغنی^{۴۲۱} «گویا چون به کسی نکبتی خواهد رسید احوال برو نمی گردد».

اذا تمّ امرنا نقصه
قیل تمّ^{۴۲۱} به روز آنک بود وقت نکبتی از چرخ
توقع زوالاً ذا
به گاه آنک رسد
روز دولتی به زوال بود مناسب آن کار نخوت و اعجاب
بود
محرض آن حال طیش و [را] ای محال خواجه تاج الدین علیشاه عرض داشت که اگر رای جهان آرای فلک پیمای پادشاه خواهد تا بداند که صاحب سعدالدین و نواب او از مال پادشاه هر روز چه مقدار می ربایند ، بفرماید تا سه روزه دخل مال عالم بی مطل و تعویق حاضر کنند و بر نظر اشرف گذرانند . پادشاه به انفاذ آن اشارت فرمود ، و تا سه روز قسط مال عالم مبلغ بیست تومان همه دراهم سفید حاضر کرد ، به حکم فرمان به صحرایی وسیع و موضعی فسیح بگسترد . پادشاه از مشاهده آن فراوان اعجاب و شگفتی نمود و گفت روشن شد که اصحاب دیوان به هر سه روز این مقدار مال از من می دزدند !

به طمع درم جان دهد هر کسی
 بسی سعدالدین این قضیه مهمل و معطل فرو گذاشت و بدین بهانه تمسک نمود که
 جمله ممالک ایران از متصرفان بازگیرد و به من سپارد که بعضی از آن خواتین معظمه
 دارند و بعضی امرای بزرگ چنانک دیار روم ایرنجین و بعضی تفاریق چون وقف و
 غیره که رشیدالدوله دارد، تا هر سال پانصد تومان توفیر به خزانه عامره می رسانم .
 سلطان عالم بعد از یکچند گاه آن مبلغ از وی طلب داشت . به پاسخ میگوید که: این
 مبلغ آنگاه ادا کنم که تصرف ممالک ایران باسرها من دانم. ازین جواب خاطر مبارک
 پادشاه برنجید و امیر توقماق و تاج الدین علیشاه و هرزه محمد هر سه گواهی دادند
 که سعدالدین ملتزم و متقبل این مبلغ شده است. سلطان پانصد تومان مال ازوطلب
 داشت و او بر آن مقدار نقد قادر نبود ، متحیر و مدهوش ماند ، یکچند توقف و تعلل
 می نمود :

کوه از برای صحبت زر می خورد تبر
 آدمیان را ز کوهسار
 نه چه کینه

علما گفته اند: در کار خصم غافل بودن از رای دور بود .

هر که غافل شود ز صولت خصم
 سرنگون گردد
 دولتش زود

خصم را خوار داشتن نه نکوست
 حال چون گردد
 تو چه دانی که

شیر از دست مور رنجه شود
 را زبون گردد
 پیل مر پشه

از اتفاقات بد در اثنای این حال روزی میان نواب او مبارکشاه ساوی و زین الدین
 ماستری وحشتی و گفت و گویی افتاد. مبارکشاه گفته بود که بر تو پانصد تومان مال
 پادشاه که ربوده ای درست میکنم، و او به جواب گفته که من نیز بر تو دویست تومان
 درست میکنم که ملتقم زده ای. چون مطارحه ایشان به گوش سعد- الدین رسید
 بترسید و متقسم خاطر و متوزع ضمیر شد ، گفت در چنین وقتی که اعدا از یمین و
 یسار حاضر و ناظرند این مناظره مخاطره است.

اگر به خدمت سلطان تقریبی طلبی
 قاصدان نبود و گر نهاد تو عود فضایلست بدانک
 کمال جاه تو بی قصد
 بر آتش
 حسد حاسدان امان نبود سعدالدین رکن اعظم خود سیّد تاج الدین آوجی را بفرستاد
 تا ایشان را صلح داد به سوگندی مغلظه، که من بعد با یکدیگر لجاج و جدل نکنند و
 لفظ مال پادشاه بر زبان نرانند و با هم دوست و یار و رفیق باشند. و همچنین جمله
 نواب را سوگند داد که با دوستان او دوست و با دشمنان او دشمن باشند . از اتفاق بد

علاء الدین پسر عمادالدین مستوفی بزرگ و سید حمزه غایب بودند و صاحب سوار شده متوجه اردو بود ، در راه به ایشان باز خورد و گفت هم اکنون به خانه سید تاج الدین روید و آنچه او با شما تقریر کند آن سخن من باشد تا با ما موافقت و مشارکت نموده باشید. ایشان برفتند ، سید سوگند برایشان عرض کرد و بخوردند . من در میان راز با هر کسی بسی هر دو با خانه خود رفتند. عمادالدین از پسر پرسید که تا این زمان توقف و درنگ چه بود؟ علاء الدین صورت ماجرا و سوگند خوارگی کماهی با پدر تقریر کرد . عماد الدین گفت: ای پسر، هم اکنون رو و این قضیه به خواجه رشیدالدوله باز نمای. هر دو برفتند و صورت ماجری کماجری برآنها با او تقریر کردند و او در حال وساعت برای پادشاه عرض داشت .

ندارد کسی راز مردم نهان
داری روان

که در دل سنگ خارا شود
آشکارا شود

ورایات همایون به مبارکی و فیروزی به شهر بغداد رسید و به مرحله محول حلول فرمود. فرمان نافذ شد تا روز سه شنبه صاحب سعدالدین و نواب او را بگرفتند ، و روز چهارشنبه امرا مجتمع شد [ند] و ایشان را به یارغو کشیدند به تهمت سوگند خوردن ، و احوال ایشان تفحص و تجسس نمودند. به یارغو هیچ گناهی و جنایتی ثابت نشد. اما سعد الدین امارات بی عنایتی و خشم و غضب پادشاه مشاهده میکرد. اهتزاز و استیشار به استیحاخ و استشعار مبدل شد . از نایبه طوارق زمان و شایبه طوارق (؟) حدثان مفزع و مهربی می طلبید و راه خلاص و مناص می جست. عاقبت جز التجا و استناد به خواجه رشیدالدوله ملجأ وملاذی ندید. یکچند پیش او چون صاحب [خدمتان] آمد شد و انقباض و انبساطی می نمود و او از وحشت و آزاری که ازو در دل داشت تملق و چاپلوسی به نفاق و ریا می کرد و او را خواب خرگوش و دم قصاب می داد. علما گفته اند : خصم چون افتد^{۲۱} و زینهار خواهد ، زنهار ازو دریغ مدار. چه دشمن ؛ چه مرده ، چه گریخته، چه بزنهار آمده. گویا آن اعذار و انذار چون مایده ای بود که شمن پیش صنم نهد ، اگر چه هنگام حلول وقایع و نزول حوادث و اعوجاج دولت تفکر و تدبیر سودمند نبود .

علاج واقعه پیش از وقوع باید کرد
دریغ سود ندارد چورفت

کار از دست دستور به اعلام حال خود ساعی نزد برادر خود سعد الملک دوانید که پیش از وقوع نازله خوفناک وحادثه هولناک به امیر چوپان پناهد به جانب اران . علما گفته اند: از ملازمت پادشاه یک دم خالی مباش، تا اعدا در غیبت تو انتهاز فرصت و شماتت نمایند و مزاج او را با تو متغیر و متکدر نکنند ، به وقت غیبت از امرا و مقربان منهیان و حامیان گماشته باشی تا از کلیات و جزویات احوال پادشاه آگاه و

بیدار باشی و هر دردی را دوایی و هر زهری را پادزهری ساخته، صاحب از سر عجز و حیرت می گفت :

کردم از جهل خدمت مخلوق
جزاش اینست

عقل میگویدم برو جان کن
سزاش اینست

فرمان قضا نفاذ پادشاه جزم شد تا روز سه شنبه دهم شوال سنه احدى عشر و سبعمایه وقت عصر دستور سعدالدین وزیر را به دست دوسه عفریت جلاد و زبانیه دوزخ دادند و مقبوض چنگال نکال دیوان مثال کرد ، و حقوق سابق بکلی مرفوض، تا به تیغی چون قطره آب و شعله آتش و لمعه برق و خیال هوا آن دستور بی نظیر را شهید کردند و بعد از پنج نفر نوکر مقرب خاصگی او را ، چون مبارکشاه ساوی و زین الدین ماستری و ناصر الدین یحیی پسر جلال الدین طری و داودشاه نیکو اخلاق و کریم الدین [را] یک یک می آوردند و شهید میکردند ، چنانکه هیچ یک از حال دیگری خبر نداشتند .

به قدر توان هر یکی تاختند
بسی باختند
ببردند حاصل یکی زان میان
در ششدری
تو گر هوشیاری و گر تنگ رای
سپنجی سرای

به غیرت نگه کن به کار جهان
به مردم عیان

بجز نام نیکی که باقی گذاشت
آخرت بر فراشت

صاحب سعدالدین وزیری پارسای متقی ، متدین ، عابد ، زاهد ، پرهیزگار و ترسکار بود. درویش دوست ، مسکین ، نواز کار ساز، دانش دوست ، مربی علما و فضلا و زهاد و عباد بود، لیکن تدبیرش موافق تقدیر نیامد و رای و کفایت مطابق قضا .

اجل در آید و کار همه کند تدبیر
و کبیر مشو فریفته زین پس به بوی و رنگ و نگار
ز دار و گیر امیر که ناگهان ملک الموت در دهد آواز
وزیر بپرداز و ای امیر بمیر در مرثیه صاحب سعید شهید سعدالدین وزیر ساوجی،
بزرگی این مرثیه و تاریخ حالت واقعه او نظم کرده است:

ز گردش فلک بی وفای بد افعال
همیشه خاک زوال

که باد بر سر گیتی

چراغ و چشم سعادت
که بود

چه رفت بر سر صاحب قران هفت اقلیم
خدايگان جلال سر صواحب آفاق خواجه سعدالدین
صاحب صاحب قرآن صاحب حال

به روز چار و به شب
فتاد

ز هجرت نبوی سال هفتصد و ده و یک
یازده مه شوال به حکم ایزد و فرمان شاه اولجایتو
کوکب سعد سعادتش به وبال و علاء الدین محمد و سید عماد الدین عماد الملوک
وسید حمزه در توکیل بودند و چون از کار ایشان بپرداختند به جمله ممالک ایران
و مسالک جهان ایلچیان سریع سیر روان کردند و اموال و املاک و اسباب و ضیاع
و عمار ایشان با تصرف دیوان گرفتند و نواب و متعلقان ایشان را به عذابهای صعب
معذب داشتند و به آسیب سرپنجه و کزو شکنجه رنجه و به مقاسات توکیل و مقامات
تنکیل مقید و محبوس، تا مال بسیار حاصل کردند مگر از کسان زین الدین ماستری
که در خانه او جز باد هوا و تار عنکبوت در زوایای بیوت نیافتند. سلطان فرمود گوییا
زین ماستری ذریق بغداد بود همه پروریش بی گوشت! و زن و فرزندان صاحب
را برسبیل نان پاره^{۸۲۱} و انعام و صدقه دوسه پاره ضیاع و قری فرمود و با مسقط
رأس خود خراسان فرستاد، و بیشتر خلل کار سعدالدین از شقاوت زنش بود که
شیطانیست در صورت بشر!

پیرکی زین خیره رویی همچوسگ دندان زنی

همچو گرگ و کلب و رو به دل دری
حیلت گری

یوز پوزی خوک خویی خرس رویی ببر خشم

گاو طبعی خر نهادی بد نژادی
استری

که گرفتی ریش شوی و گه بکندی سبلتش

شوی مانده پیش زن عاجز نهادی
مضطری

او گرفتار کفش (?) لب خشک مانده دیده تر

چون اسیری دردمندی در
عذاب کافری

آن زبانش کز پس سر برکشید اندر مقال

بر دل مردم زدی هر دم دگرگون
نشتری

شومی گفتار و کردار او سر سعدالدین نیکو سیرت مهذب اخلاق مطلب اعراق به باد
داد و تن عزیز به خاک مفاک.

به خواب دید عزیزی وزیر عالم را
دین و دولت و دار

به سال هفتصد و یازده چو گشت شهید
جاوید بر روانش باد

به روز شنبه که شام عاشر شوال
در محول بغداد

مصاحبش شده نواب او که بود شنید
امین و معطی داد

بشیر ملک و ملوک و معین ناصر خلق
آیت فرشته نهاد

خلیفه وزراء زین دین ماستری
ذو المکارم زاد

عطار آیت و معنی ... مبارکشاه
آسمان ندارد یاد

خدو محض چوداود شاه عالم خلق
چو سرو بود آزاد

که ثم^{۹۲۱} (؟) تیغ بلار اتنی سپروش داشت
دید و سر بنهاد

مع هذا قصد خاندان خواجه اصیل الدین برو مبارک نبود که خانه قدیم او را بکلی
برانداخت و پنجاه تومان مال بقایای بغداد ازو بقهر و ظلم بستد و جمله املاک موروث
و مکتسب او برانداخت و ندانست که هر که با ایّمه در افتد ، زود برافتد. در کلام
پیرهریست: هر که را خواهند که بسر اندازند با ماش دراندازند. و خود قصد خاندان
نصیری بر هیچ کس مبارک نبوده است ، چون خود شاه اسمعیلی و هر دو صاحب
شمس الدین و علاء الدین که از قصد او بکلی برافتادند و بعد ازو بوقاجیسانک قصد

اولاد او کرد، زود بر افتاد. و همچنین سعدالدین به اغرای مبارکشاه قصد اصیل الدین کرد و سال بسر نبرد. در غلوی این فترت و آشوب این حیرت جماعتی که از احوال رشید آگاه بودند، خواست که از پای حیات برگیرد و دستمال فنا کند، با نجیب الدوله مشورت کرد و هرگاه که هر دو به قصد کسی با هم مجتمع و همراز شدندی ثالث ایشان شیخ نجدی بودی و رابع ابلیس پر تلبیس و یا عمروعاص و معویه. قال النبی صلی الله علیه وسلم «اذا رأیتمو هما مجتمعین ففرقوا بینهما فانهما لایجتمعان علی خیر»^{۲۱} و نجیب جهودکی مجهول حریص طامع را برانگیخت و به مواعید عرقوبی^{۲۲} مستظهر کرد که از برای تو اعمال و اشغال دیوانی از خواجه رشید چنین و چنین ستانم و مرتبه تو میان اکفا و اقران عالی کنم و میان اصحاب مغبوط و محسود، اما اگر ترا به گردن زدن بر سر پای نشانند، باید که نترسی و هیچ نیندیشی که خواجه نگذارد که به تو هیچ گونه رنج و آسیب برگ گلی رسد. و آن بیچاره را به باد غرور و دم عرقوب بفریفت و امید نوید داد و پوستش کند تا جهودک خطی مثل خط و املای سعدالدین مرده به قصد جان پادشاه به جوهری نوشت که ایناق حضرت بود یعنی تاکار او تمام کند. و آن کاغذ مزور به خواجه لولو رساندند، و او اعلام رأی پادشاه کرد و به ایام سابق و زمان متعادم امیر محمد، دوات دار سعدالدین با غلام دواتدار رشید قتلغبوقا سابقه دوستی و معرفت یگانگی داشت، او را به خانه آورد و به مواعید دروغ بفریفت تا گواهی داد^{۲۳} که جهودک این کاغذ به امر صاحب نوشته است به قصد جان پادشاه.

رشید خادم جهودک را حاضر کرد تا او مواجهه به مشافهه اقرار کرد که این کاغذ مرا سعدالدین فرموده است نوشتن به حضور این جماعت، و امیر محمد دو ائدار بر آن گواهی داد. در حال جهودک منحوس را جلب کردند و نجیب الدوله جوالدوزی بر زبانش بفرمود گذرانیدن تا دیگر سخن نتواند گفتن و کیفیت مخاریق و تخلیط و تمویه ایشان عرض کردن.

و بعد از واقعه حالت سعد الدین روز دوشنبه غره ذی الحجه سنه احدى عشر سید تاج الدین آوجی آن را با دو پسرش شرف الدین و شمس الدین به حکم یاسا رسانیدند [و جرم آوجی آن بود که جمله مزار و مشاهد به حکم یرلیغ به وی تفویض شده بود و او در مشهد ذوالکفل النبی علیه السلام محرابی و منبری و مناری انشا کرد برغم انف یهود. رشیدالدوله را ازین غبن و غصه خون در رگ بجوشید. سادات مشهد را بر و آغالید، و ایشان به ایناقی و غمازی او دندان تیز کردند و بر رأی سلطان عرض داشتند که او گناه کار است و مستوجب قتل. پادشاه فرمود که سادات را چگونه و به کدام رخصت کشم؟ رشید گفت: من درست و روشن کنم که او علوی نیست. در اثنای مناظره به آوجی میگوید: که به علویت تو که گواهی میدهد؟ گفت این نسب نامه. ازو بستد که در شب مطالعه کنم. و به خانه نام او از کاغذ کشط کرد و هم نام او باز جای نوشت. و با مداد آن کاغذ به پادشاه عرض کرد که اینک نسب نامه او! نام کسی را از اینجا کشط کرده است و نام خود باز جای نوشته. سلطان اعجاب و شگفتی نمود و علوی گری او به دروغ تعیین کرد و به خون او رخصت داد.

ابلیس اگر شناختی فعلت
وصی کردی

در پیشه خود ترا

ور آدم نسبت بدانستی
خصی کردی

از ننگ تو خویشتن

بر جمله امیر محمد زرگر نیکو سیر را به یارغو کشیدند. تهمتی که بر امیر محمد زرگر بستند چون آواز طبل میان تهی بود و چون خروش رعد بی معنی و زین الدین علی کیمیچی را صلب کردند، روز دوم هلاک شد و عمادالملک رامیل کشیدند و شرف عم کیمیچی را دستها بریدند، به تزویری که نوشته بود.

و روز سه شنبه بیست و پنجم ذی القعدة رکوب رایات همایون و کوچ از مرحله محول و حلول به جانب شرقی بغداد به طریق خراسان و دیگر روز به راه چیمچال روان شدن به عزم یایلامیشی سلطانیه. و درین روز سید آوجی [را] با پسرانش به کنار شط بغداد به یاسا رسانیدند، و حنابله بغداد، ضال مصل بغداد، خارجی متعصب اسبان برایشان برانندند. این گستاخی و بی ادبی موجب خشم و نایره سخط پادشاه شد. بفرمود تا قاضی حنابله این عصبه را صلب کنند، به شفاعت خواجگان خون او ببخشید. اما فرمان نافذ شد تا او را عور برخری کور نشانند و در شهر بغداد پیرامون زقاق و اسواق برآوردند دره بر قفا زنان. و فرمان شد که حنابله را قاضی نباشد، در احکام متابعت امام شافعی رضی الله عنه کنند.

و روز پنجشنبه چهارم ذی الحجه رشیدالدوله بر عقب پادشاه روان شد، و روز شنبه خواجه تاج الدین علیشاه وزیر بر عقب رایات همایون کوچ کرد، و پادشاه عمارت دوست در سلطان میدان به حدود چیمچال و کوه با شکوه بیستون شهری بنا نهاد و نامش سلطان آباد کرد، و روز پنجشنبه شانزدهم ذی الحجه از همدان روانه شد و روز سه شنبه بیست و دوم ذی الحجه به سلطانیه نزول فرمود.

و چون سعدالدین وزیر بگذشت و جهان بی جهانیان ماند، زمانه گفت:

بعد از تو جهاندار که باشد؟ خود گفت: خواجه.

که رفت از جهان آن

قضا با قدر امتحان کرد و گفت
وزیر جهان

به دست که باشد

به دست که باشد مدار ملک
زمان جهان

به دست علیشاه

قدر گفت هی این چه بی خردگیست
تاج جهان

قضا از قدر پرسید که این خواجه بزرگوار و دستور کامکار کدام است.

به تاج الدین علیشاه

سعادت کردش از دنباله چشم
این اشارت

وزیر بی نظیر راد عاقل
که باشد در همه کارش
مهارت

بسازد کار شاهان از کفایت
از حقارت
ببخشد ملک دنیی

دولت و سعادت چون عرصه عالم از وزرا تهی دید، برای امتحان این کار نازک بزرگان را
در نظر آورد، قرعه دولت برو افتاد .

ملکت چو دید عرصه عالم تهی زمرد
را امتحان نمود
وز بهر تجربت همه

از گوشظ زمانه به انگشت اختیار
قرآن نمود
او واجبات صاحب صاحب

ملک از پی شریک چوزد قرعه فال نیک
سلطان نشان نمود
او را جمال خواجه

باطل شود مکاید در حال حادثات
آخر زمان نمود
چون حق لوای مهدی

اعنی اگر گل برخاست ، گلاب برجاست و اگر شجره کمال از عاصفه فنا پایمال شد ثمره دولت دستیارست و اگر سقف کرم بشکست ستون سخا و طاق عطای وزیر بی نظیر درست است. سلطان جهاندار از مردم شناسی چون در صفحه جبین او درایت و کفایت مشاهده کرد ، خانم اقبال جم به تاج الدین علیشاه ایثار کرد و زمان جهانداری در قبضه قدرت و کف کفایت او نهاد و مقالید قبض و بسط و مفاتیح حل و عقد رتق و فتق مملکت برای او تفویض فرمود. سیدالمرسلین صلوات الله علیه فرموده است که « اذا اراد الله بملک خیرا فیض له وزیرا صالحا و ان نسی ذکره و ان عدل اعانه »^{۳۱} یعنی چون باری تعالی به پادشاهی نیکویی خواهد او را وزیری صالح کرامت کند تا اگر او دقایق عدالت فراموش کند با یاد او دهد و اگر عزیمت داد و معدلت کند او را در آن معاونت نماید، و به حکم آنکه وزیر صالح و دستور مشفق بی غرض ، مملکت شاه را بمثابت دوبالست مرغ را. اما بخت اتفاقیست که اسباب آن معلوم نیست، و اقبال امری جاذب که خردمند توقع دوام و ترصد خلود ندارد و دولت چون شهبازیست که وقتی بر سر دست پادشاهی نشیند و گاهی بر سر مرداری. و کفایت و شهامت وزرای خردمند و کبرا و عظما که در تمهید مصالح دولتها کفایت نموده اند که آثار آن بر روی روزگار و صفحه جبین ادوار و اطوار واضح و لایح است .

آورده اند که به گاه نوبت دولت رکن الدوله جماعتی از غزاه جبال عراق در حبس قیصر روم مقید بودند. قیصر ایشان را خلاص و اطلاق فرمود بی طمع حصول مالی و تفادی فدایی، و گفت فدای شما آنست که پیغام من به حسن رسانید و بگویند که سپاهی گران و حشمی بیکران به قصد شما و استخلاص ری و عراق ساخته و آماده بودم ، اما رأی و تدبیر را بر حرب و نبرد مقدم داشتم ، گفتم: قصد مملکت کسی کردن که او را وزیری

چون صاحب عباد باشد مصلحت انبساط نبود. اگر حق تعالی قهر و خذلان او خواستی چنان وزیری بی نظیر و دستوری بی خطیر به وی ندادی که بیمن رأی دوحه دولت و شجره سعادت تازه میدارد. پس این عزیمت فسخ کردم تا رکن الدوله بداند که او در حمایت رأی و تدبیر و کفایت و شهامت وزیر بی نظیرست و در سایه عنایت دستور.

وقایع سال ۲۱۷

ذکر حوادث و وقایع محرم سنه اثنی عشر و سبعمایه هلالی

موافق اوط ییل ترکی و مغول

درین سال یایلامیشی به سلطانیه کرد و قشلامیشی به رجبه الشام و بغداد، و روز آدینه نهم صفر سنه اثنی عشر در بعضی از بازار شهر سلطانیه آتش افتاد و بسوخت با مال و ضیاع و قماش فراوان اما [با همت] وزیر بی نظیر خواجه تاج الدین به یک هفته خرابیها مرمت یافت. روز یکشنبه بیست و هفتم محرم سنه اثنی عشر وصول امیر چوپان از قشلامیشی موغان و اران و روز یکشنبه سوم ربیع الاول خواجه عزالدین قوهکی که مردی، منعم، متمول و معتبرست به نیابت وزارت و مسند حکومت به دیوان نشست و به راه استنابت^{۴۳۱} بر مکاتبات التماس زد و بر احسان و صدقات و خیرات و مبرات توفیر نمود.

و هم درین روز وصول ایلچیان بود حاجی شحنه از پیش مهنا وقراسنقور و افرم و دیگر امرا و بشارت ایللی و مطاوعت دادن. و روز شنبه دوم ربیع الاول وصول امرای شام مقدمهم شمس الدین قراسنقور ملک الامرای حلب و جمال الدین اغوش^{۴۳۱} و افرم والی دمشق و امیر عزالدین زردکش و بلیان دمشق و علاءالدین و غیرهم، و چون به حدود شهر سلطانیه رسیدند خواجه تاج الدین وزیر و امیر قتلغبوقا و ادوجی و قاضی القضاة نظام الدین عبد الملك با دیگر موالی در حال به استقبال ایشان برون آمدند. و همه را به تمکین و اعتبار فرود آورد. وزرا ایشان را طوی کردند و امرای شام دیگر روز الجامیشی. سلطان امرا را خلعتهای فاخر پوشانید و سیورغامیشی و نواخت فرمود و در هر یک ماه دوهزار دینار موجب و جامگی.

و حکایت ایشان با سلطان ناصر مصر چنان بود که در رجب سنه ثمان و سبعمایه امرای مصر سالار مغول اویراتی و چاشنی گیر چهار کس را از تحکیمات بی توجیه ناصر پسر الفی نفور و ملول شدند، به قصد قمع و قهر [و] ازعاج او کینکاج کردند. ناصر از سگالش مکر و کید ایشان آگاه شد به بهانه مناسک حج و سفر قبله گریخته به دیار شام آمد و به قلعه کنیرک متحصن [و] [متوطن گشت، با یکهزار غلام خاص ایناق، و در آن قلعه نه ماه ساکن بود. امرای مصر پیغام دادند، و از تخلف و تقاعد وی استکشاف و استعلام نمودند. ناصر به پاسخ گفت: چون حکم مطلق به دست ما نبود خود را از سلطنت معزول کردم. سالار که خداوند ده هزار غلام ترک شمشیر زن نیزه گذار بود خواست که امیر موسی برادرزاده ناصر را که داماد سالار بود بر تخت ملک مصر نشاند به جای او. دیگر امرا برغولی و چهار کس بدان اختیار راضی نبودند، گفتند بیکبارس (۴) چاشنی گیر را میخواستیم. به حکم ضرورت چاشنی گیر را غلامی چار کس بود خداوند چهار هزار غلام

ترک زرخریده او را به سلطانی برداشتند و بر سریر ملک مصر استقرار و آرام دادند ، به اتفاق همهٔ امرا سالار و قیاجی و بت (؟) خاص. در اثنای این حال او تکفای امیر لشکر با جمعی امرا از شهر مصر گریخته به جانب شام پناهندند، پیش سلطان ناصر. چاشنی گیر خواست که بر عقب ایشان لشکر فرستد اما از خلاف و فرصت امرای بی وفای پر جفا اندیشید، در باقی کرد.

ناصر از قلعهٔ کرک پیش فرم امیر الامرای شام و دمشق پیغام داد که عازم شهر دمشق، وصول ما را باید که ساخته و آماده باشید. افرم به پاسخ گفت : معاذ الله تو خود را از سلطنت معزول کرده ای و ما امرا با چاشنی گیر به اتفاق هم عهد و سوگند شدیم ، نقض این عهد چگونه باشد ! تا چند نوبت سفیران در میانه تردد آمد و شد نمودند و افرم با او انکار می کرد، و افرم از سر ستیز جوابهای خشم انگیز می داد. اما دیگر امرای شام به جانب ناصر میلان داشتند و به هوا و ولای او اشتیاق ، و به زبان ظاهرا با افرم طالیقای می کردند. دوکس از امرای دمشق ، حاجی بهادر و قتلغبک ، گفتند: ما سر راهها نگاه داریم تا از دیار مصر لشکرهاى مدد به وی نپیوندند و به بهانهٔ ریو و فریب این عشوہ بگریختند و به ناصر پیوستند. ناصر چون به لشکر و مدد قوی حال شد و مستظهر ، از قلعهٔ کرک به قصد فتح دمشق فروآمد. افرم از حرکت او بگریخت و به کوههای عنطاب پناھید ، و به بقاع العزیز متمکن شد. ناصر پدرزن خود زردکش را بر عقب او بفرستاد با خاتم زنها رونشان امان ، و بی موانع و منازعی به شهر دمشق در آمد ، و آنجا جملهٔ امرای دیار شام قبچاق و ایسن تمور و امیر حما و قراسنقور امیر حلب برو جمع آمدند و بیعت تازه کردند و به سلطنت ناصر هم عهد و هم سوگند شدند و خطوط دادند . افرم بعد از بیست روز به خدمت ناصر آمد با دلال جلال او تمسک و اعتصام نمود و به اتفاق مستوفر و مستعجل متوجه دیار مصر شدند.

چون به شهر غزه رسیدند، این تمور که منقلای سپاه بود پیغام داد که بر غول با سی هزار سوار استقبال مصاف ما از مصر برون آمد و به صلاحیهٔ مصر نزول کرد. امرای شام از استماع این خبر و استعلام این حال مستشعر و مستخوف شدند. به ناصر گفتند: ما با لشکر مصر مواجهه و مقاومت نتوانیم کردن ، چه قوت و قدرت مقابلت و مصاورت (؟) ایشان نداریم . سلطان متبسم شد و کاغذی از قبتورقای بیرون آورد و گفت اینک مضمون آن تقریر! سالار و بیشتر امرای مصر عهد و میثاق بسته ، هر یک تأکید آن را خطها به من نوشته اند به عقیدت صافی پاک و دل و نیت راست . و آغوش رومی نوکر بورغولی بود ، غلامانش او را بکشتند و سرش به تحفه پیش ناصر آوردند. برغولی چون چنان دید بترسید ، چه میدانست که لشکرها با ناصر دل راست و نیت پاک دارند و میخواهند که به وی پیوندند، ناچار از سر ضرورت پیغام فرستاد که بنده و مطیع و منقاد، و به عزم به سلطان پیوست و به مقدمهٔ سپاه مصر روان شد.

بیکبارس چون از متجددات احوال و انقلاب زمان آگاه [ه] شد متحیر و مدهوش و سراسیمه ماند، از بهر آنک معول و اعتماد کلی بر برغول داشت ، چه برادر خواندهٔ او بود. با سالار مشورت کرد که تدبیر این تقریر چیست ؟ سالار گفت : تدبیر و رای من و تو گریز بهنگام است ! از بهر آنک همهٔ لشکر ما با ناصر متفق اند . چنانکه روباه گوید که هزار حیلت و تدبیر و علت میدانم به دفع معرفت گریز سترگ از خود، اما رای و تدبیر بهترین آنست

که نه او مرا ببند و من او را! سالار او را به ریو و خداع و عشوه از قلعه قاهره فرود آورد و درش استوار فرمود بستن، و در حال در قاهره منادی کرد که مگذارید که هیچکس از آب نیل بگذرد. چاشنی گیر متحیر و مدهوش مانده با سیصد نفر غلام و جمله اموال و خز این روی به بریه نهاد و چون از قلعه فرود می آمد، حراس و حمریان(?) قصد او کردند و او درمهای فراوان بفرمود پاشیدن تا رعاع الناس به التقاط آن مشغول شدند و چاشنی گیر گریخته به صعيدالاعلی پناهی.

و ناصر چون به چهار فرسنگی مصر رسید، سالار باپیش کش ساوری و علفه و علوفه بی اندازه در حال استقبال کرد و به عهد جدید تازه و به استعداد دلپذیر توسل و تمسک نمود. سلطان بامداد روز شنبه سنه ثمان و سبعمایه به شهر مصر در آمد و بر تخت «الیس لی ملک مصر و هذه الانهار»^{۵۳۱} آرام و استقرار یافت با عزت و تمکینی تمام. سالار روز دیگر دستهای خود محکم بر بسته بر ناصر عرض کرد و گفت: گناه و جنایت من سلطان داند. ناصر گفت: دل فارغ دار و خاطر از غمهای فرسوده آسوده! گفت: توقع به خدمت سلطان چنانست که اجازت عزلت و انزوا و اعتکاف بنده به گوشه حقیر مایه توشه ارزانی دارد، چه امرا کیفیت احوال جریمت و جنایت بنده نیکو می دانند. ناصر او را به موضعی دور مقید و شهر بند کرد، و برغول را چون شیر زیان و نهنگ دمان بر عقب چاشنی گیر بفرستاد تا او را به اکراه بازگرداند. غلامان چاشنی گیر به اتفاق برو حمله کردند و مخدول و مهزوم بازگردانید، و غنایم غارت کرد. برغول شکسته و خسته با پیش ناصر آمد. زن چاشنی گیر دایه ناصر بود شفاعت و زاری کرد. ناصر خون او به دایه بخشید، به شرط آنک هرگز روی او نبیند و به فلان قلعه متحصن بنشیند. بعد از ده روز تأملی کرد، پشیمان شد. قراسنقور را بفرستاد تا او را گرفته بیاورد، و هم در آن شب هفتاد امیر دیگر [را] بگیرد و مقید و محبوس گردانید و غلامان خود به امارت به جای آن امرا نصب کرد. و سالار را باز خواند و کوکبه سواران به استحضر او بفرستاد و او را بیاورد و مقید و محبوس کرد، و بعضی را به تیغ بی دریغ بگذرانید و بعضی را در غزغان به آب بجوشانید و سالار را در برج سبع حبس کرد و غذا و طعام و شراب از او باز گرفت. بیچاره از فرط جوع موزه خود و نیمی از حصیر بخورد و بعد از آن به حسرت و ندامت جان تسلیم کرد و همه ممالک مصر و شام بر ناصر مقرر و موفر(?) شد و قراسنقور را به ایالت و حکومت حلب فرستاد و قرا الحق(?) و ارغون دوات دار را بر اثر او به شام روانه کرد. ایشان به حدود حمص و حما مقام کردند، و چون ناصر در ملک مصر متمکن و راسخ شد و سلطنت برو قرار و آرام گرفت، اتیمور را از راه کینکاج و استشارت گفت: به استصواب من مصلحت ملک تو در آنست که جمله امرای قدیم را دستخوش فنا و پایمال هلاک و بوار گردانی. ناصر او را به حکومت بعلبک و طرابلس فرستاد و یکی را بر عقب او، تا او را بگیرد و مقید و محبوس کرد. اتیمور به ناصر پیغام داد که این گرفت و گیر من ترا آموختم، نخست مرا گرفتی تا تیشه به دست خود بر پای خود زده باشم! ناصر به پاسخ می گوید: چون تعلیم تست به سخن خود برس و به گفتار وفا نمای، و اگر مرا گفته بودی که امرای قدیم را به زشتی بکش، نخست ترا کشتمی! اتیمور درخواست نمود که منست او را پیش من اجازت ده تا مبادرت* خاتونی که منظوره و محبوبه و مربوقه^{۲۵} نماید. به پاسخ گفت: هلا! بعد از یک سال رخصت دهم تا گمان مردم فاسد نشود و ظن خلیق خطا، و پندارند که ترا کشته ام و همچنان کرد و دختر او را به شوهر داد.

* - چنین است در اصل، شاید: مربوبه.

و چون امرای شام قراسنقور امیر حلب و امیر شام جمال الدین [۱] غوش افرم که به دمشق می نشست و امیر عزالدین زردکش و بلبان دمشقی و علاء الدین و غیر هم از مضمون درون سلطان ناصر واقف و مطلع شدند ، به اتفاق کینکاج یکدیگر از شام گریخته، عزم عبور فرات جزم کردند و متوجه حضرت سلطان عالم اولجایتو شدند ، و روز دوشنبه دوم ماه ربیع الاول به محروسه سلطانیه رسیدند و بعد از سه روز شرف تکشمیشی یافتند. مستجیر و مستغاث ، از ظلم و عدوان ناصر نفیر کنان، شمع وش به یک قدم ایستاده و به عبارتی رقیق و استعارتی دقیق بغی و طغیان وجور و کفران او عرض داشتند از قتل هفتادواند امیر و جوشانیدن در غزغان و از حق شرم و از خلق آزرم نداشتن. پادشاه را بر تضرع و عجز و مسکنت ایشان رحمت آمد و بر حال ایشان ببخشود و نام قراسنقور ، آغ سنقور نهاد ، و شهر همدان و مراغه بر سبیل معیشت و رحم ، اقطاع به ایشان داد و فرمان نفاذ یافت تا امرا و نوینان به دفع فتنه و فساد ملک ناصر چریک آماده و مهیا کنند.

ناصر از قصد لشکر آگاهی یافت، او نیز به ترتیب و جهز سپاه مشغول شد. در اثنای تکاپوی بر قلعه قاهره خزانه پر سلاح و سلب یافت از آن خلفای علویه مصر که واضع بنای قاهره بودند. قریب یکهزار خروار از دروع و جواشن و مغفر و تیغ و چماق و رمح ، و همچنین در شهر غور دفینه سی هزار دینار سرخ یافتند از آن قیاصره روم ، که پیش از عهد اسلام بردیار شام مستولی بودند . و حکم فرمان سلطان نفاذ یافت که چریک مغول به حدود التاق مجتمع شوند. و امیر چوپان را به مقدمه روانه کرد و در اوایل ماه جمادی الاخر سنه اثنی و عشر از دارالملک سلطانیه به عزیمت کشاف^{۶۳۱} و دیار شام کوچ فرمود ، با چریکی جزار و کامکار قصد دیار شام و قمع و قهر فسقه فجار کرد به طالع سنبله ، و امیر کبیر ایسن قوتلوق در پی روانه شد. و امیر پولاد چینسانک را به محافظت ثغر دربند و اران و کنار آب کور نصب کرد .

و روز سه شنبه غره جمادی الاخر مولانا جلال الدین عبدالغفاری که افقه فقهای زمان بود به قزوین وفات یافت ، و ریایات همایون روز آدینه نهم جمادی الاخر به شهر معصر رسید . آنجا وصول و اجتماع سلیمان بن مهنا امیر عرب بود مصاحب شحنة بغداد. خواجه محمد به شرف بندگی پادشاه رسید و عزسیور غامیشی یافت و رکوب ریایات همایون به اسم نخجیر و شکار و مسیر به جانب صرح و تماشا و تفرج و روز دیگر فرود آمد و مسهلی تناول فرمود. و چهار شنبه بیست و هفتم شعبان برکنار خابور روانه شد تا صورفرقیسا و وصول امیر چوپان نویان به شرف بندگی و رفتن امیرسوتای به مقدمه چریک و روز دیگر فرستادن قولبوقارا به شهر موصل برای چوب و آلات و اسباب منجنیق و عبور از خابور و کوچ تا حدود فرقیسا . و پادشاه به کنار آب فرات به تماشا و تفرج آمد و بر آب فرات جسر بست تا همه لشکرها بگذشتند ، و ریایات همایون نیز برپی بگذشت .

و روز پنجشنبه پنجم ماه مبارک رمضان وصول و نزول ریایات همایون به قلعه رحبه و حیرکا (?) چریک و آغاز مصاف کردن و جمع کردن هیزم بسیار، و محصور گردانیدن قلعه. و بدرالدین موسی کردی اصل کوتوال قلعه رحبه بود معروف به اورکشی. اهل قلعه چون جد و جهد و جان سپاری چریک مغول مشاهده کردند به زندهار پیش آمدند و به جان امان خواستند و دیگر روز با سر جنگ و پیکار رفتند . مغولان منجنیقها برافراشتند

و به زخم بی رحم سنگ و حجر سور و مبرحه قلعه رحه با خاک راه برابر کردند و غباروار خاک او را به باد هوا بر دادند. باز روز شنبه دوازدهم شوال سنه اثنی عشر اهل قلعه به امان زنهار خواستند ، به استمالت محصوران قلعه یرلیغ و مکتوب منشور فرستادند. پادشاه به زیارت مشهد رحه اقدام نمود ، و روز یکشنبه پانزدهم شوال باز امان خواستند و صلح طلبیدند. به امان از قلعه فرود آمدند . مقدمهم قاضی نجم الدین صالح با تنسوق [و] پیشکشها چون شاهین شاهی و سنقور بحری و عقاب بری ، اسبان طوبچاق از برای تکیشمیشی و ملحوظ نظر اشرف آمدند و به عز سیورغامیشی اختصاص یافته ، و همای آسا در ظل ظلیل از خوف و وحشت و نکبت و بلیت ایام بدفرجام برآسودند .

و پادشاه روز پنجشنبه بیست و هفتم شوال سنه اثنی عشر چون هوا گرم شده و بازار بقاء سرد ، و علوفه و علفه نایافت ، عنان مراجعت با قشلاق دارالسلام بغداد یافت و کوچ بر کوچ می گذشت و منزل بمنزل می نوشت ، تا روز چهارشنبه شوال به دلارام بغداد رسید و به مرحله محول حلول نمود . روز یکشنبه بیست یکم شوال خواتین و اردوها از موصل و دیار بکر برسیدند. پادشاه بمبارکی به تفرج و تماشا در شهر آمد ، روز دیگر با محول رجوع نمود . و اندک مایه عارضه بروجود شریف طاری گشت و مزاج محروس متغیر و منحرف شد. و روز دوشنبه بیست و دوم ذی القعدة بتازگی مسهل فرمود. و روز دیگر مصاحب صحبت و رفیق جمعیت به حمام در آمد و چهارشنبه بیست و نهم ذی القعدة با بغداد استرجاع و انصراف نمود.

و روز پنجشنبه ظهور فدائیان شام بود، و در شهر بغداد چند کس را کارد زدند ، مقدم ایشان سعد الدین علی جکبین (؟) به یک زخم کشته شد.

روز یکشنبه دهم ذی الحجه ایلچیان شهزاده اوزبیک پادشاه الوس جوجی و بلاد قیچاقاشی قایم مقام توقتا و سریر و افسر برسیدند ، مقدمهم کوکتمور گورکان و بانیال و بایوقا. و روز عید اوط ییل او لجامیشی کردند. و حکایت اوزبیک و قصه ابتداء او چنان بود که به آخر عهد توقتاتویجی پسر هر دو وفات یافت و ازو دو پسر یادگار ماندند : مهین بایان و کهین مومکقیای. بایان قایم مقام پدرالوس و چریک می داشت و مومکقیای برو خروج کرد و او را از ملک والوس مهزوم و آواره . توقتا با لشکری جرار خون خوار به استمداد و استنصار او اقدام نمود . مومکقیای بگریخت و جای پدر با زبر بایان مقرر شد . توقتا به فصل تابستان و حرارت گرما بازگشت و پسر برادر خود اوزبیک پسر طغریبیک را با افشه برادر کوچک برسر لشکرها بگذاشت و خود عنان عزیمت با دارالملک و یورت اصلی منعطف گردانید و از رنج راه عارضه ای بر مزاج او ظاهر شد و علت بر طبیعت آمد، و روز چهارشنبه چهارم ربیع الاخر سنه اثنی عشر و سبعمایه به حدود سرای در میان کشتی که از آب اتیل عبور میکرد وفات یافت . پادشاهی نیکو نهاد ، کم آزار ، بردبار ، متحمل ، باوقار و اضطبار بود . بعد از آن امرا و نوینان الوس جلوس یکجا مجتمع شدند. از شاه زادگان قتلغتمور امیر سرای میگوید: ما پسر توقتا را به پادشاهی برمی داریم، چه حقوق پدرش بر ما بسیارست. اما بدان شرط که اول اوزبیک را بخوانیم و به وجه احسن او را از میانه برداریم، چه او خصم ملک است . آنگاه پسر توقتا را بر سریرالوس جلوس دهیم. برین اتفاق کردند . اوزبیک چون خبر واقعه توقتا استماع نمود لشکر بگذاشت و متعجل بیامد . کسی او را از سگالش و مکر و غدر امرای غدار آگاه کرد و سببش آنک او

از امرا بازخواست سلام و ایمان میکرد. مقدّم امرا میگوید: ای پادشاه تو از ما مسلمانی مخواه بل طاعت و انقیاد طلب، چه ما را از یاسا و بیسون چنگزخان چه شکایت که به شریعت کهنه اعراب دعوت میکنی؟ اوزبیک او را هلاک کرد. دیگر امرا و نوینان از کردار مکروه او مستوحش و متنفر شدند و به قصد جان او کینکاج و اتفاق کردند، و دعوتی ساختند که در اثنای دعوت کار او تمام کنند. اوزبیک به طوی حاضر شد و چون دوسه پیالۀ ارغوانی به سماع اغانی بخورد، امیری به برخاستن او به گوشۀ چشم اشارت کرد. اوزبیک متوهم گشت و به بهانۀ قضای حاجت برخاست و برون رفت. آن امیر در پی او بیامد و سگالش مکرو غدر امرا کماهی با او تقریر کرد. اوزبیک برفورپای به تکاور برآورد و بگریخت، و چند هزار کس را بر خود جمع کرد و به قوت و مظاهرت ایشان بازگشت و به قصد ایشان پیش دستی نمود و همه امرا را با صد واند شاهزاده و پسر توقتا بگرفت و بکشت و آن امیر را تربیت و رعایت نمود، و سمیر اسرار و مشیر و همراه خود گردانید و خود بر تخت الوس جوجی خان جلوس یافت و به بشارت اجلاس خود ایلچیان را به جوانب و اطراف ممالک فرستاد.

و درین وقت ایسنبوقا پسر دوا با قان یاغی شده بود و میخواست که اوزبیک با او یار و موافق باشد تا از ساقه کسی قصد او نکند. به او پیغام فرستاد که قان فرموده است که: اوزبیک سزاوار پادشاهی و لایق شهریاری نیست، جای جوجی خان و منصب توقتا به شهزادۀ دیگر تفویض خواهیم کرد. اوزبیک ازین قوارص برقان عاصی و یاغی شد. آن امیر که مقرب و ایناق بود با اوزبیک میگوید که: اگر به رای و موافقت من و مشاورت من کار خواهی کرد با قان یاغی مباش، چه اوسایۀ آفریدگار است و به ایلی و مطاوعت و انقیاد او تو برهمنۀ الوس مستولی و مسلط توانی شد و دایما از جمله آفات و عاهات و بلیات و نکبات اعدای من و آسوده باشی، و ترک دوستی و انقیاد ایسنبوقا و اروغ جفاتای بگویی.

اوزبیک از روی خردمندی رای او پسندیده داشت، و مواعظه و مواعده ایسنبوقا باطل و واهی شد، و اتفاق ایشان منتفی. و در صمیم زمستان به حضرت قان ایلچیان سریع سیر فرستاد از راه مصالحت و مسالمت، و بعد از مراجعت ایشان همچنین ایلچیان به مصادقت و موافقت و مصالحت، به خدمت اولجایتو سلطان فرستاد و به تاریخ دهم ماه جمادی الآخر سنۀ اثنی عشر^{۷۳۱} از راه دربند قبیچقای از ولایت گرجستان با پنجاه سر اولاغ به سلطانیه رسید. مضمون پیغام آنک تو آقای و من اینی، در میان ما آیین موافقت و مصادقت مسلوکست، اگر به چریک احتیاج باشد چندان خواهد بفرستیم، لیکن از بلاد و دیار ایران زمین هر چه به حکم یرلیغ منکوقان حق ماست به کسان ما ارزانی دارد تا راههای بسته گشاده شود و امتعه و اقمشۀ طرفین که بر هم انباشته می پوسند و می ریزند و از جانبین بدان احتیاج است به یکدیگر فرستیم، و تجار و مجتاران برای فواید آمد و شد نمایند. سلطان ایلچیان را بعد از استعطاف و سیورغامیشی و استلطاف اجازت انصراف داد.

و روز آدینه پانزدهم ذی الحجه اثنی عشر، فداییان اسمعیلی به امر ناصر مصر ایتقولی را کارد زدند و در حال جان بداد، و درین سال ناصر اعرج مصر با لشکری به حلب و کنار فرات آمد و امیر سوتای انتهاز فرصت یافت و کلیۀ سپاهیان او براند و بنۀ ایشان غارت کرد. و رکوب رایات همایون کوچ، روزیکشنبه هفدهم ماه ذی الحجه حجۀ به عزم

یایلامیشی محروسه سلطانیه، و رفتن خواجه تاج الدین علیشاه بر عقب اردوها، و روز چهارشنبه بیست و هشتم ذی الحجه وصول رایات میمون به کوشک سلطان آباد همدان، و درین روز پولاد چینسانک به مرغزار اران وفات یافت به یورت قشلاق.

و حکایت ایسنبوقا و پادشاهی اودرالوس چغاتای چنان بود که بعد از حالت واقعه ناگزیر کونجاک، به جای او نالیقو [را] نصب کردند پسر قداقی^{۸۳} بن چغادای که مادرش ترکان دختر سلطان رکن الدین کرمان بود، و علی اغول برادر مهتر ذوالقرنین که صاحب خاص دوا بود. هر دو برادر زادگان نالیقو بودند و اروغ دوا به مکان او منکوب و مخدول و سرکوفته شدند. اورک پسر احنفی اغول بن بوری ابن جغاتای برو خروج کرد و گفت: چگونه شاید که به مکان پسران دوا دیگری به جایگاه ایشان پادشاه الوس باشد و با وجود آب پاک تیمم به خاک مگاک جایز؟ اوروک اغول را به جای او تعیین کردند. نالیقو آگاه شد با کوبه سواران برفت و اروک را بگرفت و در حال هلاک کرد. و چون بر اعدا ظفر و نصرت یافت از اروغ دوا اندیشه مند شد، با ایناقان و مقربان دولت مشورت کرد که تدبیر مصالح مملکت و الوس ما در آنست که اروغ دوا را بکلی براندازیم و نسلشان منقطع و منصرم گردانیم. از جمله امرای مشاورکرای، ایناق بن بخشار در حال کبک پسر کهین دوا را اعلام کرد که خود را از شرّ مضرت نالیفو نگاه دار که به قصد استهلاک همه دوائیان متشمر و منتهزست. کبک متحیر و مدهوش ماند و از بیم و هراس و خوف و باس او به خانه اوزن بهادر درآمد گریان، و نالان و از نکایت دهر و ایام بدفرجام استعانت و استیمان نمود، و به اذیال اوزن تمسک جست و کیفیت قصد و ماجرای نالیقو ایراد کرد. اوزن بهادر را برو رحم آمد، به نصرت اووخذلان اعدا و سوگند مغلط خورد که تا جان نازنین در تن روان باشد، ممد و معاون کوبک باشد، و با او کینکاج کرد که من با صد سوار خاصه، و کبک و ابوکان برادرش با دویست سوار به دفع اعدا مجتمع و متشمر شوند. اوزن بهادر گفت: مترس و مهراس و فردا به طوی نالیقو در میای و منتهز فرصت باش تا من بگاه از طوی بیرون آیم و تو از چهار جانب اردوی نالیقو آتشها بیفروز تا خصمان به آن مشغول شوند، و ما با سیصد نوکر چالاک بر اعدا زنییم و همه را براندازیم. همچنان کردند و بر نالیقوی مست طافح بر تخت خفته ظفر یافتند، با جمله نوکران و پسران بکشتند. با دستور نقره که مدبر بود او را بر تخت نشانده، نیز هلاک کردند و همه امرا و لشکرها روی به کوبک نهادند و پادشاهی الوس جغاتای به زخم تیغ برو مقرر و مفوض شد.

بعد از سه روز خبر وصول یاغی متواتر شد که توکما پسر کیوک و شهزاده چاپار با سی تومان چریک قاصد جان کبک می رسند. کبک با عساکر خود از مرحله قناس روانه شد و به طورمای فرود آمد. در آن موضع توکما و چاپار یا سامیشی سپاه کرده [و] برکبک زدند و از جانبین جنگی صعب و نبردی سخت برفت. کبک منهزم و مضطرب شد و چریک او به جهات و جوانب متفرق گشتند. علی اغول برادر ذوالقرنین با لشکری بزرگ در اوزکند بود با ارق امیر هزاره هر دو با همه سپاه خود به مدد کبک متربک شدند و شیخ تیمور پسر مبارکشاه با سپاه خود نیز مدد و معاونت نمود و به اتفاق بر عقب توکما برفتند. فریقین را در قناس ملاقات افتاد. بعد از ملاقات مصادف مصاف شدند. توکما منهزم با قلاوز به بلاد ترکستان درآمد و ایل توقتا شد. کبک یک هزار سوار اختیار [و] برپی تو کمای بفرستاد. به فصل زمستان به توکمای رسیدند و او را بگرفتند و بکشتند

و بهارگاه بازگشتند و درین سروقت نوبت دولت به شهزاده خیشانک رسیده بود و در مسندالوس قانی متمکن و مستقر شده ، به چاپار پیغام داد و او را به انواع اصطناع و احسان و سیورغامیشی اختصاص فرمود و جای پدر به وی تفویض کرد که مقدم و سرور برادران او باشد.

چاپار با هفت هزار سوار و هزار و پانصد سر اولاغ با برادر « بابکجار » متوجه حضرت قان شد ، وقان دختران او را به امرا داد ، و خواتین را با یورتهای خود اجازت انصراف و استرجاع . و کبک پولاد گورکان را به رسالت به درگاه قان فرستاد و عرض داشت که نالیقو منصب پدر ما نهب و غصب کرده بود . من به قوت خدای بزرگ و دولت قان از او انتزاع نمودم ، و توکمرا نیز چون یاغی وعاصی شد برداشتم ، بعد از این کوچ قان خواهم دادن . قان آن را پسندیده داشت و او را سیورغامیشی فرمود .

و چون سریرالوس مملکت جغاتای برکبک قرار گرفت ، علی اغول را که مدد و معاونت او تا به جان کرده بود و روان رفته را با تن پیوند داده نیکو بنواخت و ایالت و امارت دیار ختن به وی ارزانی داشت و تمامت حدود ترکستان به رای و کفایت او منوط کرد . بعد ما که از هفت یام گذشته بود ، بر اثر اوکوکبه سواران بفرستاد تا او را بر سر راه با نوکران به خواری و زاری بکشتند و بر خاک راه انداختند . چه مردی شجاع بهادر و دلاور بود از فتنه و بلغاق او می ترسید .

و کبک چون سریرالوس را مستخلص و صافی کرد پیش ایسنبوقا برادر مهین که بر جماعت تکودریان و سرحد هندوستان حاکم و سالار بود پیغام بشارت آمیز فرستاد که سریر و افسر مملکت را از شوایب کدورت صافی گردانیدم و همه دشمنان را برانداختم و تخت را برای تو مسخر و مستخلص کردم . باید که در حال روز را تا شب ناگفته روی به تخت گاه دولت نهاد ، و چریک والوس را بداند که مدّتی مدید است که سریر و افسر بی نوکر و خداوند مانده است . ایسنبوقا از مژده این بشارت حیات بخش خواست که از بدن مستعار پرواز نشاط و اهتزاز کند . ایتقول برادر کهین را به جای خود بر سر تکودریان نصب کرد ، و از یورت بینی گاو بر صوب آب آمویه روی به تخت گاه چغادای و قناس نهاد ، و چون برق لامع و شهاب ثاقب کوچ بر کوچ می رفت . چون به حدود مرکز دولت رسید ، کبک در حال با ارکان دولت او را استقبال نمود . و چون بهم رسیدند چنانکه رسوم و عادات اروغ چنگیز خانست همه کلاهها از سر برداشتند و کمرها در گردن انداختند و شهزاده ایسنبوقا را بر سریر ملک والوس جلوس دادند ، و او چون مستقر سریر ملک شد برادر کبک را به محافظت بلاد فرغانه و ولایت ماوراءالنهر فرستاد و حدود کش و نخشب . و او در آن حدود یایلامیشی می کرد تا زمان آشوب و فتنه و بلغاق ، و همچنین در شهر این سال امیر ترمناس را بفرستادند به ولایت روم تا قورمیشی پسر قبغورتای را که حدت و طیش و جنون بر افعال او غالب و مستولی بود و یورت او به مرحله زمین موش از حدود دیار روم ، با چهار پسر معتبر به حکم یاسا رسانیدند ، و در جمادی الاولی سنه اثنی عشر بازگشت .

ذکر حوادث محرم سنه ثلاث و عشر و سبعمایه هلالی

موافق بارس ییل ترکی مغولی

درین سال یایلامیشی به سلطانیه کرد و قشلامیشی به نیم مردان مازندران، رکوب رایات همایون سلطان عالم روز دوشنبه از ماه صفر که سر سال شهزاده جهان و زبده خلاصه زمان ابوسعید بود از مرغزار چیمچال کوچ کرد و نخجیر کنان از مرغ انداختن و شکره براندن و گوی باختن و تکاور تاختن تماشاکنان منزل به منزل می گذشت و فراز و نشیب می نوشت تا روز سه شنبه شانزدهم صفر سنه ثلاث عشر به شهر سلطانیه به یورت یایلامیشی نزول فرمود.

و همچنین روز یکشنبه شانزدهم ماه شوال سنه ثلاث عشر شیخ عز الدین علی جمال کاشی وفات یافت به شهر کاشان، که مقبول سلطان جهان و امرا و وزرای زمان بود و حسیب و نسیب ایام. و به ایام جوانی و عنفوان زندگانی که خلاصه اما نیست وزارت و استنابت صاحب بهاء الدین محمد جوینی کرده و از سر اختیار نه به اضطرار ترک دینی دنی و بی گرفته [گفته] و روی به کار آخرت و معاد آورده، و جمله اموال و اسباب و مقتنیات بر خیرات و صدقات صرف و خرج کرد و هر چند پادشاه عالم خواسته که برای سفره فقرا و مساکین او را عطیه ای بخشد که وجه معیشت او باشد قبول نکرد.

و روز پنجشنبه سیم ربیع الاول وصول شهزاده اولجتای و شیرین ایقاجی از قشلامیشی به جانب اران، و روز دوازدهم ربیع الآخر رسم بنا افکندن ایوان بزرگ و طنبی بهشت آیین بنیاد نهادن. و روز پنجشنبه ششم جمادی الاولی طوی بزرگ در قلعه و شرف تکشمیشی یافتن ایلچیان شهزاده ایسنبوکا و اکلوکای دادن ایلچیان را، و حکایت و قضیه ایشان برین منوال ممهّد یافته که علفخوار داود خواجه پسر قتلغخواجه در حدود گرمسیر غزنین برکنار آب سند بود واقصی حدود شبورقان قائم مقام پدر در آن علفخوار یایلامیشی و قشلامیشی می کرد و تیمور گورکان پسر اباجی داماد دوا و بقایای تکودریان با برادر لکمیر بدان حدود علفخوار می کرد و از زمره یاغیان دولت بود و از لشکر داود خواجه در رنج و گزند و اضطهاد به حضرت اعلی پیغام داد که اگر لشکریهای مقیم خراسان مرامدد و معاونت نمایند داود خواجه را ازین یورت ازعاج و انهزاع نمایم و بلای او از این دیار دفع کنم و آواره از آن نیمه آب آمویه گذرانم. و بعد از آن [با] بیست هزار سوار جرّار که سپاه و چریک من اند به کوچ دادن و تمهید بندگی قیام و اقدام نمایم. از حضرت مأمول او به اجابت مبذول آمد و حکم نافذ شد که از لشکریهای مجاور آنچه مقدور و میسر باشد مدد تیمور گورکان نمایند و در مستهل شهر سنه اثنین و عشر (؟) و سبعمایه^{۱۳۱} شهزاده میتکقان با لشکر خراسان به اتفاق مدد و مساعدت تیمور گورکان ناکام بر سر داود خواجه تاختند. او را قوت مقاومت و نیروی مصادمت ایشان نبود. روی بر تافتند و از آب آمویه عبور کردند. اما تا سه هزار کس در آب غرق شدند و تیمور و میتکقان خانه های ایشان و بنه بغارتیدند و طوق و کهور کای بیاوردند. تیمور اظهار ایلی و بندگی کرد و طوق و کهور کای یاغی به بندگی حضرت فرستاد و در سنه ثلاث عشر پیش یاساول در آمد و داود خواجه شکسته و منهزم. به عم زاده خود

ایسنبوقا ملتجی شد و به دفع عدو ازو مساعدت طلبید. ایسنبوقا را مهرصلت رحم در جنبش و حرکت آورد. برادر خود کبک را با ییسور پسر توقاتی‌مور و جنکشی پسر ییسور بزرگ مصاحب داود خواجه به دفع معرت اعدا بفرستاد ، تا از پنجاب آمویه بگذرند و داود خواجه را در مستقر عز خود قرار و آرام دهند. و ایشان در اواخر رمضان ثلاث و عشر از پنجاب آمویه عبور کردند. و سلطان ییساوول امیر الامرای خراسان در آن هنگام به زمستان گاه مازندران اقدام نموده. و بکتوب پسر الدونویان با امیر رمضان بیتکجی که یورت ایشان بر آن طرف مرغاو بود بر مقدمه بودند ، از استماع این اخبار ایلچیان را به اعلام وصول یاغی به سلطان ییساوول و دیگر امرا متواتر کردند، تا به دفع خصمان خیره و اعدای چیره آماده و مجتمع شوند .

از مازندران امیر ییساوول با امرا و نوینان به اندفاع یاغی مستوفر و مستعجل بیامد و یاغی باغی طاغی پیش از اجتماع امیران خراسان تاخته بود ، و بیکتوب و رمضان را شکسته و منهزم گردانیده و بنه و اغروق ایشان پاک غارتیده و ولایت فرو گرفته و متمکن و مستظهر نشسته. و قراولان یکدیگر را دیده و دعاوی شنیده، و چون یاغی طاغی به عدد و مدد افزون بودند و قراولان ما کمتر، بازگشتند، و به امرا پیوستند. یاغی باغی چهار ماهه علوفه با خود داشتند. ایشان را از غنایم و اموال ربوده چون گله و رمه و سلاح و سلب و کفاح چندان حاصل آمده که مستغنی گشتند و متمکن و مطمئن شدند و چون بر خلّو عرصه دیار و خفت و قلت اعوان و انصار و کسر قوت سپاه آگاه شدند، دندان طمع به ملک ایران زمین تیز کردند .

سلطان عالم از جرأت و جسارت خصمان چیره آگاه شد ، روز سه شنبه پانزدهم جمادی الاولی از دارالملک سلطانیه به عزیمت قشلامیشی مازندران و خراسان روانه شد و کوچ بر کوچ می رفت و منازل و مراحل می نوشت تا به مرغزار نیم مردان مازندران رسید . مرغزاری چون خلد برین متنزه به انواع ریاحین و چشمه ها چون ماء معین ، نزول فرمود. و میخ خیمه اقامت آهین کرد . و روز سه شنبه سیزدهم رمضان به جانب سلطان دوین نهضت فرمود. و پنجشنبه پانزدهم رمضان عقد نکاح شاه ملکی دختر سلطان ییساوول به پیر حامد پسر بولاد چینسانک بود، به صداق قالین شش هزار من ابریشم . و روز پنجشنبه بیست و نهم رمضان اولجتای دختر اباقا خان را به امیر شمس الدین آقسنقور دادند و به صداق سی تومان زر رایج^{۴۱} (؟) ، و روز دوشنبه هفدهم شوال افتادن آوازه یاغی در افواه مردم که از آمویه عبور کرده اند ، و رکوب صاین ایاجی و بوکاول و سپاه خراسان ، فرمان پادشاه نفاذ یافت تا ممالک ایران را یاسامیشی کنند. از صواحب عظام طایفه ای از اهل دیوان بزرگ نامزد شدند.

و روز سه شنبه بیست و پنجم شوال سلاله وزارت و غلاله امارت خواجه علاء الدین هندو که به پنج پدر وزیر زاده بود به یاسامیشی دیار کرمان و کنار ساحل بار نامزد شد. و خواجه عزالدین قوهکی را به ممالک فارس تعیین و جلال الدین پسر رشیدالدوله به یاسامیشی خطه عراق مقرر ، و فخر الدین احمد تبریزی را از قبل خواجه تاج الدین علیشاه به تومانات آذربایجان و اران نصب .

و درین هنگام ملک عزالدین عبد العزیز بن جمال الدین ابراهیم سواحلی که عامل فارس و حاکم شیراز بود یاغی و عاصی شد. از اردو آشتو شحنة دیار فارس را بر عقب او به

پارس فرستادند . و او التجا و استیمان به سواحل برد . و سبب این وحشت یکی جمال الدین بن نعیم بن عبد السلام بود، داماد شیخ جمال الدین ابراهیم که او را از دیوان بزرگ حکومت و ایالت بعضی از دیار و بلاد فارس داده بودند و او مباشر آن شغل گشته . ملک عزالدین او را به دست همشیره خود که زن او بود داروی مسموم داد و هلاک کرد .

و قصه او از ابتدا چنانست که ملک عزالدین عبد العزیز والی بلاد فارس به سلطانیه آمد و به تعهد و تکلف امرا و اقامات وزرا او را اخراجات فراوان بیفتاد ، و مالی وافر صرف و خرج شد و قروض متراکم جمع ، فریاد «الاطاقه لنا اليوم»^{۴۱} برآورد . و از درد بی درمان چون مار بر خود می پیچید و گریز را می بسیجید، به گاه مراجعت تفصیلی به مبلغ سیصد تومان قروض بتفاریق نوشته و نموده که ازین مبلغ سی و پنج تومان به خزانه عامره پادشاه رسیده ، باقی همه به رشوت امرا و خدمتی وزرا رفته است، و در غیبت خود به دست یکی از اینقان حضرت به پادشاه عرض کرده تا مگر از حال بغی و ظلم و فساد و طغیان امرا و وزرا در ملک آگاه و بیدار شود و ازیشان به این قسط از جمله بلاد و ولایات بطلبد و ملک عزالدین به استجازات و استیزان با فارس مراجعت نمود . چون به سرحد فارس به مهیار و کومیشه رسید، دست ظلم و تطاول به مصادرات و مطالبات بی توجیه بر رعایا بگشاد و هرچه ممکن بود از نهب و سلب بستد و چهارپایان ایشان براند و چون به حدود شیراز رسید رعایا را از مؤاخذت و مطالبت هیچ دقیقه نامرعی نگذاشت و مردم را چون عصیر بیفشرد . چون خبر او به آشتو شحنة پارس رسید طغیان و عصیان ملک عزالدین عرض داشت . به استرجاع او ایلچی یزی (?) برای صدق و کذب این دعاوی بفرستادند، تا ملک عزالدین به اعداز پوسیده تمسک نمود که بعد از یک سال ملازمت و ریاضت اردو با تراکم قروض متراکم متکاثر ومتقاضیان متوافر در عقب چگونه بازگشتن ممکن بود ! ایلچیان نادم و خایب بازگشتند و ملک عزالدین ساز گریز گرفت . باز از حضرت اعلی آشتو شحنة را به مؤاخذت او با باد شمال هم عنان کردند ، مانند عقاب بر هضبات و عقبات جبال و قفار بر عقب صعوه (?) پران، چون به یک منزلی شیراز رسید به دیه کرک ، ملک عزالدین از قصد و وصول او آگاه شد که علی الصباح به گاه اذان صیاح به شهر می رنند . بفرمود تا آن شب حارسان مردم را از دخول و خروج منع کردند و نگذاشتند که از جای خود کسی بجنبد ، و از اول شب بنه و اثقال و اموال و قماش و متاع و متعلقان به جانب ساحل روانه کرد ، و صبحدم خود با کلید دروازه ها بر عقب روانه شد . بامداد پگاه آشتو شحنة به ظاهر شهر رسید . دروازه ها بسته یافت و راه خلاف و نزاع گشاده ، دیوار سور را نقب زد و به سوراخ در شهر رفت ، از آن گروه خبر و اثر نیافت و بر پی او رفتن نیارست ، با اردو مراجعت نمود و پادشاه چون بر احوال او اطلاع یافت عزالدین قوهکی را به یاسامیشی فارس فرستاد .

ذکر شرح بعضی از وقایع ملک عزالدین و پدرش شیخ جمال الدین

با ولایه جزیره هرمز و سواحل دریا به عهد دولت اتابک مظفر الدین

ابو بکر بیض الله غرته

والی هرمز محمود قللهاتی بود و بر قاعده مألوف مال مقر [ر] را با سلاطین کرمان جواب

می گفت. بر وفق ایثار و اختیار خویش، و با آنکه چرخ سخت بازوی تیر شست در کمان عمرش اغراق کرده بود و پشتش مثل کمان ابروان دلبران نزدیک زه آورده، شوکت بآس و دلاوری او اظهر من الشمس و ابین من الامس بود، و جهازات و دوینجات فراوان مشحون به سپاهیان [و] [تجار و قبال جاشو ناپاک که عفاریت جن از چالاکی و بی باکی ایشان بر حذرو خطر بودندی، و تمامت سکان جزایر از اقدام و اقتحام قصد او مستشعر. چون تهوّر و تغلب او رای اتابکی را معلوم شد، دایم محافظت دولخانه قیس نمودی و از خواص درگاه معتمدی را به ایالت آنجا نصب کردی و لشکری آراسته مرتب و مهیا داشته و معتمدان برای ادّخار غلات و ترتیب انواع اسلحه و مصالح جهازات از الواح و اسطیان و کلکل (؟)^{۲۱} و دیگر مؤنات گماشته و خود بنفسه علی مَرالساعات از متجددات متقلبات قیس متحیر بودی و برکماهی صادرات آنجا واقف و ناظر.

به موجبات این مقدمات که تمهید یافت، محمود قلهاتی دولخانه را قصدی نتوانست اندیشید. اما بعد از واقعه سلجوقشاه انتهاز فرصتی کرد و به یک رکضت قیس (؟) را مسخر و مستخلص گردانید در آن وقت سونجاق به پارس بود، بالشکری به دفع او، و رایت را به نزع خافض منصوب گردانید، و سفینه قالب محمود را بتندباد اجل در هم شکست و در دریای فنا غرق شد. پسر او نصرت جای پدر بگرفت و خزانه و لشکر تصرف نمود. تا چند سال برین حال شب در پی روز باز روز از پی شب کر و فر می نمود. نایره رشک و حسد برادرش رکن الدین مسعود اشتعال و استعلا یافت. تا در وقتی که نصرت عارضه مزاجی داشت، چون بلا برسر او تاخت و موکل اجل را افناء او نصرت داد، و به تیغ بی دریغ سر برادر برداشت و احیاء سنت قابیل در حق هابیل تقدّم نمود، و زنش بانو را که درزهد و عفت رابعه دور و دور از آیداء و جور بود بر پی شوهر فرستاد و فرضه هرمز را به استیلا و قهر فرو گرفت. از ممالیک او بهاءالدین، ایاز تائی و فائز بر عاقبت محمود حسن وفای ولی نعمت از فرط دلاوری و شجاعت که رجولیت اشخاص ازین دو خصلت کمال می پذیرد، رخصت ضعف و عجز نداده بالشکری آراسته قاصد رکن الدین مسعود شد و بر اعدای منحوس مسعود آمد. او را منهزم و منزعج کرد و پسرش را از بام قصر فرو انداخت و زن او را مأسور و هرمز را مستصفی گردانید.

علی هذا از طرفین ماده این معادات و مضادات دم بدم تضاعف و تزايد می گرفت و امداد قصد و مکاید ترادف می پذیرفت. در شهر سنه اثنی و تسعین و ستمایه رکن الدین مسعود از نزد سلطان جلال الدین کرمان لشکری آورد و بهاء الدین ایاز را از عاج و ادراج کرد و اسباب و اموال او غارت. او با چند عدد دوینج به جزیره قیس آمد و به ظل تربیت و جوار مرحمت ملک جمال الدین ابراهیم توسل نمود، مورد او را به اعزاز و اکرام تلقی کرد و مصادقت و معاهدات استحکام پذیرفت. او را بالشکر در قیس جای داد و هر سال دوازده هزار دینار سرخ اخراجات سپاه او از مال خاصه تعیین کرد، و او به مظاهرت و معاونت ملک اسلام لشکر کشید و مسعود را بعد از مقابله و مصادقت منهزم گردانید و به طرف جزیره لارک و جنوب برون رفت، و چون دانست که قیس از سپاه خالیست عطفه کرد و بالشکر آنجا کشید و دست به غارت و نهب برکشید و از زر و مناصفه^{۲۲} ابریشم و دیگر قماش و متاع ملک، و از آن تجار اقطار و امصار افزون از دویست تومان مال بر بود. و باز چون باد بهار بر روی دریا روان شد و از آن غنایم بی اندازه کار اورونق و

طراوت تازه یافت. اما کوکب طالع مسعودی چون قمر در طریقه محترقه بماند. [ایاز] از طرف فرضه هرمز رسید و خطبه و سکه به نام ملک فخرالدین احمد بن ابراهیم الطیبی مزین و موشح گردانید، و به حکومت امر و نهی و قبض و بسط اشتغال نمود و جاده مطاوعت و معاضدت مسلوک داشت.

در شهر سنه خمس ملک برای احتیاط مصالح و مناجح آنجا^{۴۱} عازم آن طرف شد. و از اتفاق میان او و ایاز به اغراء غمازان وحشتی و کدورتی قایم بود. چون ایاز تفرس قصد خود کرد به مشافهه و مراسله اظهار صدق و اخلاص و مطاوعت می نمود که بنده خود را در زمره عبید و مخلصان سدید منخرط می داند، اما اگر خلاف توقع قصد از جاع خود را مشاهده کنم بضرورت جانب سعی و جهد مهممل و معطل نگذارم و در نظر حاکم عقل و عرف معذور و مشکور باشم.

بیت

سر در خطر است نیست کار بازی
در جان سخن است نیست کوچک
سخنی و نیز ملک فخرالدین را به اعتماد سپاه جاشو با ما محاربت اختیار کردن مصلحت نباشد، چه جاشو بر خلاف هوا^{۴۱} و رضای من دم نیارد زدن تا به تیغ زدن چه رسد! باری این نصایح عتاب آمیز را هیچ تأثیری نبود. در میانه روز ناگاه از متجندة طرفین بعضی حرب و نبرد در پیوستند و چندکس به قتل آمدند. طبل جنگ در خروشدن، و مردان کار در جوشیدن و کوشیدن آمدند. زمره سپاه جاشو چون کوکبه ایازی را از دور مشاهده کردند، تیغ غدر و بغی در لشکر ملک پیوستند و خلقی بسیار تلف و شمشیر را علف گشتند و باقی راه هزیمت و گریز گرفتند، و این وقعه در روز ششم رمضان سنه ست و تسعین واقع گشت. بهاءالدین ایاز با وجود قدرت بر قاعده معتاد به ملک پیوست و به اطفای مشعله مشغله لشکریان خود که فتنه در سر داشتند شروع نمود و حرمت حقوق ولی نعمت را با شرایط آداب رعایت کرد و با آنک در مبادرت به مقابله مادی نبود فراوان تواضع و تجشع نمود و تمهید استعداد کرد و ملک را اجازت انصراف داد در مستهل شهر سنه ست و تسعین.

و چون از حکم یرلیغ مقاطعه ممالک بر و بحر فارس بر ملک جمال الدین مقرر و مفوض گشت، حکم فرمان نفاذ یافته که با چریک مغول و مسلمان به فرضه هرمز روند و ایاز را که دعوی ایالت به استقلال و اصالت به استبداد می کند بگیرند. رکن الدین مسعود به استماع این اخبار بشارت آثار حیاتی تازه یافت و مستبشر به ملک پیوست و متقبل و متکفل شد که او قاید لشکر باشد و به حکم آنک: «هو اعرف بشمس ارضه»^{۴۱} این مهم را او کفایت کند. این التماس رقم از تضا یافت و بدین التزام موجبات وحشتی که از جانبین هنگام قصد قیس سبقت یافته بود نسبا منسیا نداشت. ایاز چون از مواضعه و معاهده خصم قدیم آگاه شد مکتوبات به پیغام آنک: زنهار بر گفتار مسعود اعتماد نفرمایند متواتر کرد، و به چنین صیدی که به پای خود در دام مرام آمد مؤاخذت او را غنیمت شمردند، تا بنده به صوب خدمت و شرایط بندگی قیام نماید. و چون داعیه فتنه و فساد او از میانه منقطع شود به هر چه اقتضای رأی و هوای بود کمر امتثال و ارتسام بندد.

این سخن که محض شفقت و صدق اخلاص بود بر غرض و مکیدت او حمل افتاد و بیست تومان زر در مصالح انفاذ چریک مغول و حشم ترکمان و شول و رجاله صرف و خرج شد و به راه جنگ به فرضهٔ هرمز فرستاد و خود عازم قیس شد تا از جوانب و جهات او را مشغول و مشوش دارند. بهاء الدین ایاز چنانکه مقتضی حزم الرجال باشد مستعد پیکار گشت و دوینجات فراوان را به رجالة جاشو تعبیه کرد و جهازات را به ذخایر بسیار آماده داشت و به توکل عنایت ایزدی سفاین را بر روی آب روانه کرد و بر قاعدهٔ معهود بر زبان رسولان پیغامهای لطف آمیز می فرستاد و التماس صلح که معلوم نجات باشد میکرد. چون ملتمس و نصایح به اجابت مقرون نشد دل بر بودنیها نهاد و دیدهٔ اعتبار بگشاد و مستعد مناجزت شد.

بیت

در آن کوش تا جنگ باز افکنی
و گرچند دانی که
شان بشکنی

وگر زانک چاره نباشد زجنگ
لختی درنگ
جگر باید آنجا و

ایاز در میان آب مقابل جهازات سپاه ملک ایستاده بود، لنگر کرد و آرزق نفقه لشکر او سپری و متمادی شده بود. ناگاه از طرف قیس دو جهاز شاحن (؟) ^{۶۴۱} به زاد و نفقه وقوت برسید ایاز هر دو بگرفت و از معتمدان و حافظان جهاز بعضی را به تیغ گذرانید و با آنکه آن را از روی تفاؤل فاتحهٔ ظفر و نصرت انگاشت. باری از جهت ذخیره فراغی حاصل آمد، اما لشکر ملک در زحمت تنگی و قوت بودند، ازین جهت بعضی تخلف کردند و گریخته و باوطن خود رفتند. ملک اشارت کرد تا فریقین بر هم زنند. چون جهازات بر روی آب روانه شدند، ایاز با جاشو کناره گرفت چندانکه جهازات ملک در مضیق خود را ندید [ند] پس دوینجات را که در سرعت و سیر بر روی آب مرافقت جیاد سوابق دارند از عقب ایشان در آمدند. نه مجال اقامت یافتند و نه امکان مراجعت. ایاز تمامت جهازات را دستگیر کرد و اکثر آن لشکر را به تیغ بی دریغ بگذرانید و به نیش عقرب گذار خنجر نکرد، هم در* مثال، همه را در جوف بطن الحوت یونس وش جای داد و بر آن پسندیده ^{۲۷} حال بعلاوه قاصد فرضهٔ قیس شد و بگرفت و سه شبانه روز غارت کرد و قصر را محاصره داد و فیروز و کامیاب با مال و غنائم بی حساب با فرضهٔ هرمز آمد و ساکنان قیس تا دو ماه بیکبارگی جلای وطن و ترک مسکن کرده به سواحل پناهیدند و ناموس آنجا بکلی شکسته شد، و مع هذا کله، موسم وصول جهازات معبری ^{۲۴۱} بود، ملک از اندیشهٔ قصد معبریات متوزع خاطر و منقسم ضمیر شد. رسولی به ایاز فرستاد وسلهٔ عقد تواصل و مصالح متبرّم گشت، و حبال قتال و جدال منصرم. ایاز جهازات را بعضی باز فرستاد و با معدودی چند مردود به فرضهٔ قیس رفت و با ملک فخر الدین تجدید عهود و میثاق کرد و با مرکز دولخانه معاودت نمود تا بعد از چند سال که جمال الدین ابراهیم نماند و پسرش ملک عز الدین یاغی و عاصی شد و عاقبت ایاز نیز نماند. و کردانشاه پسر مسعود به جای او بنشست، چه پدرش مسعود هم نمانده بود. ملک عزالدین به تاریخ سنهٔ ست و عشر و سبعمایه غوص خوروسیف به تقدیم رسانید و سیصد نهال مروارید

خرد و بزرگ که مبلغ شش هزار من باشد به دست او افتاد و او از آن خواسته ناخواسته و وجوه یافته بیست هزار مرد جنگی و بهادران درنگی از شول و ترکمان جمع کرد و در جهازات و دوینجات عزم فتح فرضه هرمز جزم، و با دویست عدد کشتی مشحون به مردان کارزار و آلات حرب و پیکار پیرامون جزیره جرون فرو گرفت. و باملك هرمز کردانشاه پسر مسعود بن محمود بکرات مصاف داد و از جانبین گروهی انبوه کشته و خسته شدند. عاقبت سلسله تصالح و تسالم منعقد گشت، به شرط آنک هر یک در کشتی ماند و همدیگر را ببینند و به مشافهه و محاوره هم مستأنس شوند.

ملك عزالدین می خواست که به این حیل و خدیعت خصم را در دام بلا آورد، تیغهای مسلول در ریسمانهای جهاز فرمود بستن و در آب غرق کردن. چون جهازات به موازات یکدیگر رسیدند، فریقین اندرون سفاین تفحص و جستجوی نمودند خیلان ملك عز الدین، کردانشاه را به قهر و استیلا در کشتی خود کشیدند و در حال مقید و محبوس کردند و طبل ظفر و نقاره نصرت فرو کوفتند. قوم فرضه هرمز دستها به تیغ و تیر یازیدند و گروهی انبوه را چون نهنک تیر باریدند و نعره زنان از سر وجد و نشاط می گفتند: از میان ما یک کس کم گیر، تا جان در تن و روح در بدن باشد، فرمان تازی گویان نکنیم! و ملك دینار را از مکران بیاوردند که از اقربا و انسب کردانشاه بود و به پادشاهی خود و حکومت فرضه هرمز و جرون نصب کردند، و هر یک مطیع و طوع رزم ملك عز الدین را اختیار کردند و از حکومت و ایالت و ریاست اعراب ظالم غاشم جابر ضایر، عار و استنکاف می داشتند. لاجرم تجار و رعایا همه بر ثبات دولت عجمان اقبال می نمودند و زوال ملك عز الدین به دعا و نیاز از خدای می خواستند.

و ملك عز الدین با جهازات همچنان در دریا به اندیشه استخلاص هرمز می بود، و از اتفاقات حسنه بعد از سه ماه از مؤاخذت و گرفتاری کردانشاه، شبی بادی عواصف از مهب غیب وزیدن گرفت که تأیید یمن یمن داشت و جهازات ملك عز الدین را تمامت در دریا پراکنده و متفرق گردانید و کشتی کردانشاه با صد نفر موکل که حافظ و ملازم او بودند به در جرون به خانه خود افتاد و بی منت کس به سلامت با مقر عز خود رسید و ملك دینار را نواخته پا سر ملك خود مکران فرستاد و ایالت و حکومت فرضه هرمز کردانشاه را به تازگی عفو و صفوا میسر و مسخر شد. و باز ترتیب و ساز رزم و عدتی تجهیز حرب کرد و سفاین که از جهات و جوانب دریا باز می رسیدند مر مدد و مساعدت خود نگاه می داشت. و ملك عز الدین نادم و خایب و خاسر با فرضه قیس افتاد و باز به ترتیب سپاه و تجهیز سلاح و کفاح مشغول شد.

و کردانشاه در شهر سنه ست و عشر و سبعمایه به جزیره جرون وفات یافت و چهار پسر بگذاشت. مهتر بهرام شاه به جای پدر به پادشاهی دو سال نصب شد. بعد از آن در سنه ثمان و عشر و سبعمایه امیریوسف داماد کردانشاه زن و دو پسر او را بکشت و جای او بگرفت و حکومت سواحل هرمز برو مقرر شد. و در غیبت ملك عز الدین از اردو زین الدین علی عبد السلام را که بازرگانی متمول معتبر بود بامال و خواسته فراوان به حکومت فارس و دارملك شیراز فرستادند تا در شهر سنه خمس و عشر که میان امیر توقماق و خواجه تاج الدین علیشاه مناقشت و وحشتی قایم بود، و چون این خبر به وی رسید بفرمود تا طبل بشارت بزدند و شادی و افراح و ارتیاح نمودند که توقماق را منکوب و مخدول گردانید.

چون امیر توقماق برین حال اطلاع یافت به پادشاه عرض داشت که زین الدین علی سه چماق و شش تیر به نام پادشاه به دروغ بر شیرازیان عرض کرده است . پادشاه به غایت برنجید و فرمان نفاذ یافت تا او را گرفته ، آوردند و به شفاعت خواجگان ازین ورطه غایل و سخط پادشاه خلاص یافت، اما مالی فراوان به امرا و وزرا صرف و خرج شد، و از آن خوف و بیم و تیمار بیمار شد و در شهر یزدوفات یافت و به جریدان (۴) مدفون شد، زنخدانش به حسرت مال و جاه که بگذاشت بسته شد .

با جاده سیاحت کتاب آیم. روز چهارشنبه بیست و ششم شوال سنه ثلث و عشر وصول ایلچیان از جانب خراسان به استعلام وصول یاغی و رکوب امیر چوپان نویان به دفع یاغی باغی به جانب خراسان ، و روز دوشنبه دوم ذی القعدة رکوب رایات سلطان عالم از سلطانیه به عزم رزم چریک خراسان ، و روز سه شنبه هفتم ذی القعدة وصول اسمعیل بهادر که او را با کرای بهادر یاغی گرفته بودند و از دست ایشان خلاص یافته، و بشارت مراجعت یاغی دادن که چهار ماهه علوفه و آرزق و قوت بیشتر نداشتند و پنج ماه رفته تا از آب گذشته بودند. چون علوفه تمام شد و فرمان ایسنبوقا چنان بود که از مرغزار مرغاو بگذرند، بنابراین تقدیر مراجعت کردند و کرای بهادر را پیش ایسنبوقا اغول فرستادند تا حال خصمان ازو استفحاص و استکشاف نماید.

و در اواسط شوال باز خبر رسید که شهزاده ییسورویرکو^{۴۱} پسر ایسنبوقا اغول با پنج تومان سپاه دل سیاه از آب آمویه عبور کردند. و روز آدینه ششم ذی القعدة از پیش سلطان یاساول ایلچی رسید با سی نفر مرد ترک از چریک یاغی گرفته . مقدمشان قونجاجی جایکشو از چریک جنگشی، و او تدبیر کرد که جنگشی با پنج تومان چریک اکنون به رباط سرخ رسیده باشد و تا مرغاب آمده و پیغام به ایسنبوقا اغول فرستاده تا در رجوع و استقامت چه اجازت فرماید . و روز پنجشنبه دوازدهم ذی القعدة طوی بزرگ و جشن سر سال پادشاه جوانبخت و سلطان پیر رای بود. و روز شنبه چهاردهم ذی القعدة ایلچیان امیر علی از جویین به بشارت مراجعت یاغی رسیدند و رکوب رایات میمون به عزم نخجیر و از آنجا به عزیمت یایلامیشی سلطانیه کوچ کرد و شکارکنان نشاط مند می آمد تا به مرکز دولت رسید .

سال ۴۱۷

ذکر حوادث و وقایع محرم سنه اربع و عشر و سبعمایه

موافق طاوشقن ییل ترکی مغولی

درین سال یایلامیشی و قشلامیشی به شهر سلطانیه کرد و درین سال هر سهام بلا که از قبضه قضا گشاد یافت بر هدف اصابت اجابت کارگر آمد . و روز شنبه بیست و پنجم محرم سنه اربع و عشر وصول ایلچیان اوزبیک اغول پادشاه الوس قبقاقباشی مقدمهم کیخاتو نام ایغور مصاحب چهار امیر بزرگ به صدو پنجاه اولاغ از راه صلح و صلاح و

طریق محبت و مودت . و روز آدینه بیست و دوم صفر واقعه خراسان خاتون به شهر تبریز . و پادشاه به عزم صید و شکار سوار شد . و روز یکشنبه بیست و چهارم صفر به شهر سلطانیه نزول فرمود ، و هم درین روز مولانا هماد الدین شاعر تبریزی وفات یافت به وجهی ناپسندیده ، در گرمابه در حوض گرم رفته بود تا عرق کند ، بعد از یک ساعت متعلقان او را بر سر آب مرده و غرق شده یافتند و اغرقوا فادخلوا ناراً^{۴۱} بر خواند .

بیت

چارده سال و هفصد از هجرت
از صفر بیست و پنج روز تمام

در سحرگه به خطه تبریز
خاص و به عام

مقتدای جهان هماد الدین
رفت بی هیچ شک به دارسلام

و روز سه شنبه بیست و ششم صفر طوی بزرگ و اجتماع امرا و نوینان و اولجامیشی کردن ایلچیان اوزبیک و سیور غامیشی یافتن ، و روز پنجشنبه ششم ربیع الاول مجد الدین امیران قاتل عبدالله قبر تو را به قصاص خون او هلاک کردند ، و روز دوشنبه هفدهم ربیع الاول فداییان شام امیر شمس الدین آقسنقور را کارد زدند اما از آسیب گزند و زخم سلیم ماند و صحت یافت . و روز دیگر از دیار روم ایلچی باد مسیر برسید به استعلام خروج قرمانیان و ترکمانان، اوجهای شام و روم و شهر قونیه گرفتن و متمکن درو نشستن . پادشاه نامدار و خسرو کامکار امیر خسرو عادل چوپان نویان فیروز جنگ را به دفع معرت خروج تراکمه نامزد فرمود، و روز یکشنبه هفتم ماه ربیع الآخر سنه اربع و عشر وصول امیر حسین گورکان و شهزاده اولجتای خاتون از قشلامیشی موغان و اران . و روز چهارشنبه هفدهم ربیع الآخر وصول امیر معظم ایرنجین از محافظت دیار و بلاد خطه روم ، و روز دوشنبه ششم جمادی الاولی رکوب رایات همایون بر صوب ابهر به عزم نخجیر و شکار . و روز آدینه بیست و چهارم جمادی الآخر امیر عزالدین ابوبکر ابهری به سلطانیه وفات یافت و تابوت او به شهر ابهر بردند و آنجا دفن کردند [ند] که بزرگ زاده و اصیل بود . و روز یکشنبه سیم جمادی الآخر اجتماع و طوی بزرگ بود که امیر سونج شهزاده ابوسعید را با پدر سپرد و فلک به دفع چشم «ان یکاد» می خواند.

بیت

هزار سال زیادت از آنچه معهودست
به کامرانی بر تخت خسروی بنشین به شاه زاده شهنشاه باش پشت قوی
فلک
مطیع و قرین، خدای یار و معین و روز سه شنبه بیست و هشتم جمادی الآخر وصول ایلچیان تیمورقان و آوردن خبرهای خوش ، و روز دیگر اولجامیشی کردند و نوازش و سیور غامیشی یافتند . و روز پنجشنبه بیست و پنجم جمادی الآخر رکوب رایات همایون به عزم صید و اصطیاد و نخجیر و شکار به جانب چغان ناوور . و روز دوشنبه هشتم ذی

الحجه مرحوم سعيد شمس الدين حسين دامغاني به شهر بغداد وفات يافت و از تراکم
قروض و وام و ترادف غصه بدفرجام بر آسود. درين سال شمس الدين دباچ وفات يافت .
فی المړثیة

خسرو صاحب قرآن مرحوم شمس الدين دباچ

آنک بود آراسته از عدل او روی زمین

آنک از شاهان عالم مثل او هرگز نبود

شاه والاگوهر و صاحب قران راستین

در وجود به سال ششصد و شصت از عدم

پنجشنبه بیست و سه بعد از ربیع
آخرین

بر سریر سلطنت بنشست در هشتاد و هشت

هفده شعبان دوشنبه نصرت
ایزد قرین

دست عدل و داد اندر پادشاهی برگشاد

ظلم گشت از وی نزار و عدل گشت از
وی سمین

چارده بر هفتصد بگذشته بد یوم الاحد

هنده از ماه ربیع الاول از رای
رزین

سلطنت را کرد تسلیم مهین فرزند خویش

سیف دین رستم که هست اندر خور
صد آفرین

آنک گاه رزم رستم گردد از رزمش خجل

وانک وقت بزم حاتم باشد از جودش
غمین

آنک نارد مادر گردون به صد قرن و قرآن

مثل او شهزاده ای از نار و ماء و باد
و طین

آنک در جود و شجاعت مثل او گیتی ندید

کان و دریاگاه بخشش، آب و آتش
روزکین

این چنین فرزند اگر جای پدرگیرد رواست

زانک او هست صد پدر در علم وجود و
داد و دین

بعد از آن بر عزم کعبه هم درین سال از قضا

بر نشست اقبال و نصرت بر یسار و
بر یمین

در ره حج زان سوی رجه ازین سوی دمشق

راست در خان قباقب شد سوی
خلد برین

صبح شنبه بیست و شش بگذشته از ماه صیام

کز قضا ناگه فلک بگشاد بر وی این
کمین

از کرامتها که حق را بود با آن پادشاه

گشت مدفون در دمشق اندر جوار
صالحین

صد هزاران نور رحمت صد هزاران مغفرت

باد بر جانش نثار از لطف رب
العالمین

تا بود آنجا پدر اینجا پسر در سلطنت

اسب دولت زیر ران و مملکت
زیر نگین

و قصه رفتن امیر چوپان به روم چنان بود که به تاریخ ماه ربیع الاول سنه اربع و عشر و سבעمائه از جوانب و اطراف ممالک ایران متمرّدان و معاندان به قصد برخاستن و متشمر رزم و نبرد شدند. از طرف روم و آن کشور و بوم قرامان خروج کردند که قومی بسیار و عدوی بی شمارند از ترکمانان سلجوقی . و شهر قونیه و حدود و مضافات آن بگرفتند و جمله بلاد روم مخبط و مشوش کردند ، چه در میان خود از جور و تعدی امیر ایرنجین

متشکی و در حیص و بیص سرگردان بودند. اولجایتو سلطان محمد چون از جرأت و انبساط ترکمانان قرامانی آگاه شد امیر چوپان را که استظهار و پشت و پناه سپاه بود با سه تومان چریک جرّار خون خوار به دفع مضرت و قطع معرت تراکمه به جانب روم فرستاد و چوپان سارنج مذکور با سپاهی به عدد نجوم عزم تخوم بوم روم کرد و بعد از قطع مراحل و طی منازل چون به طریق سد، بدان سرحد رسید امرا و سرکشان و یکسر (؟) متمردان و عاصیان در حال به استقبال مبادرت نمودند و در مسارعت مسابقت جستند و سر بر خط بندگی نهادند [و بر قرار معهود به کوچ دادن اقدام و قیام نمودند مگر زمره قرامان از ایلی و بندگی استنکاف و استنکار داشتند و به حصانت سور و متانت قلعه و مناعت حصار و عدد و عدد بسیار فریفته و مغرور بودند .

امیر چوپان با چریکی بزرگ به ظاهر قونیه فرو آمد و قرامانیان کشف و شش سر عجز و اضطراب در درون کشیدند و روی مطواع و مقدمان ننمودند و هیچ یک به خدمت پیش نیامد. امیر برفور با یورت علفخوار خود رجوع نمود ، و درین هنگام در جانب روم جراد منتشر شده بود و ملخ برخاسته و قحط و نیاز و قوت اطعمه مفقود شده در غره رمضان سنه اربع و عشر چون ایلچیان در تردد بودند و رسولان در آمد و شد ، قرامان بترسید^{۵۱} و بدانست که با درفش سر تیز پنجه زدن و با کوه باشکوه مناطحه کردن و دریا انباشتن از رای و خرد دور بود ، به بهانه ترتیب و پیشکش یکچند روز مهلت خواست. چون ایام وعده منقضی و متمادی شد ، در نیم شب سوار شد و به جانب لارنده گریخت ، خسرو عادل چوپان نویان کوبه سواران باد رفتار ، آتش خوار ، آب قرار ، خاک مدار ، در پی او بفرستاد او کفن در گردن انداخته تیغی خون آهیخ (؟) به دست گرفته به خدمت امیر مبادرت نمود به زنهار و امان. امیر او را به جان امان داد و شهر قونیه مسخر و مستخلص شد و درو ملک و شحنه و عمال و کتاب تعیین فرمود و به اعلام این بشارت نایب خاص خود امیر ابوبکر با نوکری قتلغشاه نام امیر هزاره به سلطانیه به خدمت پادشاه جهان پناه فرستاد. پادشاه امیر ابوبکر را بنواخت [و] به شرف خلعت و سیور غامیشی فرمود و فرمان نفاذ یافت که امیر مبارک قدم فیروز جنگ بماند تا سخنی که باشد به حضور یکدیگر تمام کنیم. و همچنین در ماه صفر سنه اربع درویشی ابوبکر لقب از شهر ملطیه به عزم مناسک حج به جانب شام رفته بود او را با ملک الامرای حلب اولکجی صحبت و قربت افتاد و از مؤاخذت خود متوهم بود و برای خوش آمد طبع و اندفاع معرت مضرت به او لکجی میگوید که امینی با من بفرست تا مبلغ صد هزار دینار از شهر ملطیه تحصیل کرده با صحبت او به رسم خدمت به خزانه شما فرستم. فردوسی طوسی گوید رحمه الله :

بیت

به هنگام شادی درختی مکار
او روزگار
که زهر آورد بار

یعنی تا شهر ملطیه از شر ایشان مصون ماند. او لکجی معتمدی را با شیخ ابوبکر برای قبض مواضعه و استیفاد معاهده [فرستاد .] شیخ چون به ملطیه رسید، کیفیت^{۵۱} این حال با امیر شهر شهاب الدین مزامیره تقریر کرد و از ادای مال معاهده و مواضعه ابا و استنکاف نمود ، و قاصد را گرفته نزد امیر چوپان فرستاد. امیر کیفیت وصول ازو استکشاف و استیظاف (؟) می نمود که تو کیستی و آنجا به چه مصلحت آمده ای؟ گفت: من قاصد

سلطان ناصر مصرم و پاسخ به قبض و استیفاء مال مواضعه آمده. امیر او را نواخته اجازت انصراف با پیش ناصر داد. قاصد چون به شهر قاهره پیش ناصر رسید کیفیت احوال ماجرا کماجرای به طم و رم باز راند. ناصر خواست که به قصد ملطیه لشکری فرستد، نخست با خاصگیان و مقربان خود دواتدار و خاجلیز و میخائیل مشورت کرد. نخست ارغون که نایب خاص بود او را بر آن امتناع نمود که برای اندفاع اذیت سرمستی (?) ارمنی و جهود چگونه شاید مسلمانان را رنج و ایذا رسانیدن؟ بعد از آن با میخائیل مشورت نمود، گفت: ازین اندیشه ذمیم رجوع نمای و قصد جان و مال مسلمانان روا مدار.

آنگاه با خاجلیز کینکاج کرد، او در حال سوار شد. سلطان به امر میگوید که شما چگونه مرا معذور نمی دارید و مرا به مودت و محبت این هر سه کس متهم میکنید؟ چه هر یکی به خاصیتی پسندیده موسوم اند! هرگز با ارغون مشورت نکرده باشم که محضر خبر دیگران نشده باشد و هیچ سَرّی از اسرار با میخائیل در میان ننهاده باشم که آن هرگز فاش شده باشد. و هرگز هیچ فرمانی به خاجلیز نداده باشم که در حال بی تفکر بدان قیام ننموده باشد. ناصر به قصد شهر ملطیه شش امیر را نامزد کرد. سنجر حمامدار و قولی و قیدار و بوبکری و خجلیز و مظفر پسر سالار با شش هزار سوار.

و ایشان در غَرّه ذی الحجه سنه خمس و عشر به شهر غزه رسیدند، و به هر نادی منادی کردند که از مسلمانان که عزم غزای کفار و فجار دارد؟ قوندوری امیر غزه با هزار مرد موافقت نمود و با ایشان روانه شد و چون به شهر دمشق رسیدند ملک الامرای دمشق تینکز با ده هزار مرد به مساعدت ایشان روانه شد. تینکز بفرمود تا بهادران تیر بدنشانه اندازند تا هزار کس بینداختند. از آن هیچ یک بر هدف و نشانه نیامد. تینکز میگوید: جواب امیر چوپان و مقابله سپاه مغول به چنین تیراندازان و دلاوران خواهیم دادن؟ ترکی به پاسخ میگوید: مقدورما بندگان این مقدار بیش نیست، اگر تو که امیر [ی] در پنجه و ساعد و بازو به ازین داری، بفرمای زدن. و لشکر چون به حدود حلب رسید، امیر آنجا با ده هزار سوار با ایشان مضاف و ملحق شد و باتفاق از آب^{۲۵۱} عبور کردند و به حدود روم رسیدند، چون قلعه الروم و کاخه و کرکر و خسی [و] سمسور و از آنجا به کوه مرخیج پیوستند که به آقچه (?) طاق معروفست. از آنجا ملک حما با سه هزار مردکار به مقدمه به شهر ملطیه تاخت. روز آدینه دهم صفر او را راسا حسان^{۲۵۱} (؟) ملطیه بشکستند و منهزم گردانید[ند]. باز روز شنبه شش هزار سوار جزّار کامکار به در شهر رسیدند و گفتند: ای مسلمانان، ما نه به جنگ اقدام و اقتحام نموده ایم، اما فرمان سلطان ناصر چنانست که از شما هر که مسلمانست کوچ کند و به جانب شام آید. تینکز ملک الامرای دمشق برسید و بدان مصلحت راضی و خشنود نشد. لشکرهاي شام پیرامون ملطیه فرو گرفتند و چون حلقه دایره بر نقطه وسط مرکز محیط شدند و شهر بگرفتند و نهب و سلب و کشتش و غارت عام کردند و تا پنج هزار مسلمان و ارمنی کشته شدند و مساجد و معابد و محراب و منابر بسوختند و آهنها از مناره فرو گرفتند و مردم در مسجدها به تلاوت مصحف مجید و اوراد و دعوات خواندن مشغول شدند تا مگر سبب خلاص و نجات ایشان باشد. شامیان چون گرگ و گراز در رمه افتادند و همه را برسر مصاحف پاره پاره کردند و بقایای اسیاف را با صد هزار مرد و زن و کودک به اسیری به دیار شام

راندند و پیش تکفورسیس و ایاس^{۴۵۱} فرستادند. و مبلغ هزار هزار درم ازو بقهر و زجر بستند و بازگشتند و آنرا غذای بزرگ و سعی مشکور دانستند. و چون از غزه به سرحد رمل مصر به عرش رسیدند از پیش سلطان ناصر کوکبه سواران پیش آمدند و حوش^{۵۵۱} (؟) امیر را بگرفتند و مقید به فسطاط^{۶۵۱} مصر بردند و به مشاهره مردم ملطیه بیفزودند و استمال و دلخوشی دادند تا آنجا دل بنهند و لشکریان شام اسیران مسلمان را به زخم چوب و شکنجه رنجه می داشتند تا به ترسایی اقرار می کردند و ایشان را می فروختند ، گویا طینت گاوان شام بر جهالت و ضلالت و ضیم و عدوان و ظلم و کفران و قساوت دل و بی دیانتی و خیانت مجبول و مفطورست .

سال ۵۱۷

ذکر حوادث محرم سنه خمس و عشر و سبعمایه

موافق لوییل ترکی مغولی

درین سال تابستان به شهر سلطانیه کرد و زمستان به موغان و اران برکنار آب ارس. و از وقایع این سال یکی وقعه بابااغول بود از اروق جوچی قسار از جمله متعلقان شهزاده قیدو که به تاریخ ماه جمادی الاول سنه خمس و عشر و سبعمایه با یک تومان چریک خود به ایلی و کوچ دادن اولجایتو سلطان اقدام نمود و متوجه قصد بلاد خوارزم شد با یک هزار و پانصد هزار سوار کامکار. قتلغتمور امیر سرای که حاکم خوارزم بود با پانزده هزار سوار به دفع او برابر آمد. به هنگام ملاقات فریقین بر یکدیگر کوفتند و چون زنبور خانه بلا بر آشوفتند. قتلغتمور در حال بشکست و منهزم شد، و لشکریان او با جانب بابا گشتند و او به نواحی خوارزم تاخت و بر چند پاره شهر معظم نصرت یافت، و هزار سف و حیوه وکات و کازرون و ساوکان و دیگر نواحی چون زمخشر و غرمتین^{۲۸} و مضافات. و همه نواحی خوارزم را به نهب و سلب و حرق و خرق و سبی و غارت خراب کرد، و مردم را به آسیب سرپنجه و رنج و شکنجه و عذاب گوناگون رنجه داشت و از فساد و فسق و فجور هیچ باقی نگذاشت، چنانکه با عغایف مستوره پیش شوهران و با دختران صالحه زاهده نزد پدران و مادران او و برادران زنا و فساد آشکارا می کردند، و قریب هفتصد کس از ایمه و اشراف و اعیان بر مناری گریخته بودند که سه راه داشت و آتش در وی زدند و همه را پاک بسوختند، چنانکه پدری جگر گوشه و نوردیده خود را از خوف سوختن از سر منار فرو انداخت، و بعد از فتنه و فساد و فسق و فجور و قتل و شور و آشوب با پنجاه هزار سر اسیر و غنایم و چهار پایان بی حصر و مر مراجعت نمود.

و چون اخبار خرابی بلاد خوارزم به شهزاده بیسور بن اورکتمور بن توقاتیمور ابن بوری بن جغاتی رسید با بیست هزار سوار چون برق خاطف و سحاب ساکب یک ماهه راه به شش شبانروز از خجند به ولایت خوارزم تاخت و صبحدم که رایت روم افراخته شد و لوای عباسیان انداخته، بر سر بابا و لشکر او تاخت و فریقین بعد از ملاقات و جنگی صعب که کردند و از جانبین مقابله سخت، آن مدابیر مخاذیل «کالفراش المبتوث»^{۷۵۱} و «الجراد المنثور»^{۸۵۱} بعدد الرمل والنمل در مقابله و مواجهه آمدند و گروهی انبوه کشته و خسته شدند و باد ادبار خاک خسار بر رخسار آتش سار آن کفار فجار زده، بابا اغول

اسرا بگذاشت و با زمرة خاصگیان و ایناقان با شهر مرو آمد و اسیران از بلای اسر خلاص یافتند و از قید و بند اطلاق ، هر چند در دستها باد داشتند و در لب آه و در جگر خون . و گرسنه و برهنه ، بی مقصود با مقصد رسیدند .

و بابا بعد از آن در ماه جمادی الاخر سنه خمس و عشر موافق لوی ییل مغولی به حضرت اولجایتو سلطان مبادرت نمود . با چند شهزاده دیگر از اتباع و اقرای قیدو ، و پنداشت که از مکن هوان و استیحاش به مامن اما (؟) استرواح و استیناس رسید و از خوف و بیم و ترغیب و ترهیب زمانه ایمن شد . به سبب وقعه بابا میان اولجایتو سلطان و اوزبیک اغول پادشاه الوس جوجی خان وحشتی تمام ظاهر شد ، و چند نوبت ایلچیان در بازخواست مضایقت و مناقشت آمد شد نمودند . ایسنبوغا اغول چون این حال استماع کرد مجال انتهاز فرصت و فتنه و فساد یافت ، خواست که اوزبیک در فتنه و فساد با او متفق و متسق شود ، به اوزبیک پیغام داد که تیمورقان لایق پادشاهی الوس جوجی خان نیست حکومت قیاقباشی به منقدو (؟) تفویض خواهم کرد تا اوزبیک به تمویه و فریب او با تیمورقان عاصی و یاغی شد و به تاریخ منتصف ماه جمادی الاخر سنه خمس و عشر از پیش اوزبیک اغول ایلچی بزرگ اقبوقا نام از استخوان قبات (؟) به شهر تبریز رسید . و از اتفاق در آن زمان امیر حسین گورکان پسر اقبوقا از قشلامیشی اران بازگشته ، به شهر تبریز رسیده بود ، او را طوی کرد و خواست که از نشستن او را کاسه گیرد اقبوقا برنجید و عربده و خرخشه مغولی آغاز نهاد ؛ که چون تو او تکوبغول قانجونى^{۱۵۱} (؟) چگونه کاسه از تو بستانم ؟ و با آنک شما یاساق فراموش کرده اید و بیسون قدیم ترک گرفته ، حسن آداب و هوش و فرهنگ نیز نسیا منسیا گذاشته اید ! چه رسم گورکان آنست که به خدمت اورق بنده وار به دو قدم ایستاده باشد ! امیر حسین به پاسخ میگوید که : امیر ، اکنون برسبیل رسالت آمده است نه به یاسامیشی ، استخوان اورق چنگیز خان ایلچی ازین جواب ساکت [و] خاموش شد و چون به سلطانیه رسید ، به خدمت پادشاه مضمون ادای رسالت برین نهج بود که اگر بابا اغول به دل خود این دلیری نموده است و ولایت خوارزم خراب کرده او را اینجا پیش ما فرست ، و اگر به کینکاج و استجارت شما آمده است باید که از شما کسی به قشلامیشی ارانیه اقدام و اقتحام نماید که ما با سپاهی به عدد رمل بیابان و قطره های باران که زمین را با همه سکون طاقت و طأت ایشان نباشد قشلامیشی موغان واران را عازم و جازمیم ، و آنجا بعد از ملاقات ماجرای که باشد به مشافهه استیجاب و استیطاف نماییم . سلطان به پاسخ فرمود که : مرا ازین هیچ خبر و آگاهی نیست ، حاش لله که به استیزان و فرمان ما آمده باشد و ابرام و گستاخی نموده ! و بابا را به حضور با پسرش اقبوقا ، سر بفرمود بریدن . و همچنین بو حیرکون پسر ساریان با دو برادر آقا و اینی که به دیار بکر ملازم امیر سوتای بودند بفرستاد و همه را هلاک کرد . و هورقوداق برادر تیمور کون هم کشته شد و دو خواهر بو حیر کون ، مهین را به امیر ناصر دلقندی داد که از جمله ملازمان حضرت بود و خواهر کهین را به بیگمور پسر که امیر اردوی بلغان خاتون خراسانی بود و چون از کار ایشان دل فارغ کرد اقبوقا را با نواخت و سیورغامیشی اجازت انعطاف با وطنی اصلی داد و نمود که بابا به دل خود بی کینکاج ما این دلیری و انبساط نموده بود هر آینه به حق خود رسید .

و هم درین سال مولانا زین الدین قدسی پولادی که بزرگست متعین (؟) متبحر ، جامع نظم و نثر ، به شرف حضرت پادشاه رسید . و سببش آنک به وقتی که پادشاه برای بابا

اغول خلعت می فرستاد خواجه رشیدالدوله ملازمت و قربت و زلفت او به شهزادگان قید و توقفاً تقریر کرد که سایه وش همواره ملازم و مصاحب و ندیم قدیم و جلیس انیس آفتاب جهانتاب شهزادگانست. پادشاه برای او نیز تشریف فرستاد. سال دیگر بابا اغول به قشلاق مازندران به اردوی معظم آمد رفیق و قرین مولانا زین الدین، و به تربیت امیر معظم ایسنقوتلوق وارشاد رشیدالدوله به شرف بندگی پادشاه مستسعد گشت. و چهار قصیده انشاد و املا کرد یکی: به زبان مغولی، دوم به لغت عربی، سیم به زبان ترکی، چهارم به لفظ فارسی. پادشاه او را نیکو بنواخت و به شرف سیورغامیشی و اصطناع مخصوص و ممتاز گردانید، و فرمود که در اردو ساکن شود. و او به حکم فرمان برفت و سال دیگر به تاریخ سنهٔ خمس و عشر با خانه و زن و فرزند باز آمد. پادشاه تدریس ابواب البر سلطانیه به حسن رای او تفویض کرد و دو هزار دینار مشاخره و مرسوم تعیین.

و رایت همایون پادشاه به مبارکی در غرهٔ ماه رجب عزیمت قشلامیشی ارانیه جزم کرد و عنان بر صوب محروسهٔ تبریز منعطف و منصرف گردانید. و خواجه تاج الدین علیشاه وزیر را باز یرلیغ اعادت وزارت و استنابت ارزانی داشت و مرتبه و درجهٔ او بیفزود و اغصان طالع او بعد از تساقط اوراق طراوت اخضر [ار] ^{۶۱} و طلاوت و نصارت ایراق ^{۶۱} یافت، و فواید عواید و مواید و انعام در حق او متواتر و متوالی گشت. و به مکان وزارت و مسند استنابت هرگز از جامهٔ کرباسی پوشیدن و در زهد و صلاح کوشیدن تجاوز نکرد، و هرگز مباشر هیچ مسکری از مسکرات نشد و در دیانت و امانت و سداد و صلاح بایزید عهد و جنید وقت است. پادشاه پنجاه هزار دینار از مال دیوان برای او تفویض کرد، و او همه به ادرار محتاجان و مرسوم مستحقان فرمود.

روزی میان او و امیر توقماق پسر کاجاک نزاع و خلافی واقع شد که پادشاه او را برای ملازمت و خدمت از زمرةٔ امرا اختیار کرده بود، و در اسرار امور خدم و حشم و عساکر و خزاین در حل و عقد و قبض و بسط با او مشافهه و مشاوره می پیوست و بی مشورت و صواب دید او کاری صورت نمی بست، چه تأیید یمن رای و تدبیر او بر خود مبارک و خجسته می داشت. و تاج الدین علیشاه حال کم طبعی و کوتاه دستی و دیانت و امانت خود بر مال پادشاه تقریر می کرد. امیر توقمان می گوید که: اگر چه دستهای تو از خطف و سلب پاکست و مال پادشاه نمی ربایی، اما نوآب و متعلقان تو هر یک چندان می ربایند که سعدالدین وزیر ساوجی با جمله نوآب و متعلقان در مدت وزارت نبرده باشد! و سعد جوهری نیز از اخلاط این معجون شد و به جواب و سؤال توقماق متشمر گشت و میانشان نزاع و وحشت و خرخشه ظاهر شد. تاج الدین، جوهری [ار] مالی خطیر متوجه گردانید و بعد از قبض و استیفای مال، از جانبین عداوت قبیح فزیح شنیع قایم شد، تا به حدی که تاج الدین علیشاه وزیر کوشکی خلد آیین بر پیشگاه در گاه قلعهٔ سلطانیه ساخته است در و دیوار آن از زر طلای مرصع به لالی و جواهر گوناگون. جدار و فرش آن جمله از یاقوت و فیروزه و لعل و زبرجد و بیجاده کرده و از غایت خوشی و خرّمی نام آن بهشت نهاده و خواسته که در آنجا طوی بزرگ و اجتماع امرا و وزرا کند. به امیر توقماق پیغام داد که توقع است که پادشاه را به طوی حاضر کند.

توقماق چون ازو نام بهشت شنود مجال تشریب و طعن و قدح یافت، گفت: زبانم بریده و دهانت دریده و سرد برکنده باد! پادشاه ما تا هزار سال دیگر به بهشت خواهد رفت

! چه شداد عاد به ایام سابق و زمان شالف بهشتی ساخت و از دیدار آن محروم مرد ، و بهشت برو نامبارک بود. پادشاه از استماع این مقالات وحشت انگیز منفعل و مستوحش شد، و سکون و قرار برمشى و ذهاب اختیار کرد، و از آن طوى اجتناب و احتراز واجب شمرد تا یک تومان مال ترتیب طوى برخواجه تاج الدین بشکست و تلف شد .

و رایات همایون از دارالملک سلطانیه به عزیمت قشلامیشی ارانیه بر صوب سیاه کوه و جاده سفید رود در پنجم ماه رجب سنه خمس و عشر روانه شد ، و روز پنجشنبه بیست و چهارم رجب به شهر تبریز رسید. و از اتفاق درین فصل به مقتضای آب و هوا در تبریز علت سرسام و مائمر (؟) و خناق بسیار بود . امیر توقماق به رغم انف وزیر تاج الدین علیشاه بر سمت ممر به مرحله اوجان بر رای پادشاه عرض داشت که اکنون در شهر تبریز بیماری و سرسام بسیارست، ما را در شهر رفتن مصلحت نباشد. پادشاه دو روز بر سبیل طوى به عمارت ربع رشیدی نزول کرد ، و از آنجا چون سوار شد و برکنار شهر بگذشت و به گنبد شام رحلت و نقلت فرمود، و برکوشک ارغون پدرش نزول فرمود که در جنب گنبد شریف غازانی است و دو روز هم آنجا اقامت نمود. و درویشان را و مستحقان را صدقات و خیرات فراوان کرد.

و روز دوشنبه بیست و هفتم رجب بر صوب موغان و اران روان شد. همه راه کنان به صید و اصطیاد و تماشای نخجیر و شکار اشتغال داشت . درین وقت امیر چوپان نویان نیز از جانب روم برسید و خاتون او شهزاده دولندی بر سمت راه وفات یافت. بعد از شرایط سوک و عزا و رسوم ماتم کوچ کردند و به قریه محمود آباد به کنار آب ارس نزول ، و در مستهل شهر این سال خمس و عشر شهزاده جهان را ابوسعید به محافظت بلاد خراسان و مازندران که دهلیز آفت و تهافت و سندان مطرقه مخافت است با سپاهی بزرگ نامزد فرمود . و هر امیری و وزیری فرزندی دلبد یا متعلقی خویشاوند در رکاب همایون شهزاده روان کرد. و آن زمستان به مرحله نیم مردان مازندران فشلامیشی کردند. و از حوادث این سال در غره شوال سنه خمس عشر در ولایت سیا . . . (؟) از حدود همدان و ولایت جرفادقان هفت شبانروز متواتر و متوالی باران بارید . روز هشتم بارقه برق و صاعقه رعد سخت ظاهر شد و زلزله عظیم نازل و حادث . چنانک بیست و اند پاره قریه معظم معتبر زیر بالا گشتند و یکسر ویران و خراب ، و زمین آن قاعا صفصفا ماند. و از رعایا و برزیگران گروهی انبوه در زیر خاک جان بدادند و مخبوات دفاین و مجلوبات ذخایر ایشان در زیر خاک پنهان و پوشیده ماندند. و همچنین از حوادث این سال سلطان علاء الدین دهلی پادشاه دیار و بلاد هند [را] پسرش داروداد و وفات یافت و سیبش به مقدمه بیانی احتیاج دارد ، و موقوف بر معرفت بلاد هند، و پادشاهان آنجا معرفت سیاققتند. تاریخ بلاد هندستان از زمان اسلام و ورود پادشاهان ، و ممالک آنجا و ذکر سلاطین دیار دهلی به طریق اجمال: به اتفاق بعضی امم معتدل ترین بقاع و نزه ترین رباع عالم دیار هندست. نزهت عرصات آن نسخه روضه رضوان و ذرات خاک «گانهن الیاقوت والمرجان» و خود (؟) نزهت اطراف و نعومت هوای آن دیار به الوان نعمت و زر و جواهر و امتعه فواخر از شرح و بسط بی نیاز . اطباق اوراق و کشور^{۲۶} اشجار و خاک و گیا و حطب آن سنبل و قرنقل و عود و صندل و کافور و مندل . عنبر اشهبش فضاله یم و نیل و بقمش غالیه و گلگونه بلاد عالم. خاک و درمنه صحاری و براری معدل ماده الحیوه و معاجین با منفعت در فنون معالجات شکستگیهای دهر را

آب جهد (؟)^{۳۶۱} او کرده مومیایی، و مراتب تجارت آن نموده خاصیت کیمیایی. طاقات بروجش از تأثیر انجم جفت طراوت وحافات اقطار هم جفت طلاوت. هیلجش بخشیده سواد شباب و دانه فلفلش بر آتش فشانده خاک چهره احباب. حصبات سیلانی و احجار رمانی و بدخش مانند عقیق و لعل بدخشانی دلستان نور بخش. زوایا و انجا و ارجا همه کان زر اما مضروب، و خزاین و دفاین آن اماکن دریا پر گوهر لیکن مسقوب، اشجارش دایم نضیر و رطیب، و نسایم هوایش بوی آور طیب. مرغان شاخسارش طوطیان شیرین کلام، و تذروان ریاضش طاوسان خوش خرام.

بیت

اگر نشان جنان در بلاد دهند دهند
عجب مدار که هرگز
جنان چنان نبود و اگر کسی این صفات متناسقات را بر تجاوز وحدی حمل کند و مؤلف پندارد، بعد از امعان نظری از خاطر خود پرسد مملکتی که* را مفروطی منظری (؟)^{۲۹} «من لدن آدم الی هذا العهد» از افق شرقی جاوران تا قوس غربی قیروان و از ابتدای طوابع شمالی تا منتهای مطالع جنوبی زر و سیم به صنایع و طرایف آنجا نقل می کنند، و در عوض آن خار و خاشاک و گل و سنگریزه و انواع عقاقیر و ادویه هر ادویه می ستانند و هرگز از آن دیار ازو بضاعت به هیچ موضعی نفرستد، هر آینه این حکایت را از اطراء منزّه دانند، بل این اوصاف را به وجه انصاف استحقاق شمرد و مع هذه الخصایل و الشامیل اتساع عرصات آن «جنة عرضها السموات والأرض»^{۴۶۱} «استماع افتاده، طول و عرض و تعداد مشاهیر بلدان از کتاب بوریحان و کفأة مجتازان و ثقاء مسافران برین وجه تقریر افتاده که ملیبار از حد لهور تا خط کولم مقدار سیصد فرسنگ زمین است، دیوله از ابتدای کنبایت تا حدود ملیبار زیادت از چهارصد فرسنگ زمین باشد، و سوالک صدو بیست و پنج هزار پاره شهر و دیه است و گوجرات که کنبایت اسم علم آنست هفتاد هزار پاره شهرودیه است و ناحیت مالوا هزار هزار و هشتصد و نود و سه هزار شهر و قری و ضیاع در تعداد آمده^{۵۶۱}.

و تا تاریخ وضع این کتاب سی سال باشد که پادشاه مالوا لوای سلطنت فرو گشوده و قرین و ضمین خاک شده و میان پسرش و وزیر بساط رقعة منازعت مبسوط، و بعد از^{۶۶۱} پیکار و کارزار هر یک طرفی از ممالک به دست فرو گرفتند و هر سال از بیشتر اطراف هند به آنجا تاختن می برند و اموال و نعم و قند و فراخ شاخ و پرده و چادری غارت می کنند و هیچ تفاوت فاحش بدان راه نمی یابد. و تمامیت بلاد و دیار هند معمور و اهالی غرق نعمت و سرور، و در فصول اربعه درین دیار هفتاد نوع گل رنگین پر بار و العجب دیگر انواع ریاحین بی تکلف و ریاحین تطلب(؟) موجود و مهیا باشد و همچنین:

* ظاهراً: مطری است به معنی مبالغه کننده در مدح.

همیشه پر از لاله

دی و بهمن و آذر و فرودین
بینی زمین

نه گرم و نه سرد و

هوا خوشگوار و زمین پر نگار
همیشه بهار

زراعت غلات شتوی را به نداوت ابخره^{۷۶۱} که شب‌نم گویند می‌کنند و بعد از ادراک و امساک آن عمارت (?) صیفی آغازند و از ترشح نایژه ابر آن را ترتیب دهند. و تاک مینارنگ کروم در سالی دو نوبت به درر اعناب ترصیع یابد، و قوت و قوت زمین آن تا حدی باشد که شجره القطن چون بید و چنار بیخ آور باشد و شاخ گستر، و سالهای متواتر ثمر دهد. و اگر فارغ دل باشد که همت و نیت بر استقصای احوال آنجا مستغرق گرداند، و از معتبران و مجتازان اخبار باز داند و روزگاری به تعلیق و تلفیق و تسوید و تبییض صرف کند، از ایراد عجایب و ادای غرایب یک طرف از آن دیار متقصی نتواند شد تا بدان چه رسد که مؤلف این سطور آرزوی هوس بر وفق

«الکلام یجر الکلام فی کل نادی وادی»^{۸۶۱} از هر کسی استعلامی و تمجمجی می‌کند و اجمالاً برای اعلان صنایع الهی و اظهار روایع نامتناهی متأملان را تذکیری و تحریری واجب می‌دارد و «القیاس علی الباقی» می‌خواند.

اما معبر عرصه آن از حدّ زمین کولم است تا خطه نیلاور قریب سیصد فرسنگ سواحل در طول. پادشاه آنجا را دیور گویند. معبرست، یعنی خداوند دولت، و پیوسته طرایف اقصی چین و ماچین و روایع بضایع بلاد هند و سند و سفاله به سفاین بزرگ یعنی جنگ کی «امثال الجبال تجری بجنّاح الرّیاح علی سطوح المیاه»^{۷۶۱} بدانجا متواصل باشد و معموری جزایر بحر فارس خصوصاً، و زیب و بوی و رنگ دیگر بلاد عموماً از عراق و خراسان تا روم و فرنگ از آن حاصل، و معبر بمثبت کلید هند افتاده. درین چند سال دیور سندر بندی (?) بود و سه برادر داشت هر یکی بر طرف ناحیتی استیلا یافته و مرزبان هند ملک اعظم تقی الدین بن محمد الطیبی نایب و وزیر و مشیر و صاحب تدبیر بوده و فن و ملی فن و تامل (کذا؟) به ذکر خطبه او قایل و نوبت سه گانه برو موفر و مقرر گردانیده که هر سال چهار و چهارصد اعراف حاد از خاصه ملک جمال الدین بدهیم و تجار در جزیره قیس نزول کرده به معبر رسانند و تتمه ده هزار سراز سایر جزایر فارس و بحرین و هر موج و قلّهات معهود باشد که پول کنند و هر یک سر* و قطیف و لحصا^{۲۰} اسب را به دوپست و بیست دینار زر سرخ مغربی قیمت معین شده به شرط آنک اگر در متالف بحار آفتی رسد یا چند سر سقط شود، عوض آن بر خزانه پادشاه واجب باشد.

و از معتمدان روایتیست که بهای این هر سال ده هزار اسب که دو هزار هزار و دوپست هزار دینار باشد از حاصلات ارتفاع موقوف بتخانه ها و تمغای خواری که بر کنایس و معبد حوالث رود که به اصول اموال خزانه هیچ تعلق ندارد.

* چنین است به صاد = لحسا

و در شهر سنهٔ اثنین و تسعین و ستمایه دیور از مملکت معبر بر معبر فنا و زوال گذر کرد و خزاین عالم باقی گذاشت. از شیخ جمال الدین روایتست که هفت هزار سرگاو محمول جواهر آبدار ^{۷۱} (؟) و زرساو به برادرش رسید. اکنون قایم مقام اوست. دیگر بلاد دهلی: دهلی از بلاد هند در شرف مکانت و بمثابت دل در بدن افتاده، و دیگر جوانب چون جوارح و اعضای آن، خاکی حاکی از شمیم شمال و هوایی به نسبت آن واهی طبیعت اعتدال و آبی بر آتش مسطور بر لطافت تسنیم و ریاضی بر اطرافش مقصور، طراوت نعیم، تمامت اهالی آن حوالی مسلمان پاک اعتقاد، طویل اعمار، قلیل امراض، و لشکری مجاهر مرابط افزون از سیصد هزار، عرصهٔ منفسح تر از ساحت عرصهٔ امیدوار، و مشاهیر بلدان بروفق تقریر مشاهدان و مجتازان از طرفی که فاصلست میان خراسان و زمین هندستان، چون از پنجاب می گذرند یعنی آب سند و آب جیلیم و آب لهاوور و بلاد و نواحی بدین ترتیب افتاده: بنیان کوه خود کوچه ^{۷۲} آب ستکوب (؟) و آب بیاح ^{۷۳} تلامپور، سوذره، لوهاوور، جالندر، حدکو، کر حجوت، مولتان، اچه، هانسی، سرستی، کیتل، سنام، تبریده، سامانه، جخنیر، کهران، تا گوور. و از طرف دهلی چون به بواطن هند متوغل می شوند بدین منوال: عوض بدوون کوه منکپور بهار سترک سلحت لکنوت ^{۷۴}.

هر یکی از این بلاد مشتمل بر چند پاره و قریهٔ رصین است و قلاع حصین و رباع متین و اعداد فصاف (؟) و نواحی معموره خود زیادت از آنک درین موضع خیال تحریر و و هم تقریر توان بست یا زبان خامه به تحریر تفصیل آن گشاد. اما بعد اوکتای قان سلطان دهلی شمس الدین بود مدتی مدید در حوزهٔ مملکت و محافظت بهجت و آیین سلطنت چون عهد نامهٔ عمر او آثار صرامت و بسالت و مخایل حسن ایالت به اظهار رسانید ^{۷۵} م به پایان برسید، ازو دو پسر و دختری یادگار ماند: مهتر جلال الدین و کهتر ناصر الدین و دختر رضیه. ممالیک او الغ خان و قتلغ خان و سنکر خان و ایبک ختایی و یوزبیک و میرداد شمس عجمی حقوق نعمت را به کفران عقوق مجازات کرده بر جلال الدین غلو و خروج کردند و راه تمرّد و غوایت سپرد، و دم استیهال و استقلال زد.

جلال الدین در شهر سنهٔ احدى و خمس و ستمایه گریخته و متوجه حضرت منکوقان شد. قتلغ خان و سنکرخان نیز از الغ خان مستوحش و متنفر شده، از عقب جلال الدین روانه شدند. الغ خان همشیرهٔ سلطان جلال الدین، رضیه، را که شیمتی مرضیه داشت بر تخت سلطنت دهلی ممکن گردانید و خود راتق [و] فایق و حاکم و مشیر مملکت بود. از آن طرف منکوقان دربارهٔ جلال الدین سیور غایمش بی نهایت مبذول فرمود و حکم یرلیغ نفاذ یافت که سالی بهادر با لشکری که در آن حدود مقیم اند مدد دهند و او را به حوزهٔ ملک موروث رسانند و گلزار آن را از خار و خاشاک پر خاش ممالیک که «اذناب، صرن رؤسا» ^{۷۶} صفت دارند پیراسته گردانند. جلال الدین مراجعت کرد و سالی بهادر با لشکری تمام مصاحب او شد و ولایت جخنیر که سرحد دهلی بود از آنجا یک قدم پیشتر نتوانستند رفتن، به اضطرار مراجعت نمودند.

به استناد نظر جغرافی دانان و مورخین پنجاب عبارت است از: «جیلیم، چناب، ستلوج، راهون و بیاس» معمولاً سند را جزو پنجاب ^{۷۷} نمی آورند. در بعضی جاها رود سند را جزو پنجاب آورده است. اما کاشانی پنجاب را به این ترتیب آورده است: سند و جیلیم و چناب را لهاور خوانده است و شاید ستکوب را غلط برای ستلوج آورده، و بیا و واقع همان رود بیاس است.

* چنین است در متن، سفید مانده با میمی در وسط.

پس جلال الدین حدود لهاور و کوجه و سوذره که ایل مغول بود در تصرف گرفت و به جزوی از کل، اضطرا را خرسند گشت. بعد از مدتی الغ خان سلطان رضیه را از فراز تخت در کنار «نعم الختن القبر»^{۲۷۱} جای و آرام داد و ناصر الدین را که دختر او را در قید عقد زوجیت داشت کلاه سلطنت بر سر نهاد. بعد از دو سه سال با آنک اسم سلطنت مجرد داشت و حکم رد و قبول به ارادت الغ خانی منوط بود، باز عرق غدر که چون خلف وعد زلف جعد بریده باد^{۲۷۱} نابض شد و داماد خود را هلاک کرد و این دو بیتی حسب حال افتاد:

بیت

هر روز کند جور فلک بیدادی
کند آزادی
هر لحظه رهین غم

این شاهد ملک خوش عروسی است و لیک
کشد دامادی الغ خان چون عرصه ملک را از معارضان پاک کرد، بر سریر سلطنت پای نهاد و او را سلطان غیاث الدین لقب دادند و خزاین و دفاین و لشکر والوس در قید ضبط فرمان آورد و برین حال یکچندی، م «گرد کره خاک برآمد گردون».

الغ خان طمع خام بست که مگر فلک سرکش در عهد نوبت دولت او را رام خواهد شد، یا عروس زود سیر دیر پیوند ملک در کنار مرام و آرام گرفت، رسم «الملک عقیم» فراموش کرده که ناگاه کمین گشای اجل از عرین (؟) تاختن آورد و جواب تمامت قصدهایی که در مدت عمر دیگران را اندیشیده بود در گشاد، یک ناوک قهر از قبضه «لامرد لقدیره» باز داد، حاصل ازین جهان فانی همین بود بعد از چندان سعی و تکاپوی و ذخیره جهان باقی چنانک فرمود «إِنَّ اللَّهَ لَا يَحِبُّ كُلَّ خَوَّانٍ كَفُورٍ»^{۲۷۱} پسرش وارث سریر و افسر و مالک ممالک و لشکر شد.

در مدارج این استدراک از حضرت هولاکوخان یرلیغ به استحضار ملک ناصر الدین پسر وفا ملک که حاکم و والی خطه سند بود نفاذ یافت. چون بر سبیل مسارعت مبادرت نمود، ملک شمس الدین کرت و خداوند زاده برغندی را به واسطه بادره اسیتحاشی^{۲۷۱} متهم گردانیدند، و در تقبیح حال او مبالغت نمود تا او را با جمعی ملوک و پیوستگان به یاسا رسانیدند. درین حال ملک فیروز که از جهت ناصر الدین به امارت بلخ موسوم بود، عازم دهلی شد و پسر سلطان غیاث الدین را ملازم و به خدمات پسندیده تقرّب نمود، او را به محافظت مولتان که سر حد ملک بود نامزد فرمود تا مجال مداخلت سپاه مغول مسدود دارد. بدین خدمت یکچند گاهی مواظبت نمود چنانک عادت اهل حسد و نفاق باشد به اشارت «و نافی فالنفاق له نفاق»^{۲۷۱} را به مهاندت با مغول تهمت نهادند، از دهلی او را استعادت کردند. ملک فیروز مراجعت نمود و از خدمت سلطان خایف می بود چه، م «و متهما اذا اعصبت متهما»^{۲۷۱} هر چند استحضار او رفت تمهید عذر کرد. دستور سلطان از تسویف و تخلف و تقصیر و توقف او در غضب شد، با معدودی چند مردود روان گشت تا اکراها و اجبارا احضار او کند. در راه بی مصادقت اتفاق مصادقت افتاد وزیر، سبب تقاعد و توانی و استبطا^{۲۷۱} در مبادرت به خدمت سلطان باز خواسته‌های سخت میکرد. ملک فیروز جواب او را بر زبان تیز خون ریز تیغ حوالت کرد و در حال جواز نامه راه عدم بر وی خواند و همچنان عنان ریز تا قصر سلطان بتاخت.

در آن زمان اکثر خدم و حشم درگاه پراکنده و متفرق بودند و مزاج سلطان عالم حامل غرض و مرض. فیروز شرط شهامت بجای آورد و زمان فرصت که چون آرزوی مستمندان دیر آید و مانند وصال دلبران زود گذرد، فایت بگردانید و او را به ضربه ای هلاک کرد تسکین جاش و دفع پرخاش لشکریان را. سلطان را پسری طفل نا رسیده بود یکچند روز اسم سلطنت مزور بر وی نهاد و به لطایف حیل لشکر را در ربقه طاعت و حکمت تباعت آورد، و پسر را از عقب پدر به عدم فرستاد تا خبر برد که:

بیت

زان قاعده‌های وصل درکوی امید
تا چشم بهم زدیم آثار نماند
ملک فیروز ملک سرور و فیروزی یافت و بر تخت سلطنت نا متصور قرار و آرام گرفت و ثغور مملکت را به کفاه اجناد و حماه و کماه انجام محفوظ داشت و از ستر عصمت دختری مهرچهر را در حباله عقد نکاح آورد و حکومت و ایالت عوض و بدوون ببرادر زاده خود علاءالدین که در حجر حفاظ تربیت یافته بود تفویض کرد. مدتی به اصالت آنجا استقلال یافت و لشکری انبوه جمع کرد. بر سبیل روایت، پیش او حکایت کردند که رای هند را خزاین بی نهایت مشحون به جواهر نامدار و لآلی شاهوار هست. علاءالدین طمع در استجلاب زر و گوهر و استخلاص مرز و کشور او محکم کرد. جواسیس و منهبیان برگماشت تا وقتی که سپاه رای به مدافعت بعضی خصوم مشغول بودند، اعلام کردند. علاءالدین اغتنام فرصت کرده لشکر کشید، و پادشاهی که لشکر به امید وفود نصرت و امداد رحمت او به ترتیب قلب و ساقه و قبال (؟) و برال (؟) و زینت رایت و علم و به چشم سیف و سنان حاجت ندارد توفیق داد و فتح آن مملکت به دست اجتهاد او میسر گشت. رای اصابت کار بست و برای استبقای نعمت حیوه دختر خود را به وی داد و جمله دفاین و خزاین و اطلاق جواهر نفایس و ذخایر به وی سپرد «الله یبسط الرزق لمن یشاء ویقدر»^{۸۱} علاء الدین چندان مواشی که داشت و آنچه از حواشی یافت، محمول آن نعم نامتناهی کرد و شکر و سپاس فیض فضل الهی گزارده، عنان استرجاع به معسکر دولت خود داد.

چون این اخبار علی التواتر به ملک فیروز رسید، رسولی به اظهار ابتهاج و افراح و مسرت و ارتیاح به ظفر بر چنان خواسته ناخواسته فرستاد و حصول سلامت و تحصیل عطایا چندین خزاین به الوان مقتنیات آراسته تهنیت کرد و به حضور او مثال داد. بر چند نوبت رسل متوارد شدند و او تمهید عذر نا مسموع میکرد. ملک فیروز را توهم عصیان افتاد، با لشکری تمام متوجه او شد، به کنار آب چون ملاقات عسکرین افتاد جنایح آرا [نهر بین الفریقین حایل بود. ملک فیروز رای حزم مهمل ماند، و به اعتماد و وثوق ابوت و بنوت با پنج کس از آب چون عبور کرد، علاء الدین علی الرسم پیش عم زمین خدمت را به نقوش بوسه مجدد گردانید و در باب تخلفات گذشته، تخلفات منخشانه نمود، چنانک فرزندان خلف پدران سلف را التزام آداب نمایند. پس از لحظه ای به مفاوضات و مجاورات هم مستأنس و مستروح شدند و هر گونه حکایات متداول شد. علاء الدین به یکی از خواص به ایما اشارت کرد تا در اثنای سخن سر او را از پیوند گردن و مصاحبت تن دور گردانید، نی بل به دست عقوق و کفران سروفا و مردمی را پست ببرید.

سپاه شاه فیروز از آن سوی آب مشاهد آن حال فظیع و قصد شنیع بودند و چون رعد بخروشیدند و مانند آب از آتش بر جوشیدند. علاء الدین حالی زر فراوان پیش امرا و

وجوه لشکر فرستاد و ایشان را ساکت گردانید و دل مردان را بدان زر آلودم، آن کننده دوروی است و به صد دست شده به دست آورد. چون حالت غم واقع شده بود و علاء الدین به هر حال مستحق سریر و مستعد افسر بود و صاحب شهامتی جوانبخت، خدمت او را ضروره گردن بنهادند و مطیع و منقاد شد [ند].

از آنجا عزیمت دهلی جزم کرد. کوتوالان قلعه از تسلیم و مطاوعت سرکشیدند و درها نگشادند. بفرمود تا منجنیق نصب کردند و صرّهای زر و سیم را در منجنیق نهاده به قلعه می انداخت. ساکنان قلعه پیش زر کیسه قبول را سر بنهادند و در بسته قلعه حصن متین را بگشادند و پسران ملک فیروز به مولتان بودند. ایشان را به دهلی آورد و هر دو را میل کشید. دیربست تا از میل و ملال مالا مال چرخ محتال و زمانه محیال هوشمندان پایمال مسکنت و اذلال شده اند و ناسزایان دامن کشان در بساط عزّو اقبال.

ای یار هوشمند و دوست بیمانند من بیچاره باری.

بیت

از گردش این چرخ زبون بس مه و سال
در هر حال وز شعبده جهان دون

دارم دل و دیده ای و آنکه چه ز غم
غم مالا مال^{۱۸۱} علاء الدین فارغ بال و منتظم حال تخت سلطنت والوس دهلی را به جلوس خود مزین کرد و اطراف ممالک را در نفاذ حکم و علوّ قدر و مزید اقتدار محروس و محمی داشت. و هر سال به اطراف کفار هند تاختن می برد و درجه غزا با غنایم بی منتها تحصیل کرده مراجعت می نمود. بعد از یکچند سال چون اخبار او رافع و فایض و شایع شد، قتلغخواجه پسر مهین دوا لشکری به قصد آن دیار و غارت و استلاب بضایع اقطار چون قطار متواترانهمار برای تسخیر و تدمیر متوجه دهلی گردانید. سلطان علاء الدین مستعد گشته با لشکری قایم و عزمی ثابت در اکتساب وجدان غزا و نیت و عقیدت صادق در افشای ذخیره روز جزا مستقبل محاربت بل مستعجل آجال آن مردم شده و تسویه صفوف و تعبیه سپاه ناکرده بر خصمان زده و از معاندان بسیاری هلاک کرده و بواقی خاسرین خایبین مراجعت کرده اند «وان ینصرکم الله فلا غالب لکم وان یخذلکم فمن ذا الذی ینصرکم»^{۱۸۲} بر جمله آب دژ بیش چریک گشادند تا همه در گل و وحل فروماندند و غرقه و کشته گشتند، چنانک از سپاه او هیچکس نماند. سلطان علاء الدین مظفر و منصور بادارالملک دهلی معاودت نمود و بعد از آن به ولایت گجرات تاختن برد و بگرفت، و رای هندگریزان شد و علاء الدین بعد از استدراک غنایم فراوان با دهلی آمد.

و در مستهلّ شهر سنه احدى عشر و سبعمایه پسر خود را داماد می کرد به دختر پادشاه هند. شب را به عرض در خواب می بیند. با تفکری صایب و فیض الهام الهی که مبشر فلاح و نجات بود، دریافت که ای بنده، چگونه از مروت و فتوّت خود رخصت می یابی که در شهری که چندین هزار پسر و دختر یتیم و ارامل و بیوه درویش به حد بلوغ و درجه سبوغ رسیده که استیهال نکاح دارند و استحقاق تزوج، وحق تعالی ترا آن قدرت و دستگاه داده که سلسله عقود و مزاجت ایشان را مواصلت و مناکحت فرمایی ایشان

را مایوس و محروم گذاشتن و پسر خود را داماد کردن جایز نبود. کتاب را فرمود تا همه عزبان را به سر قلم گرفتند تا صد هزار پسر و دختر درویش بالغ بر آمدند. بفرمود تا در شب زفاف پسرش پنجاه هزار دختر یتیم و بیوه را به پنجاه هزار جوان بی مایه دادند و در یک شب همه را داماد و عروس کرد و هر دامادی را صد دینار بداد و این از فرط مروت و فتوت و غایت احسان و سماحت و جوانمردی و کرم است .

دیگر در شهر سنه اثنی عشر و سیمایه سلطان علاء الدین عزیمت نخجیر شکار کرد و خاتون او دختر رای دیول بود و به معرفت احکام نجوم و سیر افلاک و کواکب سعد و نحس ماهر و حاذق . گفت امروز سوار مشو که در طالع تو خونی تازه مشاهده می افتد . سلطان علاء الدین به پاسخ می گوید: ای بانوی خواتین ، آن خون صید و نخجیر باشد ! به سخن وی التفات ننمود و روانه شد و چون به شکارگاه رسید ، جماعتی امرا و خاصگیان به قصد هلاکت او کینکاج کرده بودند و از اقربای او نصرت شاه نامی [را] نامزد سریر و افسر کرده و به جای او دست بیعت و پیمان به وی داده که نصرت نصر ت شاه دهند و خذلان سلطان علاء الدین ، و در شکارگاه او را هلاک کنـ[ند] ، و او در حالت شکار با خاصگیی از سپاه خود دور افتاده قاصدان بی تحاشی و مبالات بر وی حمله کردند و سیر سیر می گفتند، تیغی به گردن او باز خورد و تا نیمه حلق ببرید . او را کشته پنداشتند و بر خاک خوار افتاده بگذاشتند و از فرط فرح و سرور برانندند و با شهر آمدند ، و در حال نصرت شاه را بر سریر مملکت دهلی نشانند و حکومت و امر و نهی آغاز نهادند ، هر چند دلشان بر خصم قوی نیم کشته قرار و آرام نمی گرفت، از خاصگیان شخصی را بفرستادند تا او پیش تخت آورد . آن کس چون به بالین علاء الدین رسید هندویی لشکری می بیند بر سر او گریان و زاری کنان. از هندو می پرسد که این کیست؟ گفت : مخدوم من نیم مرده. می خواهم تا او را به گور برم و سلطان را در جنبانید و او چون آواز مردم شنید چشم بگشاد و رمق حیات در جان او پدید آمد و از بیهوشی افاقتی یافت. آن هر دو کس او را از خاک و خون پاک کردند و سواری از لشکر نیز برسید . سلطان را بر اسب او نشانند و به سر تلی رفیع بر آورد[ند] تا از یمین و یسار لشکر بر او جمع آمدند و به ایما و اشارت انگشت گفت : مرا به لشکرگاه رسانید . او را به قوم خود رسانیدند و عهد و پیمان تازه کردند و به نصرت او و خذلان خصمان مواضعه و معاهده. و شخص قاصد سنگی مدور در توبره نهاد و پیش سلطان نو نصرت شاه آورد و همچنانک معهود پادشاه و معتاد سلاطین دهلی است از دو رویه به خدمت نصرت شاه صفوف زده بودند از خاصگیان و مقربان درگاه . او توبره زیر دست گرفته در میان آن صفها می رفت تا پیش تخت نصرت شاه رسید بی تحاشی و محابا به بالای تخت برآمد و توبره بر زمین زد و کارد بکشید و سر نصرت شاه از تن جدا کرد. مردم او همه بگریختند و در خفایا و زوایا چون برگ خزان ریزان شدند و آن مرد آواز برآورد که سلطان علاء الدین آنک در قید حیات است. در اثنای آن حال آواز دمامه و نعره نقاره به گوش ایشان رسید . مقربان و مطیعان برسیدند و گروهی را که با سلطان نو بیعت کرده بودند هلاک کردند و سلطان را باز بر تخت مملکت آرام دادند و جراحت او را به دو هفته مندمل کردند . و خاتون منجمه می گوید: ای پادشاه نه ترا گفتم که امروز هنگام رکوب و خروج نیست ! علاء الدین به پاسخ گفت: ای جفت طاق از عیب و نادره آفاق ، تقدیری که در ازل آزال مقدر بوده است و قضای حکمی که به سابقه رفته امکان رد و صرف نبود .

بعد از یکچندگاه قتلغخواجه پسر مهین دوا با لشکری آراسته دگر بار قصد فتح خطهٔ دهلی جزم کرد. چون به حدود مولتان رسید سلطان علاء الدین با لشکری آراسته به سلاح و سلب و خواسته از دارالملک دهلی روی به وی آورد و بر بیست فرسنگی خیمهٔ اقامت نصب و رفع کرد. چون چریک مغول برسید، بعد از ملاقات عسکرین، صفوف معرکه بیاراستند. علاء الدین الب خان را با گروهی انبوه برمیمنه بداشت و ظفر خان را بر میسره. و مکابره بر یکدیگر حمله کردند چنانکه در محاحم آن ملاحم از صدمهٔ خناجر غزاهٔ بر حناجر غواؤه و مفاصل انجاد بر مفاصل آن اوغاد و لمع بوارق سیوف و خطف و تا سه شبانروز آنگاه لمعهٔ فلق تاوقت مسقط شفق* صواعق حتوف انواء (?) می چکید^{۳۳} مصادف متصاف بودند. و گروهی انبوه از مردهٔ کفار و زمرهٔ اشرار فجّار بر فضای آن مضاف بی سر و دست و پای انداخته، سرها و داع تنها کرده روانها از قالب بدن ها پرواز نموده، که از ناگاه ظفر شاه با اصحاب خود بر اعدا تاخت و از دشمنان فوجی بینداخت و باقی را منهزم کرد. گروهی مغولان برو حمله کردند و او را فرو گرفتند و بکشتند و فریقین به اتفاق بر هم حمله کردند. قتلغخواجه مجروح شد، مخدول برگشت و عزیمت انهزام با حدود غزنین و بینی کاو (?) جزم کرده، هندوان راههای ایشان به آب مستغرق کردند تا اکثری از مغولان در گل و وحل و خلاب دستگیر عنا و پایمال فنا آمدند و قتلغخواجه بدان جراحت وفات یافت. و سلطان علاء الدین هم عنان فتح و ظفر و فیروزی بادارالملک دهلی استرجاع نمود و بعد از یکچندی با سپاهی بزرگ معظم و عساکری عرمرم، قصد فتح و استقلال استخلاص ولایت گجرات کرد و به یک رکضت و نهضت جملهٔ آن دیار و بلاد بگرفت، و مظفر و منصور با دارالملک دهلی معاودت نمود، و در غرهٔ محرم سنهٔ خمس و عشر مسموم و محروم درگذشت.

و سبب هلاکش آنک الب خان برادر زن سلطان به حکومت و ایالت خطهٔ گجرات از بلاد هند موسوم بود. سلطان او را به تهمت گناهی میل کشید. خواهر او که خاتون سلطان و مادر پسر مهین خضر خان بود، پسر را می گوید: به استصواب رأی من، مصلحت تو در آنست که پدر را شربت مسموم زهر هلاهل دهی تا پادشاهی بر تو مقرر و مقرر گردد، و اگر نه ممکن که به پسری دیگر تفویض کند. خضرخان پدر را شربت مسموم داد، مزاج علاءالدین متغیر و متکدر شد. اطبای حاذق و حکمای ماهر از نبض و تفسره و ناخن و بشرهٔ او استدلال سم هلاهل کردند. علاءالدین از پسر خود خضرخان استفحاص و استکشاف این حال نمود، امتناع و انکار کرد و به زخم چوب و شکنجه اقرار کرد که مرا مادر آموخت. پسر را با مادر و برادر هلاک فرمود کردن، در نظر و حیوةٔ خود تاج و تخت به پسر دومین الیاس به جای خود تفویض کردن. و تا سه ساله مواجب و جامگی لشکریان بداد به هنگام عصر جان نازنین تسلیم کرد، هر چه او با عم خود کرد پسر با او همان کرد.

عبارت «چنانکه در محاحم ... می چکید» اقتباس است از ترجمهٔ تاریخ یعینی، نک، کتاب مذکور به اهتمام دکتر جعفر *

همان بر که کاری همان بدروی
همان بشنوی

سخن هر چه گویی

«جئنا إلی ماشئنا» با سیاق سخن آییم :

در اثنای این حال از جانب خراسان از خدمت شهزاده جهان ابوسعید متواتر ایلچیان به طلب وجوه لشکر می رسیدند. پادشاه از وزرا بازخواست مال کرد. خواجه رشید الدوله می گوید: اگر چنانکه در همه ممالک پادشاه یک برات به علامت من یا کسان من باشد جواب همه مال عالم بر من باشد! و خواجه تاج الدین می گفت: منم و وزارت و جامه کرباسین و مرکوبی عاریتی! و بردانگی وجوه قادر نه، مگر وظیفه و راتبه انعام پادشاه. مع هذا چون ما هر دو به مشارکت یکدیگر تمشیت امور می کنیم و موارد و منافع و فواید و مداخل به رتبت تسویت^{۳۸۱} است، پس چگونه به گاه ملتسمات خرج و بازخواست شریک و انباز نباشی؟ رشید می گوید: از برای آنکه به التمغا و بروات و علامات تو استیفا و تحصیل مال عالم می کنند.

چون ماجرای وزرا به سمع اشرف پادشاه رسید، رشید را فرمود که تونیز علامتی دیوانی میکن، رشید به پاسخ می گوید: من چگونه شریک کسی شوم که اگر مالی بر ولایتی بشکند یا عاملی تلف کند جواب او کوتاه دستی و کم طبعی و جامه کرباسین باشد؟ مع هذا که نواب و متعلقان تو به ایام سابق بردانگی وجوه قادر نبوده اند و امروز هر یک قارونی است. خواجه علیشاه می گوید: چون ارزاق سپاه زیادت از محصول اموالست و دخل از خرج قاصر، و واصل از حاصل خاسر، جرم من پس چه باشد؟ پادشاه بفرمود تا ممالک را بر وزرا به دو قسم کردند: از آب میانه و کنار پول زرهه عراق عجم و فارس و کرمان و شبانکاره ولور بزرگ و کوچک تا سرحد خراسان به رشیدالدوله سپرد، و تبریز و دیار بکر ربیع و موغان و اران و بغداد و بصره و واسطه و حله و کوفه به خواجه تاج الدین علیشاه وزیر تفویض فرمود. بعد از آن هر دو قسم یکی شدند و هر یک نشانی می کرد و به استنابت رشید، علاء الدین محمد پسر عمادالدین مستوفی خراسانی نامزد شد و به نیابت خواجه تاج الدین، عزالدین قوهکی مفوض گشت. و خواجه رشیدالدین به قشلامیشی ارانیه مدت چهار ماه به عارضه درد پای و بیماری مبتلا بود و تردد به حضرت پادشاه ناممکن؛ و ایلچیان متواتر از حضرت شهزاده به استدعای اموال چریک منصور می رسیدند. پادشاه به شکار برنشست و حوالت وجوه و حساب مال سه ساله به امیر چوپان نویان حوالت فرمود و او نواب را در حساب کشید و سیصد تومان مال بر ایشان دعوی کرد که اختزال نموده اند. نواب از آن حال ترسان و هراسان بودند و با خواجه علیشاه کینکاج کردند که اگر تدارک این خلل و زلل کرده نشود کار از دست و تیر از شست رای و تدبیر بگذرد.

خواجه علیشاه شب به خلوت به خدمت پادشاه رفت و بگریست و عرض داشت که مالی که از نواب من می طلبند آن وجوه به بنده رسیده است. پادشاه او را نیکو بنواخت و فرمود که چون مالی به وی رسیده است حساب نواب او نکنند. بامداد امیر ایرنجین خواست که از نواب مطالبه مال کند، پادشاه فرمود: بیچاره علیشاه حساب و کتاب نمی داند، این

مالها همه رسانیده است و فراموش کرده و اکنون با یاد خاطر آورد! امیر ایرنجین صورت این ماجری به سمع امیر چوپان رسانید، گفت: ای دریغا بچاغ هولاکوخان و اباقا! اگر کسی خواستی که سخنی به پادشاه عرض دارد تا نخست با جملهٔ امرا کینکاج نکردی نتوانستی و اکنون کار به جایی رسیده است که تازیک بی استشارت امیر در نیم شبان با پادشاه خلوت و کینکاج می کند و رأی امرا ضایع و عاطل! خواجه، امیر را خموشانه داد و زبان گویای او ساکت کرد!

بیت

هر که زر دید سر فرود آورد
دوش است
ور ترازوی آهنین

امیر با مداد پگاه به علاء الدین محمد مستوفی می گوید که: اگر حساب نواب سه سالة تاج الدین علیشاه برین منوالست پس حساب بیست و پنج سالة شما چگونه خواهد بودن؟ و بدین مطارحه رفع حسابات در حیّز توقف بماند. بعد از آن خواجه علیشاه گفت که رشید در خانه تمارض نموده است و می خواهد که به رای و حیل مرا با نوکران بازی دهد و دستخوش حیل و پایمال مکیدت خود کند چنانکه با سعدالدین وزیر کرد که اگر حکم پرلیغ نافذ شود تا من نیز حساب چندین سالة او و پسران بکنم. حکم به امضا و اجرای آن نفاذ یافت.

خواجه تاج الدین نخست جلال الدین پسر مهتر رشید را می گوید که از شهر تستر که مال موجب اولجا کی سلطان دختر غازان خانست مبلغ سیصد تومان بر تو نوشته اند و متوجه تست. جلال الدین موچلکا داد که اگر ازین دانگی بر من درست شود در گناه باشم. خواجه همچنان حساب او فرو گذاشت از فرط مکارم اخلاق و حسن اعراق. و چون از دیه محمود آباد کاوباری کوچ کردند، خواجه علیشاه با نوکران مغلوب بود، و اعدا غالب و منصور. و چون از آنجا یک فرسنگ کوچ کردند مسئله منعکس شد و احوال عالم بوقلمون منقلب و تابع متبوع و مقتدی مقتدا شد. چه پادشاه را معلوم و مقرر شد که از مال مستدرکات عالم ربعی رشید می برد، به چند وجه از حق تقریر که وجوه نقد رایج آنست، و از مال اوقات غازانی، و از مال شهر یزد چندین، و از مال خاتون چندین، و از انعام پادشاه جایزهٔ جامع التواریخ هشت تومان هر سال و از بغداد و تبریز که قسم منست ثلثی از مستدرکات و محصولات آنجا به رشید عاید میشود بغیر رشوت و خدمتی که روز بروز از عمال و رعایا می گیرد بی حصر و عدد. چنانکه از نواب او مجهولی بی مایه و هنر از جزارت به وزارت افتاده که پدر وجد او هرگز قدرت و مکنت بهای غلامی سیاه نداشتندی، اکنون دویست غلام ترک و مغول دارد هر یک بایک تومان مال و بیشتر که به مکتسب می دهند، و املاک و اسباب مثل آن، و بیکتمور غلام او صد نفر غلام ترک دارد. این همه مال پادشاه است که او می رباید!

فرمان نفاذ یافت که خواجه تاج الدین، رشید به حکم یاسا رساند. خواجه تاج الدین از روی مروت و فتوت و آتوت و بنوت بروی ببخشود و به پادشاه عرض داشت که مردی پیر است و خدمت این درگاه از زمان ارغون تا غایت وقت کرده، تا پادشاه خون او به او بخشید. رشید چون چاره ندید عرض خود را به اعطای مال تفادی نمود و تختهٔ چند

جامه‌های گوناگون تا به خراسان فرستادند، و پادشاه فرمود که وزرا با هم جاده صلح و صلاح سپرند که «الصلح خیر» و راه فرزندی ممهّد و مقرر دارند.

بیت

در خدمت تخت شاه افریدون فر
پاک سیر بودند وزیران دگر لیک چو عقل
آمد از ایشان بر سر و از وقایع این سال شخصی خروج کرد و دعوی که پسر صاحب
سعید یحیی ام که از سی و دو سال باز او را در میدان تبریز شهید کرده بودند، خود
را خرم‌عزیر^{۲۸۱} پنداشت که بعد از صد سال زنده شد، و دعوی کرد که مرا از زندان [ن]
بگریزانیدند و به جای من شخصی مجهول را به قتل آوردند و من گریخته پانزده سال
به مازندران، و گوش کر مادرزاد من آنجا طبیبی معالجه کرد، شنوا شد، و پانزده سال
دیگر در میان عرب ساکن بودم. با آنک به ایام جوانی از عربیت و صرف و نحو و اعراب
بهره تمام داشت و لهجه درست و فصاحت و بلاغت، بمجرد آنکه به کردستان گذشته
بود زبان و لهجه کردی گرفته بود و از آن عرب فراموش کرده، و همچنین خطی خوب
منسوب می نوشت و شعر می گفت، و اکنون از همه عاری و خالی بود و معلم را مالم
میگفت! بعضی نوخاستگان و زنان او را قبول کردند. و طایفه ای که او را به ایام جوانی و
کودکی دیده بودند، آنگاه چه بایستی که او درین زمان نیز بودی و او جوان بود و بلند
گردن، و او کوتاه گردن بود. اما در تبریز هر دعوی محال که بکنند همه باور دارند بی
ثبوت حجتی و صحت بینتی!

بیت

گاو را دارند باور، در خدایی عامیان
از پی پیغمبری

و همچنین از وقایع این سال: سید رکن الدین استرابادی که در فنون علوم بی مثل
و نظیر بود و از تلامذه خواجه نصیر الدین اومانده، در چهاردهم ماه صفر سنه خمس
و عشر و سبعمایه در شهر موصل که مدینه هجرت او بود وفات یافت. همچنین کمال
الدین بن یونس موصلی به سلطانیه وفات یافت اول فصل تابستان. و همچنین خواجه
اصیل الدین پسر خواجه نصیر الدین محمد الطوسی از دارالسلام بغداد عزم دارالسلام
کرد؛ روز چهارشنبه هفدهم ذی الحجه سنه ست و عشر وفات یافت. در فنون علوم
خصوصا در ریاضی گوی مسابقت و متابعت از حکمای یونان ر بوده، با سیرت پسندیده
و مکارم اخلاق، ستوده ذات و صفات بود. و همچنین نجیب الدوله که حاکم نوبندگان
بود هم آنجا وفات یافت و از تراکم برات داران و تقاضای متقاضیان بر آسود. تابوت او به
دفن، و رسوم تبریز آوردند و به رسم مسلمانان برو نماز کردند و به گورستان گجیل^{۲۴}
ماتم و عزا به تقدیم رسانیدند در غره ذی القعدة السنه مذکور. اینست وقایع و حوادث
این سال که بعضی ایراد افتاد و بالله التوفیق.

اصل: کحیل. این قبرستان تا پنجاه سال پیش در تبریز برقرار بوده است *

ذکر حوادث محرم سنه ست و عشر و سبعمایه هلالی موافق ییلان ییل

ترکی و مغولی

درین سال پادشاه جهان یایلامیشی به سلطانیه کرد و قشلامیشی به یورت آخرت و سرای قرار . رایات همایون به مبارکی از گاوباری کوچ کرد و منزل به منزل می پیمود تا به شهر اردبیل رسید. وزرا به مقدمه سلطانیه رفتند، به ترتیب امور پادشاهی و تدبیر قواعد شهریاری، و رایات همایون روز دوشنبه پانزدهم ربیع الاول به شهر سلطانیه نزول فرمود و روز آدینه پانزدهم رجب سنه ست و عشر به موسم فصل ربیع که هوا به دیده سحاب گریان بود و به دندان شکوفه خندان ، رکوب رایات همایون بر صوب چغان ناوور به صید و اصطیاد و نخجیر و شکار . و وزرا خواجه تاج الدین و رشیدالدوله روز دوشنبه بیست و دوم رجب با دارالملک سلطانیه استرجاع نمودند . مصاحب عیسی مهنا ، چه عیسی بن مهنا که اعتضاد و استظهار و پشت و پناه شام و مصر بود به ایلی و انقیاد و کوچ دادن در آمد ، و به فتح دمشق و مصر متقبل و ملتزم شد، او را طوی و مهمانی کردند و کرامات و اقامات مبذول داشت . و یکچندی از بلا و عناء سفر بر آسودند .

و به همین تاریخ و شهر این سال حمیضا پسر رئیس مکه، برادر خود را که مربوط و مربای سلطان ناصر مصر بود بکشت و به دیار عجم به خدمت سلطان محمد اولجایتو مبادرت نمود و به اجلاس خود به جای برادر از حضرت همایون مدد و مساعدت طلبید. سلطان از خواص و مقربان خود حاجی دلقندی [را] با یکهزار سوارجان سپار به استمداد و استنجد او نامزد کرد به دفع دیگران، تا او را در مکه بر تخت مملکت قرار و آرام دهـ[ند] و بصره به او داد تا مال بصره بستاند و به سبیل راه حج کند و چهار پایان بسیار به وجه سبیل راه کند. و او با مالی فراوان و شتران بسیار از بصره کوچ کرد. امیری هزاره که بر آن سرحد مقیم بود و جمعی اعراب بادیه به اغرای جمعی قصد او کردند و قریب صدتومان مال از او بر بودند و به معبر پیش ناصر بردند و او به رسم عرب تحت الحنک بسته با حمیضا و نوکران که اسبان نیکو داشتند برون رفتند ، و حاجی حمیضا را تخت مکه بر آرام داد[ند] و در این سال امیر آقسنقور به نواحی بغداد و عراق عرب قشلامیشی می کرد. ناصر مصر را خبر شد به ارجاف آوازه در افواه خاص و عام انداخت که ناصر مصر نماند و قایم مقام او پسر آقسنقور پادشاه شام و مصر شد ، یعنی تا او به رفتن رغبت کند . آقسنقور به آوازه دروغ و دمدمه گرم خاص و عام خواست که از آب فرات بگذرد و به شام به پسر پیوندد، طغان امیر هزاره مقیم آنجا مانع شد و جمعی از طرفین کشته و خسته شدند و آقسنقور را منع کردند ، وبالله التوفیق.

ذکر سبب وحشت و موجب عداوتی و مناقشتی که میان ایسنبوقا و اروق

جغتای با قان عادل و سلطان حاصل شد

بعد ازین به انتهاض لشکرهای بیگانه و انتفاض نوایب زمانه پر بهانه که در ملک و دولت واقع شد همه بر سبیل اجمال ایراد بود. مقتضای وقوع مخالفت و مخاصمت و استدراک حدوث و منازعت و معادات میان ایسنبوقا و اروق جغتای و با یتوقان و سلطان محمد بعد

از موافقت و مؤالفت سبب سه چیز بود ، و درین یکچند سال زعزعۀ نوایب این دمدمه و زحزحۀ شوایب این دغدغه روایح راحت و لواحق استراحت از مہبّ رفاحت (؟) بہ مشام خاص و عام نرسید علی الخصوص مقیمان خطہ خراسان :

اول آنک داود خواجه پسر قتلغ خواجه بن دوا کہ بیوت بینی گاوو علفخوار غزنین مقدم زمرہ نکودریان بود، بعد از حالت واقعہ او در راہ ہند داود خواجه پسرش در حدود بست مکناباد و کنار پنجاب آمویہ قایم مقام پدر یایلامیشی و قشلامیشی می کرد با تومان چریک خود ، ولکمیر و تیمور پسران اباچی گورکان از بقایای قراوناس نکودری بہ حضرت اعلی سلطان محمد پیغام دادند کہ اگر از لشکرہای مقیم یورت خراسان مدد و معاونت یابیم ، داود خواجه را از یورت کنار آب آمویہ کہ علفخوار و مقصد اوست از عاج و انہزاع نماییم ، و آوارہ از آن جانب آب گذرانیم. آنگاہ با بیست ہزار سوار خود را بہ شرایط بندگی و مراسم کوچ دادن قیام و اقدام جوییم. حکم فرمان نفاذ یافت کہ چریک خراسان علی الخصوص جماعت مجاوران مدد و مساعدت ایشان نمایند. شہزادہ میتکفان و سنقسون بہ اتفاق فوجی از چریک خراسان در شہور سنہ اثنی عشر و سبعمایہ بہ امر سلطان یساول مغافصہ در سر داود خواجه تاختند و دستہا بہ تیغ یازیدند ، و بلا چون تگرگ بر سرشان باریدند. داود خواجه قوت مقاومت و طاقت محاربت ایشان نہداشت عنان عزیمت برتافت و در نشیب و فراز می شتافت و بعد از ستیز راہ گریز پیش گرفت و منہزم از آب آمویہ عبور کرد . بعد ما کہ از خدم و حشم او دو سہ ہزار سوار کشتہ و خستہ شدند و در آب غرق گشتند ، تیمور ولکمیر خانہ ہای ایشان بغارتیدند و چہار پایان و اسیران را براندند و طوق و کھورکای بیاوردند. و تیمور در شہور سنہ ثلاث وعشر بعد از وجدان فتح و فیروزی پیش یساول درآمد و اظہار ایللی و اشتہار یکدلی نمود و طوق و کھورکای داود خواجه بہ حضرت اعلی فرستاد، محل قبول و سیورغامیشی یافت ، و داود خواجه پیش عمّ خود ایسنبوقا پناہید مستضرع و مستجیر و در قصاص ثار و انتقام کینہ خصمان بدو استمداد و استنجداد نمود. سلسلہ مہر قرابت و محبت صلت رحم در حرکت و جنبش آمد، با سلطان اساس مخالفت و مضادت نہاد .

سبب دیگر آنکہ لشکرگاہ قان بحیرکا بر سرحدّ ثغور مسلسل و مرتبط چون انگشتان پھلو بپھلو نشستہ اند و سپاہ ایسنبوقا روی باروی موازی و محاذی ایشان یورت دارند. و اول برابر ایسنبوقا وابوکان پسر دوا در یورت اوکوک ہوی از چریک قان طوغاجی چینسانک پسر بوقا وینشاء با دوازده تومان چریک یورت و مقام دارد کہ یایلامیشی او بہ جانب ییستون مورانست و قشلامیشی بہ مرحلہ فوفاق. و متعاقب او جونقور دانک پسر توتفاق بہادر از استخوان قبچاق کہ نوکر بایان چینسانک بزرگ بود ، بہ فتح دیار و بلاد. میری و بیکتاش در جنب او با پنج تومان بہ یورت قونقورتو والایتاق نشستہ و برابر او شیرہ اغول پسر جبکتو و نوکرش قوتوقو بہادر با چریک خود در مقابل اوست و فرود ایشان پسران چوپان لمغولی و بیانتاش و کونجاک پسر قیان با دوازده تومان در یورت سیکحو (کذا) تا کامل و ولایات ایغورستان مقیمند. و مواجہہ ایشان ایمل خواجه برادر ایسنبوقا پسر دوا با دو تومان ساکنست . اینہا مقدمہ ، و منقلای جانب غربی و جنوبی لشکر قان اند. و اگر نہ (؟) از جانب مشرق و شمال و حدود دیار ختای و بیکتاش در جنب یکدیگر متعاقب نشستہ اند، چون انگشتان دوش بدوش و چون دندانہ ہای شانہ پھلو بپھلو . مثلاً در بارس کول بلارغی پسرکیوکچی متیکقانک با عساکر متکثر

بورت و مخیم دارد، و برابر او قوتوقو نشسته و در قامل پسر قیان با سپاهی بزرگ مقیم و مقابل او سیقان زیرک و احمد امیر تومان مواجهه نشسته، و در دیار توبووت جانتای پسر مغولطای دودین شار ساکن و مقابله او جابججوک بخشی با امیری هزاره مقیم .

و چون دوا بر اروق و خاندان شهزاده قاید و ظفر یافت و بکلی اروق او را برانداخت و از سر تفاخر و اهتزاز و قبیحت و مباحات بازی بر بندگان قان میکرد و اولاد و احفاد او همچنین. درین وقت ایسنبوقا ایلچیان خود مقدمهم قتلغتمور پسر نورما و امیر علاء الدین بیتکجی و بالتیمور پیش طوغاجی جینسانک پسر بوقاوینشاء فرستاد که در محاذات او مقیم بود به استدعای تعیین یورت یایلاق و قشلاق با عطایا و هدایا و مواطاء سجایا و خیمه بزرگ عالی اساس برای بار خاص. طوغاجی به پاسخ گفت که از مرغزار بزرگ جملکان چریک قان می نشیند و مقابل او از جانب مغرب سپاه ایسنبوقا . در اثنای کلام ایلچیان می گویند که یرلیغ ایسنبوقا چنین است. طوغاجی بانگ بر وی زد که خموش! یرلیغ از آن قان باشد و فرمان پسران را لینکجی گویند یعنی فرمان پسران. بالتیمور می گوید که چون ایسنبوقا از اروق است ما را به جای قان است. در صدق و کذب دعاوی این مقاتل از جانبین وحشتی تمام قایم شد. چون ایلچیان این سخن به سمع ایسنبوقا اغول رسانیدند چون شیر غیور خشمگین شد و این نیز ماده عداوت و تتمه میغضت گشت. و پیش از این قضیه یکچندگاه ابیشقا پسر^{۵۸۱} به رسالت از حضرت قان بازگشته بود و متوجه درگاه سلطان جهان شده، چون به خیل اروق و چریک جغانای رسید، در حالت مستی و بیهوشی سخنی مستوحش وحشت انگیز فتنه آمیز مستنکر ازو فرو افتاده بود، و گفته که: با ایسنبوقا سرّی مخفی و رازی نهانی دارم. چون ایرنجین به ایسنبوقا رسید، امیر اروق را با فوجی امرای بزرگ به استماع این کلام پیش او فرستاد تا کشف آن اسرار و افشای آن راز نمایند. ابیشقا از سر کوتاه اندیشگی گفت «اقسقال تایشی» یعنی سفید ریش ! به هنگام رکوب مراد اوتوقورمیشی چنین گفت یعنی قان فرمان داد که شما از جانب مغرب در آیدید و ما از طرف مشرق . تا این خصمان ظالم ضایر و معاندان غاشم جابر را از میان برداریم و عرصه ممالک توران را از قاذورات نجاسات متمرّدان پاک کنیم .

در سنه ثلث و عشر از مطارحه و قوارص طوغاجی از تقریر ایلچیان علاوه تأکید و تصدیق نفثه المصدور ملایم و موافق آمد. این دغدغه داعیه توهم و باعثه تهمت و ریبت شد. اما اعادت تیر جسته از کمان و سخن رفته از دهان مستحیل باشد. نایره خشم و غضب ایسنبوقا اغول شرر التهاب یافت و نایره کین و عداوت

زیانه زد و عنان تمالک از قبضه تماسک برفت «امر من الضب و اذهل من الضب»^{۶۸۱} «بماند، چه قان را ممنون منت و رهین ذمت پدر خود دوا می دانست که به سعی و جهد او خاندان و اورغ قاید و بکلی بر افتاده بود ، چون گاو خراس به پیرامون آس خاطر بر می آمد و مدخل این رخنه را مخرجی می جست و در آن تفکر تدبری می طلبید، تا اعوجاج امور نامستقیم نامنتظم و ترفیع و اصلاح الوس ناملتهم به چه وجه کند ؟ دانست که این ذره از کوهی شگرف و این قطره از دریایی ژرف است، از تباین استدراک و استدلال استقرا از هیوب عواصف شداید و صدمت قواصف مکاید خصمان قوی حال خایف شد. اندیشید که چون غبار وصمت از چهره عصمت برخاست و سایغ شراب ملح^۲ اجاج آمد. و

اعتمادی که و به تطاول ایام حاصل و به تمادی اعوام واصل بود ، باطل و مضمحل گشت و بساط انبساط منظوی شد، و شمع اجتماع و اتحاد منطقی گشت و مصافات و داد به منافات عباد مفوض و مبدل شد و قرابت و خویشی به بیگانگی کشید ، هر چه زودتر اظهار عداوت کنم و در منوات پیش دستی نمایم. و در حال بفرمود تا ایلچیان قان را که در طول و عرض ممالک و بسیط خطه ترکستان در سفر و آمد و شد بودند بگرفتند و اموالشان غارت کردند، و خداوندان مقید و محبوس نخست توقتیمور چینسانک را که فرستاد به هزار و پانصد سر اولاغ بگرفتند در او خاتونی برای سلطان می قان به دست ولایت فرغانه و به شهراندکان موقوف و شهر بند کردند. به انهاء و استعلام بالتیمور و علاء الدین ایلچیان دیگر که از جوانب ختای رسیده بودند و بیر و چرغ و سنقور و شاهین و چیزهای تنسوق برای سلطان اولجایتو محمد آورده بودند همه را بفرمود گرفتن و آن تنسوقات بازگرفتن ، و به انواع عذاب معذب داشتن. ایلچیان به وی پیغام دادند که قان را در عنایت تو فتوری و در رعایت جانب تو قصوری نرفته است که موجب این غضاظت و سبب این استطالت باشد ، و ازین معنی نزد قان خبری و ازین فتنه و بلغاق اثری نیست . همه ایلچیان را به طرف کاشغر فرستاد و آنجا جمله را مقید و محبوس کرد و اموال و تنسوقات ایشان را نهب و غارت. به جواب ایلچیان گفت : بی آنکه از من بادره و زلتی و عثره ای صادر شده است خصمان پنهان به قصد خون من متفق و منتهم شده اند ! پس پیش از آنکه اعدا قدم اقدام و اقتحام گزارند پیش دستی باید نمود . چه پای بر سر خار و قدم بر فرق مار نهادن خوشتر از آنکه قدم تکاسل در دامن تغافل کشیدن . و برفور با پنج تومان چریک به قصد حصد مواد عناد طوغاجی مترکب شد تا مغافصه برو هجوم و شبیخون سازد، و دستبردی سره نماید و دل از غم اعدا ببردازد. قولجوق شحنة شهر پولاد که نهایت دیار ترکستانست از قتل طوغاجی از قصد ناگهانی او آگاه شد، گریخته پیش طوغاجی شتافت و او را از هجوم رجوم شیاطین الانس آگاه کرد. طوغاجی در حال کوچ کرد و خانها اغروق خود را از آب اردش بگذرانید و در دامان سغری یا یلاق که در پیش او نهری صخاب و جویی پر آب بر دامان کوهی شماخ و زمینی سنگلاخ هولیاتو نام روانست با یک تومان چریک جزار وشکرده و آماده وصول یاغی شد، و چون موسم فصل زمستان بود و از برودت صمیم سرما سنگ خاره پاره می شد و از سردی هوا خون در دل زمین و جگر خاک می افسرد و چراغ روح حیوانی از پف پف صرصر فرو می مرد ، و از تراکم یخ آبگینه رنگ ، روی زمین رویین بود و جگر زمین هفتمین آهنین و از انضغاط و انحصار سحاب هوا کافور بیزی و ریاح عواصف سر تیزی اساس نهاد. از افراط برودت سرما آب و آتش جامد و خامد شده، بیشتری ستوران سپاه ایسنبوقا به سبب توقاق (؟) سقط و تلف شدند و لشکریان در معرض بوار و هلاک آمدند ، عاقبت عسکرین را ملاقات افتاد . بعد از تعبیه صفوف معرکه و تسویه طرد و ناورد فریقین و انتهاز و انتقاض پیکار و انقضاء جمره کارزار ایسنبوقا و چریک او در ازعاج و اרהاج افتادند و مخذول و مهزوم بر گشتند. ایسنبوقا از زمره امرا چند کس را تشریف داده، به اولاغ به حضرت خان فرستاد و عرض داشت که : طوغاجی چینسانک مرا بی احداث عثره ای و صدور زلتی و امضای بادره ای دارامیشی کرد و اهانت و مذلت و خواری نمود و سایقه مرایر موالات استمرار یافته و قاعده مصافات و موافات استحکام و استقرار پذیرفته را فراموش کرد، از بنده هرگز نه به ایما و نه به تصریح و تلویح اشارتی نرفته، حلقه بندگی قان در گوش و غاشیه طاعت داری بردوش نسیا منسیا گذاشت. بنده دست بر دست بسته و چشم به

فرمان مطاع قان گشاده. خواست که این سخن با وی مواجهه و مشافهه تاپشمیشی کند، طوغاجی مکابره‌گه روی من لشکر کشیده، بنده سراسیمه و حیران مانده، مجال مقال نیافت و تا الوس خراب نشود بازگشت. باقی حکم آن قان داند.

و به فصل بهار که مشاطة نسیم صبا جهان به دنیای بوقلمون و فرش زنگارگون بیاراست و عروس نقوش نبات به جلوه گری بر چمن خاک مبعوث گشت و بلابل و عنادل در تهنیت وصول گل فصول قبول پرداخت، چونقور پسر تونقاق به ایسنبوقا پیغام داد که اگر طوغاجی از سر بهادری و دلاوری و روی جرأت و جسارت سخنی وحشت انگیز گفت که موجب فتنه و ملال خاطر شد، نخست بایستی که ما را از آن حال معلوم کردی تا به نفاق و نزاع نکشیدی، لکن هیچ شک و شبهت نیست که هر کجا قواعد مصادقت مستحکم تر، تأثیر زخم جراحت بیشتر. اما میان ما استمرار مواصلت و مرایر قرابت نه چنان مستمرست که به مرور ایام و حوادث شهر و اعوام انحلال و انتکاث پذیرد. اکنون از گذشته یاد نیاریم، «مضی ماضی، کلام اللیل یمحوه النهار»^{۷۸} برقرار سابق قرین و رفیق یکدیگر باشیم، و اگر طوغاجی دارامیشی و استهانت و مذلت و خواری کرده است به حسن تدبیر تدارک مافات کرده شود. ایسنبوقا نیز جولجی ایلچی را به پاسخ به جویقور فرستاد تا صدق عقیدت و اخلاص نیت او تفحص نماید و بداند که دل او با زبان او موافق است یا نه؟ جولجی ایلچی بعد از بیست شبانروز مراجعت نمود و گفت: دل و جان و نیت و عقیدت و گفتار و کردار با ما چون تیر راست است و نیکخواه و هوا دارند، و سر رزم و نبرد ندارند. اما نایره خشم و غضب و آتش حقد و سخط او نه چنان اشتغال و التهاب یافته بود که به آب مواعظه و نصایح مشفقان و ناصحان منطفی می شد. از کین و عداوت و رشک طوغاجی چون رعد و برق بر خود می جوشید و می خروشید. ابوکان و کبک برادران هم مادری خود را بایک تومان چربک کامکار خونخوار به جانب کول هوی فرستاد. از یاغی یک هزاره قراول و منقلای سپاه بود. طوغاجی متنعم نسایم ایلاج و اخراج یاغی باغی بود. از موارد هجوم خصمان اطلاع یافت. پیش دستی نمود و ناگاه بر سر اعدا تاخت و خصمان را دست بردی سره نمود چنانکه از بوارق تیغ رشاش و خوارق سهام طشاش سیلاب خون باریدن گرفت و از جمله آن یک هزاره جز هفت کس به جان خلاص نیافتند. باقی طعمه سهام و حسام و لقمه زبان سنان شدند و هفتگانه گریزان برفتند و شاه اغول و ابوکان اغول و جنکشی گورکان را اعلام کردند که از جمله قراولان ما از زخم تیغ اعدا جزین هفت کس خلاص نیافتند.

و چون این آوازه غم زدای جانکاه به ایسنبوقا رسید، نایره خشم و غضب او تیزتر و افروخته تر شد، و در اثنای این حال از طرف مشرق از پیش اولجایتو سلطان ایلچیان قان بازگشته بودند و به زمین ترکستان رسیده مقدمهم بولان هیچانک با هشتاد و اند نفر نوکر به قصاص و انتقام آن کینه همه را مقبوض گردانید و بر تیغ تیز معروض، و جانوران از شیر و یوز و سیاه گوش و پیش کشهای تنسوق که برای قان می بردند همه را نهب و غارت کردند و ایسنبوقا از سرکین خشمگین، باز به قصد طوغاجی وجو نقور لشکر کشید. به هنگام ملاقات بعد از مقالات و تعبیه صفوف و تسویه میمنه و میسره از مبادی صباح تا تمادی رواح در کارزار بودند. لب آجال در رخ آمال خندیدن گرفت و طیور ارواح از قفس اشباح پریدن. خون در رگهای مبارزان به جوش آمد و سرها بر تنهای بهادران به خروش. و از جانبین گروهی انبوه کشته و خسته شدند عاقبت رقعۀ

نبرد قایم آمد بطرح بریختند، و فریقین عنان انصراف و انعطاف با محل خود دادند و چون حکم یرلیغ قان بر آنجمله نفاذ یافته بود که اعدا را از یورت خود می رانند یا یلاق و قشلاق ایشان با تصرف خود می گیرند؛ چریک طوغاجی خصمان را تا سه ماهه راه براندند و با تصرف خود گرفتند و سپاه پسران چوپان چهل روزه راه تا قامل گرفته اند و یاغی را از یورت خود دور کرده. ایسنبوقا از انبوهی و استیلاء سپاه قان مستشعر شد و اندیشید که اگر اعدا ما را برین منوال رانند، عن قریب ولایت والوسی بر ما تنگ تر از دیده کور و سوراخ مور شود و یورت و علفخوار نماند، مصالح ما در آنست که جانب مغرب و بلاد خراسان مفروز و مستخلص گردانیم تا زمان خوف فترت و نکبت و خطر بلیت و خورت (؟) که سمت اذیت دارد پناه گاه و مهربی و مفزی باشد و بعلاوه و تبعیت (؟) قصاص داود خواجه را انتقام کرده آید.

دو برادر کبک و ترکو^{۸۸} را با داود خواجه و بوقا برادر جنکشی و ییسور پسر اوکتمور بن بوقاتیمور بن یوری اغول بن جغاتای و دیگر شهزادگان شیره اغول حجتکواغول و شاه اغول پسر قایدو، و از امراء بزرگ جنکشی گورکان با ده تومان چریک جرّار خون خوار ستمکار به قصد استخلاص دیار و بلاد خطه خراسان نامزد کرد؛ تا چون سیلاب از انحدار کوه منحدر شدند و شبیخون را عبره کردند و به مرغزار مور، و از پنجاب گذر، و چون به حدود شفقورقان و مرغزار مرغاو نزول کردند، اراتیمور امیر هزاره که چریک و مقدمه خراسان بود ناگاه بایاغی دوچار خورد، بعد از اجتهاد مقاومت و مناجزت با چند نفر نوکر اسیر و دستگیر شد. کبک و امرا خواستند که ایشان را هلاک کنند ییسور نیکو نفس ستوده سیرت مسلمان دوست مانع و وازع شد، او را به خون بخواست و به فرزندی قبول کرد. بیکتوت پسر الدونویان از غلبه و شطط و استیلا و تسلط یاغی آگاه شد از مرغاب احجام نمود و از مروالروء بگذشت و به امرای خراسان پیوست و از قضای ایزدی سلطان ییساؤل مقدم امرا چریک خراسان در آن زمان به قشلامیشی مازندران ملازم حضرت اعلی سلطان بود، بیکتوت و رمضان او را باز خواندند، مستوفر و مستعجل بیامد و چریک متفرق خراسان جمع کردند و به اندفاع خصم چیره و یاغی خیره آماده و وشکرده شدند. معاندان چون از احجام و عبور بیکتوت آگاه شدند بر اثر او از مروالروء بگذشتند، ییسور با قومای خود که محبوبه و منظوره او بود و با یکدیگر محبت و مودتی تمام و به نظام داشتند، می گوید که: هم اینجا بر کنار آب قرار نمای و مراقب رجوع ما باش. قوما می گوید جانم از جان تو شریفتر و عزیزتر نیست، و برفور بر پی او از آب بگذشت. فریقین را به مرحله مرغاب ملاقات افتاد. سلطان ییساؤل و برادرش بدوی و نایب او را تیمور گورکان و ساربان پسر زیرک پسر عمش کبتوقانویان و بوجای پسر دانشمند بهادر بعد از تسویه صفوف و تعبیه یمین و یسار و استقامت قلب و جناح و ساقه با هم مضاف دادند. از گاه لمعه صباح تاهنگام مسقط رواح آسیای طعن و ضرب دایر بود و نایره داروگیر متوقد و مشتعل. یوجای بهادر در مضمار معرکه به دست یاغی باغی گرفتار گشت و کشته شد و سلطان ییساؤل و بیکتوت و رمضان هزیمت کردند، از قضای مبرم و سهام قوس چرخ محکم تیری جگر دوز به سلطان باز خورد، مجروح از اسب بیفتاد، از سپاه یاغی سواری قصد هلاک او کرد. از قضای یزدانی و اتفاق حسنه که دولت و سعادت عبارت از آنست، سواری دیگر از اقربا و متعلقان امیر نوروز آنجا حاضر شد، ییساؤل را به علامتی که بر روی داشت [بشناخت]، سوار یاغی را به یک تیر هلاک کرد و ییساؤل را بر پشت اسب خویش به پیش خاتونان و فرزندان خود رسانید.

بیساول چون از آسیب جراحت افاقتی یافت، او را به فرزندی قبول کرد، و در میراث خود او را به یک سهم به اورغ وصیت کرد که با پسران مشارک و مساوی باشد، و خواتین و پسران و امیران او او را خدمتها کردند و استمالت و دلخوشی دادند. بعد از آن کبک و جنکشی خواستند که بر اثر خصمان و هزیمتیان تا طوس تاختن کنند، بیسور پسر ارکتمور ایشان را از تاخت منع کرد، یعنی در ماه رمضان چگونه دبار مؤمنان و دبار مسلمانان توان کرد. کبک به جنکشی می گوید: بیسور برین یورت نزه خرم و مرغزار چون بستان ارم نظر اقامت و تقاعد دارد، که در غایت خوشیست و همواره حسرت سلاطین و مغبوط ملوک ماضی بوده تا دیگری درو تصرف نکند و محط رحل اقامت خود نسازد، و هر دو تا دوشبانه روز بر پی هزیمتیان تا حدود هرات می تاختند و هر که را می یافتند می انداختند. و نیز آرق و قوت چهار ماهه به آخر رسیده بود که ناگاه از پیش ایسنبوقا ایلچی سریع السیر برسید معلم به آنک چه جای توقف و استبطاست. چریک قان مانند سیلاب منحدر تاختن آوردند و یایلاق تلاس و قشلاق ایسنکوک که یورت الوس و اروغ جغتای است فرو گرفتند و اردوها و زن و فرزند غارت و تاراج کردند، کبک ویرکو و جنکشی و امرای دیگر و چریکچیان از آنجا مستوفر و مستعجل مراجعت نمودند برای استرداد خانه و اغروق، و عنان عزیمت با یورت اصلی ترکستان معطوف و مصروف گردانید.

بیسور تخلف و تقاعد نمود و خرمی یورت و نزاهت مرغزار شفورقان بهانه ساخت و عصای رحل اقامت و استقامت انداخت. کبک چون به برادر بیسور رسید از کیفیت خیر و شر خرد و بزرگ و کمیت سوار و مرد بهرسید. به پاسخ گفت: بیسور دل دگرگون کرده است و علفخوار شفورقان بر تلاس و نیکی گزیده و پسندیده. چه ما را از پس هزیمتان و در اندرون خراسان و عراق توغل نمودن منع کرد. ایسنبوقا می پرسد که چگونه؟ گفت او مسلمانست و همواره رعایت جانب ایشان می کرد، و اگر نه دیار خراسان به یک رکضت و نهضت به یکبار مسخر و مستخلص می شد. ایسنبوقا می گوید: با هر که تمهید مجامله و مساهله میکنم و ابرام و انبساط او را ملاحظه و مطالعه می نمایم یاغی و عاصی می شود و راه نزاع و خلاف می سپرد. امیدست که سورت پیشین ناسخ صورت تقصیر و تأخیر آید و تقدیر بر وفق اندیشه و تدبیر، و راه مناصب بیسور و امارت چریک او به برادر کبک مفوض و مقرر کرد و گفت که اگر او به دست تو کشته و یا آواره شود خاری از پای دولت اورغ دوا برون آمده باشد. جنکشی به بیسور پیغام داد و او را از قصد کبک اعلام کرد، و کبک با فرح و سرور، خوش دل و شادان و بازان(?) بازگشت و کوچ بر کوچ می رفت، چون به اردوی سنگر کاج خواهر چوپای فرود آمد، در حال پیش بیسور پیغام فرستاد و او را از وصول وعزم کبک آگاه کرد که با نوکران اندک پیش من نزول کرده است. هلا بشتاب و او را دریاب. و کبک را به فریب و بهانه طوی یکچندی نگاه داشت.

کبک از وصول بیسور آگاه شد. تو قلولق خواجه پسر اوکتمور بن ... و امیر سولدای را با یک هزار سوار به مؤاخذت او روانه کرد. از زمره آن طایفه شعبان برادر سولدای بگریخت و کبک را از قصد خصم ناگاه آگاه کرد. کبک در حال چون صعوه ضعیف از چنگال نکال شهباز قوی گریزان شد. طوقلولق خواجه به وی رسید و خواست که کبک را اسیر و دستگیر کند، سولدای مانع و دافع مؤاخذت او شد تا کبک وش کبک از مغالیب عقاب مرگ امان یافت. طوقلولق خواجه بیسور را از منع سولدای اعلام کرد. در حال سر

سولدای را به تیغ بی دریغ بفرمود برداشتن . و کبک چون از دام بلا و تیغ فنا بجست باز سپاه متفرق جمع کرد و با ییسور مصاف داد و عاقبت با یک هزار سوار مضطرب و منهزم شد و باقی امرا و سپاه او همه ایل و منقاد ییسور شدند . کبک چون به برادر رسید ایسنبوقا از چریکی بزرگ فرستادن متردد و متوهم بود ، میان خوف و رجا تکاپوی می کرد چون خر در خلاب و حمام در مضراب اضطراب افتاده .

و هم به این تاریخ شخصی ماوراءالنهری به حضرت اعلی آمد و عرض داشت که سه پادشاه با یکدیگر مواضعه و معاهده کرده اند و به قصد ولایت تو متشمر و منتهض شده . اول ایسنبوقا و کبک از الوس جغانای ، و اوزبیک از الوس جوجی او با ناصر مصر مواضعه و مواطأه کرده ، که یعنی از سه جهت مشرق و مغرب و شمال در آیند و مملکت ایران از قبضه تصرف اولجایتو سلطان انتزاع نمایند و با هم به سه قسم کنند . شاگرد او زانو زد و گفت : این کس دروغ می گوید و اینجا به جاسوسی آمده . پادشاه پرسید که : ایشان هر سه کی عزم اینجا خواهند کرد ؟ گفت : اول زمستان این سال . فرمود که حالی او را به زندان تبریز محبوس کنند تا صدق و کذب خصمان معلوم شدن ، و او هنوز به زندان تبریز مقید است .

و روز دوشنبه هفدهم ذی القعدة وصول اسمعیل بهادر که یاغی او را با کرای بهادر گرفته بودند و بشارت دادن مراجعت یاغی که چهار ماهه آزق و قوت و علفه بیشتر نداشتند ، و چون علوفه تمام شد و فرمان ایسنبوقا چنان بود که از مرغاو بگذرند بازگشتند و کرای بهادر را پیش ایسنبوقا فرستادند . و روز آدینه ششم ذی القعدة تونجی جانکشور را با سی نوکر در ترک لشکر باغی گرفته آوردند ، و او تقریر کرد که پنج تومان چریک ، مقدم ایشان جنکشی اکنون به رباط سرخ رسیده باشد و تا مرغاب آمده و ایلچی فرستاده تا ایسنبوقا چه اجازت دهد . هم باشند یا مراجعت نمایند ؟ ییسور خواست که از پنجاب آمویه عبور کند ، اراتیمور گفت : مرا به رسالت به حضرت اولجایتو سلطان فرست تا یورت قشلاق و یایلاق تو از مرغزارهای خراسان بر وفق دلخواه شما از خدمتش استدعا رود ، یمکن که به جانب بلخ و شفورقان مفروز و معین کند . ییسور او را به رسالت و سفارت به درگاه سلطان محمد فرستاد و التماس عهد ناصر با ایلچی عاقل فصیح دانا که بفرستد هر چند پیشتر از او ایلچی دیگر به التماس یورت از پیش ییسور آمده بود اجازت حاصل کرد که ییسور از آب بگذرد و به مرغزار شفورقان موازی بلخ فرو آید ، و ییسور از جانب ایسنبوقا متوهم بود ، چه استبطا داعیه توهّم و باعثة تهمت و ریبّت باشد . مصالح خود را غیبت و بُعد مسافت دید . از سمرقند عزیمت عبور ترمذ کرد و چریک او بی استیذان و استجازت او سایر بلاد ما وراء النهر از سمرقند و ساغرج و کش و نخشب و کوفتن و دیگر مواضع نهب و غارت و تاراج کردند مگر شهر خجند بخارا که بدرمندانای (?) که ییسور بر دست او مسلمان شده بود شفاعت کرد ، که از سمت ممر ایشان دور افتاد . اهالی آنجا [را] به اسیری برانندند . و طایفه اکابر و اشراف که استطاعت هجرت و طاقت جلای وطن نداشتند چون علما و مشایخ و سادات و ایمه به جان خوارزم پناهندند و جمعی صغالیک مفالیک از خری و بی خری باز ماندند . و ییسور از منزل کوهینه چون بیرکوهساری و شیر مرغزاری بر عقب اردوی کبک می رفت و اراتیمور داماد سلطان ییسور چون به حضرت سلطان رسید اظهار ایللی و انقیاد و اذعان و کوچ دادن ییسور عرضه کرد ، و اوکاری که کرد ارجو که به محل ارتضا و منزلت احماذ پیوندد ، چه درین اجتهاد دواعی دولت او را پای مردی و رهنمونی کرد و بواعث اقبال دستگیری .

و چون او را از صدمت عواصف اعدا و صولت قواصف یاغی در ولایت ماوراء النهر امکان مکان و قرار استقرار و آرام نماند ازین جانب آمویه در ولایت بلخ و شفورقان از خدمت التماس یورت و استدعای علفخواری می کند که کفاف چریک او باشد، متوقع است که مأمول او مبذول و مطلوب او به اجابت مقبول گرداند. سلطان ملتمس او به اسعاف و درخواست او به انجام مقرون فرمود و جای او به مرغزار شفورقان محاذی بلخ و ترمذ تعیین فرمود. و چون خبر انهزام کبک به برادر ایسنبوقا اغول و شاه اغول و شیره اغول پسر خجکتو و سالار و هندوپسران بیگتمور اغول برادر کهین دوا و جنکشی رسید چون خر در خلایب و کبوتر در مضراب اضطراب افتادند. ایلچی فرستادند و مقدم امرا لاجریک پسر طوقای را که با سی هزار سوار بر سرحد هرقان حافظ بود باز خواندند و به معاونت کبک به عزم رزم ییسور روانه کرد، و ایسنبوقا به تشییع ایشان تا شهر طراز که مغول آن را تلاس گویند که سر اردوی قایدو آنجا بودی، و ییسور چون به ترمذ رسید لشکر خراسان و امرا چون سلطان ییساوول و بیگتوت و امیر علی قوشچی و قورمچی کورکان و میتکقان پسر ملکتمور با جمله امرای خراسان برای استمداد و استنجد ییسور به کنار آب آمویه رسیده بودند. برفور کیک با [ا] مرا و چریک به حدود مرقبو رسیدند و بگذشتند و و به در آهنین که خارج آن صحرایست وسیع و بیابانی فسیح رسید [ند] آنجا ییسور را با کبک و جنکشی ملاقات و مصادفت افتاد. و در حال آسیای طعن و ضرب و دار و گیر گردان گشت. صهیل باد پایان وصلیل اسبان از مدار فرش به فراز عرش می رسید، و برق سنان و لمعان حسام و شعشعۀ شعاع سهام دیده و هم را خیره می کرد و چشم خیال را تیره. کوس چون رعد بهار در غریدن آمد و کهور کای چون برق در تریکیدن و بهادران در حرب و نبرد آمدند و دلاوران در طرد و ناورد.

بیت

تو گفتی هوا کوه آهن شدست
جوشن شدست در اثنای پیکار امرای خراسان بیگتوت و امیر علی قوشچی چون سیلاب
منحدر برسیدند. و امیر علی به اول وهلت یاغی را دست بردی سره نمود و دوسه تیرگاو
پیکان در سپاه اعدا انداخت. کبک اغول و شاه اغول و جنکشی چون آن تیرسنان زنان
و پیکان جان ستان مشاهده کردند منهزم و منهزع شدند و بیشتری خسته تیر تقدیر
و بسته کمند گزند شدند و در حال منهزم شدند و بر هضبات و جبال و شعاب و قلال
گریزان و مانند اطباق اوراق در خزان ریزان گشتند. و شهزادگان و امرا به شهر ترمذ
پناهندند و بازساز رزم و ترتیب تجهیز لشکر کردند و در مقابل خصمان آمدند و این نوبت
از دور مرقیو بگذشتند و به صحرای ترمذ نزول کردند. ییسور سواد و استیلای معاندان
مشاهده کرد، دل از دست نداد، گفت: کثرت اغنام گرگ را نترساند. با شهزادگان
لهاوری و توقلوق و ایناقان عزیمت قتال وجدال و نزال جزم کرد و چون کوه با شکوه در
برابر قلب بایستاد، و ییسور عنان تکاور بر تافت و به بالای پشته بلند بر آمد که مشرف
بود بر باغی و از آنجا حمله کرد. یاغی [آن] چون قوت و شوکت خصم قوی دیدند منهزم
شدند و عزم ترمذ کنایه (?) کردند و آنجا مجتمع شدند چون سدی قورتقای حاکم شهر
سمرقند از قبل ییسور حیدر امیر صده و قتاتی بهادر باورچی و برادران جانکشوختان و
بوقا و ییسور اغول بعد از انهزام اعدا متوجه صوب اعادی شد و چون به کنار آب آمویه
رسید چون شیر عرین کمین کرد و بگذاشت تا اعدا بیشتری از آب بگذشتند، و از ناگاه
بر ایشان تاختند و بعضی را بینداختند و باقی [را] مقهور و مهزوم گردانید.

اعدا باز مجتمع و آماده شدند و ترتیب رزم و ساز مصاف کردند که از بالای ترمذ از پنجاب بگذرند و در دیار خراسان چون جراد منتشر شوند. بنابراین اندیشه ییسور متوجه صوب با یغر شد و آنجا [با] یاغی برابر افتاد. فریقین بعد از ملاقات تیغ بی دریغ و سهام چون حسام کار فرمودند و صمصام زهر از نیام قهر بر آهیخته شد. و فنای کارزار و فضای معرکه از تازی اسبان و چالش مبارزان فرهخته گشت و تیغ غبار پیشه از نیام قراب قصد رقاب بهادران کرد، و خدنگ عقاب پرواز به صید کبک جانها در سینها جناح نجاج و اهتزاز بگسترد. منادی مرگ از گوشها برخاست و جوش و خروش دلاوران از ثری به ثریا و از سمک به سما می رسید. چندان غبار نثار انگیخته شد که پرد ها میان اشخاص و ابصار حایل و مانع شد و جنگی چنان صعب افتاد که در عهود سالف و آنف نه از رستم زال مذکور بود و نه از حیدر کَرار ماثور.

همه دست و پای و سر و پشت بود
در مشت بود

همه دست تن بود و خفتان و خود
سرها درود

همه تیغ و ساعد ز خون گشته لعل
در زیر نعل چنان گشت سرتاسر آوردگاه

خون لعل شد روی ماه ییسور در اثنای کَر و فَر و گیر و دار کارزار چون رستم زال یال و بال برافراخت و چون حیدر کَرار غیر فَرار ذوالفقار به کار فرمود و در هزارهز آن رستخیز خلقی را به تیغ تیز خون ریز کرد، در مضمار پیکار سی و شش عدد تیر بروی و اسب و علم آمده بود، و او از دلاوری و بهادری چون کوه با شکوه ثابت و راسخ ایستاده، تیرها از تن عزیز خود بیرون می کرد و به یاغی می انداخت و از اهداف صواب خطا نمی آمد و از غیرت و حمیت روی نمی گردانید، و از جای خود قدمی نمی جنبید. علم دار به بهانه اراقت و تمزمز عزیمت گریختن کرد. ییسور بر پی او بتاخت و میانش به دو نیم کرد، و گفت: اگر من روی بر تابم شما نیز برتابید و از جنگ اعراض کنید! از سورت آن شیر زیان و صولت هزیر دمان بهادران انگشت غرامت در دندان ندامت گرفتند، و از روز شنبه هجدهم شعبان سنه ست و عشر تا زوال روز دیگر با نوکران و امرای خود لهاوری و قوتلوق خواجه پسر او کتیمور بن بیه بن قدان، هر سه شهزاده در ترمذکنانه بانجکشی وقفای و قیان هر دو برادر و شاه اغول و شیره اغول و ده تومان چریک اعدا جنگ و نبرد می کرد و ملول و نفور نمی شد. زمره یاغی به ستوه آمدند، و چون شب زنگی مزاج روی سیاه فام بنمود و جهان را به قیر و انگشت بیندود، به حصار ترمذکنانه پناهندند. حشم ییسور بر عقب ایشان در آمدند و از فرط تاریکی شب دیرباز دیوار حصار را سپاه پنداشتند. بر آنجا تیر باران کردند، تیر بر دیوار حصار می آمد، و از آن یاغی بر آدمیان، ازین سبب مضطر و منزعج شدند و رعب و رهب و فسل و هراس یافتند و همچنان از شام تا هنگام بام جنگ می کردند و در تاریکی مشتی می زدند [تا بامداد که آفتاب از تتق افق بدرخشید، ییسور و نوکران، یاغی را در حصار متحصن یافتند، سور حصار را کبس کردند، و چون دایره بر مرکز محیط گشتند و جنگ در پیوستند. و چون کار بر جنکشی و امرا تنگ و دشوار شد زینهار خواستند و چون ذات البین خویشی و قرابت

ممهّد بود ییسور اغول گناه جنکشی ببخشید و به خروج و اطلاق اشارت کرد. جنکشی و امرا از قید حصار خلاص یافتند و بر صوب ترکستان گریزان گشتند.

در اثنای این حال برفور بیکتوت از جانب خراسان برسد. ییسور گفت: چون به جنگ و جدال و رزم و قتال معاندان برسیدی باری بر اثر اعدا بتاب و بنه و غنیمت یاغی دریاب. بیکتوت با نوکران در عقب اعدا می تاخت و اولجای فراوان دریافت. و این وقعه در رجب سنه ست و عشر واقع شد. و شهزاده ییسور مظفر و منصور از آب آمویه بگذشت و به مرغزار شفورقان، که نمودار خلد برین است و آب او سلسال معین، نزول کرد و میخ خیمه اقامت آهنین و شراع خیام بر ثریا و پروین برافراشت و اغروق را به حدود دره گز فرستاد و یکچند روزگار به استراحت و استرواح بگذاشت و سلطان محمد بعد از تبلیغ ادای رسالت و تجزی رضای یورت بر وفق استدعای او عهد نامه به غلاظ و شداد سوگندان و تحلیل و تحریم بفرمود نوشتن، و مصاحب ایلچیان قاضی القضاء ممالک روم نجم الدین طیبی و جمعی نوکران فرستادن، که مردی عالم فاضل متبحر متعین فصیح نصیح بود، بدین مهم ارسال فرمود تا عهدنامه را به ییسور برساند تا موجب تأمین و اطمینان او شود. چه پادشاهی عاقل خردمند مؤمن [و] مسلمانست و فرمود که در پیش بزرگ فرمود که: پادشاهی پسر* او سخن بسیار نگوید و بر قلت کلام نادره ای^{۲۵} خود را به حکیمی سپرد تا او را آداب و علوم و هنرها آموزاند. حکیم روزی فایده ای می فرمود که در کم سخنی و خاموشی فواید بسیار مندرج است. شهزاده اندیشید که چون کم گفتن مفید است هر آینه خاموشی کلی مفیدتر بود. بر آن بایستاد. این حال به پادشاه عرض کردند. حزین و غمناک شد. حکما گفتند: او را به صید و شکار باید فرستاد که در شکارگاه کبک گویا شود و اخرس فصیح! او را به شکارگاه بردند. آنجا مرغی بر درختی آواز کرد. شخصی بشنید تیری بر مرغ زد و بکشت. شهزاده می گوید: ای مرغ، اگر تو آواز نمی کردی این تیر جگر دوز نمی خوردی. بشارت سخن گفتن او به پادشاه بردند. پدر از پسر می پرسد که: این سخن چون گفتی؟ شهزاده اصلا و قطعاً جواب پدر نگفت.

پادشاه خشمگین شد. و او را صد چوب تأذیب فرمود. شهزاده با خود گفت: اگر تو این سخن نمی گفتی این چوبها نمی خوردی!

این حکایت پادشاه به مواجهه و مشافهه با مولانا بعینها تقریر کرد. مولانا چون به دره کریالای^{۲۶} بلخ، پایان کوه سمنگان به خدمت ییسور رسید، مورد او را به اعزاز و اکرام و مقدم او را به تبجیل توفی و تلقی نمود و در جنب خود بالای جمله امرا و علما و مشایخ جای داد و ازو فایده علمی خواست. مولانا به پاسخ گفت: چگویم که آن رای انور پادشاه را معلوم نباشد و از بکر فکر خاطر وقاد و ذهن نقاد پنهان و پوشیده ماند! میان داودالنبی و لقمان حکیم یک سال صحبت و یاری بود، و داود زره می ساخت و لقمان جامه می دوخت که از آن معنی هیچ با هم نمی گفتند. چون زره تمام شد داود آن جامها را در قعبی کرد و برسر ریخت. به فرمان حق تعالی آن حلقها در هم مسلسل و متداخل شدند و برتن داود زره جامه تمام آمد. فرمود که «نعم لبوس لبوس الحرب» لقمان به پاسخ گفت: «الصمت حکم و قلیل فاعله» و مولانا را در جنب خود نزول فرمود، و مراسم کرامات و اقامات تقدیم داشت. و گروهی از ائمه بخارا و سمرقند چون نجم الدین

* شاید: فایده ای

عقیلی و سیف الدین عصبه و نجم الدین سمینی و سیف الدین بخشی و جمال الدین نسفی به استفحاص و استعلام مولانا نجم الدین فرستاد تا پایه علوم و مرتبه و درجه فضل و هنر او استکشاف بنمایند و بدانند که چند مرده حلاج است. از ایشان هریک مسئله اصولی یا فقهی ایراد و القا کردند و ازو جوابهای موجه مسکت استماع نمودند. و به خدمت ییسور عرض کردند که دانشمندی متبخر متعین است ، جامع معقول یونانی و حافظ منقول ایمانی .

اعتقاد ییسور در حق مولانا افزون شد، او را نواخته با عهد نامه مؤکد به غلاظ و شداد تحلیفات ، اجازت انصراف و استیذان انعطاف فرمود . و در اثنای این حالات و تضاعیف این مقالات چنانک عادت زمانه بر پنهان غدار مکارست نعی غراب وفات وصعیت ^{۱۱} (؟) سلطان جهان دردادند. هنوز ایام حیوتش سلسله عقد اربعین نگرفته به تیر شست مأخوذ شد و شب شبابش از صبح کهولت درنیافته و جناح غرابش رنگ حواصل نگرفته که روزنامه عمر مقدر او به فذلک جلوه رسانیدند. آوازه وصول یاغی در افواه خاص و عام افتاد . ییسور پیش ییساوول پیغام فرستاد که با چریک خراسان بی توقف و درنگ به چریک یاغی بر نشیند . سلطان ییساوول برفور بی تفکر و تردد متوجه درگاه ییسور شد و به مرحله حجکتو اولانک به اردوی وی رسید. ییسور گفت: یاغی باغی بازگشته است تو نیز با یورت و مقام خود معاونت نمای و خود از لشکر فرو آمد. ییساوول بازگشت و در خانه بوقا امیر اردوی ییسور فروآمد ، در طوی به آش خوردن مشغول بود ، که از ناگاه بیکتوت با لشکری جزار خون خوار آنجا رسید و وثاق بر ییسور کبس و حجر کرد. او با سی نوکر گریزان بر صوب هرات روان شد ، مبارکشاه برادر بوچای که به طلب ری ملک می رفت ، برسمت مقر با او دوچار خورد. بر یکدیگر تیرباران کردند و در مقابله ثبات قدم نمودند. اما چون مدت ^{۲۱} عمر ییساوول به کمال امتداد رسیده بود از قضا و قدر تیری از قوس چرخ به گردن ییساوول بازخورد و از آسیب آن زخم جان آهیخ هلاک شد ، و آنچه مقدور قضا و میسور قدر بود و مصدور هبا و هدر به تقدیم رسید. بعد از آن پسران ییساوول بالشکری برفتند و خانه بر بیکتوت کبس کردند و گروهی انبوه بکشتند، و بیکتوت با چند کس خاصگی و ایناق بیرون گریخت . حلیه ییسور : جوانیست بیست و هشت ساله، خوب روی ، خوش خوی ، بزرگ رخشان ، فراخ پیشانی اندک مایه برون آمده ، محبوب شمایل ، ستوده مخایل ، و در یک چشم حولی دارد ^{۳۱}. بلند بالا ، قوی ترکیب ، با ضخامت جثه ، و فخامت بدن از فربهی. حلیه جوکی ، پسرش : جوانی شانزده ساله که صورت و هیأت بیست سالگان دارد. چست چالاک خوب چهره اما یک چشم او بغایت خرد، اما محبوب و مطبوع افتاده . از حوادث این سال روز سه شنبه پانزدهم شعبان سنه ست و عشر مولانا نظام الدین عبدالملک که قاضی القضاة ممالک اندلس بود و دانشمندی متعین متبحر علوم ایمانی و یونانی ، آراسته و موشح ، به عارضه غلبه خون و خناق و تنگی نفس وفات یافت.

فی مرثیة

شانزده سال هفتصد از هجرت
از شعبان

نیمه راست رفته

کوچ فرمود در میانه شب
جهان

افضل عصر مقتدای

بحر دانش نظام ملت و دین
روضه رضوان

زین جهان سوی

بزرگی مبارک پی خجسته نفس بود. بعد از حادثه او جهان شوریده و امور دولت بشولیده
شد و از منهج استقامت و صواب اعوجاج و انحراف یافت .

فی موعظه

گر به حکمت گذشتی از لقمان

جالینوس بهترین وقت و خوشترین ساعت
ز بهر رفتن کوس

یا رسیدی به طب
بزندت

و همچنین شیخ المشایخ نظام الدین ابوالثنا محمود بن علی ابن ابی الفتح الشنبانی روز
سیزدهم ذی الحجه حجه ست و عشر و سبعمایه به ولایت دینور وفات یافت و هم آنجا
مدفون شد، و امل نامحدود او به اجل موعود منقضی و منتهی شد. و حالت واقعه سلطان
عالم اولجایتوقان و حادثه ضروری او چنان بود که غره رمضان از شکار چغان ناوور فرو
آمد. اندک ما یه عارضه مرضی بر مزاج مبارک طاری شد و رنجور و محموم گشت که
«الحقّی رائد الموت»^{۲۱}، اطبای حاذق و حکمای ماهر در ازاله آن الم و اندفاع آن مرض و
سقم سعی و اجتهاد نمودند، اما چون دور حیه به مرکز فنا رسیده بود و تسبیل هیلاج
عمر عزیز به درجه قاطع ، و زرع حیات به حصاد فساد انجامیده مفید نمی آمد.

بیت

چو کار جهان مرد را گشت راست

فزون شد زمین زندگانی

بکاست از حضرت عزّت منشور عزلت پادشاهی بر یرلیغ عطلت شهریاری در رسید و مد
بحر عمر عزیزش جزر فنا شد، و کشتی حیات او در غرقاب فوات و سیلاب ممات افتاد.
از حقام برون آمد، او را شربتی دادند که مزاج مبارکش منور (؟) شد و صددست بنشست
به قضای حاجت. عاقبت شجره سلطنت را از جویبار شهریاری قلع کردند و از خاکدان
غرور به فرح سرای سرور نقل و تحویل کرد، و از موضع کثافت صلصال به منبع نظافت
سلسال پیوست و از مطموره فنا به معموره بقا .

بیت

گلی بود خوشبوی در باغ عمر
اندک بقا و جان ازین سرای پر آفت و موضع با تهافت و بادیۀ با احوال و مخافت به خلد
برین و اعلیٰ علیین اهتزاز پرواز کرد ، و تن که ودیعت سرای کون و فساد بود به مفاک
خاک تیره سپرد ، و زمام امور مملکت و تفویض سلطنت به فرزند سعید ابوسعید داد.

بیت

هنوز از ماتم سلطان قرانست
مبتر هنوز آن داغ گیتی راست بر دل
این داغ دیگر به مرگ آن برادر آسمان را
جامۀ نیلیست در بر به مرگ این چنان در نیل زد باز
ماندش آن کبودی تا به محشر روز چهارشنبه بیست و هفتم رمضان سنۀ ست و عشر و
سبعماه موافق ماه چقسابط آی ییلان ییل به هنگام عصر درگذشت ، و در مرثیه او
آمده است :

بیت

زهره راجع محترق در جدی با مریخ و ماه

[ذال و یا و واو] عصر جمعه در سلخ
صیام^{۵۹۱}

با قرآن اختران و رجعت از تقدیر حق

روز اولجایتو خدابنده محمد گشت شام

بیچاره آدمی از جنگ پیل و نهنک و شیر و پلنگ روی نییچد و هر چیزی را چاره داند
بجز مرگ ، کزان مسکین و بیچاره ماند .

بیت

اگر صدکوه باید کند پولاد
زبون باشد به دست
آدمی زاد

چه چاره کان بنی آدم نداند
بجز مردن کزان
بیچاره ماند

از سورت حرارت عزا و خور [و] فترت مرارت (؟)^{۶۹۱} این ماتم ، خواتین حورالعین و امرا
و نوینان گزین و خاصگیان و ایناقان حزین و غمگین بل جمله خلائق صبح و ارجامه ها
دریده و شفق وش رخساره به خون دل خراشیده ، گریبان دریده و مویها بشولیده .

بیت

خوش می فشانی ای شفق از دیده خون دل

وی صبح شاد باش که خوش جامه می دری

خلاق زاری کنان به اشک رشک از دیده ها منحدر و قطرات مطرات حسرات دود درد
و اندوه از چشمها منقطر و منفجر « یخرج منهما اللؤلؤ والمرجان »^{۷۱} صبح مبیض جامه
منور بدرید و شام مزعفر لباس سیاه پوشید و فضای هوا خاک مفاک بر سر پاشید ، از
حادثه هایل جگردوز و مصیبت غایل جان سوز ، دلهای خاص و عام کباب ، و جگرهای
دوست و دشمن کباب ، و چشمها جیحون خون گشتند .

بیت

ز حادثات سپهری درین سرای فنا
بتر کاکنون

و دلهای بدرد و نفسهای سرد و رخسارهای زرد و جانهای خراب و سینه های کباب و
صدای حنین و طنین انین آشنا و بیگانه در ادوار گنبد دوار و مدار خاک افتاد.

بیت

هان تانبری ظن که جهان جای در نگست

و اندر پی شهدی که چشیدی نه شرنگست

انده پی سور آمد و شادی پی محنت

وین هر دو ز تأثیر شب و روز دو رنگست

مغرور مشو گر چه جهان با تو بصلحست

غمگین منشین گرچه فلک با تو بجنگست

بر دولت ده روز مکن تکیه بر اندیش

کاینجا مثل شیشه و دیوانه و سنگست

سبز پوشان مرتع مسطح چرخ اخضر جامهای کبود اغبر پوشیدند ، و جمشید خورشید
صاحب توجع و تلّهف و تضرّع و تأسف گشت و افغان و نفیر و نوحه و زفیر هر یک به
اوج اثیر و ذوره تدویر سریع مسیر لباس اطلس و حریر می رسید . یعنی خورشید سپهر
پادشاهی و مهر چهر شهریاری به غرب فنا فروشد و افسر کیانی و تاج خسروانی از
تاریک دولت در مفاک خاک افتاد و جان خان نازنین از منزل ماء وطن رخت بر بست ،
جهانیان به سوک ماتم او سوخته جگر شدند و به حادثه او دل و جگرها بریان و دیده ها
گریان . اما حکم خدای را احتراز ممکن نیست اگر دنیی را امکان بقا ممکن بودی بایستی

که به حکم « واما ما ینفع الناس فی الارض»^{۹۱} آن سلطان کریم عادل باذل
جاوید باقی ماندی و زمانه بر پهانه غبار فنا بر دامن قبای او ننشاندی و فلک دفع چشم
زخم را « قل اعود» می خواندی.

بیت

از آن معنی که محکم نیست عهد آسمان با کس

اگر برهان همی جویی وفات شهریار آنک

همانکس را که دی می گفت اطلال الله اعمارک

ببین امروز می گوید انار الله

برهانک

بغایت عمارت دوست بود خصوصاً به عمارت شهر سلطانیه دلبستگی. و می خواست که
آن عمارتها تمام شوند ، همه ناتمام بماندند و کار او تمام شد.

بیت

مرگ از سر دور

ایام به طبع و دهر (؟) مأمور نشد

باش تو دور نشد

گشتی تو خراب و

می کوشیدی که شهر معمورکنی

شهر معمور نشد

بعد از حادثه او امرا و وزرا و اصحاب مناصب و ارباب اعمال و اشغال که ثریا وار مجتمع
بودند بنات النعش و متفرق و متشتت گشتند و از شاخسار بخت و دولت چون برگ
رزان به گاه خزان ریزان شدند و قومی که به مکان او کشف وار از سر عجز و اضطرار
[سر] در درون داشتند چون خرما افراشته سر شدند.

بیت

گلبرگ حیات

شاهها می عمرت فلک از جام بریخت

نه بهنگام بریخت

از دیده

هر خون که بریختی ز دشمن شب و روز

دوستانت ایام بریخت

و هم در شهرور سنهٔ سبع و عشر جنگشی پسر ییسور بزرگ در دیار ترکستان وفات یافت و شب امیدش به سحر یأس رسید و صیاح صبح فرو خواند .

بیت

خوش است صفه و ایوان خواجه گر او را

بدین صفت که درو ساکنست بگذارند

زمانه می ندهد ای دریغ چندان مهل

که هیچ لذتی از عیش و عمر بردارند

تو سخت غافلی از کار خویش و برگردون

به قصد جان تو تا مهر و ماه در کارند

گذشت عمر و تو کاری نکرده ای آری

خود از برای تو عمر گذشته باز آرند

سریر جاه تو گر بر فلک برافرازند

سرای عمر تو گر چون بهشت بنگارند

موکلان قضا در پی اند کز تخت

فرو کشند به قهر و به خاک بسپارند

و اما خاتمه : در لطایفی چند از صادرات افعال و نادات اقوال بزم

و رزم از مآثر فتوت و مناقب مروت و مکارم اخلاق پادشاه جهاندار.

هر چند مکارم مواهب و مآثر و مناقب او زیادت از آنست که در حدّ حصر و حیّز احصا متجاوز (؟) شود و فهرست دیباجهٔ دفاتر به ذکر آن مآثر و مفاخر موشح و مقرر گردد ، اما به قدر وسع و اندازهٔ طاقت از آنچه بدین بیچاره از مقربان حضرت رسیده است بعضی از مآثر آثار خسروانه ایراد می افتد .

ایزد تعالی و تقدّس به هر وقت واوانی و حین و زمانی که از بندگان خود راضی باشد از زمره نوع انسان فرخنده اختری و صاحب دولتی و خجسته طالعی را اختیار کند و توفیق خود رفیق او گرداند، از جامه خانه رحمت خلعت خانیّت بر قامت استقامت او راست کند، و افسر کرامت و تاج دولت نامزد فرق فرقدسای تارک مبارک او سازد تا از این میامن تأیید عدلش جهان کسوت رخص ثروت و حله خصب نعمت و لباس رواحت پوشاند. و مذاق این مساق درین بقاع با وفاق کیفیّت حال و صورت مال پادشاه جهان ، فرمان ده زمین و زمان ، خداوند بنده پرور و شهریار فرشته سیر ، شاه قضا قدرت ، قدر صولت ، ملک مخبر ، نبی منظرست که درین چاغ و زمان نوبت دولت خانیّت و افسرو سریر سلطنت جهان به حکم بارگاه الهی و یمن دولت شاهی به فرق میمون و قدوم همایون نور حدقه آل چنگیزخان و نور حدیقه ایلخان سلطان محمد آراسته است.

بیت

تا گردش چرخ را بقا خواهد بود
پادشا خواهد بود
از مشرب دولتش که صافی بادا
صفا خواهد بود
اقبال و بقای
پیوسته برین صفت

از آن اصل صمیم و نسل عظیم که اثر تنسّم انوار و تفتّق ازهارشاخسار شجره طیّبه است و شکوفه دوحه طاهره زاکیه از وفور علوم عقلی و کیفیّت رسوم نقلی و کمال خردمندی و حصافت و شمول هوشمندی رای و فطانت به هدایت ازلی و بدایت لم یزلی سرمدی راه یافته است ، و بدوستداری پیغمبر صلی الله علیه و سلم و اهل بیت و ذریّات او تشوّق و به ارادتی هر چه تمامتر و مودت و محبّتی هر چه کاملتر تربیت و اعتصام نموده که تا اکنون هیچ پادشاهی مسلمان به این صفت متحلی نبوده و تعظیم و تبجیل ایشان واجب دانسته و درباره ایشان و ایّمه و مشایخ فراوان انعام و احسان فرموده ، و به قوت علوم لدنی بی تحصیل فنون علوم و شدت تکالیف تعالیم از فیضان فیض فضل مواهب الهی اقسام هر یک دریافته و به کنه معرفت و قصارای امنیّت تفصّی نموده ، و کماهی هر یک دریافته ، از فرط مکارم اخلاق و رحمت و شفقت بر خلق خدا ، هرگز به خون مردم رضا نداده مگر خونی ناچاری و قصاصی ضروری که ممات او حیات عالمیان دانسته.

و علما آورده اند که پادشاه باید که در چهار چیز غلو نکند : اول شکار که مظنّه مخاطره است و نفس پادشاه از همه چیزها عزیزتر و شریفتر ، چه همه چیزها را بدلست مگر نفس پادشاه که بی عوض است. دوم: مصاحبت زنان که دل را ضعیف و نفس را سخیف گردانند. سوم مداومت بر شراب و تناول مسکرات که مهمّات ملک از افراط آن مهمل و معطل ماند. چهارم خون بسیار ریختن که دلّهای خاص و عام دشمنی و نفرت پادشاه اختیار کند.

و سلطان عالم از آنگاه باز که پادشاهی برو قرار گرفت خونی از بینی کسی نیاورد. مع هذا از خوف و بأس و ترس و هراس او هیچ کس از اهل ثغور متمرّد و عاصی نتوانست شد و در هیچ عهد و انقلاب زمانی و اضطراب اوانی مثل این امن و امان و سلوت و رفاقت نبوده از آن روز باز که پای دولت بر دست مسند و سُدّه

رفعت نهاد ، دستهای جور و ستم در قید و بند مأخوذست و پای ضیم و ظلم و عدوان در زنجیر زحیر مقید، و چشم ظلم و فتنه در خواب ، و دیده عدل و انصاف بیدار. در عهد مبارکش جهان فرتوت مبهوت بتازگی باز نور و نوا گرفت و حقوق هر کار به مصاب استحقاق و مظان استیجاب پیوست و عالم خراب دور فریدون و کیخسرو ازسر گرفت و گیتی در چاغ همایون او طریق عهد عدل و انصاف بهرام جور نو کرد، چنانک جز نسیم شادمانی بر روضه امن و امانی نمی وزد. به چاغ مبارکش امرا و وزرا و لشکریان و کافه رعایا و عامه برایا و اهل بلاد و دیار و قطان و اقطار و سکان امصار در آسایش چون غنچه غنوده و بر فراش آرامش چون گل تازه آسوده. از فرط اعتدال مزاج ادیان مختلف و مذاهب متضاد را با هم موافقت و مساهمت داد و دست عدل و بذل گشاده گشت ، و پای جور و ظلم بسته .

از خاصیت یمن قدوم مبارک این پادشاه کامیاب کامکار یکی فراخی نعمت و بسیاری مأکول و مطعوم و قوت اغذیه و اشربه است و دیگر ترفیه عامه رعایا و کافه برایا و لشکریان ، تا غایتی که طایفه ای که پیش ازین در نقاب حجاب مخفی و متواری بودند اکنون از سر فراغ بر وساده امن و امان متکی اند و بر فراش آسایش و مهد آرامش غنوده و مستوی ، و همیشه پیشه امرا و لشکریان عیش و عشرت و نشاط و طربست. در عهد عدل او دزد و خونی بیکبار برافتادند ، و نّمام و کاذب و غمّاز که چون حربا افراشته سر بودند چون خارپشت دست و پای بیداد در درون کشیدند و راهها از دزد و خونی چنان ایمن شد که جز مطرب ره زنی و جز خیال شب روی ، و بجز مشک غمّازی ، و بجز دینار و درم دو رویی نیافتند . بیکبارگی مردم سپاهی رسوم سلاح ورزی فراموش کردند و به عهد دولت او تیغهای کشیده با نیام رفتند و غبار و نقار محن منطفی شد ، و از تطاول رمح و تعدی تیرو وقاحت سپر وحدت و سلاطت تیغ و دراز زبانی سنان و سرزنش گرزگران و تحکم ناوک و زوبین بر آسودند. به چاغ او زبان حسام مسلول دوروی در نیام حبس بماند ، چنانک زره وَر آب بود و خنجرکش سوسن و سپردار نیلوفر و تیغ زن آفتاب . و کمانکش جز کمان ابروان خوبان و تیرانداز جز غمزه شاهدان نیافتند و سیاه کاری و پریشانی جز در زلف خوبان و شکن و کاکل ترکان نماند و بشولیدگی جز در غره طره و نغوله مغولان و فتنه جز در چشمهای نرگس سر در پیش افکنده و جز بنفشه سوگوارانه.

بیت

در دور دولت تو از آسیب روزگار
تو از غصهٔ زمان
کس پر گره ندید مگر چهرهٔ سپر
مگر قامت کمان
در روزگار عدل
کس منحنی نیافت

به چاع او ابرها گریان بودند و رعد‌ها نالان و سبزه‌ها و گل‌ها خندان ، گفت و گو جز در میان صراحی و پیاله نیافتند و جز دست صبا به حکم تظلم گریبان غنچه رنجه نمیداشت ، و جز نسیم عبهر شمیم از راه عنف و قهر اذیال بنفشه پایمال نمی کرد ، و جز گل از جور بلبل صدره پاره نمی کرد ، و نوحه گر جز عندلیب و فاخته و قمری نبود. در عهد دولت او ما بین درّاعهٔ دیباج درّاج به منقار نقار شهباز طناز دریده نشد و نه عطف گریبان قبا و نیمچهٔ قمری و فاخته و همچنین نیمچهٔ کبک دری به چنگال نکال چرخ و شاهین شکافته نگشت. از وفور عدل او در عهد او و شمول انصاف و بذل او حسام آبگون آتش بار در حجاب نقاب استاد محبوب ماند و کمان را بجز زه کسی گوش نمالید ، و سنان طعن و ضرب دراز زبان نشد و تیغ تیز دندان شوخ دیده هیچ آفریده را نگزید و گرز سترک سرگردانی نکرد.

بیت

درین چند سال آن شه ذو فنون
نیایورد خون
ز بینی شخصی

درین سال ها خنجر آبگون
برون کمان را نمالید کسی تیز گوش
سخت کوش در ایام آن شه نشد تیغ تیز
کرد کوتاه رمح از ستیز
به رزم از نیامی نیامد
نشد تیر با هیچکس
زبان

در مملکت او متعدّی، نکهت مشک و رایحهٔ عبیر و عنبرست و در دیار او جمال و حسن دست تعدّی و جور برآورده . حسن است که در الوس او به دلیری و جامه کنی دست دراز کرده است. جز ذرات آفتاب در خانهای هیچ آفریده نزل نمی تواند گرفتن . مسبّب در آنجا مؤذن است و مؤدّی و مشیّع خروس (؟) ^{۱۱} به فرّ دولتش در خانها جز ذره نزل نمی گیرد و جز آفتاب و ماهتاب بی اذن و اجازت مالک خانه گیر نمی شود ، و خرمگس و عنکبوت را در بیوت و محلات حلول نزول نه ، در هر خانه سوری و در هر منزل سروری و در هر منزلی حبوری پنداشتند و از وصال مهفّهفات صلیل مرهفات فراموش کردند و که و مه روی به قبلهٔ فراغ آوردند و خاص و عام بر آسودند.

بیت

از چرخ شنید نا آمده جز جز در سر فریاد مگر	هر جا که رسید موکب تو خیر مقدم بر درگه تو امید را قال اصبت فالزم عدلت نگذاشت راستی را زلف نیکوان خم در عهد تو هیچ گوش نشنید ز زیر و از بم
---	---

رعایا را از جمله تکالیف مذموم چون مصادرات و نماری (?) نا معهود و قوانین و بدعت‌های نا محمود محمی و مرعی فرمود. دایما جز صید پایی قید پادشاه بنساید و جز داعیه نخجیر و شکار او را بر اصطیاد و اقتناص تهییج و تحریض ننماید. همواره اوقات شریفه خود را به جانور انداختن و شکره برانیدن مقصور دارد و بیشتر روزگار خود را به سکر معاقرت و گذشت معاشرت و مشاهده ماه پیکران و ملاعبه پری و شان و آغانی خوبان و غوانی نیکوان مستغرق و مشغول دارد. و احیانا نیش خویش را با کحل محل دختران رسانیدی و باسلیق خوبان بمحجمه تیز گشودی و میل یرغول (?) به حلقه خاتم ترک پسران تیز کردی.

بین النهرین از فرات تا جیحون و مابین البحرین از کنار دریای مشرق تا قسارای دریای مغرب چون حرم کعبه محل امن و سلامت و موضع سکون و استقامت گشت. شیر با آهو در یک منهل آب‌خور دارد، و کبک با شاهین در یک مرقد خواب نعاس می کنند، و گرگ با میش در یک مراعی و مسارع چرا. در سایه همای دولتش سیمرغ قاف سعادت از صولت بغاث الطیور و از سطوت آسیب صقور و صفوه ضعیف از نخوت نسور ایمن و آسوده دارند. رعایای ضعیف در روضه امن و امان می چرند و از ثمار اشجار امانی می خورند. از زمین نبات حیوه می روید و از هوا باران امان می بارد. به هر مقام که قدوم مبارکش برسد آنجا رخص اسعار و خصب معیشت ظاهر شود. به خاصیت نفس شریفش اسباب مراد مرام و مرام (?) خلایق مهیا و موجودست.

بیت

که تاتو نهادی به سر بر کلاه
به ایران نگاه
نکرد ایچ دشمن

خدابنده همچون پدر تاجدار
رحمت کردگار
که بود آیت

مؤید به تأیید دادار پاک
سمک تاسماک
به فرمان او از

همه عنصرش فرّه ایزدی
آیت بخردی
همه گوهرش

که دایم برو فرّ دادار باد
و جهاندار باد
جهانگیر باد

در مدّت دولت که جاوید [و] مؤید و مخلّد باد ، هرگز ازو غبار آزاری و خدشه نفاری
بر دامن خاطر موری بی زور ننشسته باشد. پادشاه دیر خشم ، زودرضا ، سبک روح ،
گران حلم ، پر عطا ، کم آزار که عفو و صفح او تا غایتی بود که روزی اسبی توپچاق
تازی نژاد بادپای آتش سپر آب رفتار خاک نورد از اصطبل معمور بدزدیدند و دزد
را گرفته و سخت بر بسته به حضرت حاضر کردند خواستند که به تیغ سیاست او را
قربان کنند، ازو پرسید که: ای بیچاره ، این دلیری و جرأت چرا نمودی؟ دزد گفت :
محتاج بودم، و روا نداشتم که اسب درویشان دزدم ، با خود گفتم :

« اذا كنت لا بد مستترباً
فاستترب »^{۲۰۰}
فمن اعظم التّلّ

اثر عفو و مرحمت و صفح و عاطفت بر صفة جبین مبارک لایح گشت ، فرمود که
درویش بیچاره غمخواره چون از ما ندزدد از که دزدد؟ چون حضرت ما محل رحمت
و آشیانه عاطفت و آستانه شفقت است، گناه او بخشیدیم به شرط آنک دیگر نکند .

بیت

ای شاه از آن پیش که مهزول شوی
معزول شوی
یا از عملی که هست

از طاعت شست ساله بهتر باشد
عدل مشغول شوی و از اخوات و نظایر این حکایت آنک از جعفر برمکی عقدی جوهر
مسمّط مرصع به گوهرهای ثمین نفیس مقوم بدزدیدند و در دست شخصی باز یافتند.
بعد از اقرار به اوزار و بیّنث ثبوت گناه خواستند که او را به انواع عنا و تعذیب بلا مبتلا
گردانند. دل جعفر بدان بیچاره غمخواره بسوخت ، گفت: او را بگذارید که من وقتی
این عقد به ازای خدمتی پسندیده به وی بخشیدم و فراموش کرده بودم. سلطان

جهان نیز تا بدین حد نیکو خلق بود که مفقودی که در دست خاصی بازیافت او را بدان خیانت مؤاخذت و عقوبت نفرمود و عفو و صفح ارزانی داشت.

بیت

هر که باید اثری از نظر سلطانی

عزتی یا بد اگر چند که باشد خواری

جرم خورشید چو درکان نظری کرد به عنف

سنگ شد لعل و ازو یافت جهان مقداری

لطیفه دیگر: به وقتی که به محافظت دیار خراسان ساکن بود، به یورت تا یقوت باغ در حدود جرجان که صحرائیست وسیع خراب، و غازان خان سعید انار الله پرهانه عازم دیار شام و مصر بود و سلطان محمد آنجا در سیران، که ناگاه از وادی امیر آوازی مهیب به گوش او رسید. امیر، دولت‌شاه ایداجی را فرستاد تا بداند که خیل خانه و مردم در آن حدود هست یا نه؟ او از جانور اثر و خبر نیافت، بازگشت و حال عرض داشت. آهی سرد از جگر برکشید، دست بر زانوی مبارک زد و اشک رشک در دیده آورد و فرمود که از سر فراست و الهام غیبی و افاضت الهی یکی از همشیرگان آقا و اینی من اولجاتای یا اولجا تیمور و قتلغتمور وفات یافته است و این معنی بر من محقق و مقرر است. آن ساعت و روز برجایی نوشتند و بوقا اولدوچی را به کشف این حال فرستادند و او بعد از وقوف بازگشت و در همان ساعت آن روز که فرموده بود خواهرش اولجاتیمور خاتون امیر قتلغشاه به دیار بکر وفات یافته بود و از غازان اجازت اعلام کردن آن نبود. تا چون الدو برسید و از وفات او اعلام کرد بگریست و گفت اکنون خاطر من از خیال آسوده شد و جز تسلیم و رضا چاره ای دیگر نه.

لطیفه دیگر: آنک هورقداق امیر لشکر اهوج و تندخوی و بی رای و تدبیر بود، بروی عاصی شد، سر او چنان کفایت کرد که بخیه بر روی کار نیفتاد^{۱۲} و نه قعقه سلامی و عطعه کنامی به گوش دور و نزدیک و ترک و تازیک رسید و بر ابرام و گستاخی او چندان صبر کرد که به کام خود رسید و خللی در ملک والوس واقع نشد. و این معنی اظهر من الشمس است. م، «با نور آفتاب چه حاجت به مشعل است.» و هر معاندی و دشمنی دیگر غیر هورقداق که غدر و خدیعتی سگالیده بود و در خاطر سر خلاف و نزاع داشت به خاصیت نفس مبارک او حق تعالی هر یک را به بلایی مبتلا گردانید چنانک باز برنخاست.

لطیفه دیگر: از جمله نوادر احوال و فیض الهامی که از نفس قدسی او صادر شد، روزی برپام قلعه تبریز به حضور یکسر امرا و ارکان دولت و اعیان حضرت از دور ناگاه نظر مبارکش بر صوفی وشی افتاد، فرمود که در خاطر من چنان می آید که او دزد یا خایف است. مقربان به کشف این حال بشتافتند، او را تنگ باز جستند، قباچه پوستینی سمور در زیر دزدیده با او یافتند. از یمین و یسار او را به زدن فرو گرفتند تا به دزدی و خیانت و خون ناحق اقرار کرد، و به گناه خود اعتراف و اقرار. سلطان فرمود که:

چون به زبان خود به هر سه گناه اقرار کرد واجب القتل است شرعاً و عرفاً کشتنی. او را به حکم شرع به یاسا رسانیدند، و این الهام را از جمله کرامات شمردند.

لطیفه دیگر: آنک مدت پنجاه و اند سال میان خانان اروق چنگیزخان قیدو که دعوی قانی می کرد با قآن و دوا که به جای جفاتای نصب بود با تشکر و عدت، و میانشان مخاصمت و مخالفت قایم. و به چاغ غازان به جانب مازندران تاختند و زن و فرزند و خانه و اغروق ایشان برانداختند و تا حدود مرو و هرات بتاختند و چند بار بر لشکر قان نصرت و ظفر یافتند و از ممالک و چریک او بعضی با قبضه تصرف گرفتند و به چاغ جلوس مبارکش و تأیید یمن ابر قدوم همایونش نایره بلغان پنجاه ساله و فتنهای قایم دیرینه نایم شد. و آتش فتنه و فتور منطفی گشت. به حکم «اذا اراد الله تعالی بقوم خیراً هیأ اسبابه»^{۲۰۲} دوا با قان جاده موافقت و مصادقت سپردن گرفت و به اتفاق دولتخانه قیدو با اروق و خان و مان برانداختند و پسران قیدو ساربان و دیگران که قانی دعوی می کردند معدوم گشتند و امرا و بقایای لشکریان سرکش متمرّد همه به ایلی قان در آمدند و به بندگی کردن کوچ دادن آماده و متشمر شدند.

پیش سلطانند در فرمان بری
و دیو و پری

بر صدق این دعاوی این همه قضایای ضروری گواه اند.

لطیفه دیگر: حکما و ارباب تنجیم و اصحاب تقویم برین حکم اتفاق کرده اند که چون زحل به درجه شرف رسید دلیل گرانی غلات [و] عزت^{۲۰۲} حبوبات و قحط و غلا باشد؛ و الحالّه هذه چون زحل به برج شرف رسید، از تأثیر یمن دولت و قوت اقبال و سعادت نفس نورانی او بر تأثیر طبیعت زحل که معظم ترین نحوس سماویست راجح و غالب آمد و تأیید یمن سعود پادشاه خاصیت نحوس زحل باطل کرد، بل که خلاف آن واقع شد. مع هذا انتشار ملخ و خشکی سال در بیشتر دیار و بلاد حادث و منضم شد و در سعر غله اثری نکرد و هرگز سعر غله بدین ارزانی نبوده.

گیتی به فر دولت فرمان ده جهان
روضه جنان بر هر طرف که چشم نهی جلوّه ظفر
که گوش کنی مژده امان و این معنی جز خرق عادت و الهام و کرامات ربانی نتواند بود.

بسا کرم که خدا با نژاد آدم کرد
پناه عالم کرد لطیفه دیگر: آنک از جمله شگفتی و عجایب پادشاه اسلام روز آدینه بیست و نهم شوال سنه ست و سبعمایه به قصد فتح بیشه گیلان از قنر اولانک به لشکر بر نشسته بود و از اردوها و خواتین جدا شده و عارضه انحراف مزاجی به الترمیش خاتون راه یافته، و حکم فرمان آنک رشیدالدوله ملازم او باشد، و بعد از ادراک صحت بر عقب او بروند.

ملازمان شهزاده طیفور بعد از یکچند به اردو با رشید به حضور امراء معظم پولاد جینسانک و ایسنقوتلوک که با اغروق او بودند تقریر کردند که دوش یکی از ملازمان شهزاده را در خرگاه پای به شمع بر آمد و آتش در خرگاه افتاد و شرر شعله آتش

به سرخرگاه رسید و با مضایق مجال گهواره شهزاده برداشتن یکی مکابره خود را در خرگاه انداخت و گهواره درر بود و به سلامت برون آورد. از (؟) اندامهای او ده جای سوخته شد و جمله خفتگان بسوختند. اولترمیش خاتون نذور و صدقات به مستحقان رسانید و فرمود که این حال پوشیده و پنهان دارید. ناگاه از زنجان (؟) ایلچی مستوفر و مستعجل از زنجان از خدمت پادشاه به حدود اردبیل رسید، نمود که فلان روز بامداد پگاه پادشاه امیر خسرو جوانبخت ایسنقوتلوق را فرمود که در حال کسی را به اردو فرستید، نامهای خواجه رشید و اولترمیش خاتون که برای جگر گوشگان و نوردیدگان بسطام و بایزید و طیفور خیرات و صدقات و انعام و احسان کنند که خاطر برای ایشان متعل (؟) و پریشانست و به الهام غیبی و نور فراست بلایی در دلم متصور، تا حق تعالی آن بلا از ایشان بگرداند، و چون کیفیت این ماجرا محقق شد، این نامه هم در آن ساعت اتفاق افتاده بود که آتش در خرگاه افتاده عالمیان را تأثیر کشف اسرار و فیض الهام الهی معلوم شد.

حکیم خردمند یزدان پرست
و زیر دست

ز دادش همه کام دل یافتند
نیز بشتافتند

لطیفه دیگر: آنک در عفو و حلم و احتمال و تواضع بر جمله حکما و اولیا سبقت دارد. روزی بر سبیل تفرج و تماشا کوزه آبگینه گران را مشاهده می کرد و استاد زجاجی پاره آبگینه گرم بر سر صفحه می گردانید از مهابت و صلابت و دهشت و حیثیت پادشاه فرو افتاد، چنانکه زمین را بسوخت، امیر ایسنقوتلوق خواست که گریزی بر سر وی زند تأدیب را، عفو شاهانه او را از تعرض خشم و رنجانیدن منع کرد و فرمود که این بادره بر سبیل سهو و غلط بود نه به قصد و عمد او را بگذار.

لطیفه دیگر: آنک یورت گاوباری از بی نانی مسکن و مأمن هیچ پادشاه نشد مگر از تأیید یمن سعادت و همت رای بلند او که در زمین گشتاسبی خندقی ژرف حفر کرد. آب ارس بر آنجا انداخت تا همه مزروع و محروث گشت و جمله ویرانیها معمور، احیاء چنین اموات مقدور هیچ پادشاه ماضی نبود.

لطیفه دیگر: روزی لقابی به خدمتش آتش بازی می کرد، موشکی هوایی در پیش قدم مبارک افتاد. شیخ بهلول خواست که او را به چماقی تأدیب کند. پادشاه بانگ بر سر وی زد که از دهشت وحشت این سهو و غلط بود نه که به قصد و عمد او این از صفات و سیرت اولیاست، و اخلاق فرشته به غور قضایا و کنه امور نیکو برسد، و هرگز معایب و مخازی و مثالب با روی کس نیارد تا خجل و شرم زده و منفعل نگردد.

لطیفه دیگر: آنک در صدور نائبات و حدوث واقعات باثبات و وقار و اصطبار و بردبار و راسخ قدم باشد تا غایتی که چهار فرزند دلبند جگر گوشه میوه دل و قره عین چون شهزادگان بسطام و بایزید و طیفور و ابی الخیر وفات یافتند به ایام طفلی و عنفوان کودکی، و خاص و عام و ترک و تازیک و دور و نزدیک به عزا و ماتم و مصیبت ایشان

سوخته دل و خونین جگر بودند، و پادشاه مبارک طلعت خجسته بهجت خواطر هر یک به استمالت و صبر و حلم و نصایح تسکین و آرام داد.

لطیفه دیگر: آنک مغیبات (؟) عالم قدسی کشف نور ولایت و فراست اوست. چنانکه هر که از ملازمان حضرت ذره ای از معیار عیار بندگی بگرداند و خلاف اندیشه و نزاع پیشه دارد، ضمیر پاک نقاد و خاطر وقاد او از مخایل ناصیه و شمایل هیبت او آن معنی بعینها ادراک کند، و در عرض و ایراد سخن درون و بیرون هر یک به نور امعان و یقین دریابد که تاکجا و چون و چیست که «المرء مخبوء تحت لسانه» جام گیتی نمای کیخسرو، ضمیر منیر اوست و آینه اسکندریه خاطر عاطر او که دم بدم معانی بکر و مخدرات عروس فکر بر حجله ضمیر جلوه می کند، و خیر از شر و حق از باطل و خطا از صواب به یک نظر فرق و جمله گناههای مجرمان اغضا و اغماض فرماید تا به برکت تأیید یمن نفس مبارک و رفیق توفیق همه امرا و نوینان و مقربان و ایناقان و ملازمان حضرت در ظل امن و امان آسوده و ساکنند و در جناب سایه معدلتش هر یک بر سر کار و شغل خویش آرمیده.

آرام یافت در حرم امن وحش و طیر

و آسوده گشت در کنف عدل
انس و جان

و همه از سر صدق و اخلاص و دل راست به دعاء دولت روز افزون مشغول و از قصد و مکر و غدر محترز و مجتنب، چه خاطر مبارک بغایت از غیبت و افتری و دروغ رنجیده شود. روزی کسی در خدمت او غیبت شخصی می کرد، گفت: ما را خیانت او معلوم نیست، اما غیبت و غمازی و تمامی تو معلوم شد!

لطیفه دیگر: روزی امرای معظم امیر قتلشاه و چوپان نویان و پولا [د] جینسانک و غیرهم عرض داشتند که به زمان سابق و ایام سالف آقایان نکوی تو برای عفو تقصیرات و صفح جنایات که از امور جمهور صدور یافته بودی به هر یکچندگاه مؤاخذت و بازخواست رفتی. و اکنون یکچند سال گذشت که سلطان عالم بر سریر خانیت ساکن و متمکن است هرگز از مابندگان مجرم گناه کار هیچ بازخواست جریمه نفرمود و ما را در گناهی نیاورد، و همانا غایت کم عنایتی و بی التفاتی نبوده باشد! و اگر نه مساهلت و مصابرت می فرماید و برای تراکم آثام و وفور جرایم اوزار استرسال می نماید تا بکلی خطاب و عتاب فرماید، و اکنون می خواهیم که تا بدانیم که کوچ چگونه می باید دادن که بدان مقدور و مشکور باشیم.

رخسار پادشاه چون گل متبسم شد و فرمود که عیاذاً بالله هرگز شرم و حیا و روی دل دیدن مانع و واقع نبوده است مگر مرحمت و عاطفت، که اگر از شما گناهی صادر شود پنهان و پوشیده دارم، یا از آن در گذارم، هر چند برخواطر و ضمایر شما و خلا و ملا یک به یک واقف و مطلع، اما در کوچ دادن هنوز از شما تقصیر و تهاونی که موجب گناه و بازخواست باشد نیافتم که بدان مؤاخذت و معایت فرمایم و در معرض گناه و بازخواست آورم. حق تعالی مملکت و الوس و لشکر و رعیت به من سپرده است بر

سبیل ودیعت تانیکو نگاه دارم و از ظالم داد مظلوم بستانم ، و با خاص و عام طریق عدالت و نصفت ورزم ، و سویت میان بریت رعایت نمایم و رنج بر خود نهم و منت برگیرم. امرا آقا و اینی بدین اشارت با بشارت خوش دل و فرحناک و شادمان گشتند و دل برسر و خاطر برجان نهادند، و به همه وجوه مستظهر و مطمئن شدند ، و بدین توفیق شکر حق تعالی بگزاردند، و دانستند که به چاغ دیگر پادشاهان این مقدور نبوده ، و اگر چند بزرگان ماضی بسیار بوده اند.

معلوم رای تست که بودند بی قیاس
 غازان دادگر مردان با صلابت و میران شیر دل
 با مهابت و شاهان تاجور لطیفه دیگر : ذیل کتاب جامع التواریخ که تألیف این ضعیف بود و به نام مبارکش تمام کرده، خواجه رشیدالدوله برو عرض کرد. در حق او چندان سیورغامیشی و عاطفت و اصطناع فرمود که هرگز هیچ پادشاه [را] در حق هیچ وزیر آن چنان موهبت و احسان و عطیت و اکرام و انعام معهود و معتاد نبوده ، و درجه او عالی کرد و سرش به آسمان رسانید، و پنجاه تومان مال برسبیل موجب و ادرار در حق او انعام و احسان فرمود. در هر ناحیتی دوپاره دیه معظم و قریه معمور معتبر که مجموع آن را به مبلغ بیست تومان هر ساله به ضمان است، و همچنین دیگر کرامات و انواع تشریفات و انعامات که از عهد آدم علیه السلام تا اکنون هیچ پادشاهی به جایزه لوح محفوظ نیافته باشد. و با آنک به مصنف شرط کرده بود دانگی از آن به مؤلف و جامع و مصنف آن کتاب نداد. بلی به واسطه آن دو سه نفر جهود جحود را تربیت کرد و مشاهره و ادرار رسید و این ابیات می خواند :

ز آفتاب این مکرمت هر گز کجا بیند هلال

وز سحاب این عاطفت هر گز کجا
 یابد جمال

کز عطای دست شاهنشاه عالم دید و یافت

این ضعیف نیکخواه و چاکر
 مدحت سگال

تم الكتاب بحمد الله و حسن توفيقه والصلوة على نبیه محمد و آله اجمعین تحریراً فی سلخ ربیع الآخر سنه اثنین و خمس و سبعمائه ، علی يد العبد الضعیف المحتاج إلى رحمة الله تعالی احمد بن الحسین بن سائق عفا الله عنهم حامداً لله تعالی و مصلیاً و مسلماً والسلام .

Мазмұны

1	Алғы сөз	3
2	Кіріспе	8
3	Сұлтан Мұхаммедтің әйелдері, туыстары және балалары туралы мәліметтер	9
4	Үкімет, сарай әмірлері және сұлтанның серіктері болған Олжайту дәуіріндегі ұлы қолбасшылардың есімдерімен таныстыру	10
5	Оқиғалар тарихы, Ұлы мәртебелі шынайы өмірбаяны және мемлекеттің пайда болуынан бастап ыдырауына дейінгі тарихын жан-жақты түсіндіру	11
6	Дүние билеушісінің ұлының туғанын еске алу	13
7	704 (1282) жылғы оқиғалар	16
8	705 (1283) жылдардағы оқиғалар	24
9	706 (1284) жылғы оқиғалар	27
10	707 (1285) жылғы оқиғалар	36
11	708 (1286) жылдардағы оқиғалар	40
12	709 (1287) жылғы оқиғалар	42
13	710 (1288) жылғы оқиғалар	52
14	711 (1289) жылғы оқиғалар	57
15	712 (1290) жылғы оқиғалар	62
16	713 (1291) жылғы оқиғалар	70
17	Атабек Музаффар ад-Дин Әбу Бәкірдің билігіне өтуіне байланысты Изад-дин мен оның әкесі шейх Жамал ад-диннің Ормуз аралы мен теңіз жағалауының билеушілерімен кезіндегі кейбір оқиғаларды атап өту және сипаттау	73
18	714 (1292) жылғы оқиғалар	78
19	715 (1293) жылдардағы оқиғалар	81
20	716 (1294) жылдардағы оқиғалар	92
21	Есенбұқа мен Арық Шағатайдың Әділ хан сұлтанмен [Олжайту] келіспеушілік, араздық, қақтығыс себептерін түсіндіру	93
22	717 (1295) жылғы оқиғалар	103
23	Дүние билеушісінің мінезі туралы қысқаша баян	103
24	Моңғол-түркі сөздерінің тізбесі	108
25	Есімдер мен географиялық атаулар көрсеткіші	111
26	Әдебиеттер	146

Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих және этнология институты
Алматы қ., Шевченко көш., 28
Тел/факс: +7 727 261 67 19
e-mail: kazhistory@bk.ru

Компьютерлік верстка
Зикирбаева В.С.

Басуға 25.09.2024 қол қойылды.
Пішімі 70x100^{1/16}. Гарнитура «Times New Roman»
Шартты баспа табағы 24,05.
Таралымы 1000 дана. Тапсырыс № 15
АҚ «Алматы-Болашақта» түптелді.

ISBN 978-601-82116-0-7

9 786018 211607